

Роман
ІВАНИЧУК

Вода з каменю
Саксаул у пісках

Романи

Вода з каменю

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Тієї осінньої неділі 1830 року, коли у Варшаві кадети школи підхорунжих, а з ними й поет Северин Гощинський готувалися до штурму Бельведера, щоб убити намісника Королівства Польського великого князя Костянтина й проголосити Польщу незалежною, у Львові — столиці подібного до Конгресівки Королівства Галіції і Лодомерії, яке належало австрійському цісарству, панувала ідеальна благодущність.

У суботу, відмітившись у губерніяльних бюрах і засвідчивши цим свою лояльність, розійшлися по домах службовці; жандарми, перевіrivши паспорти зареєстрованих жебраків і повій, склали реляції в дирекцію поліції про відсутність у місті підозрілих осіб; у колишніх монастирях Кармелітів і Бригідок тюремники провели перекличку в'язнів; на розі вулиць Широкої й Палацової в приміщенні греко-католицької духовної семінарії префекти перевірили присутність питомців¹ у кімнатах; гора Шембека, до якої притулився Заклад Оссолінських, мирно закутувалася сизим туманом і крізь сутінки презиралася з лисим куполом Високого Замку; на Гетьманські й Губернаторські вали виходили на прохід святково одягнуті містяни; засвітилися свічки на жирандолях у казино Гехта навпроти Єзуїтського городу; розпочиналася вистава у театрі Яна Камінського; на вулиці Сикстуській у своїй квартирі писав, стоячи за конторкою, драматург Олександр Фредро, й ніби зовсім окремо від усього світу, немов анахорет, у тісній комірці Закладу Оссолінських розстеляв одне ліжко вісімдесятип'ятилітній бібліотекар Павло Любимський, а друге, як завжди, залишалося застелене шовковим білим покривалом.

А в неділю на досвітку дзвони заграли на «Anioł pański»² й на заутреню — зазмагалися між собою церковні бла-

¹ Так називали вихованців духовної семінарії.

² «Ангел Божий» — ранкова молитва.

говісти й костьольні дзвоники, перебиваючи одні одних, пересварюючись за прихожан римської і грецької віри; а далі, немов згадавши, що вже більше двох століть тому їх об'єднав апостольський престол, увійшли в єдиний ритм, злагоджений дзвін став чутний усім, хто де досипляв суботню ніч: у кам'яницях старого міста, у халабудах передмість і в сутеринах.

Потім ударив дев'яту хрипливий ратушевий годинник, з гори Шембека долинула вкрадлива трель поранної трубки, їй відповів з Високого Замку владний звук мідного горна, а тоді у блискучих касках, з карабінами на плечі і з духовим оркестром попереду виступив з Яблоновських касарень полк цісарського війська до Єзуїтського костьолу на молитву. Прийшов, тлумлячись, через аркову Галицьку браму, а за нею, знову вишикувавшись у колону, промарширував під такт ударів барабанщика в напрямку площі Святого Духа. На Ринку, біля кам'яниці з венеціанським левом на фронтоні, юрмився уже народ — дорослі й діти. Дорослі не зважали на військо, вони збиралися тут кожної неділі з доброю вірою, що Бог допоможе їм продати свою силу й розум підприємцям, ярмарок живим товаром уже розпочався, щасливі запивали могорич у кнайпі «Унтер цвайундфірціг»¹, а хлопчаки побігли за жовнірами.

Вмент вишикувались у маршову колону, яку очолив щасливо усміхнений Ясьо Сакрамент; він, затиснувши під пахвою скрипку і міняючи крок, раз у раз підстрибував, щоб увійти у маршовий ритм жовнірів, а коли йому нарешті вдалося це зробити й хлопчаки теж перестали безладно дріботіти, затагнув на високій нуті бравурну пісню, за яку поліцаї будь-кому, крім нього, не гаючись наклали б на руки блискучі брансолети.

Pod Ulm, pod Ulm, pod Austerlitz!
Bierzemy w dupę nie mówiąc nic,
Bo my, austriacy, taki zwyczaj mamy,
Ż w dupę bierzemy i nic nie gadamy!²

Гонорові вояки, які анітрохи не почувалися винними в тому, що їх старших товаришів по службі бив колись під Ульмом і Аустерліцом Наполеон, уже моляться за найяснішого цісаря Франца I в Єзуїтському костьолі, а розохочені люмпакі знаходять собі іншу розвагу.

¹ «Під сорок два».

² Під Ульм, під Ульм, під Аустерліц, нас б'ють у зад, а ми мовчимо, бо ми, австріяки, маємо такий звичай, що мовчки приймаємо лупцювання (пол.).

Під час Богослужень у костьолах і церквах на Маріацький плац в один і той же час, по неділях, виходив старий чоловік у чорному сукмані, зарослий на обличчі, в широкополому рудому капелюсі. Заклавши назад руки, він ішов понуривши голову і вряди-годи глипаючи з-під сивих брів на зустрічних допитливими очима, переходив плац Каструм, потім повертав угору, залишаючи зліва костюл Марії Сніжної, виходив на Губернаторські вали, йшов Личаківською аж до Льоншанівки і вертався назад, закінчуючи свій обхід на Пекарській. Там раптом зникав, мовби його ніколи й не існувало, — аж до наступної неділі.

Цей чоловік, якого звали Агасфером¹, жив, здається, вічно, бо пам'ятали його найстарші мешканці міста, і був він завжди такий, як і тепер, — високий, худий, пригорблений, з вузлуватими зморшками на чолі й великою жировою гулею, що визирала, лисніючи, з-під кудлатого сивого заросту, а очі мав на диво молоді, і ніхто не сумнівався в тому, що він переживе ще й те покоління, яке щонеділі вихоплювалося юрбою від Єзуїтського костюлу на Маріацький плац, щоб не прогавити обходу Агасфера.

— Вічний жид! Вічний жид! — викрикували вуличники, наближаючись до старця, який зовсім не був схожим на єврея. Він не був схожим ні на поляка, ні на німця, ні на українця, бо риси його обличчя ховалися під лудою старості, а молоді очі висвітлювали тільки цікавість — тоді, коли він підводив погляд на людей, що йшли йому назустріч.

— Агасфер! Вічний жид! — не вгавали шибеники, а старий, не сповільнюючи ходи, пробивався крізь хлоп'ячу юрбу, був незворушний і водночас здивований — чого від нього хочуть; він проводив очима по обличчях люмпаків, погляд його від допитливості молодів, а ще більш змолоджений нерозумінням ніби окремо існував на старечому обличчі, і це бентежило хлоп'ячу юрбу. Розгнуздана і нахабна, вона розступалася, знічувалася і врешті розтавала під звуки дзвонів, які сповіщали винос Святих Дарів.

І трапилося так, що саме тієї благодатної листопадової неділі, яка була передоднем штурму Бельведера, один із сміливців все ж наважився підступити ближче до Агасфера і, заглядаючи знизу в його обличчя, запитав те, чого сам не розумів, бо чув це прихапцем від старших, і міг би те питання розтлумачити хіба тільки раввін із синагоги Золота Роза.

¹ Казковий скиталець — Вічний жид, який буцімто відмовив Христові у відпочинку біля свого дому, коли його вели на Голгофу.

— А чому ти не подав Ісусові води, коли він ніс хрест на Голгофу?

Агасфер різко зупинився, розпрямився, обличчя його то світіло, то тьмарилося, наче він намагався розгадати загадку, яка мучила його все життя; очі старого враз зблиснули, певне, до нього прийшло нарешті цілковите розуміння смислу свого прозвища і тільки що заданого питання, він схопив підлітка за оборки, потряс і прохрипів:

— А ти подавав? Ти — подавав?

Однією рукою тримав хлопчиська за вилоги лапсердака, а другою — з палицею — тицяв у інших, геть стетерілих, і перепитував:

— А ти? А ти? А ти?

Сполохані незвичайною поведінкою старця, люмпакі розбіглися у бічні вулички, тоді Агасфер повернувся у бік Катедри й Руської церкви, в яких правилося Богослуження, протягнув руку з посохом і заволав:

— А ви, чому ви не хочете подати води тим, хто несе хрест?

Благовісти сповіщали винос Святих Дарів, багатоголосий хор дзвонів розсипав благодушний спокій над містом, ніхто не чув дивного воання старця, крім худорлявого двадцятирічного юнака Маркіяна Шашкевича, який при неділі, будучи вільним від репетиторства з дітьми вуйка Захара Авдиковського, квапився до Закладу Осолінських, де бібліотекар Любимський дозволяв йому посиджувати за рукописами й книгами. Він обминув божевільного, але слова старого, здається, чіплялися його; Маркіян не розумів їх, та відчував, що вони і йому адресовані, оглянувся: старий уже не волав до церков, він дивився вслід Маркіянові й тикав у його бік палицею, тихо повторюючи:

— А ти подавав, ти подавав?

Маркіян приквапив ходу, щоб чимшвидше зникнути в провулках Хорунжчизни, та слова юродивого враз наповнилися у свідомості юнака конкретним змістом: треба мати криницю, щоб черпати воду й подавати її комусь, а в нього немає навіть джерельця; Маркіян мимоволі звернув на Широку й миттю вийшов на перехрестя вулиць, за яким, справа, стояла церква з чотиририбусною дзвіницею і височів сірий будинок із загратованими вікнами — духовна семінарія, до котрої йому закрито вхід.

Шашкевич довго дивився на віконце своєї колишньої кімнати на першому поверсі, і уявилася вона, холодна й пліснява, затишним теплим куточком, в якому витає дух

премудрих наук, панує злагода між семінаристами, ведуться цікаві розмови, а на голови вихованців з долонь ректора отця Стефана Теліховського спадає тепле благословіння. Аж струсився від цієї солодкої ілюзії: в тому будинку бруд, фальш і деспотія, а все одно — відокремлений назавжди від нього, ще й проклятий батьком, — відчував себе неприкаяним сиротою і в цю мить ледве стримав схлип.

Крізь вікно виглядали питомці, здаля він їх не впізнавав, і вони не до нього приглядалися: на бруку стояв селянин з бесагами на плечах, по одягу був десь із бойківських гір — у сукняному капелюсі з заяложеною волічковою обвідкою, довгополому сардаку й личаках. Він з мужицькою цікавістю приглядався до питомців, що скупчилися біля вікна й реготали. Один з них відхилив кватирку — Маркіян впізнав Михайла Базилевича, винуватця його біди, — той заторохтів, перекирвляючи мужика:

— Дурний хлоп упився, на бабу звалився, борода в муці, а... у руці! Га-га-га!

Бойко відступився від вікна і подався на другий бік вулиці, але посередині дороги таки зупинився і промовив з насмішливою в'їдливістю, помщаючись за зневагу:

— Смійся, смійся! Якби ти був порядним чоловіком, то за ґратами не сидів би!

Бойко сплюнув і пішов далі, Маркіян зупинив його:

— То не злочинці, вуйку, то мисль нашу там загратували, щоб легше вбити.

— Дуже мудро балакаєш, — зиркнув вуйко спідлоба. — А ти не балакай, лиш топірця роздобудь та й по ґратах, по ґратах!

— Де той топірець, газдо? — зітхнув Маркіян. — А ви звідки будете?

— Та з гір... — І пішов не оглядаючись. Маркіян довго дивився йому вслід, а перед очима постала долина Черемоша — від Устерік з Грдлічковою катівнею аж до Вижниці з шибеницею на майдані, до якої підводять опришка Мирона Штолу — без топірця. Дивився вслід бойкові і чув волення божевільного старця: «А ти, а ти, а ти — подав води тому, хто несе хрест?»

Бібліотекар Закладу Осолінських Павло Любимський почув стук у двері, відчинив.

— А, це ви, Маркіяне? — подав йому тремтячу руку. — Заходьте, колего, сідайте. Як добре, що ви прийшли... — Зупинився посеред вузької кімнати-келії, пильно приглянувся до юнака. — Ви дуже бліді, — сказав. — Може, нездорові?

У помешканні Любимського було до глухоти тихо. Більше двох десятиліть минуло з того часу, як граф Максиміліан Оссолінський купив на ліцитації¹ спорожнілий монастир, заповнивши його книгами й рукописами, зібраними з усього світу, а тиша, що вселилася тут ще при кармелітах, навіть не сколихнулася, запала навечно, ставши потрібною Закладові, де *mortui vivunt et muti loquuntur*². Порушували її хіба що шелест рукописних листків і сторінок книг і ще скрадливі кроки директора Закладу Костянтина Слотвінського, який мешкав з дружиною на другому поверсі — над келією Любимського. Було тихо й за вікном: поросла лісом гора Шембека стрімко зіп'ялася над будинком Закладу, захистивши його від вітрів, тихо скидала з дерев рештки шемравого листя, що громадилося, ще не прибите дощами, аж до підвіконня. Не відгороджений ні деревами, ані муром від галасливої семінарії, яка зорила на протилежному боці вулиці Широкої високою дзвіницею на всю Хорунжчизну, Заклад, проте, німо самотнів під горою — закинутий і нецікавий для метушного міста.

«Чому в старого у кімнаті аж два ліжка — одне пом'яте, а друге завжди чисте, вигладжене руками, покрите сніжно-білим покривалом? — подумав Маркіян. — Адже самотній... І взагалі — хто він, звідки? Такі широкі знання при надто скромній посаді... І мова його якась інакша, не тутешня...»

Маркіян чув, що його про щось запитував Любимський, але змісту питання не сприйняв. Дивився на бібліотекаря — високого, ледь пригорбленого, з гладко зачесаним назад сивим до білоти волоссям; був старий для нього загадкою, відколи познайомився з ним.

— Ви хочете посидіти трохи в читальні? — спитав Любимський, зрозумівши, що юнак не бажає звірятися йому своїм здоров'ям.

— Якщо ваша ласка...

— То ходімо. Я підібрав для вас кілька цікавих книг. Переглянете, а потім зможете взяти якусь із собою на якийсь час...

— Аж так довіряєте мені? — Маркіян вдячно глянув на Любимського.

— За вас поручився пан шпитальний управитель Авдиківський, а він не тільки урядник, а й цінитель книг, — говорив монотонним голосом бібліотекар, ведучи Маркіяна

¹ На аукціоні.

² Мертві живуть і німі говорять (лат.).

лабіринтом коридорчиків до читальної кімнати. — Тепер поручительства вашого дядька мені вже не потрібно.

— Дякую вам...

Стосик книг лежав збоку на столику, Маркіян їх не розгортав. За Любимським тихо зачинилися двері — юнак ще не міг позбутися думки: хто ця людина, яка так багато знає, володіє мовами і ось дбає про нього, скомпрометованого питомця семінарії, мов батько... А ким він був, коли мав двадцять літ? І чи тепер, коли завершується його життя, женеться за ним волення совісті: а ти, ти подавав спраглим воду із своєї криниці?..

...Криниця з високим журавлем аж гуготіла в глибині кришталевою водою, і, видно, бив у ній міцний джерельний струмінь, бо приходили до неї, викопаної за парканом плебанії¹ отця Романа Авдиковського, парохіяни села Підлисса — майже півсела. Набирали у відра, дійниці й цебрики холодної до ломоти води, а вона не вичерпувалася і не каламутилася, як не каламутився ніколи спокій на плебанії й не вичерпувалися в пароха ласкаві слова, коли він проповідував за казальницею у сільській церкві.

Низький будинок плебанії з високим дощаним дахом дивився чотирма вікнами крізь просіку в сосновому лісі на рівнинне дрібнохате село, яке далеко поповзло по піщаному полю, досягаючи мало що не до цісарської дороги з приліпленими до неї з одного боку Ожидовом, а з другого, трохи ближче до Олеська, Юськовичами.

А криниця весь час дзвеніла, брязкали відра об цямриння, і гримотіли коновки, плюскотіла вода, скрипів журавель, і тихо розмовляли жінки біля колодязя, щоб іще й галасом не набридати доброму панотцеві. Дзвін і скрип, і притишені людські голоси цілоденно супроводжували життя плебанії, відгородженої від криниці парканом, і припинялися тільки вночі та ще під час Богослуження, коли парохіяни товпилися в церкві, спрагли духовного напою.

Обсаджена молодими дубами плебанія тильним віконцем виходила на вузьку смугу соснового бору, за якою вдалині припишкли на пісних ґрунтах Розваж і Білий Камінь, а за Білим Каменем, направо, ледь видніло, коли дивитися від узлісся, село Княже — парохія Маркіянового батька отця Семена.

Крізь мале віконечко в кімнату, де мешкав Маркіян, перебуваючи в діда у Підлиссі, мало втискувалося світла, і

¹ Плебанія — садиба, дім католицького священика.

було воно, профільтроване сосновими китицями, зеленувате і м'яке; тут Маркіян почував себе ліпше, ніж дома біля нервового, обкладеного діворою батька, а ще, мабуть, і тому, що народився він у цій кімнатці: колись мати, передчуваючи пологи, прийшла до батька, який знався на медицині, родити свого первістка.

У діда було цікаво. Високий паркан, щоправда, відділяв плебанію і малого Маркіяна від села, проте бабуся зрідка дозволяла-таки йому побавитися з сільськими хлопцями. Пастушки спочатку сприймали його доволі стримано: вони ж були панщизняні, а він попович, та згодом звикли, і Маркіян забавлявся з ними як рівний.

Ту пропасть між вільними і панщизняними Маркіян одного разу відчув дуже пекуче. Дід узяв його з собою до села, коли староста попросив священника піти вмовити збунтованих селян, щоб випустили з корчми ексекторів, які забирали одяг в селян за земельний податок. Мужики стояли з киями, не допустили до корчми свого доброго душпастиря, понуро попросили його, щоб він ішов собі займатися божими справами. Потім прибуло військо, і бунтівників били їхніми ж киями — про це почув Маркіян від попів, які прийшли в гості до отця Романа; слухаючи їх голосне обурення на непоштивих мужланів, хлопець весь коробився в душі, не вміючи розділити себе на сільського хлопчика, який на толоці бавився з сільськими ровесниками у «свинки», і на поповича, вільного від панщини, котрому дозволялося сидіти у світлиці за грубою, коли до діда приходили гості.

Гості теж не всі були однакові. На Великдень, Різдво і престольний празник отець Авдиківський приймав у себе священників з попадями із сусідніх парохій. Їх приходило чимало, і кожен був інакший: один сухорлявий, як пустельник, другий з круглим животиком, один одягнутий у чорний сукман, а інший у довгополий сіряк, один з хрестом на грудях, а інший з люлькою в зубах, немов мужик, дехто ставив у кут гнуту паличку, а дехто батіг — і до всіх дід однаково привітно посміхався, бо то були гості, та не всіх однаково любив, і це знав Маркіян. Священники скидали верхній одяг, всідалися за столи, їли й пили; одні галантно витирали роти хусточками, а інші рукавами; після обіду попи грали в карти, а попаді забиралися в другу світлицю і співали там під гітару сентиментальні романси.

Дід осіняв себе великим хрестом, коли гості розходилися, проте не завжди і не всіх бажав спекатися: він затримував до пізньої ночі свого сина Захара або діди́ча з Княжого Тадея

Василевського, тоді велися розмови про книжки, про легенди й пісні і наспівували тих пісень — гірких рекрутських і панщизняних, — здавалося в той час Маркіянові, що межа між селом і плебанією враз зникає і всі в Підлиссі на мить стають однакові, пригноблені одним горем. А одного разу до самого ранку просидів отець Авдиківський з великим, як потім хвалився перед дружиною, вченим, хоч і подібним до жебрака, — Зоріаном Доленгою-Ходаковським.

У плебанії різні читалися книги, а найбільше з історії — чеської, польської і руської — теж, хоч по-русинськи дома ніхто ніколи не розмовляв — тільки в селі і в церкві. Розмовляв по-польськи й Маркіян, бо так велося, а втім, сільською мовою у тривіальній золочівській школі й не вільно було розмовляти: хто цю заборону порушував, тому вішали на шию дощечку, і ходив він з нею доти, доки не спіймав на такому ж «злочині» товариша. Маркіян навіть вірша склав по-польськи на срібне весілля діда й баби, а русинська мова тихо гомоніла за парканом, де без упину дзвенів цямриною колодязь і скрипів високий журавель.

У семінарії, на першому році філософії, Маркіян познайомився з академіком¹ Іваном Вагилевичем. Той завжди сидів у бібліотеці, схований за стосами книг; Маркіян, коли вони вже стали друзями, читав їх теж запоем.

Одна з них, тоненька, називалася «Відомості о руськом язичі» — написав її канонік перемишльського єпархіального управління Іван Могильницький.

...Любимський поклав на столик книжки, постояв мить за спиною Маркіяна, рука потягнулася до його плеча й опустила, серце старого болісно защеміло.

Вихудла шия, синюваті, аж прозорі мочки вух, сутулі плечі юнака свідчили про його сутужне життя; стос книг, які він, ненаситний, ось зараз проковтне, ще більше додадуть йому сутулості й худоти, а нічим іншим не може допомогти йому Любимський. Грошей сам не має вдосталь, а якби й хотів поділитися тими, що є, — не візьме Маркіян, він візьме лише книги, і від них його темно-сині очі ще більше поглибляться, стужніють, западуться, зосередяться — поміч Любимського тільки ущемлює здоров'я хлопця.

У пам'яті старого крізь товсту повсть часу проглядав образ іншого юнака — його самого, він відганяв це видиво, яке розбурхувало в душі давно приспаний біль; Любимський пройшов вузьким коридорчиком, відчинив двері своєї келії, в очі впали сніжно-біле покривало і збита висока подушка

¹ Академіками називали студентів університетів.

на незайманій постелі. Затулив долонею обличчя, а солодка ява, така давня, аж нереальна, постала перед ним, мов учорашня, він підійшов до ліжка і, стиснувши долонею бильце, викликав у пам'яті іншу картину, щоб витіснити нею цю — нестерпно болісну...

Іван весь сховався за книжками, виднівся тільки його скуйовджений чорний чуб; вряди-годи він підводив голову, водив відсутнім поглядом по бібліотечній кімнаті, одна брова заламувалася гострим кутом уверх, губи мав стиснуті — зосереджений і заглиблений у себе Іван не помітив, коли Маркіян поклав перед нього брошуру Могильницького, читав, а Маркіян не відходив. Потім злегка діткнувся до його руки.

— Ти ще хочеш якусь узяти? — Іван врешті повернув голову до товариша, кивнув на книги. — Прошу. Оце «Грамматика малороссийского наречья» Павловського, досить цікава, хоч він зовсім інакше трактує мовне питання, ніж Могильницький. А це «Історія слов'янської мови та літератури всіма наріччями» Шафарика, ось поема Коллара «Дочка Слави»... А ти зацікавився історією слов'янства?

— Розумієш, Іване, я ще не обрав для себе якоїсь єдиної проблеми, котрій хотів би весь віддатися... — відказав Маркіян. — Мене все цікавить і разом з тим — ніщо конкретно, усе, що я пізнав, знялося над моєю головою хаосом, без жодної системи, я заздрю твоїй методичності... Але ось ця розвідка Могильницького про руську мову ніби посадила мене на ґрунт... Нині вже німих і глухих вчать читати й розмовляти, їм дають мову, яка стає їхньою, а ми не глухі й не німі, а не знаємо, яка наша... Ми не завжди із своїм власним народом вміємо порозумітися, то де вже тут говорити про те, щоб зрозуміти його життя, і біль, і протест... Ми відділені від людей не тільки духовним і побутовим бар'єром, а й мовним. Я ніколи цим речам особливої уваги не надавав, і якби не ті дощечки, які чіпляли мені на шию, я б, напевно, й досі не знав, що єсьм такий самий русин зроду, як і панщизняні хлопи...

— У твоїй тривіальній школі ще по-божому обходилися, — перебив Маркіяна Іван, — а я вчився в нормальній чотирикласній школі в Бучачі, то там за одне українське або й польське слово давали п'ять різок і примушували додатково вивчити двадцять німецьких слів напам'ять... Австрійці іноді зрівнюють нас з поляками перед законом, та жаль тільки, що лядські пани не визнають нас рівними собі. А німцям це вигідно: трах слов'янськими лобами, трах!.. А ті дощечки і різки... Вони гупі, наші повелителі, — нехотячи вчать нас бачити своє. Німці на чехах краще впоралися — там нині

і Шафарик, і Ганка, і Коллар... Та й поляки мають свого Міцкевича, Гошинського, а ми у нашій Галичині ще й не збагнули, чи маємо свою власну мову. Видно, мало нас б'ють...

— Б'ють, Іване, б'ють ревно... — поморщився Маркіян, його неприємно вразила остання фраза Вагилевича. — А щодо мови... Могильницький перший у нас науково доводить її самостійність. Я ще не зустрічався в літературі з такими постулатами.

— Так, Могильницький зробив велику справу, та зупинився на півдорозі: він вважає, що наша мова жива, але надто проста, щоб нею писати, — слід її змішати з церковнослов'янщиною, аби була трохи інакшою, благороднішою, бо сільська йому дьогтем пахне. Чи не з таких міркувань наш poeta clarus¹ — Йосиф Левицький написав поему «Домоболіє проклятих». Зрозумій, що воно. А це ностальгія, біль за домом. Написав він її такою каліччиною, таким диким словотвором, що його не зрозуміє ні малорос, ні великорос, ні білорос. А мова чиста, криштальна, сам знаєш, — поруч: візьми її, говори нею, вчи дітей тії мови в школі, щоб вивести їх з панщизняної темряви, пиши нею вірші — ба ні, сидимо і штукаримо, а поляк Доленга-Ходаковський записує нам наші пісні, ходить жебраком від села до села по Білорусії, Росії, Україні, вмирає у Твері, а ми навіть не знаємо, хто він такий і що зібрав...

Маркіян підвів руку, щоб спинити товариша, але Іван розпалився і не давав Маркіянові прийти до слова.

— А нам кажуть: «Disce, puer, latinam, faciam te mościran!»², — і ми її зубримо, а потім ідемо на амвон і читаємо Псалтир, переписаний абецадлом, бо свого алфавіту не знаємо, паству недоуки навчають, на парастасах пригощають парохіян горілкою з церковного дзвіночка, а його ексцеленція митрополит Михайло Левицький висвячує тих недоуків, мовляв, хай всякеє диханіє хвалить Господа.

— Ти трохи не маєш рації, Іване. — Бліді щоки Маркіяна підступили рум'янцем. — Зоріан Ходаковський був гостем мого діда, і взагалі...

— Взагалі, взагалі!.. Я не кажу, що всі такі, є ж і Могильницький, але хіба багато таких нарахуєш?

Маркіян сидів біля товариша й довго мовчав, потім прошепотів:

¹ Славний поет (лат.).

² Вивчай, хлопче, латину, зроблю тебе мосьціпаном (латино-макаронічне).

— Іване, а що, якби ми на вакаціях пішли... як Долєнга...

— Підемо. Треба йти, розмовляти, слухати, записувати, бо ж література наша не може бути іншою, а тільки народною, бо нема в нас іншої мови, крім селянської, і життя мужиче, його історія й духовний світ мусить стати першим предметом для наших розвідок і стихотворів.

Як тільки почалися вакації, Маркіян з Іваном пішли пішки через Стрий, Калуш, Коломию — в гори. Минули Косів, біля Криворівні звернули на Устеріки, пройшли Білоберізку й зупинилися у Вижниці саме в той день, коли жандарми зганяли людей на міський майдан, а панство з'їжджалось самочинно дивитися на страту опришка Штоли.

— ...Я не пісні, не пісні записував у горах, а хлопські ридання і прокляття, — говорив Маркіян своєму сусідові по кімнаті Михайлові Базилевичу, бо ні з ким було ділитися болем: Вагилевич після вакацій покинув семінарію і пішов знову в гори записувати фольклор.

Базилевич прикидався другом і слухав, він співчутливо похитував головою, глибоко переймався горем гуцулів, яке бачив на свої очі Маркіян, а однієї неділі запропонував пройтися в місто, бо стіни вуха мають. Вийшли удвох без дозволу, Базилевич запросив Маркіяна в ресторацію Людвіка, що біля університету, замовив вина. Вони пили, Маркіян розповідав про страту Штоли і плакав; потім Базилевич затагнув його ще в кнайпу на Личакові — Маркіян пив і ще дужче плакав.

Перед вечором Базилевич ледве довів Маркіяна до семінарії, вклав його в ліжку і покликав віце-ректора Теліховського.

— Ребелізант готовий, ваша святість, йому сниться зараз повішений опришко з виваленим язиком.

Отець Теліховський написав донесення митрополитові про неморальну поведінку бунтівного питомця. Маркіяна виключили з семінарії.

Двері до келії рвучко відчинилися, старий Любимський здригнувся, солодке марево щезло, він повернувся й побачив Маркіяна, який стояв на порозі з книжкою в руці, очі його палали захватом і здивуванням; Любимський знову побачив у ньому себе, колишнього і зовсім інакшого, нового, якого виколисав інший край, інші люди й інші часи, та у своїй поривистості й жадобі знань був подібний до нього, мов син.

— Що з вами, Маркіяне? — спитав сторожко.

— Ви дали мені Котляревського... «Енеїду»...

— Дав. Треба вам почати з нього. Він — початок.
— Я чув про нього і радий, що можу... Але... Але ця книжка з дедикацією¹ самого автора! Як це може бути?
— Я старий, Маркіяне. У мене було всього вдосталь — і Котляревського знав. Ви ж тільки починаєте — і бережіть здоров'я. Ви такі бліді, а життя надто складне — треба бути сильним. — Любимський узяв Маркіяна за плечі, довго дивився в очі. — Печалі надто багато у вас, а треба... Скажіть, хто спричинився до ваших бід?

— Мирон Штола...

— Ха... А до моїх — Пугачов. Безперервний ланцюг вериг, і його розгризає люд мислю свою, коли в нього вибивають із рук меч...

— Розкажіть про себе, пане Любимський.

— О друже... Як колись розкопають архіви таємних канцелярій, експедицій, тюрем, то між стосами секретних документів знайдуть справу якогось Павла Любимського, арештованого взимку 1775 року в Москві, переведеного до Петербурга і відданого під слідство самому Шешковському — начальникові політичного розшуку таємної експедиції і, як він сам любив себе величати, домашньому катові Катерини II. А у тій справі запротоцьовано усе докладно. Моя стареча пам'ять не здатна нині всього відтворити... Але присядьте, присядьте на хвилю, Маркіяне².

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Старець Агасфер провів поглядом худорлявого світлолицього юнака, який чомусь його злякався, а не повинен був боятися, чей не чіплявся до старого, не шарпав, не ображав і погляд мав гідний, і поставу шляхетну, і добро в очах.

Агасфер опустил палицю і заговорив:

— Чому він утік від мене, я ж хотів його тільки запитати — а може, він один такий, що подає спраглому воду? Бо ж ті, які лижуть у церквах підлоги і голови пхають під Євангеліє, — вони ні! В них до обіду святість на обличчях, після обіду — грішний блуд, а в будні самі жаждуть.

Старець стояв, поки не стихли дзвони, а потім пішов, викидаючи вперед палицю, голосно розмовляючи сам з собою:

¹ З автографом.

² Передісторія Павла Любимського розгорнута в моєму романі «Журавлиний крик». (Прим. автора)

— Але чому мені докоряють, що я не подав Ісусові води? Хіба я вже був тоді, коли Христос ніс хрест на Голгофу? Я ж нічого не пам'ятаю — ні роду, ні племені... Чому мене називають Вічним жидом? Хто я є?

Він закрив руки з палицею за спину і йшов, вельми стривожений думками.

Церковні і костельні дзвони стихли разом. Очищені молитвою прихожани розійшлися по домах, і в місті настала коротка обідня тиша, дуже коротка: місто квапилося відсвяткувати неділю, бо неділя — раз на тиждень. Напевно, хтось відпочивав і тихо — у кімнаті чи на лавочці у дворі, можливо, таких була й більшість, але ніхто їх не бачив; обличчя недільного міста визирало з шинків, кав'ярень, льокалів і ресторацій.

На Льоншанівці, що розповзалася тісними вуличками з приліпленими до них халупками аж до Кайзервальдівського узгір'я, у корчмі «Пекелко» бавився ремісний люд. Музика грала біля входу, бо в буфетній кімнаті було глітно, — тут забавлялися тільки льоншанівці, а зайшлим та ще й охочим до спідничок миттю виганяли амура з голови: ламалися в рурку циліндри і під акомпанемент «*racierza*»¹ зальотники вилітали стрімголов на брук; у другій кімнаті «Пекелка», яка називалася чомусь читальнею, грали в карти і в шахи, а уболівальники за підказки й підрахунки ходів заробляли собі на тютюн або на гальбу пива.

На Мазурівці аж гуділа від жовнірських підков кнайпа «Під голубками»; у льокалю пані Скшинської на площі Галицькій пили вино приїжджі шляхтичі-земляни; у брудному заїзді «Під тигром» над Полтвою грали в преферанс греко-католицькі священники; в ресторані «Під трьома гаками» на Францішканській збиралися адвокати, фактори й купці для ділових розмов; до редутових залів на плаці Каструм з'їжджалися на бал пані зі своїми дочками, яким пора виходити заміж: кожен кавалер, який мав у кишені золотого, міг прийти сюди на оглядини; Жорж Гофман у своєму «*Hotel de la Russie*»² дозволяв танцювати непристойний танець — вальс, а хто бажав тілесних утіх і мав тридцять крейцерів, той ішов до закладу Карла Тірра, що за Пороховою баштою.

І тільки до казино Гехта, одноповерхового будинку, що пишною колонадою виходив до Єзуїтського городу, напудрені камердинери підвозили в каретах, запряжених короткохвостими кіньми, справжніх панів. Біля колон стояли в

¹ «Отче наш».

² Руський готель (фр.).

голубих мундирах поліцаї, в казино заходили тільки ті, хто був запрошений, і можна тут було побачитись з найвищими духовними пастирями всіх віросповідань, із старостами циркулів, з графами й баронами, а деколи навіть з самим губернатором Галіції і Лодомерії.

У «Пекелку» на Льоншанівці уже стемніло від пилюки й диму, запах вина й поту забивав дух; дівиці, розпашілі від танцю, тісноти і млості, притискалися до своїх кавалерів, тріскали блузочки на грудях, гудзики самі розстібалися, підпили зальотники припадали губами до жолобинок між дівочими персами; знадвору до буфетної зали силоміць втискалася музика, розсуваючи спітнілу юрбу; таки увійшли досередини цимбали і скрипка, а музики здиміли; смичок підстрибував над скрипковою кобилкою і, ковзаючись на найтоншій струні, злітав аж під стелю; на цимбалах скакали самі пальчатки і, втомлені, лягали на струни, їх будила мідна або й срібна монета, кинута щедрим кавалером; тоді пальчатки зривалися, мов навіжені, а труба розтоплювалася від напруги, скапувала жовтою патокою на східці, на ній ковзалися і падали ті, що під «расієгз» вилітали з буфету, а трубач всовував знадвору через віконце голову і видував губами розпачливо високі нути, моторошно вибалушуючи очі.

Та враз стих содом, і розморені танцюристи, які ще не натішилися танцем, не дорозстібали усіх гудзиків на дівочих блузочках, не доповзли долонями до тугих стегон, недочули згоди гайнути на часок у Винниківський ліс, у незмірній люті кинулися до дверей, залишаючи своїх партнерів, щоб побити морду тому, хто не дав добавитися у неділю аж до споду. Музики повернулися за свої заанімілі інструменти, трубач зібрав жменями мідну патоку із східок і стояв тепер з лискучою трубою в опущеній руці, а знервовані шевці, кравці, слюсарі, гамарники, конвісари, ковалі, муляри, які були тільки-но галантними кавалерами льоншанівських дівчат, ішли фрунтом на незнайомого нахабу, який посмів зупинити музику в найвищому афекті.

Нахаба був сміховинно, як для Льоншанівки, вдягнутий — чи то по-камердинерськи, чи по-камерлакейськи: у розквітчаній свиті, накрохмаленій сорочці, застібнутій метеликом, у циліндрі, насунутому на брови. Ставши спиною до парубійків, він викаблучував перед музикантами вишукані «па» і кніксени, насвистуючи якусь циганщину, — певно, в такий спосіб просив заакомпанувати йому до співу, а що музики понуро мовчали, незнайомиць, вимахуючи рукою, мов диригент, сам затягнув популярний романс:

Над рікою Ебро у тихому смутку
Молода циганка співала...

Один з парубійків, а був це коваль Йосип з Круп'ярської, схопив непоштитого приبلуду за комір і чомусь на подив усім — бо ж на руках у нього репалася шкіра від кручених, переплетених, гудзуватих м'язів, — полетів під кущі бузку так легко, немов вимолочений сніп з току, від одного лише поруху ліктя нахаби.

— Міхал! — скрикнув коваль, підводячись. — Міхал Сухоровський, щоб мене шляк трафив! Мосьціпанове, ви що, не впізнали? Та ходи ж сюди, дай писка, Міську францоватий!

— Сервус, Юзю! Господи, та я ж не знав, що це ти лоскочеш мене в потилицю, — обняв приبلуда коваля.

Отаман клепарівських волоцюг Міхал Сухоровський, атлетичної будови бевзь, який мав надміру багато дивацтв, бо і ремісників велів не зачіпати, і жебрацькі пісні для якоїсь мари записував, ще й для театру склав віршами п'єсу «Ганнуса з Погулянки», скинув циліндра і розкланювався перед парубками, а з буфетної кімнати і з читальні висипалися на подвір'я дівчата, шахісти й картярі, обступаючи свого улюбленця, який розпродував льоншанівській публіці бльочки¹ на гальорку — всього по дванадцять крейцерів, а насміятися там можна було на цілий гульден.

Сухоровський витягнув з нагрудної кишені свити пачку проштемплєваних папірців і, тримаючи в руці перевернутого дном униз циліндра, затереферив:

— Ану швидше, мої любі, бо піду на Хорунщизну, там давно мене чекають, швидше, бо в музиків пальці закоцюбли! — Він обходив публіку з циліндром, в який падали, брязкаючи, мідяки, і приговорював: — Niech pan Fredro wiersze kleple, a ty jego żone...², плюнь на аристократа, харкни на барона, най вони ходять на його вистави і хроплять у порожньому залі, а ми натішимся нашою Ганнусею з нашої Погулянки, ану розхапуйте бльочки, а як місць не стане, сідай на балюстраду, звішуй ноги вниз і стережися поліцая. А тепер най банда грає наш кавалок, щоб зафурчали накрохмалені спіднички і піт по морді скапував!

У той час, коли в «Пекелку» знову здиміли музики, а інструменти самі витинали шалену музику, з театру, що містився в колишньому костьолі францішканців на вулиці Довгій,

¹ Білети.

² Хай пан Фредро клепає вірші, а ми його жінку... (Пол.).

вийшов директор Ян Непомуцен-Камінський. Затримався на мить біля дверей службового ходу, перевіряючи в пам'яті, чи всі дав розпорядження на нинішню виставу, потім подався на Гетьманські вали, заклавши руки в кишені сюрдута. На ходу купив у галасливого кольпортера¹ «Газету львівську» і, перейшовши на Сикстуську, попрямував у бік Єзуїтського городу, де полюбляв прогулюватися в післяобідній недільний час — між репетицією і початком вистави. Був задоволений касовим збором та й тільки: він ставив тричі на тиждень «Ганнусю з Погулянки» або «Сирену з Дністра», щоб за зібрані з цих водевілів гроші поставити трагедії Шіллера чи Шекспіра, які звичайно йшли при напівпорожньому залі. На Сикстуській Камінський сповільнив хід, розгорнув газету, пробіг очима заголовки статей і, як завжди, зупинив погляд на рубриці новинок. Якусь хвилину читав повідомлення, скривився враз, склав газету, а тоді побачив, як із брами шістнадцятого номера, поважно викидаючи вперед гнуту паличку, виходив певний свого маєстату й гідності, підтягнутий, елегантний від капелюха до штиблет Олександр Фредро.

Камінський, простакуватий і у свої п'ятдесят три роки занадто рухливий, деколи й заздрих зовнішній маєстатичності завзятого богеміста, який до одруження з красунею Софією Яблоновською проводив ціліснічкі ночі серед львівських марнотратників життя і сороміцькі вірші котрого не сходили з вуст вуличників, академіків і вихованців духовних семінарій.

Режисер і лицедій на сцені Ян Непомуцен-Камінський не вмів носити маски поза підмостками театру, і тому легке роздратування діймало його, коли стикався з особами, які, будучи за натурою гультіпаками, вміли лицедійствувати на людях у масках напудрених аристократів.

Проте Фредра любив. І не тільки за те, що його комедія «Дами і гусари» збирає майже стільки публіки, скільки водевіль Сухоровського; Камінський добре знав минуле свого молодшого колеги: служба поручика в наполеонівській армії, орден «*Virtuti militari*», березинська переправа і російський полон, втеча з полону до Львова і пересит у аристократичних львівських льокалях; директор театру вірив, що знакомитий драматург створить-таки колись справжню мольєрівську річ, яка висміє пронаполеонівські захоплення і фальшивий патріотизм польської аристократії.

— Вітаю пана, — відповів Камінський на стриманий і галантний поклін Фредра. — Чи не зробите таку честь — пройтися разом?

¹ Розпродувач газет.

— 3 приємністю, — ще раз кивнув головою Фредро. — Я теж у той бік.

Ішли мовчки. Фредро ніколи не розпочинав розмови перший.

— Я тільки-но прочитав у газеті сенсаційну новину, — заговорив Камінський, щоб зрушити мовчанку. — Минулого тижня писали про трупа, який танцює на катедральному цвинтарі, а нині дізнався, що у Львові живе відрубана голова, яка чихає. Цікаво, правда?

— Хіба це новина? — Фредро повісив паличку на зап'ястя. — Сьогодні у Львові повно танцюючих трупів по кав'ярнях, рестораціях і борделях, а голів, які ні до чого більш не придатні, лише для чихання, теж немало.

Знову запала мовчанка, її ще раз порушив Камінський.

— Ви чомусь не приходите до театру, пане Олександрє, а ваші «Дами і гусари» йдуть вельми успішно. Одна лише Юля Залецька в ролі Малгосі — пальчики оближете.

— Мене, маестро, цікавить творчість, — відказав Фредро. — А творчість — це робота за столом, чи то пак, за конторкою... Я пишу стоячи. Не з поваги до себе, а зі страху: боюся стати сутулим, у мене ж молода дружина... А театр — то тільки вираження творчості, і мене воно менше цікавить.

— Помиляєтесь. На сцені ви, напевно, й не впізнали б ваших Зосю й поручика — їх по-своєму створили актори на підставі вашого тексту. А це вже творчість. Даремно не приходите...

— Панє Камінський, ви ліпше від мене знаєте, хто нині відвідує театр: плебей іде для забави, знавець — заради мистецтва, а люди так званого доброго тону самі не знають, чого йдуть. Я ж не плебей і не знавець штуки, а до доброго тону вдаюся, як бачите, лише тоді, коли виходжу з паличкою на прогулянку.

— Ви розмовляєте так само, як ваші персонажі, — похмурився Камінський. — Тільки в інтерпретації моїх акторів вони викликають регіт, а ви — смуток.

— Значить, погано грають ваші актори.

Звернули з Сикстуської на Палацову, попереду звелися голими кронами берести Єзуїтського городу, крізь них проглядали псевдодорійські колони казино Гехта.

— Панє Олександрє, — Камінський вирішив ще раз нав'язати Фредрові розмову, — ваші гусари, за акторським задумом, відпочивають нібито в Королівстві Польському, але на львівській сцені те королівство більше скидається на нашу Галіцію. Чи не ліпше було б зняти цю вуаль і відкрити антураж відверто галицький? Глядач краще сприймав би

спектакль. Ось «Ганнуся з Погулянки» — чому такі аншлаги? Та лише тому — бо сама п'еса пса варта, — що львів'яни бачать там себе самих.

— Мене, маестро, це не обходить. Мене обходить образ поручика, під яким на Березині вбили коня, який потрапив у полон і втік з нього на батьківщину. Та батьківщина входить сьогодні в четвертий десяток дев'ятнадцятого століття. Що чекає поручика — спокій, виродження чи, може, нова боротьба?.. Кланяюся вам, пане Непомуцен. Моя дружина поїхала з дитиною на село, в мій маєток, а я запрошений на маскарад до казино Гехта.

— Може, хоч там, серед танцюючих трупів, скинете маску, — мовив терпко Камінський.

— О, напевно! Там моєю маскою буде моє справжнє обличчя. Мушу чимось відрізнитися від інших. Я ж — Фредро. Маю честь...

Два поліцаї в голубих мундирах пропустили драматурга до казино, перевіривши запрошення. У прихожій лакей забрав у нього верхній одяг і, поштиво кланяючись, зник. Фредро чекав: адже повинен хтось його зустріти і провести в зал, він запрошений від імені самого губернатора. Та ніхто не виходив, із залу долинала притишена мелодія полонезу, Фредро відхилив стульчаті двері.

Завішані важкими шторами вікна жовтіли великими прямокутними плямами, ті плями не освітлювали зали, а тільки свідчили, що поза казино існує інший світ, до якого всі, що тут зібралися, не мають жодного діла; на жирандолі тьмяно горіла одна-єдина лампа; в залі було сутінно й тихо, хтось десь грав на клавесині полонез Огінського — надривно, тужно. Мелодія звучала, мов плач ізгоя за рідною землею. Звідкись доносилися шемрання, приглушені розмови, сміх.

Фредро поволі ступав залом, не знаючи, куди йти і що взагалі має тут чинити; врешті, призвичаївшись до темряви, уздрів у глибині зали освітлені свічками ложі, що були схожі на монастирські келії, видовбані у товстому мурі, у кожній хилиталися тіні і з кожної доносився свій гомін. До Фредра прийшла думка, що його сюди ніхто персонально й не запрошував; просто він ще значиться у списку вхожих на губернаторські бали, і, можливо, маршалок нинішнього балу й не знає, що Фредро давно уже закрився у чотирьох стінах на Сикстуській, замінивши розгульне товариство на стоси паперу, щоб виповнюватися життям світу, який існує тепер уже без нього і якщо належить ще поетові, то тільки для осмислення.

Ішов порожнім залом, і ніхто його не бачив, а сам мав можливість слухати й бачити всіх: своїм відокремленням Фредро здобув право знати більше, ніж кожен з присутніх у казино, — чи не тому і втік з марнотратної юрби в тихий закуток на Сикстуській, щоб здаля бачити більше?

Навіть зрадив: за час, поки почнеться гульба, він, непомічений, зможе пройти повз усі ложі вздовж лівої сторони зали і побачити усіх, ще без масок.

Багатьох упізнавав, бо жив колись серед них, тинявся, пиячив, спав, бешкетував, поки не втік, залишаючись серед їх гурту тільки в невідредагованому ще списку.

У крайній ложі, ледь засунутій шторою, сиділа обличчям до зали невизначеного віку дама з високою зачіскою, завітчана паперовими трояндами; перед нею стояли два крісла з протягнутим між ними шнурком, через який, тримаючись за поли реверенди, перестрибував поважний духовний сановник. Забава його ексцеленції була вельми потішною: коли йому вдавалося перескочити через шнурок, не зачепивши його, дама милостиво простягала руку для поцілунку. Отець припадав до руки, цілючи повище зап'ястя, а потім, розохочений, далі підстрибував, і видно було по його обличчю, що на сьогодні він не жадає іншої розваги.

У другій сидів знайомий Фредрові Едмунд Ржевуський, відприск графів, які володіли Підгорецьким замком, що біля Олеська; власник замку Леон навідувався до Підгірців зрідка, жив то у Кракові, то у Варшаві, а Едмунд проциндрював родове багатство. Тепер він втупив меланхолійний погляд у співрозмовника, а ним був відомий у львівських аристократичних колах індійський князь Соломон Бальзамін. Князь розповів Едмундові про земний рай Аракан, де царює його батько Давид II, про ідеальну справедливість у цьому краю, в якому немає ані злочинців, ані тюрем. Ржевуський витирив хусточкою очі і, зворушений, розжалоблений, витягав із внутрішньої кишені гроші: спочатку по банкнотові, далі по два, а потім виклав цілу пачку — задаток на поїздку в Аракан, куди індійський князь вирушить наступного місяця.

У третій — старий дряхлий шамбелян¹ Йов'яльський, який прибув сюди зі своїми дочками й зятями, дримав, а коли прокидався — запитував одне і те ж: «*Moje państwo, gdzie ja jestem? W swoim królestwie, mówicie? A są w nim ludzi-i?*»² Фредро мало не пирснув сміхом, йому цей старий дуже сподобався.

¹ Підкоморій, маршалок.

² Панове, де я є? У своєму королівстві, кажете? А чи живуть тут люди? (Пол.)

Він навіть хотів зайти до ложі й залишитися з ним на цілий вечір, але клавесин зазвучав голосніше, і Фредро зорієнтувався, що тужний полонез, який безперервно заповнював тихим тремтом зал, долинає з сусідньої ложі. Підійшов: старший добродій сидів біля клавесина, а на ньому панна з довгим каштановим волоссям, яке закривало їй обличчя, виконувала полонез Огінського. Коли панна переставала грати і опускала низько над самі клавіші голову, старий шепотів: «Грай, грай, доню, це не мелодія, а ридання за батьківщиною»; вона продовжувала грати, і раз у раз повторював старий: «...це плач за батьківщиною». Врешті панна відкинулась на спинку крісла, розгорнула руками волосся, її гарне обличчя зсудомила болісна гримаса, вона проказала тихо, проймаючи старого докірливим поглядом: «Де, де та моя батьківщина — тут, там, ну, скажіть, ради Бога, де?» Фредро відступив назад, він упізнав піаністку Анну Кавецьку, племінницю пана Уруського — ученого садівника і дідича з одеських Юськовичів.

Тихо ступав по залу, минув ложу, в якій голосно хвалилися своїми подвигами під Бородіно колишні легіонери генерала Домбровського, одягнуті в наполеонівські мундири; Фредро зіщулився, рука мимоволі потягнулася до лацкана камзола — прикрив долонею золотий орден «*Virtuti militari*». Швидко пройшов повз бундючних героїв Бородінської битви і раптом зупинився: в останній ложі — у бордовому фраку з золотими аплікаціями, у вузьких білих штанах, при шпазі — сидів за столиком сам губернатор Галіції і Лодомерії князь Август Лобковіц з роду П'ястів, а поруч, з обох боків, стояли і слухали, нахиливши до нього голови, одноокий директор львівської поліції Леопольд Захер-Мазох і його тінь — актуарій карного суду Ігнаці Зайончковський.

Поет зачув слова губернатора:

— Запрошений і Фредро, цей комедіант? Хе, може, він і геній, Арістофан... Тільки генії і вчені мені не потрібні! Найкраща якість в людини — це витривалість задниці... Але досить розмов. Пора бавитися. Музику, панове!

Заграв оркестр на галереї. З лож, коридорів, бокових кімнат ринула іменита юрба, слуги засвічували свічки на канделябрах і жирандолях, усі гості були в масках — муринських, японських, звірячих, демонічних; лакеї вийшли з тацями, заставленими келихами, пішли у танець перші пари.

Фредро без маски відчув себе роздягнутим догола, він миттю вислизнув з казино.

Львів забавлявся. А знали всі — від Лобковіца до вуличного скрипаля Яся Сакрамента, що в місто проник з півдня,

здесяткувавши Буковину, холерний мор, але ніхто не надавав цьому значення. Ніхто ж іще не бачив жодної жертви страшної пошесті, то й думалось кожному, що мор обмине якщо не Львів, то у всякому разі його самого.

Гриміли музикою, дзвеніли келихами, гомоніли піснями всі шинки, льокалі, казино і ресторації, веселий галас розганяв лихі чутки, львівський люд віддавався шаленим забавам до самозабуття — немов останній раз в житті.

Лише питомці греко-католицької духовної семінарії не мали можливості забути, цієї неділі за кару не випустили їх навіть на прохід: черговий префект виявив у рефектарі¹ замасковану вазонними квітами бочку з пивом. До самого обіду він особисто, не повідомляючи ректора, вів слідство й, так і не дізнавшись, хто вкотив до їдальні бочку і звідки вона взялася, велів її реквізувати, наклавши на питомців цілоденний карцер.

Семінаристи з нудів тиснулися до заграгованих вікон, щоб хоч насміятися вволю з перехожих і цим скоротати час, хтось згадав про пошесть, та з нього насміялися, мовляв, у ці плісняві мури не захоче увійти навіть холера.

А перед вечором, коли вже найзухваліші урвителі знеможніли від насмішок і реготу над мужиками і євреями, побачили питомці дивну метушню на вулиці. Двоє міських слуг у цератових балахонах з капюшонами витягали гаками через віконце з сутерин мертву людину. Коли труп уже лежав на тротуарі, один слуга всипав досередини відро вапна. На вулиці стояв запряжений шкапами віз — це приїхав пан Курковський, львівський візник погребальних караванів. Цього разу він прибув чомусь звичайним возом, яким вивозили сміття.

Міські слуги зачепили гаками трупа і, розгойдавши, кинули його на віз, і аж тоді питомцям стало зрозуміло, що трапилося. Панічний страх перед такою зримою і близькою смертю від найстрашнішої хвороби відкинув їх від вікон. Холера ще нині проникне крізь мури семінарії, а семінарія наглухо закрита, префект, напевне, вже п'яний, сидить з кухарями на кухні й допиває з ними їхню бочку пива!

Зчинився рейвах. Питомці миттю повибігали в коридор, з коридора — на подвір'я, кинулися до замкненої брами, почали шпурляти в неї цурками, камінням, бити ногами; урвителі вивели з кухні п'яного префекта, той клявся, що ключів не має, тоді його зв'язали і, вирвавши з городу щепу,

¹ Їдальня.

посадили ненависного грабіжника на прикорінь, на мить забувши про холеру, мстили йому за випите пиво. Тягали по подвір'ї і горланили: «Пан префект їде на сейм!»

Кумедне видовище на якийсь час збило хвилю страху, але ненадовго: питомці знову згадали про трупа, якого викидали гаками на віз, роздобули з дровітні колуні і виважували ними браму. Педель¹ дав знати ректорові — отцю Теліховському. Той цілком розгубився, послав педеля на Юрську гору до митрополита, педель не застав його ексцеленції — він десь, очевидно, забавлявся, — а питомці, виваживши браму, висипали на вулицю і розбіглися по місту, сповіщаючи людям страшну новину. Люд, на диво, сприймав викрики семінаристів спокійно, гадаючи, певно, що це чергова їхня витівка.

Львів забавлявся. «Пекелко» на Льоншанівці спорожніло, весела юрба рушила вниз по Личаківській. Забава продовжувалася, всі ж бо мали в кишенях бльочки на виставу.

Перед вів Міхал Сухоровський. Гурт охочих потрапити на виставу збільшувався, до отамана клепарівських волоцюг підбігали молоді, а то й старші мешканці Личакова — Сухоровський на ходу виймав з нагрудної кишені розквітчаної свити бльочки, простягав то в один, то в другий бік руку з циліндром, в який падали мідяки; люмпаки бігли попереду, сподіваючись, що пан Міхал хоч одного з них милостиво візьме за комір і пропустить поперед себе в проході — він завжди так робив, іноді навіть двох проносив у руках.

Натовп не квапився, до початку вистави було ще трохи часу. Коваль Йосип з Круп'ярської витинав на мандоліні личаківського штаера, йому безладно й пискливо підспівували дівчата, а хлопці після кожного ріденько виконаного куплету дружно вигукували приспів, аж вікна в будинках дзеленькотіли:

Boś ty, Mańko, jest fest dziewczyna!²

Тим часом біля казино Гехта чинився бедлам. Семінаристи, які перебігли із страшною вістю всю Хорунжчизну й Гетьманські вали і не змогли своїми викриками спам'ятати байдужу публіку, повернули на Сикстуську й помчали в бік Єзуїтського городу, скраю якого, навпроти вікон казино, стояв довгий ряд панських ридванів і карет.

Їх зупинили поліцаї, проте служителів порядку було надто мало, вони не зуміли відразу розігнати роз'юшених

¹ Возний.

² Бо ти, Манько, дуже гарна дівчина! (Пол.)

семінаристів, то ж мусили відступити до самого входу, утворивши ланцюг. Питомці напірали на поліцаїв і без упину скандували:

— Холера в місті! Холера в місті! Холера!

Комендант поліцейського плутонга, переляканий не холерою, а можливим гнівом директора поліції Захер-Мазоха, який нині побажав забавлятися в казино, вбіг до залу і при вході наткнувся на актуарія карного суду Ігнаци Зайончковського: почувши галас, Зайончковський вийшов дізнатися, що трапилося.

— Що за непорядок, холера б вас побрала! — гаркнув на коменданта.

— Холера, вашмосць... — белькнув жандарм.

— Що, що?

— Там семінаристи, вони викрикують, що в місті зараза...

— Розігнати! Виклич допомогу!

Актуарій стривожився. І не через пошесть. Що в місті є вже смертні випадки, про це давно відомо: назначено службу — лікарів, грабарів. Трупі наказано вивозити на замиський цвинтар, заливати карболом ями, а помешкання, звідки винесли мертвого, засипати вапном. Зайончковський побоювся гніву губернатора, який зволив нині бути на балу-маскарадї в казино Гехта.

Грала музика. Легіонери в наполеонівських мундирах, цивільні кавалери в чудернацьких масках водили дам, одягнених у єдвабні й газові сукні; дами мали маски тільки на очах, щоб не приховувати своєї зваби, і щасливий був той кавалер, якому партнерка дозволяла зняти з його обличчя лик мурина, розбійника, диявола або тигра.

У крайній ложі його ексцеленція віддихувався після невпинного стрибання через шнурок. Граф Едмунд Ржевуський проходжувався у фойє з індійським князем Соломоном Бальзаміном і запрошував його відвідати Підгорецький замок: затишність, терасові сади, дрімучий ліс довкола нагадають князеві Аракан — просив поїхати таки сьогодні. Барон Йов'яльський спав у ложі, а дочки і зяті танцювали. Губернатор Лобковіц брав з таці, піднесеної лакеєм, келих з вином і одним вухом прислухався до галасу, що глухо бився у вікна знадвору. Поруч з губернатором невідступно стояв директор поліції Леопольд Захер-Мазох.

Ігнаци Зайончковський підійшов до директора, нахилився до нього, той вислухав, примружуючи єдине око, потім повернув голову до губернатора.

— Перший холерний бунт, — прошепотів директор.
— Що ви пропонуєте? — Обличчя губернатора було стривожене.

— Для початку закрити людні заклади.

— Усі?

— Для чого? Ті, де брудно. А брудно там, де збирається чернь. І хай його ексцеленція митрополит розпорядиться завтра припинити заняття в семінарії — хоча б на місяць. А питомців розігнати по селах. То звідти йде мор, до річі, всіякий...

— Дійте, — мовив губернатор. — А музика нехай грає, хай сьогодні ніхто ні про що не дізнається.

Галас за вікном стих, панство забавлялося.

Анну Кавецьку вів у полонезі легіонер без маски. Він заглядав їй в очі, закриті маскою, і шепотів про кохання віршем:

Tajemniczy ogień czuję,
Ogień, co duszę przejmuje.¹

Анна зупинилася в танці, зняла з очей маску, відкинула хвилю каштанового волосся на плече.

— Ви говорите словами Северина Гощинського... — сказала, дивлячись мимо обличчя легіонера. — А чи знаєте такого його вірша: «Wy, obskurańci, wy, arystokraci, co zasłonieni, jak tarczą, purpurą»?..² Не знаєте... Проведіть мене до вуєчка, голова розболілася.

Коли закоханий легіонер відійшов, ображений, стримано кивнувши на прощання головою, Анна припала до плеча Уруського.

— Я не можу тут більше, вуєчку, їдьмо додому...

— Добре, доню, — зітхнув Уруський. — Вибач, я хотів тобі зробити приємність... щоб ти трохи розвіялася...

— Тут дуже тяжке повітря, голова болить...

— Їдемо, вже їдемо.

Юрба на чолі з Міхалом Сухоровським підійшла до театру. Біля входу стояли два жандарми, спиняли людей, вигукували:

— Не буде вистави, театр закритий!

Такого ніхто не сподівався, ця новина була нісенітною і зовсім неймовірною: гроші ж заплачені, і неділя — раз на тиждень!

¹ Таємничий вогонь відчуваю, вогонь, що душу проймає (пол.).

² Ви, обскуранти, ви, аристократи, що заслонились, мов щитом, пурпуром (пол.).

— Що за гранда? — вийшов на східці Сухоровський. — Хто наказав закривати театр і чому?

— А ти мовчи! — гаркнув на Сухоровського поліцай. — Мовчи, бо й до тебе доберемося, фраєре клепарівський! Фіглями театральними прикриваєшся!..

— Пане лямуре¹, — аж обм'як плечистий Міхал, — ви трохи нечемно розмовляєте зі мною... Що такого поганого клепарівці або льоншанівці наробили? Я, добродію, хлопець клявий, і руки в мене чисті... Але бльочки продані... Продані! — впер у поліцай блудний погляд. — Чому театр закритий?

— То не ваша справа — чому, — враз подобрів поліцай. — Сказано: у місті холера, і всі людні заклади закриваються...

— Брехня! — заревів натовп і посунув на поліцаїв. — Усі ресторації і казино аж гудуть! І театр для панів відкриєте, то тільки для нас ніч мала, щоб на вас справжня холера напала!

Сухоровський зовсім не хотів, щоб так сталося, але на нього напирала юрба, він уперся обома руками за одвірки, захищаючи служителів порядку, та натиску стримати не міг і, підім'явши поліцаїв, відчинив собою двері. Він ще переступив нещасних, а натовп цього вже зробити не зумів: топчучи й масакруючи тіла, увальювався в темний зал театру...

Пан Курковський відтранспортовував холерного мерця на замиський цвинтар, що біля Пелчинського ставу. За возом підбігав Ясьо із скрипкою під пахвою і зі сльозами докоряв понурому візникові:

— Пане Курковський, та що це за нова мода, сакрамент, ховати без музики? Де ж музика, пане Курковський?

Візник вряди-годи повертався і цвёхав батогом, щоб відігнати дурного Яся, бо ж заразиться і рознесе холеру по місту, його всюди повно. Та це не допомагало, Ясьо біг і квилів: похоронна музика, як і військова, була для нього великою розрадою. Пан Курковський, побачивши що не зможе відігнати Яся, тпрукнув на коней, посадив його біля себе й поїхав далі.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

— Отак, мій колего, почалися в мене біди, а власне кажучи, життя, — закінчив свою розповідь Любимський і вичікувально дивився на Маркіяна. — Я потроху все вам

¹ Жандарм.

розкажу, якраз для вас ця розповідь припасена, я не звирявся нікому. Думав уже — й не треба буде... Нікому нічого не треба... А бачу — не переривається ланцюг. І мав десь початок — до вас і до мене... Тягнеться він з безвістей у прийдешнє й закінчиться, коли молотом розіб'ють вериги... Буде так... Вас цікавить, як я втік із Соловецьких островів? Втік. Та про це колись. А може, й не потрібно... Розкажіть про страту Штоли. Я чув дещо про нього.

— Вам страшно було, коли карали Пугачова?

— Так.

— І бачили себе на його місці?

— Так.

...Він стояв посеред дороги — кремезний, плечистий, у розстебнутому засмальцьованому кептарі, з-під високої крисані, обведеної замість стяжки блискучою бляхою, спадало на плечі смоляне волосся, за широким ремнем стирчали два пістолі; стояв, розставивши широко ноги, обома руками сперся на мосянжову бартку, притискаючи долонями до головки топірця держак гарапника, з якого звисало мало що не до землі переплетене дротом мотуззя, і, здавалось, припишкли перед цією зловісною постаттю з лівого боку Черемоша пологі Устеріки і Красноїлля, яке поп'ялося направо угору понад Дідушковою річкою, і навіть Голови, що ген у далекій імлі досягали неба лисими кичерами.

«І це був Мирон Штола?» — нетерпляче перебив Маркіяна Михайло Базилевич, оглядаючись; у кімнаті не було нікого, хлопці сиділи на ліжках один навпроти одного, Маркіян упівголоса розповідав.

Він стояв надто впевнений у своїй силі, так не міг поводитися опришко, який мав за собою тільки полохливі далекі недеї¹ і мовчазних бідарів, які хіба що свічку явно ставили в церкві перед угодником за здоров'я або ж за душу опришка — хто там знає, за кого бідний свічку ставить, а на людях навіть не згадували і тричі до перших півнів відрікалися від опришків, бо страх великий мали — стоїть он в Устеріках мандаторня Грдлічки, а під нею дванадцять пивниць-катуш, де придумано для людей таке пекло, до якого не міг би домислитися найкращий богомаз, що для притворів і бабинців малює Страшні суди.

Так не міг поводитися опришко, за цим чоловіком мусила стояти влада, може, навіть мандатор Грдлічка; віком чоловік був десь під сорок, обличчя мав пооране ритвинами і від вітрів синювате, очі важкі, але в цю мить допитливі і

¹ Нетрі (діал.).

жваві — він з цікавістю і зверхньою лукавинкою дивився на двох паничів, що йшли дорогою, стомлені червневою спекою, з вузликами за спинами.

Маркіян та Іван мовчки зійшли на край дороги, на сам краєчок, вже й боком терлися об високий берег, а чоловік і гадки не мав їх пропускати, він ступив убік широким кроком і так стояв — дивився упритул на хлопців, спершись на бартку всією вагою тіла.

— Хто єсьте? — запитав чоловік.

— Ми академіки, — відказав Маркіян і глипнув на Івана: той зблід, стояв з опущеними руками, стривожений.

Чоловік голосно реготнув, аж луна вдарилась об скелю, та миттю згасла посмішка на борознуватому обличчі, воно спонурилось, чоловік пронизав темним поглядом хлопців і спитав:

— Чого ж ви сюди приплелись? Науку свою несете?

— Ні, самі вчимося, — спалахнув рум'янець на обличчі Маркіяна, а в Івана затремтіли губи.

— Вчитесь? — Чоловік розігнувся, опустив ліву руку з гарапником. — Чого ж ви вчитесь тут, у горах: палити, рубати, красти, а ци опришкувати?

— Ми пісень вчимося, — сказав, продираючи сухий хрип, Іван.

Чоловік знову коротко реготнув і змовк.

— А куди справилися? — спитав.

— До Вижниці.

— А-а, то інша справа. Ідіть, ідіть, туди ниньки багато з'їжджається всіляких, щоб на завтра встигнути. Там бу-у-уде на що дивитися, і таких пісень наслухаєтеся, що мой-мой!

Він відступився, а коли хлопці квапно проходили мимо нього, притримав цупкою рукою Маркіяна, що був крайній, і мовив:

— Лиш не пробуйте тутешнього хлопа дурного вчити, йому нині, опріч гарапника, нічого більше не треба. Ви зрозуміли мене? Це я вам сказав — Юріштан!

«А хто такий Юріштан?» — запитав Базилевич, ближче присуваючись до Маркіяна. «Я розкажу тобі... А тоді ми підтюпцем пішли, майже побігли, бо про Юріштана встигли вже всілякого наслухатися, а коли сховалися за поворотом, я сказав Іванові: «Скоро і в нас будуть свої Шафарики, Коллари, Міцкевичі і Пушкіни... Бачиш, як б'ють, і не лише чужі... А ти казав, що мало...»

Де тільки ночували — слухали страшні розповіді про Юріштана. В Устеріках камеральним мандатором був Грдліч-

ка, а в Грдлічки отаманом пушкарів — Юріштан. Бо без мандатора нема ні панщини, ні шарварку, ані податку, без нього й рекрутів цісареві не доставлять, а мандатор без пушкарів не дасть собі ради з опришками. Пушкарів — гірських стрільців — знайти легко, бо за трьох спійманих опришків казна виплачує п'ятдесят дукатів золотом, дає мундир і по десять крейцарів на днину.

Грдлічка знайшов Юріштана аж у Кутах, де він панам груби розтоплював, а прославився тим, що доньку за дівочий гріх цілий рік тримав прив'язану у стайні до жолоба — такий не дасть попусту опришкам, а в Розтоках Волоських появився новий ватаг з тридцятьма легеньми — Мирон Штола, що серед білого дня забрав у пана Скарбка все золото, яке пан мав дома, спродав його на Волощині, гроші ж у Головах, Барвінковому і в Білоберізці бідним роздав, а на буковинській плоскій кичері Ігреці гульбища справляв, на яких опришки стріляли з пістолів, аж дими стелилися над горами. Тож Юріштан з ротою пушкарів шість років полював за Штолою, аж поки не впіймав.

Іван і Маркіян слухали й не записували цих розповідей. А гуцули вечорами пошепки розповідали про страшного Юріштана, який у Грдлічкових катушках людей, запідозрених у зв'язках з опришками, кує на останнє вогниво: зв'язує руки спереду, а лікті скручує ззаду, щоб зійшлися; задирає ноги поза шию і сковує; кожному, хто не поклониться Грдлічисі, дає двадцять п'ять буків; власну жінку за зраду водив, обтикану віниччям, на храми і ярмарки, а синів, які від нього втікали, покульчикував, мов телят.

А цісар добрий, цісар — батько рідний, йому можна й поскаржитися, тільки він далеко й нічого не знає про наше лихо. А тра' йти людям пішки до Відня, бо нема вже тут порятунку, і Штолу спіймали в Устеріках, сидить він у Грдлічковій неволі.

«За поворотом ми таки побігли, бо страх нас пройняв від самого лише усвідомлення, що бачили цю страшну людину-виплодка і розмовляли з ним, а когось він тим гарапником катує, барткою вбиває, з пістолів розстрілює, а люди терплять і тихо пісню про Штолу складають, — ми записали одну в Ясеніві, коли ще Штола жив, — і моляться за доброго цісаря, який їх порятує від Грдлічки і Юріштана».

«Ходімо до міста, Маркіяне, — підвівся Базилевич. — Стіни вуха мають».

— Важко повірити, Маркіяне, правда? Мені й самому здається нині, що це моя власна вигадка... — Любимський

діткнувся юнакові до плеча, щоб вивести його із стану зчудування: Маркіян дивився на старого і ніяк не міг його співставити з тим юнаком, який плив на колоді Білим морем. — Не знаю, скільки часу плив, і весь час при свідомості. Одного дня фінські рибалки, які вийшли на ранню ловлю, застали в тихій затоці моря обледенілу колоду, а на ній людину... Та досить, досить цього... Ви не пам'ятаєте пісні про Штолу, яку ви записали в Ясенові?

— Пам'ятаю, — шепотом відказав Маркіян.

Ой я, хлопець молоденький, мушу погибати,
А Юріштан із Грдлічкою будуть панувати.
Будуть вони панувати, будуть вони жити,
Та будуть вони нашу кривцю людську добре пити.
Неволями, катушами будуть вас карати,
Не раз мене та опришка Штолу згадувати.

У Вижниці на страті Штоли цієї пісні не співав ніхто. Люди сходилися на майдан — деякі самі йшли у тривожній цікавості, інших зганяли з усюд пушкарі, щоби бачили і гадку мали. Вони стояли позаду натовпу — на конях, з рушницями й гарапниками, в затиканих павами крисаннях.

Народ понуро мовчав, а пісня, яку Маркіян з Іваном записали в Ясенові, німо дзвеніла повсюди, злітаючи з Німчицького перевалу понад вижницьким майданом з трьома шибеницями на пологий зарінок за Черемошем, завалений колодами і талбами.

Панські карети стояли довгим рядом одна за одною над рікою, панство сиділо на лавицях неподалік зловісного місця, щоб зблизька бачити суд і кару над опришками; народ, підстьобуваний нагайками пушкарів, утворював півколо і далі не поступався, передній ряд мішався, ніхто не хотів стояти перед шибеницями, страшно було. Маркіян з Іваном відійшли над самий берег Черемоша, далі відступати було нікуди і втекти звідси не мали сили. Прийшли сьогодні з Білоберізки, знаючи вже, куди йдуть, їх гнали не пушкарі, а потреба побачити, і ця потреба була сильніша від страху.

Довга й монотонна, мов голосіння, пісня ридала в пам'яті — так співала її жінка в Ясенові. Розповідала вона про Мирона Штолу, який дезертирував з війська і тридцять хлопців зібрав, пограбував пана Скарбка, а багатія Кундака вбив у Стебневі, про того Штолу, що комору мав на буковинському верху біля Барвінкового, а в тій коморі скарбу много, для бідних призначеного, про славного легеня, якого

спіймала стоголова пушкарська ровта Юріштана у корчмі в Устеріках і запроторила разом з побратимами Джураком і Риндзяком у Грдлічкову неволю.

Пісня була довга, як бойків світ, і славила вона силу Штолюка, який на долоні піднімав вартового, вихваляла його дотепність: «А кілько, Штолюк, у тебе того товариства?» — «Кілько в лісі, у дуборі, зеленого листя»; розповідала про опришкові муки в устеріцьких катушах, пісня голосила про його смерть у Білоберізці, де пани буцімто скинули опришка із скали, а Штола ще жив і чекала на нього петля на вижницькому майдані.

Німчицький перевал уже перестав дихати прохолодою, діймала спека, пани заслонялися від сонця парасольками, люди мліли в кептарях від духоти і втоми, йшло до обіду, а кару ще не розпочали. Шемрав майдан, колихався, чутно було плюскотіння Черемоша в напруженій тиші, аж враз з доміняльного дому¹, відгородженого від майдану старими липами, виїхав галопом на коні кремезний чоловік з довгим смоляним волоссям, що вибивалося з-під крисані, і хлопці здалеку впізнали і здригнулися, а натовп зойкнув і затих — це виїхав Юріштан.

Він стрелив нагайкою, здибив коня, чорна лютя і відчуття безмежної свавільної сили нуртували, казилися в ньому; він роздирав вудилами коневі морду, кінь пронизливо іржав і крутився під вершником, тратуючи передній ряд; люд сахався, готовий розбігтися навітки перед страшним і диким Юріштаном, здерев'яніли й Маркіян з Іваном, та відступати було вже нікуди, майдан обступили кінні пушкарі.

Тоді з-поміж лип вийшли три легені в незаперезаних сорочках поверх холошень: середній — високий і плечистий, з кучерявим волоссям — мав зв'язані назад руки, а у крайніх руки були зовсім чорні — ніхто не міг зрозуміти, чому вони такі. Ззаду йшло п'ять драгунів. Смертники наближалися до шибениці.

Юріштан змахнув рукою, з натовпу вибіг пушкар із запаленим смолоскипом у руці, він дотикнувся ним до чорних рук Джурака і Риндзяка, і вони спалахнули, мов факели, — були облиті смолою.

Повільно наближалися до шибениці, руки в опришків горіли, горіло четверо рук, які вбивали багатія Кундака, а парубки мовчали, навіть не писнули; в одного рука згасла, він притулив її до палаючої, щоб загорілася, і йшов.

¹ Урядовий будинок у селі.

«А ми читаємо про Муцію Сцеволу і дивуємося мужності римського плебея, який спалив собі руку на очах у етруського царя Порсени, — плакав сп'янілий Маркіян у кнайпі на Личакові, а Михайло Базилевич співчутливо похитував головою. — Читаємо й не знаємо достоту, чи був такий, я ж бачив нашого — живого».

Засуджені підійшли до шибениць і стали біля пнів, укопаних під стовпами, руки в опришків горіли, один мовчав, зціпивши зуби, другий уже жалібно скавулів, схлипував на товп. До місця страти підійшов актуарій циркульного суду і зачитав вирок, опришки самі поставали на пеньки, і тоді середній — був це Мирон Штола — промовив голосно:

— Люди! Не бійтеся катів-кровопивців, бийте самі грдлчків і юріштанів, бо ми вже не зможемо більше. Бийте їх, як б'є Кармалюк на Україні, таж не вівцями єсьте!.. А ти, — звернувся до Юріштана, — розв'яжи мені руки! Я сам...

Маркіян стояв із зажмуреними до болю очима, Іван тремтів і тримався за Маркіянове плече, йому підгиналися ноги. Коли розплющили очі, три опришки гоїдалися на шибеницях, пушкарі гасили вогонь на руках убивців Кундака, щоб не загорілися стовпи.

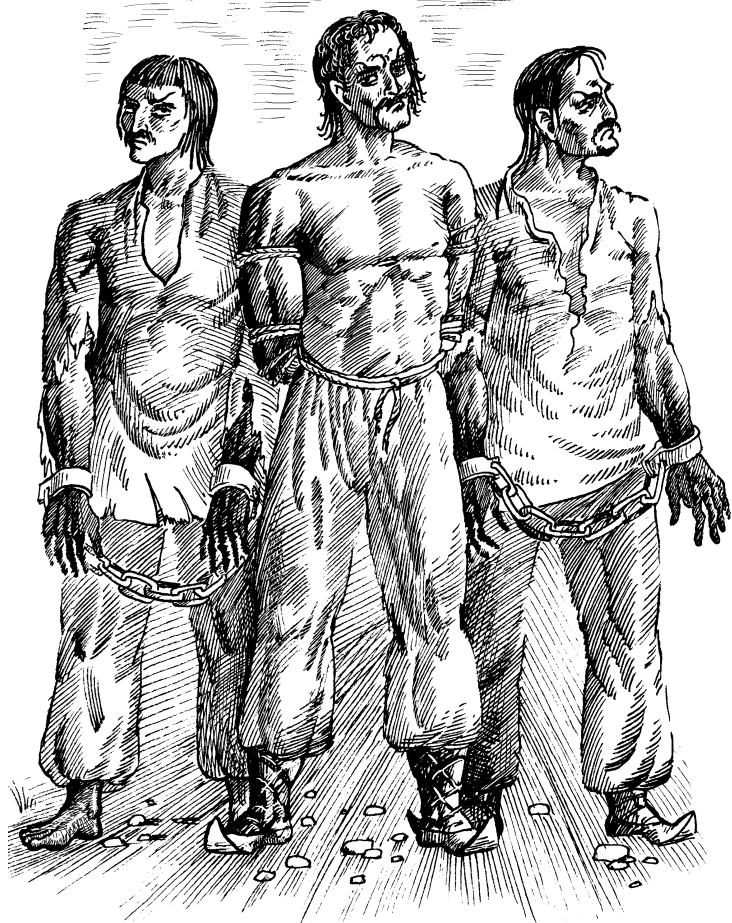
Любимський сидів і слухав, затуливши долонею обличчя, а як Маркіян замовк, сказав:

— Мовив Сковорода: «Чим житиме народ, коли в нього не стане меча? Та коли він матиме розум хоча б у головах окремих людей, то уподібниться кременеві, в якому притаївсь вогонь». Добре сказав Сковорода. А «Енеїду» я вам позичаю. І... вибачте, колего, я втомився.

Маркіян вийшов із Закладу Оссолінських з дивною полегшею на душі. Пригнобленість, яка тяжіла над ним, тиснула почуттям безвиході вже довгий час, придавлювала прокляттям батька, враз зсунулася з плечей, немов тягар зменшився наполовину, — ба ні, тягар був такий самий, але порівняно з тим, який проніс на собі цей старий чоловік, здавався малим, мізерним, і Маркіян засміявся, втямивши, що лиха ще й не було, воно лише гряде, і треба бути до нього готовим — треба уподібнитися кременеві, в якому притаївся вогонь. Бо немає іншого виходу, немає!

Він ішов навмання Палацовою вулицею в бік казино Гехта, сам не знав, чому йде в той бік, певне тому, що в тій стороні, далеко за містом, святкували нині неділю і Підлисса, і Княже, а йому треба до батька.

Назустріч їхала бричка. Візник чомусь її раптом зупинив. Зупинився і Маркіян, сторопів: на нього дивилася

*Тоді з-поміж них вийшли три легені в незаперезаних сорочках
поверх холошень... Смертники наближалися до шибениці.*

з-під широкополого капелюшка з вуаллю панна, вона мала великі темні очі й печально закроєні уста: панна була гарна й ніжна, вона відхилила вуаль, придивляючись до юнака, і він зрадив, що в цьому темному довколишньому світі існує світло й чистота, і задивився на незнайому, вдячний їй за цю мить краси.

Маркіян чекав, поки бричка рушить, бо сам перший не міг піти, знав-бо, що ніколи більше не побачить цієї дівчини, а мусить її образ запам'ятати, щоб світився в ньому, коли стане сутінно. Панна посміхалася й повернула голову до старшого добродія, який сидів поруч.

— Ви не впізнали мене, Маркіяне? — заговорив добродій, перехилиючись через коліна дівчини. — Я ж задля вас сказав візникові спинити коней.

— Пан Уруський?!

— Прецінь я... А чого ви такі заклопотані? Чи, може, побачили гарну панянку й осліпли? Це моя племінниця Анна... Щось переказати вашому дідові?

Маркіян зам'явся, панна посміхнулася до нього, і це додало йому сміливості. Він попросив:

— Візьміть мене з собою... Мені треба до батька.

— З приємністю. Сідайте, місце є.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Розлючений натовп, якому відібрали можливість насолодитися наперед оплаченим театральним видовищем, спам'ятався, коли побачив кров.

Потоптані, з закривавленими обличчями й руками охоронці порядку борюкалися під сотнями ніг, розпачливо кричали, повзли униз по східцях, піднімалися й падали знову, та врешті юрба, перелякана тим, що вчинила, розступилася; поліцаї, без кашкетів, зброї і регалій, повзли по бруку, немов черв'яки, стогнали, пробували стати на ноги. Юрба ще якийсь час стояла в нерішучості, але почулися за Ринком, десь біля арсеналу, свистки, голосна команда й тупотіння копит — це був сигнал, що битва за театр програна, і натовп вітром здуло. Ті, що ввалилися проходом досередини театру, вибігали, немов з пожежі, не думаючи й не дбаючи тепер про свого улюбленця Сухоровського, біля нього залишився тільки коваль Йосип з Круп'ярської, він замкнув зсередини двері театру.

— Давай драла, Йосипе, поки не пізно, — відімкнув двері Міхал. — А мені вже все одно, тепер знайдуть і на Клепа-

рові. Ех, військо їде, банда гра, пан капітан в порткі сра...¹ Але ж хто міг подумати, що така гранда станеться. Ну, йди, йди, Юзю...

Сухоровський випхав товариша за двері, подивився йому вслід, той зник у сутінку за рогом театального будинку. Міхал хвилину вагався, не знаючи, що робити: потоптаних поліцаїв біля театру вже не було, на бруку темніли тільки криваві сліди. Уже ступив було, щоб і собі пірнути десь у закамарки — йому це не першина, але в ту мить побачив, як з обох кінців вулиці увірвалися на конях поліцаї, сахнувся назад і миттю замкнув зсередини двері.

«Сюди вламуватися не будуть, — подумав. — Який не є, а все ж храм Мельпомени. А потім щось придумаю... над колосниками є в даху отвір, можна буде вилізти. Але що з того?.. Поліцаї, слава Господу, живі, і вони мене викажуть, хоч я Богу духа винен. А тоді про все нагадають».

У театральному залі було темно, хоч око виколи, а після рейваху та крику — тихо, аж моторошно; згодом очі почали звикати до темряви, з неї проступили ряди крісел у партері, бокові ложі й відкритий поміст сцени з бутафорними деревами, кущами і чорним дахом хатки, яка визирала з-поміж дерев, — дім Ганнусі з Погулянки.

На вулиці тупотіли коні, перегукувалися поліцаї, хтось там пробував клямку дверей, потім заgrimотів кулаком; гриміт стих, поліцаї перемовлялися щораз тихіше, а потім цокіт копит почав віддалятися у бік ратуші.

Сухоровський полегшено передихнув і пішов поміж рядами до сцени, засунувши руки в кишені свити. Там було повно мідяків, кишені обвисали, і він зі скрухою подумав, що ці гроші стали першою його ялмужною²; віддати їх кожному, хто хотів сьогодні потрапити в театр, ніяк не вдасться, бо ж не всіх і знає, пропив би їх у «Пекелку», скликавши льоншанівських парубків, але й цього, мабуть, не зможе зробити — тепер таки вже доведеться звідати покоїв у Бригідках або Кармелітках.

До серця волоцюги добирався туск. Інша справа з клепарівськими хлопаками красти на святоюрському ярмарку в мужиків сало та ковбаси чи забивати баки пейсатому Мордкові на Ринку й потягнути на його очах з крамниці лисяче хутро або ж засунути руку в касу; зовсім інше діло — зупинити бричку на Замарстинові й обчистити кишені у вельможного пана, — але ось ця ремісничка кривавиця, якої не

¹ Військо їде, музика грає, пан капітан в штани накладає (пол.).

² Милостиня.

зможе віддати шанувальникам його вистави, буде мучити і в тюрмі, якщо вже доведеться.

Вмостився у крісло в першому ряду, де завжди сидів на спектаклях своєї «Ганнусі», і смішно йому стало, коли зміркував, що крім доволі прибуткового основного промислу він для якоїсь мари займався такими дурницями, як театр, з чого не мав заробітку навіть на кольонську воду для коханки, а ще витрачав даремно час — за вивітрілим пивом — у кнайпах, де співали розмаїтих пісень, а він їх записував, щоб не забути, — бо шкода було, адже другий раз такої самої, може, більше й не почує.

Тих пісень — батярських, жартівливих і таких, що сльозу витискали, — записав тьму-тьмушу, коло десятка зошитів. Якось після злодійської вилазки на Голоско Міхал відпочивав у своїх сутеринах на Клепарові — знімав підвальну кімнату в базарної сидухи. Вилазка не вдалася, треба було накивати п'ятами і надовго затягнути на останню дірку пояса. У великій нудзі він розгорнув ті зошити, промугикав, лежачи на ліжку, усі записані пісні — смішні, батярські і жалісливі, і з них, несподівано для нього самого, зринула постать дівчини, що втратила жениха, якого забрали в рекрути, та дівчина пішла гуляти по шинках та кав'ярнях, багатьом потіхою стала, а коли жених, дезертирувавши з війська, навідався до неї вночі, вона вже була передміською шльондрою.

Отож тоді, затягнувши пояса, він подібними до пісень віршами написав свою «Ганнусю з Погулянки», і здалася вона йому не гіршою, ніж «Сирена з Дністра» з її придуркуватим Тереферцієм — Сухоровський не пропускав жодної вистави в театрі і своїх хлопаків теж деколи брав з собою.

Поліція нюшкувала по Замарстинові й Клепарові після надто зачастілих нічних грабунків, намацала підвал Сухоровського, зробила обшук, але нічого не знайшла, а Міхалові шеврони поховалися хто зна й де. Промисел припинився, а їсти щось треба було, то пішов Сухоровський із своєю п'есою, польсько-русинською мішаниною писаною, до самого директора театру Камінського; той прочитав її й купив за п'ятдесят ринських з правом одного процента від проданих квитків. Це порятувало на якийсь час Сухоровського і його компанію, шеврони похвалили за це отамана, а потім самі злодії не були з того раді, бо Міхал все рідше задумував нічні вилазки на щедрі грабунки, а про денні — на базарах — уже й слухати не хотів; спаскудився отаман тим дурним театром, розпродував бльочки на Хорунжчизні та Льоншанівці, а волоцюги без нього були геть безпорадні.

Сухоровський сидів у кріслі, дивився на заставлену декораціями сцену, де нині мало відбутися таке миле глядачам і йому самому дійство, і відчув у серці велике вдоволення, що зробив це, що трохи дав замореним роботою людям інакшої недільної втіхи, ніж горілка і вино; сам же тієї втіхи не мав ніколи або ж збирав тільки крихти — від інших; таке було його життя, що хоч сядь та й плач, а тепер, через цю клятву холеру, ще гірше буде.

Не хотів нічого згадувати, ні за чим не жалів, хіба тільки за тим, що довго або й ніколи вже не сидітиме тут, у цьому кріслі в передньому ряді, і аж тепер утямив, що тільки цьому гмахові¹, який називається театром, належала вся його душа, а все інше було побічне і марне.

І чого ж то так? Чого — так?.. Адже життя починалося зовсім інакше — і, може, я був би нині не гіршим, ніж Фредро, а таки не гіршим, Фредро знає тільки аристократів, а я і панство знаю, і простолюд.

Ні, таки нічого не хотів згадувати. Завтра йому за нинішню гранду надінуть брансолети; не могли впіймати його на ділі, всиплять йому тепер за все разом. Тоді буде багато часу для спогадів.

Їде жовнір вулицею, не зайшло ще сонце,
Виглядає дівчинонька в квартиру-віконце.
— Добрий вечір, пані моя, прийми мене на ніч,
А я тобі з серця свого віддам «на добраніч».
— Злізь із коня, жовнярику, та прошу до хати.
Поговоримо з тобою, заки прийде мати.
Летить ворон чорнокрилий та летячи криче,
Не єдна я дівчинонька за жовніром плаче...

Сухоровський наспівував пісню, яка мала нині прозвучати зі сцени, вона була довга і хотілося її співати всю до кінця, та почув серед тиші вкрадливі кроки, схопився — це лямури! — кинувся до сцени, там, над колосниками, в даху отвір... Але почув голос і спинився.

— Це я, Міхале Сухоровський, директор театру... — Камінський зупинився поодалік, похитав головою. — Що ж ви наробили, негіднику? — Підійшов ближче, сів у те крісло, де сидів Міхал, і бідкався: — Це ж вам не Клепарів, а театр. А щоб я краще був умер, ніж мав зв'язатися з вами, волоцюго ви непоправний... Таж тепер закриють театр не на час пошесті, а назавжди, ми давно владцям сіллю в оці... Та сідайте, сідайте, чого стовбичите? Нікуди ж не втечете, а ніч

¹ Будинкові (пол.).

довга. Поставимо в цьому порожньому залі виставу-діалог. Це буде щось нове... Ех, дав Бог росту, та не дав розуму... та сідайте вже!

— Що ви тут робите, пане директор? — спитав Сухоровський, вражений несподіваною появою Камінського. Присів поруч.

— Це я повинен би спитати, що робите тут ви? Я ж, як Ісус, прийшов у сей храм вигнати міняйлів і розбійників — чернь, в якої ви стали апостолом.

— Я зараз піду. А більше нікого тут немає... Тільки не розбійники вони і не міняйли. То чесні люди...

— І ви?

— Що — я?..

— Дякуйте Богу, що я відправив поліцію із службового ходу, хоч знав, що тут хтось залишився — кроки чув.

— Ваш порятунок мені не допоможе, мене впізнав лямур...

Камінський підійшов до свічника, що стояв над оркестровою ямою, засвітив свічку. Ожили декорації на сцені, над Ганнусиною хаткою заколихалися березові гілки. Міхал не відривав погляду від сцени, ніби чекав початку спектаклю, до нього озвався Камінський:

— Погана слава ходить за вами, Сухоровський. Я нічого не знав, коли брав у вас п'єсу. А потім вдавав, що не знаю...

Сухоровський повернув до директора голову. Якусь мить дивилися один на одного. Добрі тихі очі Камінського, обведені павутинкою зморшок, немов оцінювали красиве обличчя Сухоровського. Міхал впер у директора незалежно-нахабний погляд, напевне, цього погляду ніхто не витримував, та Камінський таки встояв, мусив встояти, щоб не дати переваги пройдисвітові над служителем муз.

— І звідки у вас такий симбіоз, здавалось би, зовсім не поєднаних між собою нахилів: злочинство і мистецтво? — наступав директор, щоб хоч на мить підкорити собі цього самовпевненого силача.

— Ох-ох, — зацмокав іронічно Сухоровський, — а я й не думав, що ви, пане Непомуцен, така ж дешевизна, як і всі... Ох-ох... Та ви аж на пальчики стаєте, коли до вашого театру заходить циркульний староста, ви танете як віск при появі в ложі директора поліції, а побачити в театрі губернатора — ваша заповітна мрія. Я ж до цих злочинців навіть не вмився. Ви знаєте, як вони крадуть? Явно, на людях, безсоромно, та ще й міну при тому корчать таку, ніби честь

роблять пограбованому... Які ви несправедливі! Мене ось зневажаєте, а пана Фредра, приміром, обожаєте, а він так само, як і я, валявся по корчмах і борделях!

— Не смійте, чуєте, не смійте! — скрикнув Камінський, схоплюючись з крісла. — Не смійте так висловлюватися про велику... про великого письменника!

Схопився і Сухоровський. Він був майже удвоє більший від Камінського, нахилився над ним, директор злякано відступив. Міхал зняв з голови циліндра і кинув ним об долівку.

— Так, я злодій, — прохрипів. — І це не робить мені честі. Але я ним не вродився. І моя мати, селянка з Неслухова, теж не крала. Я ж навчився читати в парафіяльній школі, я ж маминих пісень і казок наслухався і покинув дім, щоб дотягнутись до наук. І вчився... Мене били за те, що я русин, а я кінчав тривіальні, нормальні школи... Е-е, якби я народився польським аристократом, як пан Фредро!.. Але сідаймо, директоре, а то ще поб'ємося. Я вас дуже шаную... та й бити вас ні по чому... Пане Непомуцен, я вчився у *Studium Ruthenum*¹ при університеті, можете собі уявити? Я мріяв стати учителем, щоб просвіщати сільських дітей — які ж бо дурнуваті дячки сидять за столиками в парафіяльних школах. І що — закрили русинські студії, а в *Studium Latinum*² я не пішов, і без мене є кому задурманювати латиною й німщиною русинських дітей...

Сухоровський відгорнув гривку русявого волосся з чола, без циліндра на голові він виглядав зовсім інакше: нахабні очі потепліли, широкі плечі опустилися, у мерехтливому сяйві свічки обличчя здавалося навіть добродушним — може, то від згадок він обм'як. Камінський зі співчуттям і подивом придивлявся до отамана клепарівських волоцюг, простягнув до нього руку, хотів сказати якесь слово, та Міхал продовжував сповідь.

— Але дав мені Бог силу, і я став ярмарковим акробатом. Мене затягнуло надовго ярмаркове життя. Там свій, скажу вам, світ: галас, торги, сварки, а лайки такої добірної ніде не почуєш, та найбільше я любив лірників і їх жебрання. Не наслухаєшся! Як стануть вони, каліки перехожі, з бородами, з торбами, з латками — зовсім на святих схожі, а отаман їхній на самого Господа Бога, і жебонять на лірах, і плачуть, і сміються, все там почуєш — від «brate мій, брате, вельможний багачу, создай мені хліба і солі» до «пані

¹ Русинські студії (лат.).

² Латинські студії.

вельможна, я би паню полюбив, якби було можна...» Я те все записував... А одного разу на святоюрському ярмарку у Львові я, за гроші, розуміється, піднімав обома руками по мішкові піску вагою в корець, потім заліз під селянського воза і підніс його на спині, а врешті став на голову і довго так стояв біля нашого шатра, мій товариш збирав мідяки, та раптом я побачив знайоме обличчя жінки ген аж під небом і впізнав: це була газдиня з Неслухова, сусідка моєї покійної матері. Вона сказала: «Дивіться, до чого довчився наш Михайло». Тоді я став з голови на ноги і більше на ярмарки не вертався. А далі Клепарів, театр... Паршиво те все... Якби-то, пане Камінський, моя мати пісень не співала, якби я не пішов у парафіяльну школу... Боже, яку б то робучу силу мав на своєму фільварку неслухівський дідич Дідушицький!

Камінський мовчав і тепер уже не дивився на Сухоровського.

— Бачите, як буває, — підвівся Міхал, підняв з долівки циліндр, надів на голову. — А з вашого театру я майже нічого не мав. Ще менше, ніж з акробатичних фіглів на ярмарку... Моєю платою була радість тих, яких ви називаєте черню. То для них я робив, а для себе ні краплі... Випустіть мене чорним ходом, пане Камінський. А там уже — як Бог дасть.

— Єрусалиме, Єрусалиме, покаменував єси посланих до тебе, — прошепотів Камінський. Він підвівся і пішов попереду Сухоровського до службового виходу.

...Місяць блукав по небу поміж хмарами і хилився до заходу, візник квапив коней, щоб темрява не захопила в дорозі, — за Буськом осінніми ночами лягають густі тумани, можна й заблудитися.

Вечір був прохолодний, пан Уруський витягнув з-під сидіння бараницю, накрив нею свої і Анніні коліна.

— Потягніть до себе, — сказав до Маркіяна. — Вона широка.

Анна зауважила, що юнак надто несміливий, вона сама розправила бараницю і дбайливо, немов сестра, закутала нею Маркіяна. Дотикалася до нього руками, дотулялася повними налитими грудьми; Маркіянові від цього було солодко і страшно. Анна була дозріла і зваблива, на мить її очі зупинилися біля його очей, з них лилося на нього добро і досвідчена поблажливість; Анна посміхнулася, обдала Маркіяна пахучим подихом і відкинулася на спинку сидіння.

Маркіян сидів непорушно, мов натягнута струна, спільне покривало стіснило всіх, він відчув біля себе притулене до нього тепле тіло Анни, і незнана досі млість пройняла його

всього. Сидів незворушно, боячись, щоб вона не відсунулась, сам хотів відсунутися, та не мав сили цього зробити; Анна почула його тремт, зрозуміла і розмовою намагалася узвичаїнити цю вимушену близькість.

— Ви вчитеся у Львові, пане Маркіян? А де?

Уруський, видно, нічого не знав про Маркіянові клопоти, відповів за нього:

— Так, він слухач університету і питомець духовної семінарії. Гордість отця Семена з Княжого, а ще більше — дідова, отця Авдиковського з Підлисса...

Маркіян весь зіщулився, вмить схолодніло тіло Анни, він мало що не викрикнув: «Ніякий я не слухач і не питомець!», та поруч сиділа прекрасна панна з ніжним обличчям і тужливо закроєними губами, вона дивилася на юнака, любуючись ним, він боявся сполохати цей погляд, тому промовчав, а перед очима постав схилений, худий і сивий батько... Дивиться на нього чужими очима і витискає крізь зуби страшні слова: «Зганьбив ти мене, будь проклятий, не мій ти син».

Торохтять гостинцем колеса, скорочується дорога до Підлисса, серце все більше і більше боязко щемить; місяць хилиться до заходу, темніє ніч, зникають у пільмі пан Уруський з племінницею, а колеса вже котяться по простеленій душі, витискаючи на ній болісні слова каяття і благання:

Отче, ох, отче, сли ся мні придало
Дні життя твого полином згірчити...

— Ви будете священиком, Маркіяне? — почувся з пільми хрипливатий м'який альт. — А чим захоплюєтесь, крім теології?

Сли коли око твоє жалем запало,
Сли-м був нещасливий серце закривлити...

Голос Анни довго йшов до Маркіяна, і врешті він таки почув його.

— Я теологією не захоплююся, панно... — відказав Маркіян і знімає від її щирого сміху, намагався згладити свою категоричність: — Тобто мене цікавить літературний бік теології... Я літературу люблю, історію...

— Маєте рацію, — вже крізь сон пробурмотів Уруський. — У русинів тільки попи й хлопи, а це нерозумно...

Прости м'я, отче, бо я ся каю,
Жалем серце бідне моє прозябає...

Маркіян схлипнув, стрепенувся, відчув на собі пильний погляд Анни, вона зараз запитає, чому він спохмурнів. Випередив її:

— А ви чим захоплюєтесь?

— Гм... Звичайно, літературою, поезією, чим іще може захоплюватися збідніла шляхтянка... Але я маю і фах — я піаністка. Народилася в Кракові, вчилася у Відні, тепер живу біля Львова. Така собі перелітна пташка і не знаю, що, власне, є моїм... — Анна стиснула тужливо губи. — Тепер працюю концертмейстром у хорі Амадея Моцарта-сина, він живе у Львові, заснував музичне товариство.

— Я й не чув про це...

— І все німецьке, все німецьке... Вуєчко впевнений, що все, що ми робимо, — то для Польщі. А її ж немає...

— Є Польща, — крізь дрімоту озвався Урусський. — Є народ польський.

— Але ж ми його не знаємо, вуєчку. Ні ви, ні я. А живемо серед русинів, і їх теж не знаємо. Ми немов на іншій планеті...

Твої ніженьки сльозами зливаю,
Ах, прости синові, хай не загигає!.. —

зойкнуло Маркіянові в грудях.

Анна сказала:

— Ви такий мовчазний... А скажіть, кого ви найбільше шануєте з польських поетів? Тільки нічого не говоріть про Міцкевича, його всі шанують.

— Я... — задумався Маркіян. — Я люблю Фредра.

— Ах, досить про нього. Це якась хвороблива мода на Фредра. Розбещений панич львівських салонів у бальовому фракку... співець аристократичних недобитків. — Обличчя Анни пересмикнула гримаса бридливості. — Я знаю цього пихатого богеміста з паличкою, він приходить слухати наші концерти.

— Ну, доню, ти вже задуже, — прокинувся Урусський. — Звичайно, ми, ліберали, не можемо надто ним захоплюватися, але талант — талант у нього справжній.

— Талант виявляється не тільки в майстерності вірша, вуєчку, а ще й у тому, про що цей вірш... От я Гошинського люблю. Це муж у поезії, борець, революціоніст, хоч і не завжди його строфа досконала... Його «Канівський замок»... ви не читали, Маркіяне? Ну, як ви могли не читати поеми, яка оспівує вашу історію! — запалювалася Анна.

— Я dokonче познайомлюся з його творами, панно, — сухо відказав Маркіян, на мить прохолонувши до Анни, — її

захоплення Гощинським здалось йому навіяним, штучним. Запитав: — А ви і з поетом знайомі?

— Та ні, — знизала плечима Анна. — Як я можу бути з ним знайома? Не маю навіть поняття, де він живе...

— Тепер у Варшаві, — вставив Уруський. — Я зустрічався з ним колись у Львові.

— І мені не сказали?

— Ну, з ким я не зустрічався... А ось уже й Ожидів. Ви заночуєте у нас, Маркіяне, правда?

— Ні, ні, зупиніться біля дороги на Білий Камінь. Звідти до Підлисся рукою подати, я пішки...

— То, може, вуечку, підвеземо його, адже чорна ніч, — запропонувала Анна, і знову тепло хлинуло від неї на Маркіяна.

— Та що ви... — пробував заперечувати.

— Мовчіть, ви ж у нашому полоні. — Анна торкнулася рукою до Маркіянового плеча, крізь сутінок він побачив наближені до нього великі темно-брунатні очі. — Гм, я кажу — «мовчіть»... А ви й так — наче німий.

Білокамінською вибоїстою дорогою коні йшли поволі, і чим ближче під'їжджала бричка до Підлисся, тим терпкіше ставало на серці в Маркіяна. Перед ним неминуха зустріч з батьком, з ним слова покаяльного вірша, які шматують душу, а за ним... За ним зараз прогуркотить і стихне бричка Уруського, зникне, може назавжди, прекрасна панна, і схолоне тепло, що зігріло його у тяжку хвилину.

Тією самою дорогою — через Ожидів, Юськовичі й Олесько — пізно вночі поволі пробирався крізь темряву ридван, запряжений двома парами коней: граф Едмунд Ржевуський їхав з бал-маскараду до Підгірець у товаристві дорогого гостя індійського князя Соломона Бальзаміна і старого шамбеляна Йов'яльського — доньки і зяті зіпхнули недоріку на тиждень гостинному графові, нинішньому розпорядникові Підгорецького замку.

Індійський князь був стомлений, йому вже набридло розповідати довірливому, з романтичною душею Едмундові про благословенну країну Аракан, яка притулилася до Бенгальської затоки вічно теплого Індійського океану; Бальзамін їхав до Підгірець тільки з однією метою — взяти решту грошей у Ржевуського на його поїздку до Аракана, котра відбудеться приблизно через місяць. З паном Едмундом домовлятися доволі легко, а от з графом Яблоновським із Любєня було набагато важче. Довго довелося його вмовляти, поки він погодився купити індійського слона, та врешті таки вдалося його переконати, що присутність такої екзотичної тварини на графській конюшні незмірно піднесе

його престиж серед магнатів, — Соломон отримав гроші. Від Ржевуського вже має завдаток, завтра візьме решту, тож можна спокійно й поспати в ридвані. Тільки ж замріяному графові не закривається рот, він тепер взявся розповідати старому шамбелянові про Аракан.

Йов'яльський начебто й уважно слухав, відвісивши нижню губу; у закритому ридвані під стелею гойдався ліхтар, він подвійно відбивався в маленьких очицях шамбеляна, і Ржевуському здавалося, що очі старого горять цікавістю, тому й не дратувало його одне і те ж питання, яке Йов'яльський раз у раз повторював:

— Аракан? A są w nim ludzi-i?¹

Врешті шамбелян набрид Ржевуському, він повернувся до індійського князя, обережно діткнувся до його руки, щоб розбудити: пан Едмунд хоче йому розповісти про свій славний рід, який завжди стояв на чолі боротьби з несправедливістю.

— Та розповідайте вже, розповідайте, вашмосьць, — пробурмотів невдоволено Бальзамін і знову зімкнув повіки.

Отже, його світлість князь повинен знати, що в роді Ржевуських були й гетьмани вільної колись Речі Посполитої, і прийде час, коли цей рід у нинішньому коліні очолить народ Польщі в боротьбі проти німецько-російської неволі. Він, Едмунд, уже багато років пише філософську працю, яка стане політичним звинуваченням австрійській і російській імперіям; ту працю він розмножить у сотнях списків і розповсюдить їх серед польської аристократії — тоді вона прокинеться до боротьби за волю. Ні, ні, він зовсім не торкається сучасної політики завойовників: Ржевуський на підставі праць Геракліта, Платона, Епікура, Марка Аврелія доведе неминучість загибелі імперій — його праця буде ідеологічною основою боротьби. А повстання підніме двоюрідний дядько Едмунда Вацлав Ржевуський, дідич Саврані на Волині.

Пан Бальзамін нічого не чув про Вацлава Ржевуського — славного Ревуху, про якого український люд уже й пісні склав? Е-е, то послухайте, вашмосьць!

Едмунд заспівав, сам собі диригуючи вказівним пальцем:

Ой, поїхав Ревуха по морю гуляти,
Перевісив через плечі сагайдак багатий.
Грай, море, синє море, чорне море,
Галагігі-гей!
Галагігі, галагігі, галагігі-гей!

¹ Аракан? А є в ньому люди-и? (Пол.)

— А со то jest galagigi?¹ — засвітилися з очей Йов'яльського два ліхтарики.

— У цьому пісенному вигуку виливається козацька буйність, пане шамбелян, — пояснив Едмунд. — Ревуха збирає під свою булаву українських козаків.

— А kozasy — to ludzi-i?² — допитувався Йов'яльський.

— То лицарі, пане шамбелян, які колись через нашу окрутність воювали проти нас, а тепер їх треба воскресити...

— I oni pójda na moskali-i?³

— І на австріяків, пане шамбелян! О-о, мій дядько — велика людина, ви чуєте, ваша світлість князю? Він багато років провів у Арабії, вернувся звідти еміром, як оце ви — індійським князем, він так і назвав себе еміром Тадж-ель Фегером, він заснував у Саврані біля Старокостянтинова новий Запорозький кіш! У нього є свої співці й лірники, вірний друг еміра славний стихотворець Тимко Падура уже пішов по Україні будити лірою народ, який проголосить Вацлава своїм гетьманом Ревухою, і поведе він, на білому коні, стотисячну козацьку армію на битву. О-о, пане Бальзамін, тоді ми забудемо, що є на світі Аракан — вільна країна, в якій немає ані тюрем, ані в'язнів, наша ойчизна сама стане такою.

Соломон Бальзамін спав, закутавшись у біле фередже; захоплений рожевими мріями Едмунд не помічав цього, а Йов'яльський допитувався:

— A będą żyć w niej ludzi-i?⁴

— Будуть, будуть, пане шамбелян! — вигукнув Едмунд.

Ржевуський взяв у долоні голову, похитував нею, крізь пальці протікали сльози розчулення.

— А я поїду, поїду з вами в Аракан, — схлипнув, — подивлюся, збагну, вивчу і повернуся...

Козак пана не знав звіку,
Він родився на степах,
Стався птахом з чоловіка,
Бо зріс в кінських стременах! —

заспівав Ржевуський, і Бальзамін прокинувся від бравурної пісні.

Він притулив складені долоні до чола, на якому чорніла родимка індійського магараджі, запитав:

— Уже приїхали-сьмо до вашого замку, що ви такі веселі?

¹ А що означає — галагігі? (Пол.)

² А козаки — то люди? (Пол.)

³ І вони підуть проти москалів? (Пол.)

⁴ А будуть жити в ній люди? (Пол.)

— Ще трохи, ваша світлість, ще трохи, і ви побачите розкішний палац, власність мого двоюрідного брата Леонтія, який живе у серці Польщі — Варшаві. О, що то за палац! Його будував коронний гетьман незалежної колись Речі Посполитої Станіслав Конєцпольський за проектом Боплана. А в ньому зали — кармазинова, китайська, золота, дзеркальна...

— A są w tym zamku ludzi-i?¹ — знову запитав Йов'яльський.

— Ми там будемо, ми, пане шамбелян!

Бальзамін опустил долоні, поглянув на щасливе обличчя Ржевуського і вдоволено посміхнувся.

Ридван зупинився. Пан Едмунд відчинив дверцята, виїшов, допоміг зійти Бальзамінові і Йов'яльському й маєстатичним жестом показав на шпилі замку, що проступали крізь ранкові сутінки.

...Агасфер ішов своїм звичним недільним маршрутом, наче нічого нині з ним і не трапилося, одне тільки, що не підводив на зустрічних допитливого погляду: був задуманий.

Заклавши руки за спину й затиснувши в долонях голову палички, що волочилася за ним і видзвонювала закованим кінцем об каміння, він квапно крокував, ніби мав до когось пильну справу. Гетьманськими валами, понад смердючою Полтвою дійшов до плацу Каструм, на якому завжди паслася прив'язана довгим шнурком до палі Аронова коза — Агасфер кожного разу її обминав, а коли вона войовничо наставляла роги, замахувався на неї палицею. Тепер зупинився, згадавши щось. Круто повернув до халабудки, що стояла на самому краю берега і закіптюженим, складеним із кількох шибок віконцем заздрісно дивилася на барокові капітелі колон Низького Замку, на великі вікна й балкони, підперті атлантами. Арониха розвішувала мокре шмаття на шнури — в неї був будний день, і її не обходила християнська неділя; на столику, винесеному перед халабуду, розкладав Арон пачки тютюну і сигари. Він дуже здивувався, побачивши, що Агасфер підходить до його трафіки² — ніхто ж бо ніколи не бачив, щоб старий курил.

Арон вдавав, що не помічає Агасфера, йому ніяково було дивитися в очі цьому дивному чоловікові, якими він немов про щось весь час запитував, а сам завжди мовчав; тепер, на свій подив, уперше почув його голос:

¹ А в тім замку є люди? (Пол.)

² Єврейська крамничка.

— Ароне, — прошепотів Агасфер, нахиляючись до трафікаря, — ти єврей і мусив би знати, чому мене називають Вічним жидом?

Арон розкладав на столику крам і не підводив голови: старий постоїть трохи й піде.

Але Агасфер не відходив, чекав відповіді.

Що було робити: трафікар розігнувся, якийсь час дивився крізь примружені повіки на старця, погладжуючи бороду, врешті посмикав себе за пейси, що викручувалися з-під ярмулки, мовив розважливо:

— Кожен, хто хоче більше знати, ніж знає, мусить читати Святе Письмо.

— Я не вмію читати, — зітхнув Агасфер.

— Хто не вміє читати, той уміє слухати, — підвів пальця Арон. — Але знаєш що: спитай про це краще у Вольфа на Личакові, ти заходиш до його цукерні.

— Він дає мені булочку, але говорити зі мною не хоче — Вольф багач.

— Тоді зайди до раввіна в синагогу Золота Роза, той все знає.

— Раввін теж не захоче вести зі мною балачку, я ж не єврей.

— А хто ж ти? — Аронові ставала вже цікавою розмова з Агасфером, якого знає скільки живе, а голосу його не чув ніколи.

— Я не знаю. Я цісарський... Ти, Ароне, бідний, але тобі ліпше: знаєш, що ти єврей, пам'ятаєш своїх батька, матір, ходиш на їх могилки, а в мене пропала пам'ять на те, що було, забутий мій рід, усе забуто, а я живу, здається, вічно, і смерті нема... Я ходжу, ходжу, ходжу, на людей дивлюся, щоб згадати, і жодного проблиску немає в темній пам'яті, а коли питаю когось, хто я, мені кажуть: цісарський...

Арон уважно слухав старого і ледве вловлював, що він говорить; Агасфер мішав польські, русинські, німецькі слова, він не мав навіть своєї мови — не тільки роду.

— Воно, напевно, так і є, — вів далі Агасфер. — У підвалі на Пекарській я маю тапчан, підвал теплий, і ніхто мене звідти не виганяє. Чому не виганяють — цісар не дозволяє. Бо цісар всесильний: захотів би — і я б закоцюб на вулиці. Це ж він, бо хто ж інший, звелів давати мені їсти. Хіба Вольф з доброї охоти вгощав би мене булочкою в неділю або ж Каська на Личакові залишала б для мене щовечора трохи юшки в котлі й не продала б її за день у своїй харчівні, якби не цісар? А так! Ніхто з доброї волі не подасть нікому

навіть води... Нема таких... А нині сказали мені, що і я не подавав... Ароне, може таке бути, що я жив ще тоді, коли Ісус ішов на Голгофу?

Трафікар пригладжував кучеряві пейси і зі співчуттям дивився на Агасфера; Арон бідний, але йому легше, бо знає, хто він, а цей старець не має навіть родової пам'яті — цісарський та й годі. Його прозвали Агасфером, а тепер таємниця цього прозвища так глузливо розкривається перед ним — але ж розкривається, пільму пам'яті пробиває оманливе світло, проте воскрешає-таки початок, якого він так довго й трудно шукає, — хай має його цісарський питомець, хай заспокоїться.

Бідний Арон, про якого зовсім не хотів дбати цісар, але який мав велике, як виявилось, багатство — свій рід, захотів дати дрібку втіхи старцеві і з доброго серця збрехав:

— Ти жив тоді, Агасфере. Жив... Твій дім стояв під горою. Один мученик, а їх завжди на світі багато, ніс хреста й попросив у тебе води. Ти був тоді ще багатий і гордий, то й відвернувся. Господь прокляв — і тебе спіткала така сама доля... За кару ти залишився жити вічно, і тебе назвали Вічним жидом...

— Таке було, Ароне? — спокійно лягли в глибокі ями допитливі тривожні очі Агасфера.

— А було...

— Але ж я погано вчинив, Ароне...

— Хіба пізно викупити вину? Подай тепер стражденнішому за себе.

— Нема стражденніших, Ароне, я це знаю. І жити мені тяжко, я вмерти хочу.

— У Святому Писанні сказано, що Агасфер житиме доти, поки не викупить свою вину добром. Хіба це так тяжко зробити?

Погляд Агасфера згас. Арон опустил очі, бо соромно стало за свою брехню, сказав:

— Ну йди вже, йди...

Старець зажмурився, довго стояв згорблений і незворушний, та враз розпрямився. Очі його урочо зблиснули, ніби цієї миті він згадав усе своє забуте життя від початку, повернувся і без слова подався в бік костюлу Марії Сніжної, не звертаючи жодної уваги на козу, яка войовничо наставила роги; йшов утішений, гордо викидаючи палицю, а потім уголос заговорив:

— Я не подав води і кару маю... Але знайду такого, хто це зробить за мене... Знайду! Я всіх у цьому місті перепитаю,

а коли хоч один погодиться черпати її для стражденніших, тоді я умру. Умру! Боже правий, я ж справді мав криницю під горою і не подав спраглому води... Це був я, я! Люди, хто викупить мою вину?

Він блукав весь день містом, зробив багато обходів, перед вечором побачив льоншанівську юрбу, яку вів велетень у квітчастій свиті й циліндрі, зупинився і крикнув:

— Може, ти?

Але юрба пройшла повз нього, відсунувши його на проїжджу дорогу; тоді Агасфер згадав світлолицього юнака і подався на Хорунжчизну шукати.

Не знайшов. Серед ночі вернувся до свого підвалу на Пекарській. Був стомлений, але щасливий, бо — увірував. Львів затих.

У Варшаві кадети школи підхорунжих, а з ними й поет Северин Гощинський, готувалися до штурму Бельведера.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Цілий тиждень ішла вість із Бродів, прослизаючи шепотом від корчми до корчми, від трафіки до трафіки. Була вона спочатку непевною, сумнівною, як і більшість новин, що народжувалися десь там, у Європі, передавалася з таємничим застереженням, мовляв, це тільки для вас, я там не був і не бачив; Лейбусь шепотів до вуха Менделеві, Мендель — Пінкасові, Пінкас — Шльомі, Шльома — Хаїмові; вістка обростала домислами, наче лавина снігом, — так котилися до Львова всі європейські новини, а в самому місті танули, нікого особливо не дивували і мало хто з них вірив — аж поки не з'являлися повідомлення в газетах, бо Франція із своєю Липневою революцією була далеко, а Бельгія, яка повстала проти Нідерландів, — ще далі. Ця ж вість — про штурм Бельведера у Варшаві — не змаліла, не розтанула, не розсипалася, вона стрімко вкотилася через Краківське передмістя на плац Каструм і вибухнула біля трафіки Арона, мов петарда.

Аронові повірили відразу й беззастережно. І не тому, що Варшава була близько, і не тому, що хтось там нетерпляче очікував ще одного удару по Священному союзу між трьома європейськими коронами — такими категоріями навряд чи мислив хто-небудь із тих, що сновигали буднього грудневого дня Гетьманськими валами, — Арон повідомив людям новину, яку перейняв від Сруля з Краківського передмістя, з таким захватом, ніби він ждав її усе своє життя.

— У Варшаві революція!

Арон не міг знати, що дасть йому повстання проти царя у Надвіслянському краю, але воно провістило хоч якусь маленьку зміну в житті цього тихого Королівства Галіції і Лодомерії, в якому з одного боку його халупи брудна Полтва, а з другого — величний палац.

Того грудневого дня від берегів Полтви брався шкоринкою чорний лід, він намагався замурувати масну, аж синю, струмину брудного стоку і, не маючи сили цього зробити, витискав з неї смердючі випари, що обкутували халупу трафікаря і проникали крізь щілини в шибках досередини, дотруюючи хвору доню Фаїну. Того грудневого дня пишний фасад Низького Замку виглядав особливо урочисто; сніг шубою звисав з балюстрад, великі вікна розмальовував мороз химерними візерунками, античні фігури одягли на голови білі кучми, і стояли незворушно біля парадних дверей припорошені снігом вартіві.

У затхлій халупі було холодно, дочка пашіла з жару, Арониха патрала тільки що зарізану козу, до трафіки ніхто не заходив, і здавалося Аронові, що ця безпросвітна печаль тягнутиметься вічно, аж тут заглянув Сруль, який має корчму на Краківському передмісті, і сказав Аронові таке, що розбудило сподіванку. Він вибіг на вулицю й на весь голос оповістив новину — раз, другий; довкола нього почали збиратися люди — він оповіщав щораз тихіше, а коли побачив поліцаю, то й зовсім замовк і миттю сховався до халупи. Поліцай винуватця зборища не знайшов, а натовп сам розбігся, розносячи по місту вість, — не треба було й розганяти.

Увечері до келії Любимського прочинилися без стуку двері, бібліотекар навіть не почув, він сидів на своєму ліжку, спершись ліктями на столик, читав якусь рукописну книгу. Двері відчинилися навстіж, Любимський відсунув лампу, щоб не сліпила очі, повернув голову: на порозі стояв вусатий чоловік, пізнав у ньому директора Костянтина Слотвінського.

Засовався, щоб підвестися назустріч несподіваному гостеві: Слотвінський мешкав наверху, його кабінет розміщався над келією бібліотекаря; директор ходив скрадливо, щоб не порушувати спокою Любимського, але до нього в келію не заходив ніколи, по службі звертався тільки в бібліотечній кімнаті. Слотвінський, якого недавно запросив на посаду директора куратор Закладу Генрік Любомирський, застав уже тут Любимського і ставився до нього вельми шанобливо, однак мовчазність старого і вік, а також його малоросійські літературні зацікавлення пролягли певною межею між ними

обома, хоча директор був задоволений, коли Любимський хтозна й як діставав для бібліотеки книги й журнали харківських та петербурзьких видань.

Любимський не сподівався побачити Слотвінського у себе в гостях, та не із запобігливості перед своїм начальником поривався встати: він зрадив, що цей учений чоловік, який досконало знає слов'янські літератури, а в своєму «Науковому часописі» помістив дослідження Івана Могильницького про руську мову, таки вирішив переступити ту межу, котру відчував і Любимський.

— Сидіть, сидіть, пане магістр, — підійшов ближче Слотвінський і поворухнув закрученими вгору вусами.

«Оце й усе, що залишилося від його родового шляхетства, все інше — великопанське — поглинула наука», — подумав Любимський і добродушно посміхнувся, згадавши побрехеньку, буцімто директор, будучи ще урядником магістрату, ніяк не міг зробити службової кар'єри: уперто не голив вусів, а цісарський уряд не дозволяв урядникам їх відпускати.

— Я радий вас вітати в себе, — погасив усмішку Любимський, помітивши, що директор чимось стривожений, вуса в нього рухалися, дотикаючись то до однієї, то до другої ніздрі. — Прошу сідати, хоч нема де... хіба ось тут, біля мене.

— Ні, ні, — підвів руки Слотвінський, — я не на посиденьки... Ви нічого, очевидно, ще не знаєте, я теж знаю мало — тільки-но почув і не маю з ким поділитися... У Варшаві повстання...

Любимський рвучко схопився з ліжка. Він якусь мить нерозуміюче дивився на директора, ніби не розчув, потім його очі молоді зблиснули, він ніби ще раз за своє життя почув торжествуючий клич «Vive la revolution!»¹; Любимський затулив долонею обличчя, немов ураз засоромився молодечої втіхи, яка так не гармонувала із зморшками й мішками під очима, і довго так стояв не рухаючись. Слотвінський спочатку подумав, що старий плаче. Магістр врешті відняв долоню від лица — воно було задумане й зосереджене, як у людини, яка не може спіймати в пам'яті думки. Така реакція бібліотекаря прикро вразила Слотвінського: адже докотилася нарешті європейська революція — з Італії, Греції, Франції, Бельгії — до Польщі, до розідраної між трьома державами ойчизни, а йому, свідкові страти Людовіка XVI, все одно?

— У Варшаві повстання, пане магістр, ви не почули? — повторив Слотвінський. — Може, це останній удар по Священному союзу хижаків?

¹ Хай живе революція! (Фр.)

— Я почув, почув, пане директор, — вираз обличчя Любимського не мінявся, — і до мене прийшла страшна, мов вирок, думка: поляки спізналися на цілих п'ять літ...

— Не розумію вас...

Слотвінський сів на ліжку, за ним присів Любимський; вони дивилися один одному в очі; старий вичікував, поки директор збагне смисл його слів, погляд Слотвінського врешті поник.

— Ви маєте на увазі декабристів?

— Їх маю на увазі.

— У ваших словах є крупинка рації... Але ж вони нас не хотіли взяти в спільники.

— Це ви не хотіли. Делегат від польського Патріотичного товариства на з'їзді Південного товариства в Києві не прийняв республіканської програми.

— Так, князь Яблоновський багато де в чому не погодився з Пестелем, та все-таки можна було починати разом. Але ж Пестель сказав погордливо: «Без вас ми можемо відвоювати свободу, ви без нас — ні». А не змогли.

— А ви зможете тепер — самі?

— Декабристи спиралися тільки на військову силу, а польське повстання буде... повинно бути народним.

— Повірімо, що так станеться, пане Слотвінський. Повірімо, що поляки врахують помилку декабристів, але чи зуміють вони врахувати помилку Костюшка?

— Помилку Костюшка? Яку? — підстрибнули вуса у Слотвінського.

Любимський поклав долоню на розгорнуту рукописну книжку, погортав аркушки, потім мовив:

— Кіндрат Рилєєв у Петербурзі сказав полякам: «Кордон Польщі починається там, де кінчаються малоруське й білоруське наріччя». А вони цього не прийняли. Бо ж про це колись навіть і слухати не хотів великий Костюшко...

— Ось ви про що... Звичайно, коли в революції беруть участь народи, не можна нехтувати їх етнічними кордонами. Але, як слов'янофіл, я стою за об'єднання всіх слов'ян.

— На принципах рівноправності?

— Звичайно. Так учить наш Йоахім Лелевель.

— Я теж не проти такого об'єднання. Але ж бо... Знаєте, мені важко повірити, що керівники нинішнього повстання поведуться інакше, ніж Костюшко: напевно, й вони використовуватимуть силу мого народу й будуть ігнорувати його бажання...

— Не судіть надто категорично про Костюшка. Його Поланецький універсал, наприклад, був радикальнішим від

тогочасного земельного законодавства і в Австрії, і в Пруссії. Інша справа, що поміщики не зважали на цей універсал... А щодо його ставлення до інших народів... Воля Костюшка не завжди виконувалась так, як він цього хотів.

— Ні, вибачте. Саме така була його воля. Я розмовляв з Костюшком у Парижі.

Слотвінський вражено подивився на Любимського.

— Моя повага до вас непомірно зросла... Однак я вірю, що колишні помилки будуть тепер враховані. Якщо польське повстання очолить Лелевель, а так повинно статися, то майбутня Польща буде республікою. І український народ...

— А ви послухайте, — перебив Любимський директора, знову поклавши долоню на книжку. — Це «Історія Русів». Я зачитаю вам хоча б таке: «Пригадаймо живцем спаленого у мідному бику гетьмана Наливайка, згадаймо тих, яких тортурували живцем на палі, — їх закатовано за вітчизну, ці мученики волають до нас з гробів, вимагаючи помсти за кров...».

— «Історія Русів», — зітхнув Слотвінський, — твір перш за все літературний, публіцистичний, і фактаж його подекуди сумнівний. Я читав цю книжку. Наливайка не спалювали в мідному бику, йому відрубали голову.

— Можливо. Але кривда ще жива. Тому польським повстанцям треба перш за все подумати, що воля належить всім народам і закріпаченому російському — теж у тому числі. Адже не від доброго життя зродилися у російського поета Пушкіна слова: «Оковы тяжкие падут, темницы рухнут...».

— Мусять думати, — промовив Слотвінський у задумі. — Щоб тріснув фундамент коронованих фортець.

— Тріщина у тому фундаменті вже зроблена.

— Так, ще за Великої французької революції.

— Хто зна... Французька революція була матір'ю, яка породила для всього світу борців за свободу, сама ж виснажилася від пологів. А тріщину зробили-таки вони, декабристи...

Слотвінський довго сидів мовчки, посмикуючи вуса, потім тихо вийшов.

Любимський не помітив його відсутності. Він помандрував у ті часи, коли директора ще не було на світі, розбурханому першою революцією. Старий бібліотекар аж тоді зауважив, що сидить у келії сам, коли почув наверху кроки: Слотвінський ходив по своєму кабінету — нервово, швидко, не дбаючи вже про спокій сусіда...

Отець Авдиківський і паніматка прокинулися від дзенькотливого стукоту у віконце. Так завжди — нігтем вказівного

пальця по нижній шибці давав про себе знати лише Маркіян, коли приїжджав зі Львова до Підлисся пізно ввечері.

Отже, він приїхав, видно-таки, дізнався про хворість батька, хоча отець Семен рішуче заборонив сповіщати про це свого безпутного сина.

Дідусь і бабуся підвелися, разом підійшли до дверей, відчинили. Відступилися назад, коли втішений зустріччю Маркіян кинувся було їх обнімати, але подумав, що їм, роздягнутим до білизни, незручно по-родинному вітатися, сказав «добрий вечір» і навшпиньках пройшов через спальню до своєї кімнати. Коли відчинив навпомацки двері, помітив у своїй руці книжку, яку взяв у Любимського.

«Господи, — жахнувся, — я зовсім забув про неї, і як тільки не залишив її у бричці Уруського, — і щемко тьохнуло в серці від думки, що мусив би в такому випадку завітати до Юськовичів, а так немає причини і не буде...

Зайшов до кімнати, бабуся принесла засвічену лампу і тихо вийшла, не сказавши й слова. Маркіянові дивною здалася мовчазність старих, подумав — сонні, роздягнувся, підбив високо під голову подушку й розкрив книжку.

Читав із захопленням і подивом; заглиблюючись щораз далі в поему, відчував, як від серця відтає все, що прикипіло до нього за дні тривоги, розпачу й журби, накуп той спав на-решті з душі, мов на пустельному березі озера брудне лахміття з мандрівника, який після виснажливого переходу побачив чисте плесо й занурився в кришталну, свіжу воду.

Маркіян купався в тій воді всю ніч; вигорів гас у лампі, він засвітив свічку; очищувався, міцнів, мандрував крізь ніч разом з козаком Енеєм по всій широкій Україні і зрів її, знедолену й прекрасну, від Ворскли до Дністра, слухав чисту мову, пив її і в незмірній радості пересвідчувався: є вона, і він, оглушений темрявою рутенець, який забув свій родовід, належить до могутнього й живого народу, котрий із святої Полтави дав про себе чути на весь світ величною поемою Котляревського.

Перед світанком Маркіян закрив книжку і прошепотів слова поеми, мов клятву:

Любов к отчизні де героїть,
Там вража сила не устоїть,
Там грудь сильніша від гармат...

Короткий міцний сон перервала притишена й пересипана шепотами метушня у спальні. Маркіян притьмом одягнувся і, пройнятий незрозумілою тривоگو, прочинив двері.

Отець Авдиковський і паніматка стояли біля порога, одягнуті в чорне, дідусь обережно, щоб не грюкнути, натискав на дверну клямку, палиця у другій руці тремтіла; бабуся, згорбившись, тримала під руку панотця і переривисто зітхала, схлипуючи, вони не бачили Маркіяна, який стояв позаду з простягнутою вперед рукою.

Маркіян зрозумів. Згадав учорашню холодну зустріч з дідом і бабою, тепер побачив їх упокореність, чорний одяг, жалобну похилість і скам'янів від болю, а з того болю, нестерпного і безнадійного, виростав ще пекучіший, і хлопець видихнув його з себе надричним криком:

— Чому без мене? Чому без мене?

Бабусина голова затіпалася на плечі в отця Авдиковського, отець повернувся до Маркіяна і сказав упалим голосом, блукаючи поглядом по долівці:

— Він не хотів, щоб ти...

Маркіян кинувся, відсторонив діда й бабу від дверей, вибіг з дому і, завернувши поза плебанію, помчав сосновим лісом.

Через засіяні поля, кукурудзиння, через затуглі від морозу торф'яні луки біг розхристаний, не відчуваючи свого тіла, тіла не було, існувала лише палюча свідомість, яка спопеляла його невкаяним каяттям:

«Прости м'я, отче, бо ся каю, жалем серце моє прозябає... твої ніженьки сльозами зливаю, ах, прости синові... прости синові... прости синові...»

Батько лежав у труні, вмиротворений, тихий, ласкавий, — він простив уже всім і вся. Сестри і брати розступилися, пропустили до труни Маркіяна, він провів поглядом по їх сумних обличчях, шукаючи просвітку прощення в очах; сестри й брати, молодші за нього, по-дорослому прощали Маркіянові; біля узголів'я покійника стояла мати, дивилася на сина, та в її очах він не знайшов прощення.

Маркіян вклякнув, притиснув затиснуті кулаки до грудей, прошепотів:

— Я викуплю свій гріх... Усім життям викуплю.

Хтось поклав на його плече важку руку. Повернув голову. Біля нього стояв дідич Княжого віце-маршалок Галицького станового сейму Тадей Василевський.

— Встань, Маркіяне, — сказав. — Я не дам пропасти сім'ї отця Семена. — Потім глянув на вдову. — І не шукайте, родину, тут винуватця. Винуватець поза цим домом.

Після похорону Тадей Василевський мовив до Маркіяна:

— Ходи зі мною, тобі треба трохи розвіятися. Спочатку поїдемо в Підгірці, а потім я знайду для тебе діло.

Маркіян був слухняний, мов хлопчик, здавалося — він дасть себе повести за руку. Поцілував сестер і братів, немов прощався з ними назавжди, підійшов до матері, вклякнув, припавши до її подола, чекав благословення. Знав, що ступає на невідому дорогу, з якої не зверне і не схибить, а може не вернутися; за один день він дав дві клятви — словами Котляревського і своїми, і виконає їх, хоч би мав упасти на тій дорозі — неясній, не прозореній поглядом і мислю, та напевно вкритій щебенем і колючками: йому потрібно було благословення.

Мати стояла незворушна, мов статуя, а він чекав навколішках і дочекатися не міг, Василевський знову взяв його за плече, та не вставав син. І врешті діткнулися тремтячі мамині пальці до його волосся, вони були м'які і теплі, на тім'я лягла легка долоня, вона поволі сповзала по його скроні на обличчя, діткнулася губів, підборіддя, він поцілував її і відчував, як прийшли в його душу, владно вмощуючись, рівновага і впевненість. Маркіян устав і пішов з дому вслід за Василевським.

— У Підгірцях я хочу поглянути на рештки бібліотеки, яку розтринькує Едмунд Ржевуський, може, вдасться щось купити, — говорив віце-маршалок, поволі ступаючи піщаною сільською дорогою. — А потім пошлю тебе в Диків, аж під Сандомир...

— Мені до Львова слід би... — несміливо сказав Маркіян. — Я вчу дітей вуйка Захара...

— Най трохи відпочинуть... У Дикові теж пропадає в старій книгозбірні графів Тарновських безліч старих рукописів, безцінні твори літератури слов'ян. Ти будеш впорядковувати бібліотеку, інвентаризувати, а я платитиму тобі за працю. А потім віддам усі книжки Закладові Оссолінських. Наші аристократи стали нині байдужими до скарбів духа, завтра вони гірше за німців будуть спустошувати свою власну культуру...

Василевський наказав запрягати бричку, і коли вона викотилася з вибоїн на гостинець, Маркіян набрався сміливості заговорити. Ще коли сидів в університетській бібліотеці з Іваном і читав працю Могильницького, ще тоді, як мандрував з товаришем горами, записуючи пісні, ще тоді, коли побачив страту Мирона Штоли, зрозумів, що спочатку слід освітити поле, на яке мають виступати озброєні полки підготовлених борців, у яких карателі не зможуть забрати київ, щоб ними бити їх самих, як це було в його дитинстві у Підлиссі... Жмут того світла він побачив, читаючи Котляревського, знав, що його викреслюють і чехи, і серби, і поляки, тепер бачив перед

собою польського пана, який рятує з пожежі скарби свого народу, — усвідомлював, що саме така дорога пролягає й перед ним, але почував себе малим і кволим, і страшно було навіть подумати, що якраз він повинен взятися за таке непосильне діло; йому треба було, щоб хтось підтримав його намір або ж заперечив, присоромив, висміяв. Сказав:

— Ви рятуєте, пане радник, скарби для свого народу, щоб він не знидів, не онімечився. А хто це має робити для українців і як?

— Мені ніхто, крім совісті, не наказував цим займатися, Маркіяне, — відказав Василевський. — Нема над нами більшого повелителя, ніж власна совість. А коли вона пробуджується, то жорстокішого диктатора людина знати не може. Вона бичем жене по світу Доленгу-Ходаковського, відбирає здоров'я Шафарикові, надихає генієм Міцкевича й Пушкіна, веде на плаху Рилеєва і Пестеля. Страшна та розбуджена совість. Вона примушує людину добувати з каменя воду, з якої їй самій не попадають навіть краплини... Ти питаєш, хто буде рятувати русинські скарби? Ми будемо рятувати, вони належать всьому народові. І ти теж будеш. Але не треба їх ділити на ваші й наші, вони спільні — слов'янські.

Біля будинку Уруського Василевський сказав візникові спинитися. Йому треба зайти на кілька хвилин до друга.

— Може, підеш зі мною, — запропонував з чемності віце-маршалок.

— Ні-ні, — спаленів Маркіян.

Він дивився перед собою, боячись повернути голову в бік чепурного, мов шкатулка, палащика Уруського, що визирав стрільчатою колонадою з густого саду. Знав, вона там... Це усвідомлення робило її незримо присутньою біля нього, він уявляв, що Анна підслухала слова Василевського «І ти будеш» і схвалює, заохочує, підбадьорює, спонукує ступити на ту дорогу, щоб стати гідним своєї матері, братів, сестер і її — Анни — теж. Чув, як його груди наливаються тужавою впертістю, і від неї він міцніє, мужніє.

Не повертав голови, проте краєм ока бачив, що діється за безлистим садом: Василевський з Уруським про щось голосно розмовляли на веранді, вони обидва збуджено жестикулювали, немов сперечалися, до них вийшла Анна, струнка, з розпущеним каштановим волоссям; одна рука притиснута долонею до грудей, друга, підведена, застигла, вона з захватом слухала розмову, час від часу похитуючи головою, а тоді волосся ковзало хвилю по плечах, і Маркіянові здавалося, що він чує, як воно шелестить.

Його вона не бачила й не знала, що той сором'язливий юнак з вечірньої дороги — тут, поруч, а якби й знала, їй напевно було б байдуже; Маркіян насмілювався поглянути на її постать. Він упився поглядом у профіль Анни, ковзнув очима по її піднесених грудях і аж тепер без сором'язливості, без затаєності перед самим собою усвідомив, що кохає цю дівчину і що все, чим далі житиме, радітиме, страждатиме, буде освячене її ім'ям, зігрите її уявною присутністю, звірене з її образом.

Почуття нахлинули раптово, затопили, наситили дощенту душу, переповнили, перелилися; ошчасливлений ними, Маркіян опустил голову, щоб не сполохати кохану й не розчаруватися від її необачного поруху, байдужого погляду, — йому треба піти з Анною в дорогу, яку обере завтра.

Маркіянові було важко визначити настрої пана Василевського: він виходив стежкою з саду, і видно було, як його очі то спалахують, то гаснуть; завжди врівноважений, гукнув надто голосно візникові «поганяй!», сів у бричку й довго мовчав; Маркіян не наважився питати, що за новину почув віце-маршалок від Уруського, врешті Василевський видихнув:

— Карлик кинувся на велетня...

Маркіян не запитував, що означають ці слова, чекав, що радник скаже далі, той передихнув і, так ніби юнак про все вже давно знає, продовжував:

— Ще не встигли слов'яни добре стати на ноги, твердий ґрунт утоптати під собою, підмурівок вибудувати, а вже за зброю... Ще й Міцкевич не утвердився як слід, ще не породив літературних синів... а Гощинський, Боже мій, автор «Канівського замку», замість того щоб писати, разом з хлопчачками... і все піде з димом, все втопиться у крові, занидіє в тюрмах... зітнуть нації голову, і поки нова виросте...

— Що ж трапилося, пане радник?

— Що трапилося... Кілька днів тому один надто гарячий патріот із школи підхорунжих у Варшаві, якийсь Висоцький, урвався до зали, в якій кадети слухали лекцію, вийняв шпагу і вигукнув: «*Polacy, wybiła godzina!*»¹ Біля двохсот підхорунжих урвалося до кошар, де стояли полки царської кінноти, а двадцять вдерлося в Бельведер... І поет з ними! Великому князеві Костянтину якимось чудом удалося втекти, його хотіли вбити, і ось тих кілька бешкетників проголосили Польщу незалежною... Боже, яке дітвацтво!

¹ Поляки, настала пора!

Зі всього, що почув, найбільше вразили Маркіяна слова: «І поет з ними...» Як це сильно і символічно — поет на барикадах! Він не знав Гошинського, чув тільки про нього від Анни, але тепер буде знати, вивчить його творчість, а колись зустріне і до ніг поклониться слов'янському Байронові.

Повідомлення Василевського поволі доходило до свідомості Маркіяна. Повстання... Він нерозуміюче подивився на віце-маршалка: невже це той самий тільки що так гаряче говорив про диктат сумління, про Рилєєва і Пестеля — адже його родаки повстали проти тиранії, повстали!.. І порушили спокій радника? Повстання заводить збирати книжки? Як він може так говорити, коли його брати за ту саму справу, якій він себе присвятив, важать не грішми, а життям? Чого ж тоді варта його просвітницька діяльність?

— А я радію, пане радник, — різко сказав Маркіян, його щоки підпливли рум'янцем. — Але як це сталося, що те жорстоке ваше сумління стало враз таким лагідним, ласкавим до вас?

Василевський з подивом глянув на Маркіяна, потім поблажливо посміхнувся.

— Ах, я забув, ви теж молодий... Що ж, правду кажуть: хто у двадцять років не є революціонером, той у сорок стане лайдаком. Розумію вас...

— Але ж і Робесп'єр, і Наполеон теж були молодими. І Костюшко... Де ви бачили, щоб революцію очолювали старі?

— Це правда, правда, — м'якнув Василевський. — Може, якраз... а може, якраз! Ми ще нічого не знаємо... Ну, ви подумайте, — вже не з обуренням, а з притаєною гордістю заговорив Василевський, — кількадесят бешкетників вдерлися у Бельведер!

Маркіян вже не слухав, перед його очима постав Мирон Штола: загинув, бо сам боровся; згадалася розповідь Любимського про Пугачова, якого не підтримав кошовий отаман Калнишевський з козаками, а тепер на Україні воює — теж самотній — Кармелюк...

— Пане радник, — мовив по хвилі, — а коли б усі, всі підтримали тих, яких ви назвали бешкетниками... Я сам би...

— Устами дитини глаголить істина! — настрій Василевського щораз бадьорішав. — Та й справді, як каже гірка наша приказка: Rozczwiertowali naszą Polskę na trzy nierówne połowy¹, але народ один, лише ото хіба що ділиться на римо-і греко-католиків... І якби сукупно на тиранів...

¹ Розчвертували нашу Польщу на три нерівні половини (пол., жар-тівливе).

Маркіян не підтримав розмови. Те, що недавно його не обходило і не боліло, зачепило тепер за живе: чому один народ, коли два? Так, треба разом на тиранів, але ж два...

— Два народи, — мовив понуро.

— Ні-і, — тон мови Василевського став раптом жорсткий, — народ один. Як чехи і словаки, як іллірійці і словени, із своїми діалектами, етнічними особливостями, але ж один, історично один народ.

Коли б не «Енеїда», яка жила свіжо в пам'яті, може б, Маркіян і промовчав, але зараз мовчати не міг: він є, співець окремішнього народу, а той народ має свою мову, історію! Сказав з ледь відчутним роздратуванням в голосі:

— Виходить по-вашому, що ті православні українці на Сході — зовсім інший народ?

— Зовсім інший, — категорично відрубав Василевський.

— Ні, пане радник, так не є. Роздерли Польщу сусіди із земель примежних, але ж вона одна. Розшматували й Україну, та вона єдина...

Василевський глянув на Маркіяна і аж стрепенувся, побачивши на його обличчі, в заціплених губах і вилицях непохитну впертість, і подумав з насторогою: «Русинський Копітар, Караджич, Коллар?»

Коні звернули вправо на золочівську дорогу, під гору йшли поволі, сповільнився ритм розмови і зміст її змінився теж — начебто обидва мовчки домовилися не зачіпати більше дразливої теми.

Попереду, праворуч, спиналися під круту гору закожущені густим інеєм терасові сади; від стрижених кущиків унизу аж до високих пірамідальних тополь тильного замкового муру вони піднімалися, мов хвиля могутнього прибою, що застиг раптом, замерз та, натужуючись допасти-таки до підмурів'я замку, тремтить, труситься й порошить інеєвим голкопадом.

Василевський знав історію Підгорецького замку, він знав історію всіх твердинь в Галичині; Маркіян зацікавився, радник охоче почав розповідати. Так, Ренесанс першої половини XVII століття. Колиска Яна Соб'єського, тут його хрестили, а народився він в Олеському замку...

— Хмельницький брав Підгорецький замок? — запитав Маркіян.

— Було таке... То епізод, Маркіяне. Обидва замки належали королеві, потім перейшли в спадок його синові, а той продав їх родині Ржевуських. Олеський — Станіславу, а Підгорецький — Вацлаву. Вацлав зробив замок справжньою

скарбницею культури: скупив сотні картин — Рубенса, Ван Дейка, Тиціана, Рембранта, Караваджо, львівського митця Петрановича, підгорецьких майстрів, зібрав кілька тисяч книжок. Та, невпосидний і баламутний, він віддав усе це добро племінникові Леонтію, а самого понесло десь аж у арабські країни. Кажуть, вернувся звідти, ходить у тюрбані, дивакує, бавиться у Запорозьку Січ у Саврані... Леонтій пропадає то у Варшаві, то в Кракові, а щоб замок був під наглядом, то спровадив сюди якогось свого родака Едмунда...

— Хто ж він такий, Едмунд?

— Та ніхто, виродок. То п'є, то оплакує на людях колишню польську могутність, то надовго замикається в замку, і ніхто не знає, що він там робить, кажуть — щось пише, то скликає до замку пройдисвітів, а тоді книги й картини пливуть чортзна-куди. Словом, добродушний меланхолійний злочинець, якому місце в божевільні.

Бричка зупинилася перед костьолом, що виступив з-поміж столітніх лип величавим портиком на корінфських колонах; навпроти костьолу, по другий бік дороги, потягнулася до кручі, над якою зіп'явся двома вежами замок, обсаджена грабиною алея.

У глибині алеї перед в'їзною брамою метушилися слуги біля відкритого запряженого повоза: вантажили на нього скрині й збиті з дощок великі прямокутні пачки; візник стримував коней, готових рушити, слуги прив'язували пачки шнурами до полудрабків.

Василевському стала підозрілою ця метушня, він кивнув Маркіянові й притьмом вискочив з брички, вони обидва квапно пройшли алеєю, але біля брами мусили зупинитися: лакеї несли вицяцькуваний золотою різьбою портшез, в якому сиділо закутане у біле фередже, у фесці з китицею, якесь опудало; лакеї висаджували портшез з опудалом на повіз, вмоштуючи його поруч з візником.

Тоді радник, забувши про свою поважність і посаду, побіг замковим двором, за ним Маркіян, вони вибігли сходами на другий поверх; звідкись долинав п'яний спів, співак фальшував на високих нотах бравурну мелодію. Василевський на мить зупинився, дослуховуючись, потім відчинив двері кармазинового залу.

За столом у бароковому кріслі, в якому за поруччя правили турові роги, сидів п'яний граф Едмунд Ржевуський, він колошматив розчепіреними пальцями волосся, воно липло до чола і скроней, граф витирив сльози і, не звертаючи уваги на прибулих, надривно співав.

Комоди, кабінети були розкриті, шухляди повідсувані, стіни голі, тільки цвяхи стирчали там, де висіли картини, у бібліотечній шафі на порожніх полицях — відбиті в пилюці сліди книжок.

З кута дивилися на зал чийсь очиці, Василевський здригнувся, побачивши зідіотіле обличчя, воно відкрило беззубого рота і проказало:

— Gdzie ja jestem, gdzie? No, powiedź mi, paniedzieju...¹

Радник кинувся до Едмунда, потрусив його за вилоги кафтана.

— Хто тут був, хто?!

— А-а, то ти, Тадзю! Ну ходи, дай цалуса... Хто був? Вели-и-кий чоловік! — підніс Едмунд вказівного пальця. — Індійський князь! Він їде в Аракан, то я віддав йому трохи картин і книжок... Хай і там знають нашу культуру... Чого так дивишся, хай знають! Єще Польска не згінела!

Василевський кинувся до вікна. Біля виїзної брами вже нікого не було, за «індійським князем» пропав слід.

— Тадзю, прецінь вип'ємо, мій дорогий колего, — схопився Едмунд. — Мій двоюрідний дядько емір Ревуха вже вирушив з Саврані з козаками! Ой, поїхав Ревуха-а!... А я закінчую писати трактат, який стане настільною книгою кожного польського патріота... Ти що так дивишся, не віриш? Ржевуські піднімають повстання за незалежність Польщі! Ти проти? Тадзю, фе-е, а я думав, що ти теж патріот... Но, wupijemy za niepodległość!²

Едмунд вилив у рот з пугаря вино і впав на крісло, до решти сп'янілий.

Маркіян сказав до Василевського:

— Пане радник, я поїду до Львова...

— Їдь, їдь... — відповів віце-маршалок глухо. — А я почекаю, поки цей патріот прочумається. Тільки як ти, чим?

— Та вже якось...

— Добре, добре, я знайду тебе в Захара Авдиковського.

Маркіян прожогом вибіг з кармазинового залу, мов із чаду.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Львів утихомирився в новорічні морози. Передусім вони притлумили нищівну стихію пошесті, яка щоденно косила десятки містян. Від тріскучої холоднечі холера загинула чи

¹ Де я є, де? Ну, скажи мені, пане добродію... (Пол.)

² Ну, випиймо за незалежність! (Пол.)

то притаїлася, і зморені роботою коні пана Курковського відгодовувалися заробленим вівсом у стайні на Бічній Замарстинівській. Вівса мали вдосталь, і пан Курковський, який мешкав разом з кіньми, був теж забезпечений: магістрат за кожную похоронну ходку каретою виплачував два гарнці вівса і двадцять крейцерів, а возом — наполовину менше. Бідних, звісно, умирало вдвоє більше, то Курковський і за панів, і за посполитих мав однаковий дохід.

Морози позаганяли людей у будинки, то й поліцаям стало менше роботи — народ перестав збиратися групами на площах і перехрестях вулиць, і охоронці порядку відсиджувалися за картами в теплих кімнатах постерунків, та й вісті з Варшави коцюбли на кордоні, не долітаючи навіть до бродівських корчмарів.

Арон з Арониhoю з'їли козяче м'ясо й повісили зуби на гак, доню Фаїну поховали і втішали себе тим, що померла вона від сухот, а не від холери, а на варшавське повстання не покладали більше жодних надій.

Агасфера теж ніхто вже не зустрічав на його маршруті, хоч донедавна він появлявся в місті кожного дня і набридав людям дурними питаннями про якусь воду, — напевне, Вічний жид перестав бути вічним і віддав Богові душу.

Тільки Ясьо Сакрамент і далі супроводжував аустерліцькою пісенькою відділи жовнірів, як тільки вони з'являлися на Ринку, — тепер уже сам, без люмпаків, а після обіду цигикав на скрипці у кнайпі «Унтер цвайундфірціг», бо мав від Бога щасливий дар радіти з усього, що діється на світі, навіть з жорстокого морозу.

Губернатор Галіції і Лодомерії Август Лобковіц теж заспокоївся, справляв бали. Спершу він зовсім розгубився, коли до нього дійшла чутка, що повстанський генерал Серовський з шеститисячною армією йде в Галичину піднімати серед поляків повстання. Розквартирував у кожному будинку по кілька гренадерів, наказав укопати на площах заряджені гармати, а сам, про всяк випадок, де міг, афішував своє п'ястівське походження, ще й зробив собі портрет у польському кунтуші при карабелі. Разом з тим він спровадив до Львова резидента з Росії — полковника-німчика Брейнделя, завданням якого було сіяти антипольські настрої серед греко-католицького духовенства й української молоді. Брейндель виконував свою місію надто ревно — Лобковіцу донесли, що попи почали замість за Франца І правити молебні за царя Миколу; резидент ходив по місту в мундирі царського офіцера, заглядав до

кав'ярень, церков, до греко-католицької духовної семінарії. Треба було збити йому пиху, але як — Лобковіц не знав.

Та ось разом з морозами прийшов наказ від канцлера Меттерніха зняти у Львові надзвичайне становище. Канцлер рекомендував губернаторові уряджувати бали, на які слід запрошувати польську молодь, щоб вона в присутності демократичного губернатора і нобілітованих родаків могла повільнодумувати і заспівати навіть «Єще Польска не згінела».

Губернатор літографував тоді свій польсько-патріотичний портрет, відтиснув його на запрошеннях, а також розіслав по циркулах та мандаторіях Галичини.

Таке запрошення — на званий бал до палацу на Губернаторських валах, власноручно підписане Лобковіцем, — отримав Олександр Фредро. Поет, зрозумівши, що з огляду на ситуацію його знову наближують до себе владці, хотів спершу порвати запрошення, та амбіцію перемогла професійна цікавість: хочеш малювати людей, треба мати їх перед очима.

Маркіян, звичайно, губернаторського запрошення не отримав. Його кликали до себе білі сніги під підлиською Білою горою.

...По склистій дорозі, вичовганій полоззями саней, мчать залубниці, запряжені парою гнідих огирів, з-під копит летить пороша, грудки мерзлого снігу боляче б'ють в обличчя; Маркіян і Анна відвертають голови, заслоняються бараницею, коні біжать галопом богвість-куди — і йому і їй байдуже, що вони звернули з бродівського гостинця на Гавареччину, полишаючи зліва примару Олеського замку; коней не зупиняють замети, у збитій копитами куряві зникають залубниці, ховаються від погляду чистого морозного неба.

Заслонені бараницею, залишені наодинці у білій сутіні, ще несміливі, та вже готові переступити межу сором'язливості, вони дивляться одне одному в вічі; пухнаста шаль закутала щоки й підборіддя Анни, носик затулений рукою, одягнутою в однопалу рукавичку; Маркіян бачить тільки її брунатні очі, і в зіницях відбивається він сам.

Коні пішли клусом, сповільнюючи хід, врешті зупинилися, застрягнувши по животи у гаварецьких снігах, пороша тихо осіла, і тоді серед снігової пустелі сталося найбільше диво, якого ще не бачило це чисте, виглянсуване морозом небо: великі, мов озера, очі наблизились до Маркіяна, він пірнув у них, ловлячи губами гарячу вологість Анниних уст, захлинаючись її пахучим віддихом.

Видиво зникло. На столі перед Маркіяном розкрита книжка, яку він взяв у Тадея Василевського, — «Канівський замок» Гощинського, поруч списаний, покреслений лист паперу: Маркіян перекладав поему мовою підлиських селян, він зважився на те, на що ніхто не зважувався досі, і страх, і сумнів притлумлювали радість від вчиненого одчайдушного кроку; Маркіян не мав ні від кого ради й розради, у нього була тільки Анна, він писав їй листа, а коні самі запряглися в залубниці й несли їх у самоту гаварецьких снігів.

Северин Гощинський увійшов до Маркіяна стрімко й важко; йдучи, потоптав барвисті картинки пісень Богдана Залеського, вони покришилися під його ногами, мов лубочні образки з дешевими мальовидлами мамаїв, шароварних рубак, реєстрових слуг польських гетьманів; розтрошив бравурну ліру Тимка Падури, що видзвонював гімни волі, якої ніколи не було; Маркіян уже розумів, що цій солодкій патоці слід би протиставити пісню боротьби, та своєї не було, а що є чула, не знав донині.

І ось постав перед ним гайдамака Небаба з «Канівського замку»: цей не витискував із себе розчулених сліз, не плакав за минулою волею, він кликав до битви:

Komu różgami ojciec zasieczony,
Komu najmilsza córka pogwałcona,
Komu zbawiono lubej narzeczonej,
Tego zaklinam, wołamurimieniu:
Niech wyjdzie i stanie tu przy mnie!¹

Маркіян перекладе поему, бо своєї ще створити неспроможний, а треба, щоб її почув русинський люд, отой підлиський панщизняний хлоп, який з розпуки брався за кия проти екекуторів.

Він довго працював над уривком, прочитав переклад — відчував, що висока поезія Гощинського зблякла, а ради-розради не мав ні від кого, він писав листа Анні, і коні несли їх обох у снігову безвість.

Двері до кімнати відчинилися, Маркіян миттю сховав до шухляди книжку й записані листки, оглянувся: до столу тихо підходив вуйко Захар. Його понуре обличчя було випнуте вперед, наче він усе своє життя вдивлявся в одну точку. Управитель міського шпиталю Будинку вбогих Захар Авдиківський справляв враження людини непривітної, і

¹ Кому різками засікли батька, кому наймилішу дочку згвалтовано, кому відібрали кохану наречену, того закликаю, кличу по імені: хай виїде і стане біля мене!

хоч Маркіян знав його добре серце, все ж нітвся, коли він заходив і мовчки забирав переписані начисто канцелярські папери. Крім службової документації Маркіян переписував ще й міські хроніки, приватні літописи, які вишукував у старих міщанських родинах Тадей Василевський; їх писали люди малограмотні — латиною, по-польськи й церковнослов'янською. Маркіян опрацьовував матеріали, вивчаючи при цьому мови, а в нагороду за це мав харч, книжки з бібліотеки вуйка для користування, за репетиторство отримував окремо крейцери, а ще віце-маршалок, який забирав у Захара переписані хроніко-літописні матеріали, виклопотав для Маркіяна у ректора університету дозвіл ходити вільним слухачем на лекції. Маркіяном опікувалися, та він даром хліб не їв, набирався знань, а здоров'я чахло.

Він віддав вуйкові переписані папери, а коли Захар так само нечутно й тихо вийшов, відсунув шухляду, вийняв розпочатого листа до Анни.

«Шановна панно, я не знаю, як ви — закохана у творчість знакомитого поета — судитимете про мої русинські захоплення, але (це дивно, правда?) їх підтримує й роздмухує в мені поляк Гощинський, котрий так гаряче любить мою знедолену отчизну. Я слізьми вмиваю душу з жалю, що нема серед русинів співця, який умів би так писати про своє. Тому хочу бодай чуже прихильне до нас слово переспівати по-руськи і дати родакам. А ви, якщо матимете таку добру волю, напишіть мені про Гощинського, що знаєте, і, може, чули, де він знаходиться нині. Посилаю вам переклад однієї частини «Замку», хоч сумніваюся, що будете по-руськи читати, та ще в такому мізерному переспіві... Тужу за вами...

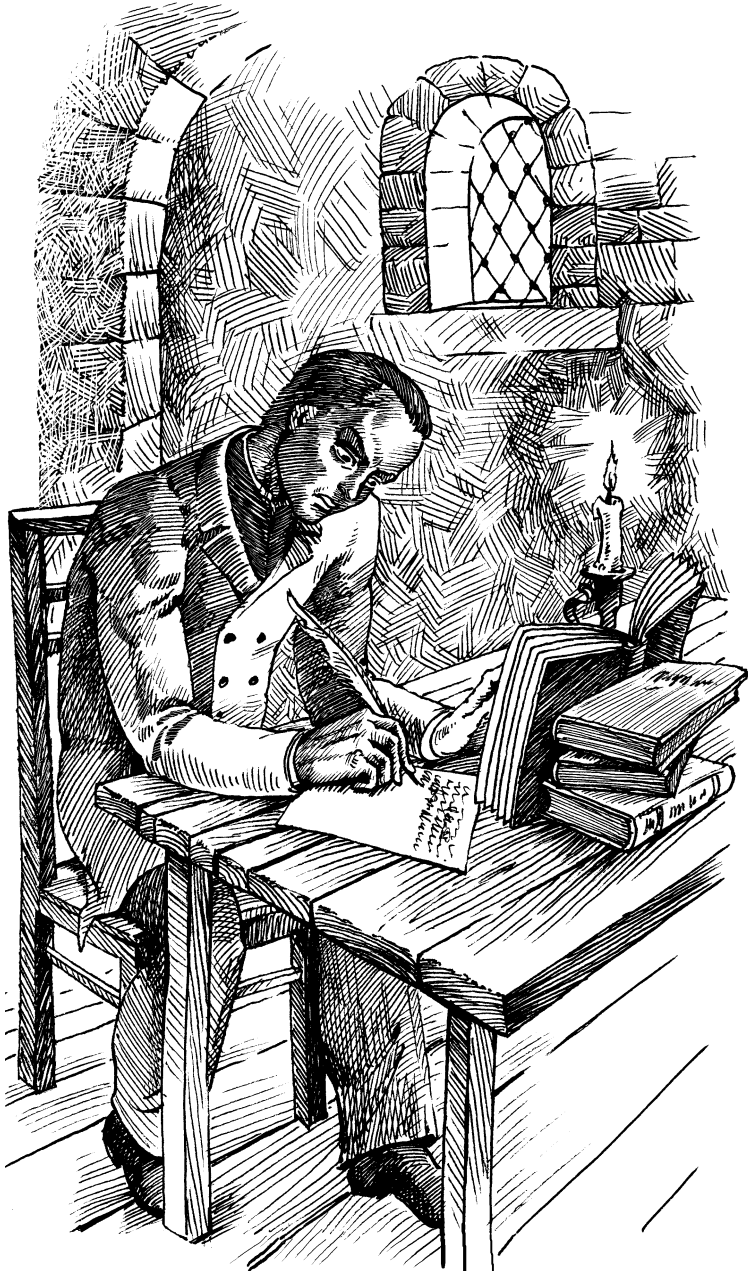
Ваш добрий приятель Маркіян».

Швидко заклеїв листа, щоб не передумати й не порвати його, одягнувся і вийшов з дому.

Будинок убогих притулився до костьолу святого Лазаря по лівому боці вулиці Широкої; йдучи до міста, Маркіян завше мусив минати духовну семінарію, він проходив повз приміщення своєї колишньої альма-матер, не озираючись і завше відчуваючи, як у грудях ворухиться важкий камінь кривди.

Новорічний день іскрився міцним морозом, під банею холодного неба блискотіли міріади іскор, сніг засипав Широку вулицю в сажень, у прокопаному тунелі розминалися в тісноті пішоходи з колісними повозами.

Зимовий день у своїй чистоті й світлості був достоту такий, який марився нині Маркіянові, коли писав Анні

Маркіян перекладав поему мовою підлиських селян...

листа, та не було снігової куряви, яка покривала б запоною упряжені парою гнідих залубниці, — нічого тепер не було, крім щемкої туги, зматеріалізованої на клаптику паперу, що, заліплений у конверт, грів його груди і мучив сумнівами — посилати чи не посилати, відпише йому Анна чи тихцем посміється над ним... Господи, та вона, напевно, його й забула!

Маркіян тільки одним оком глянув у бік семінарської брами, до якої крізь замети була прометена стежка, а краще б і не позирав: з брами прямо на нього виходив син бучацького священника Михайло Базилевич, який колись продав його, не отримавши за зраду навіть срібняка.

Базилевич побачив Маркіяна, спіткнувся, завертівся, як ведмідь на гарячій плиті, але з обох боків стояли снігові стіни, і він мусив іти на Маркіяна, губи його скривилися у вимушену посмішку, він протягнув для вітання обидві руки й вигукнув:

— Вітаю з Новим роком, доміне! Сійся-родися...

Маркіян не виймав з кишень блаженького пальта рук, вони стискалися в кулаки, він насилу стримував себе, щоб не вихопити їх і не звалити юду в замет, притоптати там, задушити, напхавши в рот снігу.

— Я без рукавиць, зимно... — проказав Маркіян, дивлячись упритул на Базилевича, і той поник, зніжковів від синявої холоднечі Маркіянових очей.

Губи Базилевича сохли, білили, вкривалися смагою, врешті крізь них прошелестів шепіт:

— Не дивись так... Я знаю, ти думаєш на мене. Але повір — не винен я. Тебе, такого, я не міг залишити на вулиці, ну а до кімнати під час обходу зайшов сам Теліховський...

— Як ви там живете, питомці? — перебив Маркіян.

— Молимося... Його ексцеленція митрополит Михаїл зобов'язав ректорат семінарії відправляти щоденну суплікацію, щоб Господь відвернув пошесть. Вже у нас були смертні випадки. Спочатку нас були розігнали, а потім знову почались заняття. Тобі, бігме, краще, Маркіяне, нема злого, щоб на добре не вийшло. Ти не знаєш, який тепер у нас содом... Холодно, брудно, одне горнятко на чотирьох, слава Богу, що хоч ложку кожен має свою, їмо бурду, зате ревно молимося і перед, і після її споживання... Нині, колего, мудрий той, хто в кнайпі п'є, а попом служить дурень.

— Ти, звичайно, і те, і те поєднуєш, щоб триматися середини... — Маркіян свердлив Базилевича очима і думав, що з

таким робив би козак Небаба з «Канівського замку»: двома нагнутими деревами роздер би, на палю посадив, свяченим ножем горло перерізав...

Базилевич щораз то більше мізернів, ник, губи від смаги потріскалися, Маркіянів погляд розчавлював його, судив смертним судом, і він перед стратою зізнався у всьому, багаючи милосердя:

— Маркіяне, дай мені руку... Я давно усвідомив мерзенність свого вчинку, але тепер, коли увесь народ прозрів, прозрів і я... Академіки йдуть на той бік, і професор Маус їх благословляє. Німець благословляє, німець прозрів, тож повір, що світло прийшло і до мого розуму... Ходім і ми. Я кров'ю змию свою провину, хоч і не винен єсьм... Мій батько, затятий австрофіл, змалку навчив мене бути вірним цісареві і викривати все, що супротивиться владі. А тепер...

Маркіян повернув голову, йому гидко було дивитися на черв'яка, який, притоптаний його погордою, мов чоботом, скручується, вивертається; Базилевич побачив, що Маркіян хоче йти, заступив йому дорогу.

— Кожна людина може помилитися, — заговорив квапно, наче боявся, що Маркіян його переб'є, обірве його каяття, і він ніколи вже перед ним не висповідається. — Але хіба це справедливо — носити все життя тавро за один нерозважний вчинок? Маркіяне, ти сильніший за мене, мудріший... допоможи мені змити з себе ганьбу, ти один маєш право це зробити, мене за тебе зневажають товариші... я прошу...

— Хай тобі Бог простить... — Маркіян обійшов Базилевича, той схопив його за плече.

— Ти побачиш, побачиш... і колись сам прийдеш подати мені руку, я заслужу на це...

— Дай то Боже... — вивільнився від нього Маркіян і пішов не оглядаючись.

Знизував плечима, наче хотів обтруситися від фальшивого каяття зрадника, та коли повертав на Палацову, раптом зупинився, оглянувся: Базилевича на вулиці не було. Подумав: «А якщо не фальшиве?... А якщо нині я вбив у ньому щойно народжену людину?... Таж і гайдамаки приймали в свої ряди розкаяних...»

...Ясьо Сакрамент від поспільства не вимагав нічого, а давав йому все, що міг і вмів. У своїй безкорисливості він був подібний до найодержиміших сподвижників совісті: від природи наділений здатністю у всьому знаходити радість, він бачив довкола себе людей, ущемлених бідністю, голодом,

холодом, хворобами і від того опечалених, а що сам почував себе завжди щасливим, намагався утішити інших.

Правда, ті бідні були багатші від нього, голодні — ситіші, хворі — здоровіші, але ж вони не знали, що комусь живеться ще гірше, і, певне, тому печаль сушила їх обличчя, тож Ясьо Сакрамент, якого сам Господь відокремив від журби, окутавши оптимістичним мороком його душу, веселив людей, від журби не відокремлених, і всюди, де міг, намагався дати їм дрібку тієї радості, якої вони самі в житті відшукати не могли.

По неділях, натішивши зранку бравурною пісенькою хлопчаків і промарширувавши з ними від Руської вулиці до Єзуїтського костюлу за полком вояків, він у засмальцьованій магерці, в подертому кафтані і в тяжких від латок черевиках заходив до кнайпи «Унтер цвайундфірціг», яка містилася на Ринку поруч з Венеціанським палацом, виймав з-під пахви саморобну скрипку, яку завше носив із собою в дерев'яному футлярі, ставав у кутку і, спрямувавши кудись вдалеч зір із замріяною паволокою, грав надривні циганські мелодії, що мов пазурами роздирали розм'яклі від вина й горілки серця клієнтів, а були ними ремісники, безробітні й повії, а також баришники, які займалися замовленнями, наймом і звідництвом. Усі з однаковим захопленням реагували на Ясеву музику, і він отримував за неї рівно стільки, скільки йому потрібно було, щоб жити і веселити людей: мідний гріш, келишок горілки, недопалок.

Ясьо зовсім не намагався розпачливою циганщиною розжалобити чи засмутити людей: він знав, що вони втішаться, коли їхні серця роздере солодкий біль і витече з них сукровиця печалі, — аж тоді люди будуть здатні сприймати веселу музику, бачити великі й добрі, вже розпаволочені очі Яся і брати з них його радість.

У низькій і довгій залі кав'ярні, обставленій попід стіни високими дубовими столами, за якими можна тільки стояти, було ще порожньо, людські торги в новорічний день не відбувалися, тротуар біля венеціанського лева теж пустував, до кав'ярні зійдеться посполитий русинський люд аж увечері — помаланкувати. Ясьо цигикнув смичком, зазиваючи клієнтів: скучно було стояти самому в порожній кнайпі. Де-хто заглядав і зразу ж виходив, та врешті-таки завітали — і, мабуть, надовго, — старі Ясеві знайомі, захмарені, як і всі люди в цьому місті, своїми клопотами: коваль Йосип з Круп'ярської, низький і набитий, мов мішок із зерном, а в плечах такий широкий, що крізь двері мусив пролазити бо-

ком, і високий та величний, у незмінному циліндрі — Міхал Сухоровський.

Обидва були наче на когось розсерджені. «Отакі вони завжди, — подумав Ясьо з добродушною скрухою, — знову чогось з сильнішими від них не полагодили». Він сердечне поспівчував їм у душі, бо сам ніколи з владцями сутичок не мав: не тільки вояки, яким він набридав аустерліцькою пісенькою, не проганяли його, — поліцаї і ті бралися від реготу під боки, коли Ясьо наспівував сороміцькі кавалки про «цьоцю-правічку», лямури були до нього ласкаві, а вищих за них він не знав, тому йому було дуже прикро, що когось там заковують у брансолети, б'ють, замикають, оподатковують, штрафують, і цю несправедливість, яка так різко відділяла його, щасливого, від нещасливого поспільства, він намагався вирівняти безкоштовною грою — щоб на лицах скривджених хоч прозябла весела усмішка.

Побачивши своїх знайомих, Ясьо відразу врізав веселої, а вони й справді посміхнулися; музика огрів їх ласкавим поглядом — так позирає на дітей батько, вдоволений їхньою поведінкою; Міхал дав Ясеві сигару, а Йосип, коли шинкарка принесла горілки, не забув підійти з пляшкою і налити трунку в Ясів пугарчик, якого він завжди носив з собою і витягав із кишені кафтана, коли до нього підходив хтось із вдячних клієнтів кнайпи «Унтер цвайундфірціг».

Ясьо миттю випив і знову потягнув смичком по струнах, та Йосип з Міхалом уже не звертали на нього уваги, вони стояли, нахилившись один до одного, в темному кінці зали, про щось там розмовляли, а Ясьо втішав їх веселим штаєром, співчуваючи обом — нещасливим від того, що здатні усвідомлювати свої біди.

— Тобі, Міхале, — говорив півголосом коваль Йосип, — також туди дорога. Ти думаєш — про тебе забули? Дуля з маком! Рескрипт на твій арешт напевне був? Дідько його не вкрав, ото тільки, що відклали набік, бо тепер їм не до того, а перегуде — і запакують, і будеш ти, як пес, хлебтати арештантську юшку в Бригідках за відбиті поліцейські нирки.

— Ти, Йосипе, мудрий, як Соломонові портки, — підбив Міхал пальцем циліндра, — а думати не вмієш ні на гріш. Та якої псової мами я повинен воювати за їх Жеч у цьому повстанні, коли там командують генерали, які ще за останнього польського круля вже були поручиками?! Ти думаєш, що як їх начельний вудз¹ називається Хлопіцький, то він

¹ Головний вождь.

вже й за хлопів — свободу їм на тарілочці піднесе?.. Фіглі! Я в дупі маю нашого татунця цісаря, але й за польського аристократа не збираюся накладати своїм циліндром. — Сухоровський з повагою діткнувся двома пальцями до крисів циліндра, і здалося Йосипові, що він більше ним дорожить, ніж головою.

Йосип усміхнувся від цієї думки і, таємниче поглядаючи на Міхала, поволі всував до бокової кишені руку, довго там шубортаяв пальцями; Сухоровський спочатку байдуже і зверхньо спостерігав вельми значущу міну колеги-простака, який намагається чимось його здивувати, потім почала в ньому перемагати цікавість. Йосип витягнув учетверо складеного папірця і, тицьнувши ним під ніс Міхалові, ховав до внутрішньої кишені кацавейки. Маєстатичність Сухоровського вмить здиміла, він спіймав рукою ковалеве зап'ястя, листок випав на стіл.

— Що там? — спитав.

— Ти ж учений, сам прочитаєш, ще й мені розтлумачиш, хоч я вже й без тебе знаю, що не генерали, а простий люд приступив у Польщі до роботи. Недаром ці листки прийшли до нас — шевців, кравців, ковалів, яких обложили додатковими податками, а не до таких комедіантів, як ти.

За шинквасом дрімала тлуста шинкарка. Враз заgrimотіли двері, досередини увійшов чорновусий офіцер у погонах з золотими тороками, шапці-баранці, у шинелі, перехрещений портупелями.

Шинкарка, звісно, зраділа гостеві, але, видно, ще й знала його, хоч військова форма на ньому була чужинецька, — розпливлася в радісній усмішці.

— Яка честь, яка честь, пане полковник!

— С Новим годом, госпожа! — рикнув офіцер чужою, проте зрозумілою мовою і попрямував до шинквасу. — Водочки, пожалуйте!

Ясьо, який давно замовк у кутку, зтягнув смичком мелодію австрійського гімну «Gott, behalte, Gott, beschütze unser'n Kaiser, unser Land»¹, полковник шпурнув через зал Ясеві срібну монету і наказав грати «Боже, царя храни»; Ясьо не знав мелодії царського гімну, опустив смичок, монети з долівки не піднімав.

Міхал з Йосипом якийсь час придивлялися до чужинецького офіцера, потім відвернулися, Сухоровський розгорнув листок.

¹ Боже, збережи, Боже, захисти нашого цісаря, нашу країну (нім.).

— «Відозва до росіян», — прочитав у голос. Глипнув на Йосипа, хмикнув.

— Читай, читай...

— «Польське патріотичне товариство, — читав Сухоровський, — організувало маніфестацію варшав'ян проти генералів, які капітулюють перед царем, відправило панахиду на честь страчених декабристів...»

— От я і не знаю, хто такі декабристи, — перебив Йосип.

— Почекай... «Микола I детронізований, сейм Королівства Польського проголошує повстання народним... Слава страченим декабристам! Пролита ними кров зігрівала холодні підземелля, в яких мучилися польські брати... Не проти російського народу піднімаємо зброю, ми ведемо війну з деспотизмом, який гнітить його і нас. За нашу і вашу свободу!»

— Ну що, Міхале? — запитливо глянув Йосип в очі товаришеві. — Це до росіян заклик, так... Але й ми русини. Родаки... Може, вони і нас кличуть, адже кажуть: «За нашу і вашу свободу!»

Сухоровський зняв циліндра, розгладив долонею волосся, гукнув до шинкарки:

— Пуншу, гарячого!

Довго дивився на Йосипа, в очах мінялися рішучість і вагання, потім мовив голосно:

— Там, браце, цікава справа розпочалася. Як ще і російські кріпаки візьмуться...

Чужинецький офіцер весь час до них приглядався, а зачувши, що вони розмовляють по-українськи, взяв свій келих, тарілочку з закускою і підійшов до їхнього столика.

— Дозвольте представитися, — сказав по-російськи, стукнувши закаблуками. — Царський резидент у Львові, полковник Брейндель! Чую, руські ви, то хочу випити з вами за царя і отечество. На погибель ляхам!

Шинкарка принесла два бокали гарячого пуншу. Сухоровський узяв свій бокал в обидві долоні, щоб трохи охолодити, і не підводив голови. Йосип і зовсім не знав, як повестися, про що говорити з таким високим достойником.

Врешті Міхал промовив, дивлячись у бокал:

— Так, пане полковник, ми русини, та смерті полякам зовсім не бажано — вони ж такі люди, як і ми... А за російського царя не будемо пити. Він же повісив тих, що їх декабристами назвали, а вони — росіяни... Чому ж ви...

Обличчя Брейнделя збагровіло, полковник блиснув очима. Щоб заспокоїтись, спорожнив келих, кречнув:

— І будемо таких вішати. На імперію руку піднімали!

Сухоровський, все ще не підводячи очей, мовив:

— Щось не можу зрозуміти подібних до вас росіян... Європу визволили від французів, а власного ярма скинути не хочете.

— Мовчать! — крикнув полковник. — Мовчать!

Міхал все дужче й дужче стискав долонями бокал, та роздавити його не міг, це ще більше додало йому злості, він ненависним поглядом уперся в полковника, губи стиснулися в лютій посмішці, прошепотів як тільки міг спокійно:

— Кутас ти...

І вихлюпнув Брейнделеві пунш в обличчя.

Той сахнувся назад, витирався рукавом, другою рукою витягав шпагу з піхви. Сухоровський відкинув масивного стола, мов пуделко. Тоді полковник повернувся і щодуху вибіг з кав'ярні.

Ясьо заграв личаківського штаера. Він щиро бажав утішити Йосипа й Міхала, котрим зіпсував товариську розмову якийсь приبلуда, а щоб зробити їм ще більшу приємність — не перестаючи грати, розмахнувся ногою і зі словом «сакрамент» загнав срібну монету через увесь зал під шинквас.

...Маркіян відправив листа до Анни, і з душі спав тягар — тепер уже не перечитаєш, не поправиш і не порвеш; він ще раз перебіг думкою зміст листа і пересвідчився, що все там написано добре й розумно, якби ж не ті останні слова «тужу за вами», які напевно розсмішать її або знеохотять, і вона, як доведеться зустрітися, з погордою відвернеться чи вдаватиме, що жодного листа не отримувала. Анна й не відпише — і все через ту одну плаксиву фразу. Але ж він тужить, тужить, тужить!

Навіть наміру не мав іти до університету, адже це русинський Новий рік, там нині слухають виклади тільки поляки й німці, проте після зустрічі з Базилевичем ноги самі його туди понесли, слова про Мауса, професора історії, весь час вклинювалися в плин думок про Анну, заважали, відтісняли її образ: німець Маус заохочує академіків переходити на польський бік, і якщо це робить німець, то чей справа варшавського повстання не є чисто польською, вона зачіпає, тривожить, кличе, втягує всіх, хто ненавидить тиранів.

Маркіян сам, без чиеїсь спонуки, дійшов до такої думки давно, ще в розмові з Тадеєм Василевським, але то було тільки визначення своєї симпатії, конкретизація погляду на речі, а тут він стикається упритул з дією чітко реальною,

до якої показують дорогу, і треба йти туди або ж не йти... А чому б не до Кармелюка? Тільки ж до нього не потрапиш, він опришкує, де знайдеш його невлотиме товариство, а тут поведуть аж у сам вогонь битви. І це мала б бути та дорога, на яку він своїй матері обіцяв стати? А коли стане і не загине, і допоможе вибороти для Польщі незалежність, не скаже тоді Василевський, що поляк ти, бо ж народ один, і ти боровся за єдність? Чи не краще спочатку визначитися у своєму, як це роблять чехи, серби, словени і, зрештою, поляки? Чи не слід спочатку пронести дух Котляревського у найдавший західний закуток України і проспівати свою пісню, і ствердити, що війна Хмельницького — не епізод для Галичини, а її історія, єдина для всієї України? Історія живуча, плодюча, що утверджує на землі єдиний великий народ. Брав же Хмельницький однаково Корсунь і Пилявці, Зборів і Збараж, Одесько і Підгірці і обступав Львів. Було!

Кожен камінь на цій землі політий козачою і ворожою кров'ю, кожна п'ядь пам'ятає копито козацького коня, кожен карниз замкових мурів оберігає на собі сліди козацьких долонь — і це епізод? Ти не можеш так думати, Анно, так не думає Северин Гощинський, якого ти знаєш і любиш... Чи не слід мені спочатку про це повісти, заспівати, щоб почув і усвідомив галицький русинський люд, за що і з ким боролися його предки?

А у Львові рано всі дзвони заграли,
А високі ворота остіжком упали... —

зродилися враз слова, і безмірна радість охопила Маркіяна, що він склав їх сам; забриніли вони, як народна пісня, як дума, але є його власним творінням, і це лише початок — він напише вірша про великий подвиг Хмельницького, який обступив Львів, взяв викуп і пішов далі на Польщу, щоб продиктувати їй свою волю, аби знала вона, що за українським народом стоїть могутня сила. І назве Маркіян цей вірш «Хмельницького обступлення Львова!».

Прокинувся від думок раптом і з страхом: з одного боку, з кав'ярні «Унтер цвайундфірціг» вибіг чимсь облитий якийсь офіцер у чужій уніформі, а з другого, від університету, насувалася гамірна юрба академіків, перед вів правник четвертого року Август Бельовський, він вигукував гасло, а за ним, піднімаючи вгору стиснуті кулаки, повторювала студентська юрба:

— Нема Миколи! Царя у Варшаві детронізовано! За нашу і вашу свободу!

Була в цьому поході незмірна потужність, у скандуванні гасел — могутня магія, вона захоплювала, забирала, втягувала, і не було сили їй супротивитися; Маркіян розгледів серед гурту Базилевича, і серце зм'якло до нього, і не міг він залишитися збоку, коли там навіть Базилевич; Анна Кавецька ніби дивилася на Маркіяна і вичікувала, як він поведеться; з кав'ярні вибігли якісь два чоловіки, і Маркіян пірнув за ними у вир всемогутньої юрби.

Саме в цей час, після полудня, до губернаторського палацу почали сходитися гості на званий бал. Біля дверей банкетного залу стояли камердинери в лівреях; довголітньою службою навчені кланятися в три погібелі, вони спочатку не знали, як поводитися, бо крім відомих достойників у мундирах і поважних дам у грецьких туніках нині пливли й пливли ніколи не бачені тут панночки в газових сукнях з янгольськими крильцями на рукавах і паничі в барвистих камізельках. Неоперені недоростки йшли самі, без супроводу старших, немов на забаву з абонементами за сорок крейцерів, тож сповнені лакейської гідності камердинери вмить зорієнтувалися, кому яку віддавати честь: одним низько вклонялися, іншим — стриманим кивком голови, а декого зупиняли, щоб показав запрошення.

У залі на галереї оркестр грав марш. Усе відбувалося по закону: запрошення із зображенням губернатора є у всіх, та й сам губернатор, одягнений у шляхетський кунтуш, достоту такий, як на портреті, стоїть у кінці залу усміхнений і привітний, а біля нього з обох боків — невідступні директор поліції Захер-Мазох і актуарій суду Зайончковський.

Банкетний зал був прибраний під інтер'єр мисливської кімнати графського замку: на стінах зброя, розсохаті роги оленів та лосів, на фронтальній стіні — герби знатних родів і портрети польських гетьманів і королів. Усе тут — від кунтуша на губернаторові до кремінної рушниці на стіні — нагадувало стару добру Річ Посполиту, яка десь там, дуже далеко, прокидається до життя, і за неї, вільну від царського ярма, прийшли нині щирі польські патріоти, зігріті цісарським теплом, підняти келихи.

Губернатор усіх вітав однаково — приклеєною до губів посмішкою, порівну зігрівав нею панича з довгим до плечей волоссям і підкоморія у блакитному кунтуші, панянку в прозорому єдвабі і пані шамбелянову в шелестливому криноліні; до банкетного залу заходили колишні стольники і чесники, академіки університету і юні марнотратники, які проциндрювали в карти батьківські маєтки, — губернатор

запросив сьогодні до себе набал цвіт польського народу, що проживає у Львові.

Гостям не було кінця. Вже прийшов духовний сановник з дамою, яка дозволяла йому за стрибок через шнур цілувати руку повище зап'ястя; два пахолки у золотих камзолах увели під руки індійського князя Соломона Бальзаміна, зяті й дочки вкотили на візочку пана Йов'яльського — його розбив параліч у Підгорецькому замку. Йов'яльського парадно провезли по всьому залу, а він увесь час кланявся: спочатку портретам, а потім уже губернаторові.

Едмунд Ржевуський, який донині ненавидів Австрію так само, як і Росію, і писав на неї в алегоричній формі політичне звинувачення, зовсім розчулився. Він на власні очі переконався, що еліта його нації ще жива, що цісар Франц I не ворог, а добродій — це ж він розумом губернатора Лобковіца, який виявився польським патріотом, а значить, ним і був, пробуджує до життя ще й золоту молодь, безкровно повертає Польщі свободу. А там, над Віслою, її виборе малою кров'ю двоюрідний дядько Ревуха — він осідлав коней, як тільки дізнався про штурм Бельведера, і зі своїм козацьким кошем вирушив визволяти Королівство Польське.

Едмунд так розчулився, що порушив етикет і, не діждавшись промови губернатора, підбіг, вклякнув перед ним і, висловлюючи слова подяки за відродження Польщі, поцілував його в руку.

Обличчя Лобковіца спісніло, від обурення забігали жовна на вилицях, він не знав, що робити з цим йолопом, Захер-Мазох і Зайончковський теж розгубилися, та в ту хвилину до залу увійшли Олександр Фредро і Ян Непомуцен-Камінський.

Губернатора враз осінила спасенна думка, він кинув до Ржевуського: «Ви справжній патріот», виминув його і стрімко подався назустріч Фредрові з розпростертими для обіймів руками. Здивовані гості супроводжували поглядами губернатора: хто ж ці два панове у скромних фраках? Дехто впізнавав автора п'єси «Дами і гусари», зрештою, Фредра всі знали — найбільше з анекдотів про нього; Фредра любили аристократи, бо він писав про них, але ж врешті-решт був він звичайним комедіописцем, то звідки такий пієтет до нього у самого Лобковіца?

— Вітаю, гордосте нашої нації, пророче, соловію польського сарматизму! — Лобковіц обняв Фредра, потім повернувся до публіки: — Панове, нашу забаву прикрасить, звеличить, освятить своєю присутністю великий Олександр!

Оркестр вдарив марш і стих. Губернатор, радий випадкові, який допоміг йому задати потрібний тон забаві, не вгавав. Він розповідав зацікавленим від подиву гостям про звичайне життя Фредра, про його наближеність до самого Наполеона. Гості схилили шанобливо голови перед національним героєм; Лобковіц розказував про відчайдушну сміливість Фредра під Бородіно, про нагородження його орденом «Virtuti militari», про героїчну втечу з російського полону, про силу Провидіння, яке благословило поета на духовного вождя свого народу.

Публіка оточила півколом пророка, вона вже була близька до істерики, панове випинали вперед груди, панночки звискували, готові завити осанну месії, оркестр заграв «Єще Польска не згінула».

Камінський скося позирав на Фредра, сміх лоскотав горло: Олександр сьогодні розповідав йому, як його приймав Лобковіц у казино Гехта. Обличчя поета було камінним, з нього важко було відчитати, що діється в його душі: діймає відчуття злорадної перемоги чи огиди, вдоволений він офіційним визнанням чи обурюється його фальшю.

Оркестр стих. Лобковіц узяв Фредра під руку, але він і не зрушився з місця; гості зраділи — пророк хоче промовляти! Ржевуський заплескав у долоні, його підтримав увесь зал; Фредро зціпив зуби, щоб не вирвалося з уст необачне слівце; Лобковіц, передчуваючи, що тон, який він задав своєю промовою, може різко перемінитися від однієї лише фрази поета, що уславився у Львові в'їдливими експромтами, злегка потягнув його за лікоть, щоб повести з собою, але почувся вигук із залу:

— Хай пан поет промовить слово!

Фредро повів поглядом по обличчях людей, які стояли перед ним півколом: багато з них були вже героями його п'єс, він справді оспівував цих аристократичних недобитків, які дбають лише про те, як краще підлизатися до австрійської бюрократії, щоб залишити при собі титули архістольників, коронних лучників, коронних кухарів, і не думають ці архікоронні осли, що титули ті ні для них, ані для поспільства вже давно не придатні. А він, Фредро, сам отруївся їх диханням, задушливим смородом салонів, яснопанським філістерством... проте нині, коли так палко промовляв губернатор, вперше відчув свою відпорність проти аристократичної задухи. Там ллється кров, а тут вино... Я висмію вас, я зраджу ваш стан — цей пустопорожній світ живих трупів, серед яких нема ні вчених, ні талантів, ні сміливців, ані звичайнісіньких

чесних людей. Ну, хто з вас стане головним персонажем моєї нової комедії, щоб довкола нього, найзвироднілішого, об'єдналися ви всі? Обізвіться хоч один!

Пан Йов'яльський дрімав у візочку, його приспали музика і галас, а коли стало тихо, він прокинувся, у його поле зору увійшов гурт довговолосих юнаків і панночок з наманікю-реними нігтями, він запитав:

— Панове, де я є?.. В якій державі?.. А ці патлаті кавалери, ці панночки з рисячими пазурами — то люди-и?

— Бог мені свідком, — мовив тихо Фредро до Камінського, — я напишу для вас п'єсу, яка буде називатися «Пан Йов'яльський!».

Він засміявся, а Лобковіц полегшено зітхнув, ще раз узяв за лікоть Фредра, але публіка чекала його слова. Ржевуський простягнув уперед руки, заблагав:

— Скажіть нам щось, герою битв наполеонівських!

— Скажіть, скажіть! — залементувала молодь.

Фредро сперся обома руками напалічку і, опустивши голову, заговорив:

— Так, я один раз бачив Наполеона, в Італії. Він мав неабиякий ораторський хист, я тільки перекажу його слова, з якими він звернувся до нас, польських патріотів, а ви вже уявіть собі наполеонівські інтонації. — Фредро розпрямився. — Бонапарт сказав тоді: «А взагалі, що ви тут робите, поляки? Марнотратите, тиснете дівок, п'єте дорогі вина... Ви добре вмієте хвалитися вашим патріотизмом, але покажіть ще, як умієте працювати. Вам треба офірувати собою». Пане губернатор, я від усього серця дякую вам за похвалу. Повірте мені, що я повірив у щирість ваших слів.

Божок упав із п'єдесталу. Юрба, що німіла у побожному екстазі перед новоявленим месією, товпилася, щоб стати ближче до нього, враз позадкувала, відступала, змішувалася, ділилася, хтось з академіків вигукнув: «Ганьба нам!», і кілька юнаків демонстративно попрямували до виходу, інші розходилися в усі кінці залу, ховалися одне за одного, щоб слова поета, адресовані всім, не вчепилися одного, не приклеїлись, не затаврували, не поставили під сумнів найщиріший патріотизм.

Посередині залу залишилися лише Фредро з Камінським і навпроти них губернатор, Захер-Мазох і Зайончковський. Соломон Бальзамін у супроводі пахолків вийшов у бокову кімнату, вслід за ним дочки і зяті тручали візок з паном Йов'яльським, Едмунд Ржевуський стояв біля зашкленних

дверей, що виходили на Губернаторські вали: закривши долонями обличчя, він схлипував від конвульсивних ридань.

Зайончковський — мізерний, худий, висмоктаний — подав очима Фредра, пальці його рук карлючилися в безсилій люті: перед ним стояв кавалер ордена «Virtuti militari», і орден той, прикручений до правого вилога камзола, світився на грудях у поета, осліплював, обезвладнював актуарія карного суду, який у думці накладав на Фредрові руки кайдани і так їх стискав, що хрускотіли зап'ястя, синіли пальці, з-під нігтів виступала кров, і пальці ті ніколи вже не зможуть тримати перо, і ніколи не напишуть того, що нині він задумав.

Захер-Мазох не був поляком, він не знав роздвоєнь, не розумів ненависті запроданого поляка до поляка прозрілого; він був німець, який прийшов господарювати на чужій землі, і йому вигідні були незгоди між аборигенами — русинами й поляками, а що вже казати про незгоди між єдиноплеменними! Захер-Мазох погордливо зирив тепер на Фредра, і на Зайончковського, і на самого губернатора Лобковіца, одягнутого в польський кунтуш.

Лобковіц мусив якось виходити із прикрого становища: він не міг ні вигнати, ні образити, навіть зігнорувати цього нахабного комедіанта, якого тільки що возвисив у ранг національного героя. Мовив примирливо:

— Сентеції Наполеона не завжди актуальні, пане Фредро...

Ляснув у долоні, даючи знак маршалкові, що пора розпочинати бал.

Маршалок оголосив танець свічок. Був це модний у Львові полонез: у затемненому залі кружляли пари із свічками в руках, блукаючі мерехтливі вогні розпливалися по залу, вихоплюючи з темряви обличчя, зраджуючи вряди-годи закоханих — погляд, усмішку, поцілунок.

Заграв оркестр. Фредро поклонився губернаторові і, взявши під руку Камінського, подався з ним у глибину залу. Гості розступалися перед поетом — одні з поваги, інші мов від прокаженого, тільки Едмунд Ржевуський рішуче перетяв зал, заступив Фредрові дорогу, його меланхолійні очі виливали на поета безмір образи й докору, він показав, скорбно похитуючи головою:

— Zdrajca!¹

І, заплакавши ридма, наче отець над безумним вчинком безпутного сина, вибіг із залу.

Камінський мовив по хвилі:

— Програють поляки. Там, при керівництві, отакі ж дегенерати.

¹ Зрадник! (Пол.)

— Вимруть скоро, — відказав Фредро.

Лакеї роздали парам засвічені свічки, погасили лампи; лилася музика, але пари не кружляли, пішли в сумному поході по залу, мов на похороні, — Фредро зіпсував губернаторський бал.

— Це блюзнірство, — сказав Камінський. — Там гинуть, а тут відправляють при свічках панахиду. Польщу хоронять...

— Вони себе хоронять, а не Польщу, — відповів Фредро.

Молодь уперто не хотіла танцювати, слова Фредра гнітили, соромили, свічкова процесія починала друге коло, маршалою балу припинив музику, наказав лакеям засвітити лампи.

А коли в залі стало ясно, всі побачили під гербами аристократичних родів приклеєний аркуш паперу з якимось написом. Гості збіглися до фронтальної стіни, підійшли Камінський і Фредро. На папері великими літерами був писаний вірш:

Czyliż po skrzypce tyрана
Możesz skakać, polska młodzież?
Gdy ojczyzna w kir ubrana,
Wierzaj — skakać się nie godzi!¹

За мить зал спорожнів, молоді не стало. Захер-Мазох прошипів:

— Віднині, пане губернатор, я їх запрошуватиму на бали до Куфштейна².

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Холод вигнав пана Курковського зі стайні, що при-
тулилася до задньої стіни бойні на Замарстинові. Теплий
струмок із худоб'ячої крові та калу, який витікав з труби
прямо на конюшню і, обминаючи її з обох боків, віддавав
своє нудотно-млосне тепло двом шкапам і візникові похо-
ронних караванів, замерз, шерсть на конях скучерявилася і
покрилася інеєм, а просяклі дьогтем чоботи Курковського
затвердли мов камінь, і він тепер не міг їх скинути, щоб
перемотати онучі.

¹ Чи під скрипку тирана можеш скакати, польська молодь? Коли вітчизна в жалобі, повір: скакати не годиться (пол.).

² Місто в Тиролі, де знаходилася найстрашніша австрійська тюрма для політичних в'язнів.

Щедрий осінній заробіток вичерпувався — люди перестали вмирати. Шкап'ята без упину жерли овес, і візник з острахом дивився, як він тане, та й у самого у правій кишені лапсердака не стало срібних монет, з якими він двічі на день заходив до корчми Сруля, де можна було наїстися копченої риби навіть у шабаш. У лівій мідних крейцерів було ще багато, проте їх дзенькіт, коли пробував пальцями, був сумний, мов звук надтріснутого дзвоника, — словом, пан Курковський нічого втішного на близьке майбутнє не передбачав, а заробітків не було, і він у скрусі приходив до думки, що бути магістратським слугою набагато гірше, ніж жебраком, бо їх суспільство утримує задарма, не вимагаючи відробітку.

Коли кров'яно-гнойовий потічок утворив довкола конюшні брудно-червону замерзлу калюжу і останнє тепло пропало, Курковський згадав про державного утриманця Яся Сакраменту, накрив коней веретами і подався на Ринок, щоб порадитися з ним, як пережити цю люту зиму, бо ж звісно — Ясеві тепер велося набагато краще.

Ясьо стояв, як завше, у своєму кутку в кав'ярні «Унтер цвайундфірціг», тримав у руці скрипку, не грав, бо не було кому; тлуста шинкарка сердито зиркнула на ще одного жебрака, з яких їй нема жодної користі, потім впізнала Курковського і полагіднішала, бо візник похоронних караванів завжди був при грошах. Вона помахала рукою, зазиваючи його до прилавка, але Курковський не звертав на те уваги, він підійшов до Яся і з усіх сил намагався зрозуміти, що той говорить до нього на мигах. Ясьо балушив очі і кивав головою у бік шинкасу, нахиленим униз пальцем показував у глибину залу; Курковський повів очима за рухом пальця і побачив нарешті за ніжкою прилавка блискуче кружальце. Притьмом підійшов і, кланяючись та запевняючи шинкарку, що холера в місті вже ущухла, хай спить спокійно, боком-боком згинався, ніби заправляв штанку в чобіт, врешті-таки підняв монету: був це цілий гульден. Тоді щось промимрив шинкарці й, махнувши Ясеві рукою, вибіг з кнайпи, мовби за ним гнався скажений пес.

У великому подиві Курковський вже на вулиці перепитував Яся, чому він сам не підняв гульдена, і так нічого з його пояснень не второпав. Не мав права? Як це — не мав права? Звідки ж тоді це право в Курковського? Ясьо переконував візника, що знайти гроші — не гріх, а брати їх в поганій людини та ще без відробітку, не можна; Ясьо майже тиждень

чекав, щоб зайшов хтось гідний до кав'ярні й підняв монету. Слава Богу, що шинкарка її не помітила.

Курковський все те слухав і знизував плечима, врешті сплюнув і запропонував Ясеві піти з цим гульденом до трафіки Арона — купити для початку по сигарі.

В Ароновій халупі застали крім господарів ще якогось старця в лахмітті, впізнали в ньому Агасфера, якого давно вже не бачили на вулицях Львова, і зовсім не здивувалися, що він живий, бо як міг померти Вічний жид? Агасфер стояв перед Ароном і Арониhoю, про щось їх запитував, а вони розводили руками й відповідали:

— Про це може знати тільки раввін...

— То ходімо до нього, Ароне, ти єврей, і він буде з тобою розмовляти. Хай скаже...

— Гіт, гіт¹, — посмикав себе за пейси Арон. — А що нам залишилося робити, як не йти до раввіна, що? І ви, пане Курковський, і ти, Ясю, теж можете йти до нього або ж усі разом підемо до вашого митрополита. Нам уже все одно, Бог нині зрівняв мене, іудея, з вами, християнами, мов на Страшному суді, а священики ближче стоять до Бога, може, щось порадять.

— Веди до раввіна, — сказав Агасфер.

— Гіт, гіт, — одягався Арон, і Арониха закутувалася в картату хустку. — Пане Курковський, ви мені не показуйте того гульдена, в мене вже давно закрита трафіка — шлюс...²

Ясьо з Курковським переглянулися, мовчки запитуючи один одного, чи слід їм, християнам, іти до єврейської божниці, але надія на утішне слово раввіна, а може, й на допомогу зманила їх, і вони подалися, промерзлі й голодні, вслід за Ароном, Арониhoю й Агасфером до синагоги Золота Роза на Вексярську, відклавши обід за знайденого гульдена на потім.

У синагозі було порожньо, лахмітники тупцювали якийсь час у проході між лавочками й не квапилися підходити до столика, на якому лежало розгорнуте Святе Письмо — тут було тепло, а там — у конюшні на Замарстинові і в підвалі на Пекарській, і в Ароновій халупі знущався з людей знавісний мороз.

Готові були ждати на раввіна хоч до ночі. Але невдовзі вийшов до них кантор і спитав, чого вони хочуть. Кантор упирався, запевняв, що раввіна нема, але Арон люто смик-

¹ Добре, добре (євр.).

² Кінець (нім.).

нув себе за пейси і прорік таке, від чого кантор позадкував і зник у притворі.

— До ребе прийшов Вічний жид!

Раввін зайшов не сам, він ніколи не розмовляв з віруючими наодинці, біля нього завжди стояв пахолок, який мав за обов'язок похитувати схвально головою під час проповіді раввіна і захоплено прицмокувати «це-це-це», — називався такий служка цецале.

Раввін погладив бороду, підійшов до лахмітників, довго придивлявся, морщився, врешті запитав, хто з них Вічний жид.

Агасфер підвів голову, мовив:

— Я. Я не подав води Ісусові, коли він ніс хрест на Голгофу.

— Вей мір! — охнув раввін і затулив долонями лице, він довго не віднімав долонь, щоб, крий Боже, ці люди не побачили в його очах глузливої посмішки, потім опустив руки і після хвилини розважливої задуми спитав:

— То ти — Агасфер?

— Агасфер, ребе, всі про це знають.

— І ти пам'ятаєш того лжемесію, якого на п'ятнадцятому році правління кесаря Тиберія, коли ігемоном в Іудеї був Понтійський Пілат, а архієреями Анна і Каяфа, розіп'яли на Голгофі?

Агасфер задумався, зиркнув на Арона, той підтакнув головою — не хотів розвіювати у старого його віри.

— Так, я мав криницю під горою, а він просив води, та не подав я. А тепер караюся. Але чому, чому караюсь тільки я, коли всі такі? І спокійно живуть, і вмирають, а я ходжу, ходжу, ходжу, забувши свій рід і батьківські могили... Ребе, допоможи мені знайти людину, яка все віддає іншим, а собі не бере нічого... Тоді я успокоюсь і помру...

— Такого ти хочеш знайти? Вей мір, як можна знайти такого? Навіть птахи небесні... Але постій, між своїми ти не шукав?

— Як він може між своїми знайти таку людину, коли вони не мають що віддати, — вставив Арон. — Ребе, порадь, що робити, коли нема що віддавати?

— Шукайте — і знайдете, просіть — і дасться вам. Благословенний, в кого дорога чесна, хто в законі Господа ходить. Хто сіє із сльозами, той збере з піснями, — заговорив псалмами раввін, а цецале захоплено похитував головою, прицмокував, додаючи йому впевненості:

— Це-це-це!

— Але ж здобули беззаконники меча і натягнули лука свого, щоб повалити мізерного й бідного, — крізь сльози мовив Арон, згадавши Давидів псалом.

Цецале захитав головою, але вмить спам'ятався, що ці слова вимовив не раввін. Ребе схилив голову, думав, що відказати, потім спитав Арона:

— Чим ти займаєшся?

— Я торгував тютюном...

— І мав з того хосен?

— Мав...

— Це не той, Агасфере, якого ти шукаєш, — позирнув раввін на старого. — А ти що робиш? — звернувся до Курковського.

— Я трупів вивожу з міста і дістаю за це овес і гроші, — понуро відказав візник і підкинув у руці гультена.

У цецале заблищали очі.

— І згорять вони у вогні вічному, — глибокодумно мовив раввін. — Це теж не той, Агасфер, якого ти шукаєш.

— Ребе, — підступив уперед Курковський, опускаючи на раввіна важкий погляд, — а той вічний вогонь насправді є?

— Є. Геенна огненна — так сказано в Писанії.

— То чому б не використати його для отоплення міста? — запитав, дивлячись упритул на раввіна. — Чей замерзаємо живцем.

Цецале підступив до свого наставника й вибалушив на Курковського великі очі, щоб його налякати.

Раввін заговорив приповідками Соломона, цецале прицмокував, пан Курковський відступив назад, ховався від словесної зливи, мов від дощу під дах.

— Дай науку мудрому, і він стане ще мудрішим; не картай дурного, бо зненавидить тебе, а картай мудрого і будеш йому любий; з усілякої праці є користь, а з дурної балаканини тільки шкода; розумного докір більше діймає, ніж дурного сто ударів; і дурень, як мовчить, здається мудрим... — Раввін нарешті збився, а цецале, завертаючи очі, цмокав:

— Це-це-це!

— Ребе, ти не дав мені поради, — сказав Агасфер.

Раввін зосередився і, обходячи Арониху, зупинив свій погляд на Ясеві.

— Чим ти займаєшся?

— А я нічим, — відказав, посміхаючись, Ясьо. — Я веселий і потішаю людей.

— А що ти маєш за це?

— Втіху...

— Агасфере, — підвів руки раввін, — ти знайшов людину, яка все віддає, а собі не бере нічого!

Агасфер здивовано подивився на Яся, йому важко було повірити, що його рятівник тут поруч, старий увесь затрусився від радості, та раптом змеркла його втіха.

— Утіху? Тільки утіху? — заволав. — А пам'ять людям, пам'ять ти повернеш?

— Він сам не має пам'яті, Агасфере, — діткнувся рукою до його плеча Арон і повернув голову до раввіна, все ще надіючись на його пораду. — Ребе, скажи мені, де той чоловік, який задурно поховав би мене з Арониhoю, коли померемо з голоду, де?

— Я вас поховою задурно, — сказав Курковський.

Агасферові очі знову зблиснули радістю і знову померкли.

— А пам'ять людям, пам'ять хто поверне, щоб не ходили так, як я, — без роду, без вітцівських могил?

— Ідіть з Богом, — знетерпеливився раввін, йому стало досить цієї безглуздої розмови. — Бог сотворив добро і зло, і ми не в силі це змінити.

Арон покрутив пейси і з докором глянув на раввіна:

— Якщо Бог сотворив зло, то, значить, воно йому вигідне... Ребе, ребе, а ти — чи знаєш, що таке зло? Що ж ти скажеш, коли воно до тебе прийде?

— Хто спить у жнива, той чоловік безпутний... У вогні очищається золото, Господь випробовує серця, — відказав раввін. — Ідіть з Богом.

Цецале, прицмокуючи, підбіг до столика, на якому поруч із Святим Письмом стояла скарбонка, взяв її і підійшов до лахмітників. Ті здивовано переглянулися: якби в них були гроші, хіба вони прийшли б сюди? Але цецале стояв перед Курковським і не відступав: за науку треба раввіну платити.

— Кодло гадюче, — проскрипів зубами пан Курковський, — як можете ви говорити про добро, будучи лихими? — І вкинув гульдена в скарбонку.

На вулиці всі розійшлися в різні боки — йти на спільний обід уже не було з чим. Арон з Арониhoю подалися до Босяцької хвіртки, вони були втішені, що пан Курковський поховає їх задурно; Ясьо щасливо посміхався — він радів, що гроші злого до злого й потрапили; Курковський сердито сопів і пропускав поміж пальці мідяки в лівій кишені; Агасфер зупинився, взяв за плечі Яся, пильно подивився на нього й сказав:

— Утішай... Але ти не той, не той! — Він повернувся, помахав палицею і, йдучи в протилежний бік, вигукував:

— Ну хто, хто дасть людям цілющої води й пам'ять їм поверне?!

Курковський приплівся на Замарстинів надвечір. Він думав тільки про одне: як пробратися в бойню і завітати біля теплої туші. Але бойня була замкнена, і візник утратив будь-яку надію дожити на такому морозі до ранку.

Він подався до конюшні, а коли повертав за ріг, сахнувся: від стаєнних дверей ішли на нього дві темні тіні, й він подумав, що це конокради.

— Пане Курковський, — прошепотіла одна тінь, — ми давно на вас чекаємо. Мене звати Август Бельовський. Нас одинадцять чоловік, на санях вмістимося. Нам треба через Туринку до Белза. За десять ринських...

— Мій Боже, десять ринських! — зойкнув Курковський, повіривши в цю мить, що той гульден був інклюзом¹ і повернувся до нього десятирицею.

— Дамо дванадцять, — сказав Бельовський, йому здалося, що візник незадоволений обіцяною платою. — Тільки швидко. І коли вас хтось буде питати, скажете, що везете панів на полювання.

— Господи! Та я зараз... Я вже!

Сани були миттю споряджені, шкапи запряжені, десять хлопців збилися у васагу, один лише велетень не вміщався, стояв на полозях. Бельовський перепитав нервово: «Шашкевич не прийшов?» — і наказав візникові рушати.

Той новорічний вечір Маркіян провів на Збоїськах у помешканні Августа Бельовського, правника четвертого року. З великого гурту академіків, які демонстрували на Ринку, на Збоїська пішло тільки десять чоловік і з ними два чужі: Міхал Сухоровський та коваль Йосип з Круп'ярської. Август назначив день переходу за кордон до повстанців на суботу.

Маркіяна мучили сумніви. У голові виношувався вірш про обступлення Хмельницьким Львова, схрещувалися козацькі шаблі з шляхетськими, а нині — ставати поруч? Так, часи змінилися, треба ставати поруч. Але з польським народом чи зі шляхтою? А хіба виступив народ — ота темна, мордована панством маса? Виступили офіцери, земляни, студенти і з ними Базилевич... Чому він пішов? Бо не в моді нині австрофільство, а йому хочеться бути на видноті. Може, це в нього не отямлення від підлості, а підлість нова? А я піду

¹ Зачарована монета, яка завжди повертається до власника.

боротися проти російського деспотизму, щоб звільнити місце для шляхетських деспотів і українських парвеню?.. Колись козаки не підтримали Пугачова, і в цьому була їх фатальна помилка. А нині треба підтримувати поляків?.. Але що вони відвоюють? Економську неволю, офіцерську?..

Кілька днів тому Маркіян зустрів Вагилевича. Іван вернувся з гірських мандрів ще восени: в Коломиї його заарештувала поліція і відправила етапом у Ясенів Горішній до батька — щоб не волочився і не бунтував народ. Вагилевич ходив до університету вільним слухачем.

— Я вирішив перейти кордон — з Бельовським, — признався Маркіян товаришеві.

— А тут хто буде орати? — Іван з докором глянув на Маркіяна й більше не сказав ні слова.

А й справді, що зійде на незораному, коли до народів прийде весна?.. «Квітка дрібная молила неньку, весну раненьку...» — бриніли слова, Маркіян ходив весь день неприкаяний, згадав про Любимського, давно не був у нього.

Старий мовчки вислухав Маркіяна, потім мовив:

— Я ж вам ще не доказав історії свого життя, Маркіяне. Може, згодиться. Ваш товариш має рацію. Адже той наш переліг орався дуже давно і недоораним залишився, закожущився бур'яном, чи не пора, поки та рілля не стала цілиною або мертвицею, піднімати ще раз скибу. У себе, для себе... Ви подумайте. Я от колись пішов на Україну, а Огінський, звісно, — до Костюшка...

— Композитор?

— Так, він...

Перед Маркіяном зринула мужня постать Огінського і тихо відійшла: це ж так природно, що він пішов до Костюшка; Любимський з Капністом теж зникли з-перед очей — куди їм було податися, як не на Україну, де повстали турбаївські селяни; рокотання бетховенської музики покотилося на європейські простори — zostався біля Маркіяна здивачілий гетьман Розумовський, який усе життя пролакузив біля царичиних пантофлів, а на старість взявся воскрешати для себе свій край в палацових оранжереях — для розваги, для сентиментальної сльози. Розкопував генеалогію свого роду, щоб довести нащадкам, що він не з простих пастухів, його втішали бандурою і піснею кріпаки, і байдуже йому було, що занапащений ним самим народ до завтра міг замовкнути й забути, хто він, а в історії залишився б тільки звироднілий старець із своїм гербовником.

Хіба не сталося так в Галичині? Хто вони нині — Острозькі, Корибути, Шептицькі — перевертні з русинським родовим коренем? Що за користь з їх генеалогії людям, яких назвали рутенцями, а вони й не знають, — їхнє це ймення чи ні? Хто з них, родовитих, полегшив їх панщизняну долю, хто взяв їх пісню, казку, легенду і показав світові — ось живе вітка українського народу, не загубилася, не зникла, не розпорошилася, бо — творить! Де ви тепер, прославлені колись духовні провідці, про що ви дбаєте опріч того, щоб знайти найвигідніше місце біля габсбурзького корита? Про що дбаєте і ви, отці духовні, крім доходів з похоронів, хрестин і парастасів? Хто підніме голос за вашу паству, яка забула свій родовід?

— Хтось мусить це зробити, не гаючись, — сказав Маркіян уголос.

Любимський не здивувався, він знав, про що подумав тепер Шашкевич. Підвівся з крісла — високий і сивий, його поморщене обличчя просвітліло, натхненно спалахнули очі, роки, що хилили спину, мовби враз покинули його, він стояв прямий, величний — так, може, виглядав Кампанелла в ту мить, коли в темній тюрмі закінчив писати «Місто Сонця». Любимський взяв Маркіяна за плечі і довго так тримав їх, стискаючи, немов хотів увесь свій досвід, знання, життєвий тягар, прагнення, якими жив, перелити в нього дотиком тремтячих рук.

Врешті заговорив:

— Я записав, Маркіяне, усе своє життя: що думав і пережив... Ось тут воно, — він показав на товстий рукопис, що лежав на столі. — Передам його тобі, давно постановив. Не маю більш кому... Не все ти візьмеш з нього і не треба всього брати — тільки силу, а розпач відкинь, його й так забагато на світі, нині треба бути міцним. Ти почнеш писати свою книгу, напишеш, її уздрить народ. Може, тобі пригодиться прожити мною життя. Як підвалина для нового будинку. Тобі проректи нове слово, а щоб воно мало вагу, слід заглянути в минуле. Відкинь старий непотріб, але візьми стару пісню, бо ж вона не давала пропасти людям протягом віків неволі. І не забувай, що еси сином Русі, за яку вмерти повинен. Бери, — подав йому рукопис. — І йди. Я дуже старий, я мушу нині тобі своє віддати.

Маркіян узяв рукопис, та не йшов. Обличчя бібліотекаря стало восково-жовтим, очі запалися під лоб, молодече яскріння вгасло в них, як тільки він замовк. Любимський опустився у крісло і ще раз повторив:

— Іди...

— Я покличу лікаря, пане магістр.

— Не треба, я здоровий... А втім, найкращий лікар для мене — ти, бо продовжиш моє життя... Нова ланка в безкінечному ланцюзі. А за візити я заплатив тобі чим міг: бери рукопис і йди.

...Захар Авдиківський мовчки подав Маркіянові листа, той глянув і ахнув: від Анни! Вбіг до своєї кімнати, поклав рукопис, розірвав конверт.

«Милий Маркіяне, — читав уголос, — мені так приємно було отримати від вас листа. Ви розрадили мою самотність, а ще нагадали про мого улюбленого поета. Я розумію русинську мову, бо живу серед русинів, — ваше тлумачення уривку доволі гарне, я знаю, чому ви взялися за переклад... Але повірте: ваша поетична інтерпретація поеми Гошинського дуже поступається перед оригіналом. Чи не краще творити своє, коли Бог послав вам цей дар?..

Про Гошинського знаю мало, тільки що вуечка розпитувала. Він зустрічався з поетом у Львові, але яке то знайомство — за одну випадкову зустріч... Северину Гошинському тридцять років, родом він з Умані, товариш поетів-українофілів Тимка Падури й Богдана Залеського. Я читала вірші тих поетів, але ж яка різниця між ними і Гошинським! У Падури козацько-парубоцька бравада, Залеський плаксиво-пасторальний, а в Гошинського — думка, біль, сила. Каже вуечек, що через участь у таємних гуртках він мусив покинути навчання в Умані — за ним нюшкувала поліція. За прикладом Байрона хотів виїхати на Балкани боротися за Грецію, та передумав — Польща теж в неволі. По дорозі до Варшави зупинявся у Львові...

Отож заходить мій вуечек до кав'ярні, сідає до столу, за яким чекає кельнера поставний молодий пан з віспуватим обличчям. Розгортає вуечек «Dziennik Warszawski»¹ і вигукує сам до себе: «О, «Канівський замок» Гошинського!» Взявся він читати надрукований у газеті уривок з поеми, а краєм ока бачить, що сусід не зводить з нього погляду. «Ну, то як?» — запитав поставний пан, коли вуечек склав газету. «А так... Гошинський — завжди Гошинський. У «Банкеті помсти» нападав на аристократів, називаючи їх апостолами темряви, а тут — брязкає сталлю, дихає кров'ю, пожежами». — «Вам не подобається його поезія?» — «Добродію, як може не подобатися його поезія? Я до змісту маю претензії». — «То будьмо знайомі, — поклонився сусід. — Я — Гошинський».

¹ «Варшавський вісник» (пол.).

Тепер Северин у Варшаві чи десь вже інде. Зі зброєю... І йдуть, ідуть наші соколи на той бік... А я така щаслива, що не загубилася до решти на задвірках австрійської монархії — є в мене батьківщина!

Пане Маркіяне, я б з приємністю зустрілася з вами. У суботу граю в казино Гехта. Хор Моцарта на мої вперті домагання нарешті виконає «Прощання з батьківщиною» Огінського. Якщо вирішите прийти, то не запізнюйтесь, — буде виконуватися тільки ця одна річ...

— Кохана, — прошепотів Маркіян, притулюючи листа до грудей. — В суботу у казино Гехта... В суботу... Мій Боже, — кинувся, — але ж субота нині! І вже вечоріє...

До казино було недалеко, та Маркіян біг, не зважаючи, що хтось там здивовано позирав на нього. Наближався до святково-білого Єзуїтського городу, йому ніколи було його обминати, поринав по коліна в синюватій габі неторканого снігу, помережаного слідами пташиних ніжок. Крізь обліплене снігом віття дерев проглядали великі, задраповані жовтими шторами вікна казино; на розчищеному тротуарі Маркіян обтрусився, підійшов до касового віконечка і взяв квиток за п'ятдесят крейцерів.

Це були останні гроші, вуйко Захар платить йому за працю аж у кінці місяця. Згадав цієї миті, що треба буде роздягнутися в гардеробі, а костюм у нього далеко не візитовий. А в мозку билися, діймаючи приглушеною ревнивістю, слова з Анниного листа: «Северин у Варшаві зі зброєю...» Так інтимно, без прізвища — «Северин...». Ідуть соколи на той бік... Вони знайшли свою батьківщину. А я не йду, я теж знайшов її і остаюсь на ній... Хай кинуть в мене каменем ті, які не мають батьківщини...

Зал був неповний — це ж не редувотний бал і не торгові контракти, о, при тих okazіях в казино Гехта ніде голці впастити... А нині тут тільки ті, хто має батьківщину... Маркіян сів скраю у вільне крісло; на сцену вже виходили хористи, а за фортеп'ян сіла вона. Моцарт чекав, поки хористи зосередять свою увагу на його руках, Анна невідривно дивилася на диригента, а Маркіян бачив тільки відбитий на стіні її гострий профіль, до половини закритий зливою волосся, — невловимий, далекий, недосяжний, — на обличчя Анни падала тінь Моцарта.

Руки диригента звелися вверху, і полилися в зал перші акорди.

Маркіян не вперше слухав полонез Огінського, вельми модний у Львові. Його виконували у кав'ярнях і ресторациях,

під тужливу — з надривами і схлипами — мелодію танцювали закохані пари, геніальний твір спрощувався, заяложувався, ставав буденним, його награвали на гітарах екзальтовані дами в салонах і льокалях, — та ось приглушено заталанів спів, мов стримуваний чоловічий плач, зроджений болем за друзями, що впали на полі битви. Покидають підкорену Варшавську Прагу костюшківські бригади і з ними знайомий уже Маркіянові з розповідей Любимського автор полонезу; тягнуться жовніри журавлиними ключами на вигнання — під синє й чуже італійське небо, уже за горбами рідна земля. Вдарили розпачливо акорди, і прорвалося ридання — а чи не станеться так знову нині; вдарилася прощальна пісня об стіни залу, об душі слухачів, почувся схлип.

Пісня вихоплювалася на простір і, провіщаючи горе, вселяла водночас несхитну надію — вернуться на рідну землю ті, хто здатний плакати за нею: розбиті польські бригади, козаки із задунайської чужини, негри з американського ясиру, декабристи з сибірських рудників, — для боротьби повернуться усі, в кого є своя земля. Бо вона — людська сутність, радість і надія.

Не було оплесків. Першою із сцени зійшла Анна, Маркіян вів очима за її тінню, що сковзала із стіни, та не пішов за нею. Та й чи наздогнав би він її? Анна не могла тепер належати йому, вона полинула за піснею через Туринку і Белз на польські простори, де бився за волю своєї батьківщини Северин, а він, Маркіян, мусить вертатися із забуття, з народної непам'яті до свого краю, не менш стражденного, ніж Польща, і постала рідна земля перед ним — велика і неозора, розкинута по обидва боки Збруча, по обидва боки Дніпра, чекаючи на кожну мить його життя.

Раптова снігова хуртовина зашаленіла вулицями і провулками, Маркіян вийшов з казино і подався назустріч вітрові в бік Гетьманських валів, колючий сніг охолоджував розпалене чоло, він кутався у блаженське пальто і шепотів, молився, клявся:

— Сполошите мою долю і проженете щастя, нуждою м'я вдарите і нашлете злидні, знидіє моя радість і плач мене огорне, окуєте мене тугою вранці, а ввечері журбою, вирвете мені очі й душу, та не вирвете віри і не вирвете любові, бо руське моє серце і віра руська!..

Схопивши голову в руки, він ішов навмання, відречений від себе самого, від свого кохання, не належачи більше собі, покликаний до дії, у полум'ї якої мусить згоріти.

Отямився від вигуків, що долинали з протилежного боку Полтви; звідкись знайомий старечий голос долав хуртовину, вітер розносив над містом обривки фраз, і врешті рівний струмінь вітру доніс до Маркіянового вуха слова, і він згадав, де і коли їх чув:

— Хто, хто допоможе голодним і спраглим? Хто подасть води тим, які хрест несуть?!

— Я подам... — прошепотів Маркіян, повернувся і зник у провулках Хорунжчизни.

...Старий бібліотекар дивився у відхилені двері вслід за Маркіяном і не підводився, щоб замкнути їх на защіпку, — йому стало спокійно і добре на душі, немов мандрівникові, який дійшов до своєї мети і має право спочити.

Тягнуло з коридора холодом, таки треба замкнути двері, та пройняло враз Любимського дивне й непереборне передчуття, що нині ще хтось зайде до нього. Він вичікував і думав: хто ж, ну хто?

Глянув на застелене білим покривалом незаймане ліжко і зрозумів, що жде її. Так, її одну. Адже мусить прийти — кінчається дорога, і якщо нині на ній не зустрінуться, то вже й ніколи.

І Уляна зайшла. Тихо й звично, мовби приходила сюди щодня; була молода й одягнена так само, як тоді, на Мгарській горі, — у квітчасту корсетку й червоноткану юпку. Русява, мов споловіла тирса, коса спадала на груди, вона підійшла до ліжка, яке так довго чекало на неї, відкинула покривало, підбила подушку і аж тоді повернула до мужа голову, усміхнулася й кивнула, щоб ішов до неї...

На другий день директор Закладу Оссолінських Слотвінський, не побачивши Любимського протягом усього дня в бібліотеці, зайшов перед вечором до його келії.

Старий лежав на ніколи не займаному ліжку із схрещеними на грудях руками.

ЧАСТИНА ДРУГА

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Осінній волинський ліс снувався павутиною, на мокляках жовтіла зжухла жорстка трава, парувало тепле баговиння, з-під прив'ялих подовгуватих листків на високих стеблах вовчого лика визирали китички чорних ягідок, пахло жи-вицею і терпким духом вільшини, поміж соснами бралися золотом вутлі берізки, чорний пташок потрошив соснову шишку, пирхав, коричнева потеруха спадала долі з тихим, майже нечутним шелестом.

Все це було знайоме, рідне й віднайдене після безкінечної, здавалося, мандрівки. Коваль Йосип з Круп'ярської думав колись, що як допаде до цього клаптика своєї землі, то цілуватиме її, буде пригортатись до неї, качатись, борикатися, сміятись, плакатиме й кричатиме, та ось сидить під сосною і не радіє, не може радіти, бо за спиною серед рудого хвойного настилу виріс жовтий горбок, тільки що висипаний його власними руками.

І так дивно тепер, наче й нічого не відбулося, тільки крізь пам'ять пролягає неозорий простір, такий безмежний і вічний, як небо, а на тій неосяжній площині світу то тут, то там зринають ліси, бори, переліски, гаї або стає вона голим кружалом степу, яке займає весь обрій, перетинають її широкі ріки; світ такий просторий, порожній — і лише де-не-де на тій безлюдній площині виростають з-під землі купки дерев'яних рублених хат, до яких вони з Іваном Рюїним підходили, коли ставало темно, обмацували підвіконня та причілки низьких дахів, знаходили там паляницю або й шмат вареного м'яса — їство для «льотних», як називали сибіряки втікачів із каторг та заслань.

«Льотних» було чимало, усіх не нагодуєш, та декому перепадало, і ті, хто не впав, знеможений голодом, хто не наткнувся на етапні валки, які тягнулися із зауральського світу в сибірську безвість, ті йшли далі, ночуючи під го-

лим небом, у повітках, у самотніх мисливських сторожках, переправлялися через бурхливі ріки на плотах, тижнями й місяцями йшли без надії, але й у цій ходьбі був найбільший смисл існування — свобода.

На початку осені втікачі опинилися під Берестечком, і Йосип упізнав пляшівські болота, де відбулася більше року тому остання битва за Польщу.

Іван Рюмін, вихудлий, сухотний, вже й не кашляючи, а тільки хрипло схлипуючи, осів на землю — легкий, зношений, висаний комарами, висушений спеками, продутий наскрізь, мов мішковина, холодними вітрами.

— Не побачу твоєї Галичини, — проказав задихаючись. — Судилося вмерти мені на російському боці... за Росію...

Набитий м'язами і ковальською невичерпною силою, Йосип узяв Івана на руки, мов дитину, і, бажаючи всіх богів світу, щоб допомогли йому перелити свою міць у виснажене тіло побратима, ніс його, поки той не згас.

Безутішно заплакав, узяв сокиру, якою вони рубали дерева в тайзі для вогнищ, збивали плоти на переправах, вбивали диких кабанів, викопав нею глибоку яму під сосною, вклав побратима і насипав могилку — на пограниччі двох імперій. Довго сидів біля неї, прощаючись з товаришем, який вивів його з сибірських просторів на рідну землю, а сам у чужу не встиг увійти.

Селище Асіно за Об'ю, де конвойні залишили полонених польських повстанців напризволяще, було тепер неймовірно далеко; як там маються колишні жовніри і підфіцери — галицькі, волинські, підгалянські, мазовецькі хлопці, яких Йосип, сам не хочачи того, покинув?

Дотяглися до Асіно під весну, почали будувати бараки. Одного разу, відійшовши з сокирою в ліс за матеріалом, Йосип побачив людину з шанькою за плечима: чоловік стояв за ялиною, сторожко позираючи на рубача, готовий чкурнути у нетрі. Що це за волокита — розбійник? Йосип стиснув у долоні держак сокири, з острахом придивляючись до худорбного чоловіка, і помітив, що до неї — до сокири — прикипіли очі незнайомця. Сторожкий погляд чоловіка врешті зм'як, він вийшов із-за ялини і попросив:

— Віддай мені сокиру...

— Хто ти?

— Льотний...

— Який — льотний?

— З рудників. Нерчинськ чув?

— Не чув... Куди йдеш?

— Втікаю.

— Втікаєш?! — Йосип аж руки розвів: кілька місяців, через усю зиму йшли вони сюди етапами, у цю глибіню бездонного світу, звідки ніхто й ніколи не може вернутися, а він утікає? Куди?

— Я втік з каторги, — підійшов ближче чоловік. — На мені арештантський одяг, а ти ще у військовому. Поляк? Як — ні, бачу, що поляк. Ти з тих, варшавських?

— З тих...

— Я теж був військовий. Мене шість років тому пригнали сюди — прямо з Сенатської площі... Не чув? Дай закурити. Не куриш?.. Про декабристів чув?

— Чув. Як не чув... Але куди втікаєш? Куди можеш втекти?

— Ех, поляку, поляку... Я на волі. Ти розумієш — я йду. Головне іти і бути вільним. Доки йдеться... Дай сокиру, ти собі дістанеш другу, а мені без неї ніяк не можна.

Йосип стояв понурившись, не простягав сокири, втікач сплюнув і повернувся, щоб іти собі, та Йосип зупинив його.

— Постій... А коли я з тобою?

Очі втікача зблиснули радістю. Він підійшов до Йосипа, хотів його обняти, та, мабуть, через те, що був удвоє тонший, ніж непомірно кремезний коваль, зупинився й прошепотів гаряче:

— Побратимами будемо — на життя і смерть.

Було життя, порівну ділене, порівну страждане, порівну пронадіяне — і ось до одного прийшла смерть. На жовтий горбок тихо спадає коричневе лушпиння з соснової шишки...

Йосип зрубав берізку, зв'язав ліщиновим ликом перехрестя, втикнув його в могилку і подався через кордон, крізь ліс — нестерпно самотній.

Вийшов з лісу на стернисте поле, за полем удалині темніла смуга бору, попід який, завертаючи півколом, голубіла стрічка ріки. Йосип упізнав — Стир. Це було тут.

А ще було до того...

Пан Курковський довів дев'ятьох академіків, а з ними Йосипа й Сухоровського, до Белза, взяв своїх дванадцять ринських, втішений завернув сани, прицмокнув на коней і зник у білій непрогляді. Август Бельовський пішов попереду, усі десять чоловік — за ним, вони звернули з гостинця в ліс, виминаючи прикордонну заставу Белзького циркулу.

Віяла заметіль, у вранішньому сутінку не було видно й за пару сажнів, свистів вітер, заглушуючи кроки, а на світанку вони опинилися на польській землі.

По дорозі на Замостя набралось перебіжчиків кілька сотень, від Замостя вирушила до Варшави санна валка, добровольці співали, вигукували, а Йосип почував себе чужо, невідступно тримався Сухоровського. У столиці, поки доїхали до штабу Надвіслянської легії, до якої записували галичан, терпіли глузи від варшав'ян: вони зупинялися на вулицях і, замість вітати добровольців, кидали в них кульками снігу, вигукуючи:

— Галілея! Галілея!

Академіки сприймали ці жарти спокійно, відгризалися, а Йосип шулився, і Сухоровський мінівся з люті — два силачі почали почувати себе тут безсилими.

Йосип сказав до Міхала:

— Я б вернувся...

— Тепер мовчи, дурню, — гарикнув Сухоровський. — Хто намовив?

Та невзабарі стали під команду, почалася для всіх однакова муштра, і всі зрівнялися. Сухоровському дали чин поручика — що то значить бути вченим! Міхал здавався ще вищим в уланській конфедератці з білим орлом над дашком, мундир з кармазиновими вилогами лежав мов на нього шитий; обидва потрапили в один кавалерійський швадрон, де Йосипові припала служба, для якої він вродився: став швадронним ковалем.

У складі п'ятитисячного корпусу генерала Дверницького одинадцять львівських добровольців пройшли з боями через Сточко, Пулави, Нове Село і опинилися на Волині.

Настала весна. Дверницький розсилав відозви, листівки і прокламації, закликаючи волинян до повстання, та ніхто за зброю не брався, селянам замало було манливого слова «свобода», вони хотіли ще знати, в чому вона полягатиме, але їм нічого не говорили й не обіцяли, волиняки відсиджувалися дома, а Дверницький обзивав їх уродженими рабами.

Ходила чутка, що з Поділля на Волинь пробивається із своїм загоном Устим Кармелюк, але не дійшов — ватажка спіймали і заслали в Сибір, а загін розбрівся. У Надвіслянській легії поляки почали вороже ставитися до русинів, дразнили їх гайдамаками; потім стало відомо, що Ревуха зібрав усього двісті новоспечених козаків, яких розбили під Дашевом, а сам емір пропав; пісні Тимка Надури було заборонено співати; Сухоровський з Йосипом ще більше

трималися один одного, до свого русинського походження вже й не признавалися, а офіцери косо дивилися на ту дружбу поручика з простим жовніром.

Міхал бурчав на Йосипа: попався на гачок панських брехень і його потягнув за собою. Фельдмаршал Дибіч йде зі стоп'ятдесятитисячною армією на Варшаву, а магнати Чарторийські і Радзівілли жеруться за берло «начельного вудза»; єдиного, хто хотів проголосити Польщу республікою, — Йоахіма Лелевеля — усунули від керівництва.

«Не за вашу і нашу свободу, а за шляхетську волю воюємо, Йосипе». — «Ти ж мудріший, Міхале, міг був мене спам'ятати». — «Та хто міг сподіватися, що вченого революціоніста пани відтиснуть?» — «А я звідки мав знати?»

У квітні Дверницький став над Стиром недалеко Берестечка — проти втричі більшого корпусу російського генерала Ридігера. Зляканий польський генерал видав прокламацію про ліквідацію кріпацтва. Потекли тоді до Дверницького волинські хлопці — рекрутовані і ще не забрані до царського війська, загорілися жадобою битв вmundировані польські селяни з Мазовша і Підгалля. Змівши корпус Ридігера, Дверницький перейшов Стир, маршируючи на Кременець, а до Берестечка послав залогу — кавалерійський полк під командою капітана Бельовського.

У Берестечку повстанці розкульбачили коней, почалася пиятика. Йосип підковував румаків у своєму швадроні та все придивлявся до Сухоровського, який у нього настрій, щоб миттю собі такий самий перейняти, — Міхал був веселий. Тільки Август Бельовський не знав спокою — надто довго не приходили вістки із-за Стиру, а чей війна не закінчилася. Посилав гінців до генерала, вони не поверталися, а одного ранку царські драгуни обступили з півночі півколом містечко.

Цілий день оборонявся полк Бельовського, платячи за кожен будинок десятками уланів, у місті розривалися гранати, горіли доми, на оборонців безустанно сипався град куль, а надвечір зі Пляшови, куди був ще вихід, прискакав на змиленому коні якийсь улан і подав Бельовському записку без підпису: «Зусилля ваші марні, переходьте австрійський кордон, генерал Дверницький склав зброю австрійцям під Сморжевом».

Безладно відступали вниз по течії Стиру, в головах не вкладалося: чому переможний і добре озброєний корпус раптом скапітулював, та відступати мусили — царська драгунія йшла за полком Бельовського по п'ятах аж до кордону.

І тут сталося найстрашніше. Гренадери австрійської прикордонної застави впускали на свою територію тільки офіцерів, а жовнірів стягали з коней і плазом шабель гнали на російський бік. Хто впирався, того звалювали на землю і тягнули за ноги; Йосип вхопився руками за кущ лозини, кілька grenadierів не могли відірвати від неї коваля, врешті кущ вирвався з землі із коренем, Йосип закричав: «Міхале, Міхале!»; Сухоровський бачив ту розправу, він гатив австрійців кулаками по головах, його били в спину прикладами карабінів, штовхали, скручували назад руки...

Незабаром конвойовані польські офіцери зникли у верболозах, а тоді з російського боку прискакали драгуни і, віддавши честь grenaderам, забрали рядових у полон.

«Міхале, Міхале, що я буду без тебе робити!» — ридав Йосип, мов дитина.

Все це відбувалося тут, на цій залучині біля Стиру... Коваль перебрів ріку і, вже не оглядаючись і не обминаючи сіл, йшов на захід — десь там, зовсім недалеко, лежить на горбах Львів, а обіч міста, під кайзервальдівським узгір'ям, збіглася до купи дрібнохата тісна Льоншанівка, розділена надвоє вузьенькою крутою вуличкою Круп'ярською, що спинається вверх до Кайзервальда. У її кінці, на самому белебні, звідки видно Знесіння й Чортову скалу, що визирає сірою шапкою з Винниківського лісу, куриться сизим димком кузня (та де там куриться...), а на початку біля Личаківської напевно-таки гуде корчма «Пекелка», де п'ють, танцюють, грають в шахи і в карти ремісні люди, — і серед них Міхал Сухоровський.

Ще день-два — і Йосип побачить його, обніме й скаже: «Ти, Міхале, вчений, а я вченіший, ти мені розказував про декабристів, а я знав живого. Я при ньому такий закінчив університет, в якому тобі ніколи не доведеться вчитися; нема вже Івана Рюміна, але частину його я несу з собою, в собі, я інший став, і ми всі станемо іншими, бо вже знаємо, за що і проти кого треба воювати».

Міхал напевне вечорами просиджує в «Пекелку», бо куди йому приходити, як не до пані Малгосі; Йосип завтра його зустріне і попросить прощення за те, що виманив його проливати кров за панів, але ж, Міхале, там і польські бідарі за панів кров проливали і волю свою віддали, бо повірили, що настала пора боротися за свободу. А вона, та пора, тільки має настати — коли виздыхають ті, які зрадили нас на пляшівських болотах.

Я вже не познайомлю тебе з Іваном, він лежить під сосною у волинському лісі, а мені в пам'яті весь час бринять

слова вірша, якого він завжди говорив напам'ять, коли ставало дуже важко... Ти любиш вірші, сам їх складаєш, а цього написав ув'язнений декабрист Одоєвський, я самого поета не знаю, але вірш який!

Наш скорбный труд не пропадет,
Из искры возгорится пламя,
И просвещенный наш народ
Сберется под святое знамя!

Це станеться, Міхале, хіба мало таких іскор у моїй кузні, а в інших ремісничих майстернях хіба мало, і якби з кожної вибухло полум'я! А в тебе скільки тих іскор у голові, ти ж такий розумний... А люду в нас! Та невже не знайдеться хоч один, хто роздує ті іскри, і підуть вони шугати полум'ям поміж народом, темряву розганяти, просвіщати і збирати нас під святе знамено?

Кілька днів ішов Йосип, в думці розмовляючи з Міхалом, з Іваном, з собою, і врешті побачив — так, ніби ніколи не покидав цих місць, — винниківську винокурню, а за нею, трохи далі, дрібний розсип льоншанівських хаток. Він зупинився, на мить приріс до землі, а тоді рвонувся з місця і побіг легко й прудко, немов ті ноги не пройшли тисячі верст, немов важке ковальське тіло стало враз легким, як у бігуна; Йосип тупотів стежками Кайзервальда і, задиханий, знеможений, зупинився нарешті біля своєї кузні.

Вона була холодна й мертва, обіч перекособочилася хатка, відхилені двері звисли на одній завісі. Йосип заглянув досередини свого житла — звідти тягло пусткою і цвітлю. Зайшов до кузні: на долівці чорнів горбик притоптаного вугілля, зі стіни стирчала жердина, на якій колись висів ковальський міх, за кувадлом, кліщами й молотами слід пропав — що ж, ремісникам потрібен інструмент, а по Йосипові в «Пекелку» давно вже, мабуть, випили за упокой... Треба йти до корчми, вже вечоріє, там напевно сидить Міхал. Міхал мусить там бути!

Йосип зійшов Круп'ярською вниз, двері корчми були відхилені, як і півтора року тому, він ступив на високі східці, з яких не раз спускав униз під кушки бузку чужих зальотників, заглянув досередини: шинкарка Малгося, та сама — товстозада, з підпухлими від вина очима, цідила з бочки пиво, за столиками сиділи незнайомі люди.

Коваль зайшов, став навпроти Малгосі, кивнув їй головою — так, ніби вчора тут пиячив, а нині зайшов по-

хмелитися, а та підозріло позирала на гевала у пошарпаній тілогрійці, з якої вилазило мішковиння, скоса моргнула до клієнтів, щоб допомогли, якщо цей пройда почне зчиняти бучу; Йосип утямив, що він, очевидно, змінився, і Малгося його не впізнає.

— Малгосю, — сказав, силувано посміхаючись, — я ж Йосип...

— А бодай тебе... — Шинкарка злякано блимнула запаволоченими очима. — Ти звідки тут узаявся... такий...

— Та по селах ходив, на фільварки... Там роботи до чорта... А де Міхал?

— Який Міхал? — Шинкарка цідила пиво, спідлоба позираючи на обшарпаного Йосипа.

— Як — який? Таж Сухоровський...

Малгося опустила очі, вони забігали, немов чогось шукали на шинквасі. Не підводячи голови, налила в пугар вина, подала Йосипові, мовлячи сухо:

— Не знаю, де він...

— Як ти можеш не знати, де Міхал?

— Ти мав би відати, а в нас тепер ніхто нічого не знає...

Йосип перехилив пугар, вийшов з корчми. Щось недомовляє Малгося... Пішов униз Личаківською, йому зустрічалися знайомі шевці, слюсарі, муляри, підходив до них, нагадуючи, що він коваль з Круп'ярської. Колишні братове-ремісники поглядали на Йосипа сторожко і з недовір'ям, навіть не запитували, де він був, а про Міхала жоден нічого не хотів казати — віднікувались, мовляв, і не знають такого.

Що ж трапилося? А може, й не вернувся. Адже бачив Йосип, як Міхал гамселив кулаками австрійців над Стиром, могли й пристрелити...

Вийшов на Губернаторські вали, звернув на Векслярську, зупинився: з-за рогу виїжджав запряжений двома шкап'ятами похоронний караван, Йосип упізнав Курковського, підбіг до нього, той цвяхнув батоном, щоб не підходив: «Не видиш, холерного пана везу, йолопе!» — «Пане Курковський, я коваль Йосип з Круп'ярської, ваших коней кував, ви нас з Сухоровським до Белза везли... Скажіть, де Міхал?» — «Пріч, волоцюго, не квапся до мене, встигнеш! — таки вдарив Курковський Йосипа батоном. — Міхала йому... Я тих Міхалів вже й не знаю скільки відвіз на Пелчинський цвинтар».

Йосип вибіг на Ринок: у кнайпі «Унтер цвайундфірціг» напевно стоїть у кутку Ясьо Сакрамент, де б дівся, він повинен знати щось про Міхала.

Ясьо цигикав на скрипці, схиливши набік голову, Йосип припав до нього, обняв. Ясьо коваля впізнав відразу, довго дихав йому в шию, тулився і схлипував.

— Скажи, де Міхал, Ясю?..

Довго стояв музика мовчки, опустивши скорботно голову, потім приклав до плеча скрипку, притиснув її підборіддям, потягнув смичком по струнах, сльози краплями бризнули з його великих сумних очей, він заспівав:

Над рікою Ебро у тихому смутку
Молода циганка співала...

Це була улюблена Міхалова пісня, але чому плаче, співаючи її, Ясьо Сакрамент?

— Що це значить, Ясю, чому ти співаєш його пісню з таким жалем? — термосив Йосип за плече скрипаля.

— У тюрмі Міхал, — прошепотів музика, ковтаючи сльози. — У тюрмі. Німчик Брейндель його запакував... той офіцер, якому Міхал пунш в лице вилив. Щось там ще було між ними, я не знаю. А потім йому про все нагадали...

Йосип безпорадно дивився на Яся, заперечливо похитував головою, ще мав крихту надії: а може, Сакрамент видумав цю історію, він часом байкує, бо ж — дитина, але сльози так рясно лилися з його очей, обмиваючи великі білки і рожеве, без заросту обличчя, що Йосип мусив повірити.

Сказав таке, чого не міг зрозуміти Ясьо:

— Обидва ми, Міхале, спізналися з росіянами, але кожен по-своєму... Господи, та це ж неправда, що Брейндель з Рюїнім — родаки!

Справа Сухоровського не була аж такою тяжкою, щоб під час слідства він мусив сидіти в одиночній камері. Судовий лікар не виявив слідів опіків на лиці у Брейнделя, і взагалі резидент не мав доказів на те, що цей велетень у куртці й райтках, перешитих з польського мундира, є тим самим нахабою, котрий ще взимку в кнайпі «Унтер цвайундфірціг» виплюснув йому в обличчя пунш. Ну, а за рукоприкладство до чужоземця, який виконує дипломатичну службу, звичайно, кара належить. Проте актуарій карного суду Зайончковський готовий був крізь пальці дивитися на те, що Сухоровський напав на Брейнделя і побив його, — резидент давно вже набрид губернiальній владі своєю процарською діяльністю у Львові, — та під час слідства виявилися за Міхалом інші — давні гріхи.

Але й вони не були смертні. Ніхто ніколи не ловив його на грабунках, а свідчення продажних шавронів не підтвер-

Ясьо цигикав на скрипці, схиливши набік голову, Йосип припав до нього, обняв...

джувалися, поліцаї після сутолоки біля театру залишилися живі, а завсідники «Пекелка» нічого поганого про Міхала сказати не могли, проте начальник кармелітської тюрми на Галицькій вулиці змушений був поселити неспокійного в'язня в одиночку — на вимогу злодіїв.

Шаврони, до яких у камеру кинули Сухоровського, не могли йому простити зради, а що вправитися з ним не мали сил і при кожній спробі зробити «темну» колишньому отаманові хтось з напасників не дораховувався зубів або лежав потім з вивихнутою ключицею чи пом'ятими ребрами, — то почали просити начальника тюрми, щоб розлучив їх, чесних злодіїв, із скурвисином, який так ганебно зрадив їх — почепив на себе офіцерський мундир.

Сухоровський одиночки не злякався, навіть мріяв про неї: відокремлений від великого світу, в якому за останній час пізнав радість творення і хміль битв, любов і найтяжчі розчарування, він дивитися не міг на цей мізерний і ниций світ міських покидьків, йому самому не вірилося тепер, що він колись лигався з людьми, в яких на думці тільки гроші, пияцтво в брудних корчмах і повії під ліхтарями, розмовляв їхнім мерзенним жаргоном, сам валявся по борделях і обпльованих пив'ярнях, — Міхал прагнув самотності. І, здобувши її під склепінням тісної келії, в якій колись, напевно, усамітнювався монах-самобичувальник з ордену кармелітів, він перебирав своє прожите життя день за днем, мов пацюрки на ниточці, і думав, що його очистило: театр, війна? Можливо, одне і друге, та найбільше любов, яка прийшла до нього несподівано і владно, — він повністю усвідомив її аж тут, у глухій окремішності, і снилися йому тепер чисті, мов осінні води, сни.

Міхалові добре було самому в камері. Лежав на одному тапчані, та з острахом позирав на другий, під протилежною стіною — когось таки йому підселять. Він аж зубами заскрипів з люті, коли одного дня, не в обідню пору, загримотів замок, заскімлили ковані бляхою двері й тюремний стражник заштовхнув до келії чудернацьки одягненого чоловіка у білому балахоні й зеленій ярмулці з червоною китицею.

Коли зачинилися двері, чоловік став посеред камери, скоса зиркнув на прозурку і, помітивши, що стражник підглядає, підвів уверх руки, щось голосно забубонів незрозумілою мовою, а як вічко закрилося, сів на тапчан і відрекомендувався:

— Я політичний. А ти?

Сухоровський не відповів. Не реагував і в наступні дні на його настирливі намагання зав'язати розмову. Він не хотів розмовляти, його ніщо на світі вже не цікавило, тим більше — цей явний ошуканець, який богвість за що сюди потрапив, дуже непевний тип, бо чого ж — коли вартовий заглядає в прозурку, він піднімає вверх руки і голосно молиться, а з начальником тюрми, який обходить камери раз на три дні, розмовляє по-німецьки, підлещується і щось нашіптує йому до вуха.

Міхал майже весь час лежав на тапчані, накрившись рогозяним покривалом, підводився тільки тоді, коли приносили арештантську їжу, передачу або ж викликали на побачення з дружиною, і ні до кого не обзивався. Чудернацький сусід запитував у вартових, чи не до німого його підселили: у такому разі він протестує, бо це рівнозначно одиночному ув'язненню, а в його справі така покара не зазначена.

Стражники знизували плечима. Сухоровський лежав і згадував своє.

Він і досі не знав: змушений був генерал Дверницький скласти зброю чи це була наперед продумана зрада. А таки зрада, хоч, може, і не він сам винен. Говорили поміж собою старші офіцери потім, як уже марширували на Львів, що президент повстанського руху князь Адам Чарторийський пропонував польську корону австрійському князеві Карлові, а коли цісар не погодився, боячись впливу революції в Австрії, Чарторийський пішов на угоду з царським урядом...

А поки вони стояли табором над Стиром, австрійці залишили інтернованим офіцерам тільки коней, зброю ж наказали здати. Безладно складені карабіни й шаблі лежали купами на низовині, більше ста гармат — своїх і трофейних — сумно дивилися холодними жерлами в бік кордону; зброї було багато, і молодші офіцери бунтували: як це так, що добре озброєне і зміцніле в перемогах військо без бою відступає на чужину, вимагали зустрічі з генералом, але його в таборі не було.

Знаменитий генерал Дверницький, якому Наполеон власноручно під час наступу на Росію почепив хреста, якого сам цар Олександр на огляді переможених польських полків у Варшаві наказав одягнути у свій плащ, улюбленець простих жовнірів, з якими він на бівуаках випивав келишок горілки, двадцять сьомого квітня 1831 року несподівано для всіх наказав відступати в Галичину, бо від Волочиськ іде корпус царського генерала Рота, який має намір оточити

польське військо з австрійської території, — проллється марно кров...

Аж тепер утямили? А ця, що пролилася, — то не марно? Море витекло, а краплі стало шкода?

Офіцери з полку Бельовського прибули під конвоем у табір, коли зброя вже була складена і австрійці передавали її росіянам. Сильні сусіди, які колись паювали польську територію, тепер торгували людьми: за зброю і рядових російських підданих, серед яких змішалося чимало галичан, царський уряд віддавав цісарському польських офіцерів. Торги закінчилися у травні, а на початку червня емігранти — без генерала, про якого ходили чутки, що він утік до Відня, — вступили до Львова з глузливою пісенькою про Дверницького:

Przez Tarnopol i Brzeżany,
Przez Rogatyn aż do Stryja
Z nami biegł nasz wódz kochany,
Tam porwała go Austryja...¹

А у Львові на емігрантів чекала мила несподіванка. Біля міського арсеналу зібрався святково одягнений жіночий натовп з квітами й червоно-білими прапорцями: жінки вийшли зустрічати обеззброєних мужів, що в'їжджали до міста на конях; вони викрикували їм хвалу, кидали під копита букети, панни і молоді пані чіплялися за стремена.

Сухоровський зліз із коня, його діймав пекучий стид. Обманутий, зраджений, без товариша, без майбутнього — бо ж ці, яких тепер вітають львівські патріотки, завтра стануть економами, гуральниками, мандаторами, а Йосипа погнали, певно, в Сибір, а Міхалові хіба знову йти із злодіями грабувати панів на Замарстинів і Голоско, — пішов крізь натовп, розштовхуючи і б'ючи по руках екзальтованих дам; він грубо взяв за підборіддя розчулену панночку з заплаканим личком, котра тицяла йому букет квітів, мовивши до неї жорстоко: «Плач, плач, дурепо, є чого!»; вихопився з юрби, жбурнув на брук конфедератку і, перейшовши Гетьманські вали й Городецьку за рогаткою, сховався від світу й від себе самого на Клепарівському передмісті.

Усі гроші, що мав, віддав господині, вона йому приносила їсти, на вулицю не показувався, колишніх дружків-шавронів, які прийшли кликати його на діло, вигнав із своїх сутерин утришия, а сам почав подумувати про самогубство. Госпо-

¹ Через Тернопіль і Бережани, через Рогатин аж до Стрия з нами втівав наш улюблений вождь, а потім його схопила Австрія (пол.).

диня нагадувала, що гроші кінчаються, як заробити їх — не знав, а до голови навіть думка не приходила про те, що в театрі й досі йде його «Ганнуся з Погулянки».

Одного вечора без стуку прочинилися двері, до підвальної кімнатки, в якій мешкав Міхал, увійшла дівчина з чорним накрученим волоссям, вона була марна, великоока, від очей до вух розбігалися віяльцями дрібні зморшки, губи мала нафарбовані карміном, а щоки рум'янами, можливо, вона була й гарною, але краса губилася під мальовидлом; Сухоровський спочатку подумав, що це повія, та по очах — утішених і разом з тим безмежно печальних — зрозумів, що ні... Але ж хто вона, чого прийшла?

— Пане Сухоровський, яке щастя, що я вас знайшла. Так довго допитувалася... Я Ганнуся з Погулянки.

— Що ти сказала?! — кинувся Міхал. — Якась божевільна...

— Та ні, я не божевільна... Я справді Ганнуся, живу на Погулянці, аж там — під Майорівкою... Мені сказали, що про мене йде вистава в театрі, то я пішла подивитися, а вона таки про мене. Я почала допитуватися, де ви живете, самого директора питала, бо дуже цікаво стало... Як це так, пане Сухоровський, що ви мене знаєте, а я вас — ні?

— Я не знаю тебе, звідки ти це взяла? — Міхал підійшов і зблизька розглянув незнайому, дивуючись такій оказії: навіжена чи й справді доля його Ганнусі з п'єси співпала з долею цієї розмальованої дівичі? — А якби навіть і бачив колись, то як можу тебе впізнати, коли ти на своє личко стільки наклала карміну та купервасу... Гей, небого, — аж кинувся Сухоровський, враз засумнівавшись, чи це не Камінський йому геца підстроїв, — а може, ти артистка і прямо зі сцени прийшла до мене в гримі?

— Ні, ні, — дівчина довірливо дивилася на Міхала, — я звичайна собі Ганнуся, кравчиня з Погулянки... Тільки що була в театрі, ще раз ходила, щоб переконатися. Таки про мене... — Захоплення і смуток мінялися в її очах, вона водила поглядом по велетенській постаті Сухоровського. — На вас військовий мундир, подібний як у того — мого... Навіщо він вам? Я б його перешила, і ви ходили б такі елегантні... — Дівчина вже розмовляла з ним, як з давнім другом — простодушно й з добротою. — У місті багато тепер цих, вмундированих, і всі вони однакові, і всі бундючні, а ви були б інакші... Ти теж ходив під Варшаву? — Вона так легко й просто перейшла на «ти», що Сухоровський цього й не помітив, діткнулася рукою до кітеля, провела пучками

по заяложеному жовтому аксельбантові. — А це годилося б на шнурівки до жіночих черевиків...

Міхал посміхнувся, він з цікавістю придивлявся до не-прошеної гості, яка щораз то сміливішала, ставала безпосередньою, своєю; в нього майнула думка, що ця дівчина краще зіграла б роль Ганнусі, ніж артистка, — не мусила б перевтілюватися; Ганнуса запрошувала прийти до неї з мундиром, пояснювала, де живе, як потрапити до її хати в кінці Погулянки.

Сухоровському почало здаватися, що він знає її віддавна, тільки впізнати не може через ті рум'яни. Чому вона намалювалася, хотіла стати подібною до моєї героїні, щоб у такий спосіб сподобатися, чи прикриває свою зношену красу?.. А напевне, так, бо якщо пережила все те, що моя Ганнуса, то скільки втіхи мусила принести майорівським гицлям, а собі — горя!

— Ти хотіла прийти до мене гарною, що так намазюкалася?

— Я плакала в театрі, а потім пішла до гардероба — кожна жінка носить з собою шмінку. Чому тебе це дивує?

— Хіба можна горе замалювати? І чи треба? Я навіть не знаю, яке воно в тебе, а ти ж з ним прийшла до мене. Треба подивитися на нього, ану йди сюди.

Міхал узяв її за плече, повів до вмивальника в кутку кімнати, нахилив їй голову, а вона слухалася, мов дитина, черпнув долонею води з тазика, ретельно помив їй лице, вода стала червоною, а обличчя білим мов папір, утер рушником, тоді підвів до столу і при гаснику розглядав, взявши її голову в долоні. Широкі чорні брови, сумні сірі очі, зціловані бліді губи, віяльця передчасних зморщок — так ось яка та його Ганнуса, заради якої він з притонів, з базарів, із замарстинівських закамарків, з обриганих шинків кожного разу вертався в пісню, шукаючи її, і, в шуканнях очищаючись, видумував для себе світлий і згорьований ідеал.

— Тепер впізнав? — спитала. — Скажи, де мене бачив, коли підглядав, як такий великий непомітним тинявся попід мою хату, кого розпитував, хто розповідав тобі про мене?

— Горе ти моє... — зітхнув Міхал. — Я й сам уже не знаю... Але завжди бачив ось таку: цнотливу, добру, гарну, для вірності створену і злом споганену...

— Так, так, Міхале, споганену...

Він гладив її волосся, пальці дотикалися шовкових мочок вух, розгладжували зморшки; Ганнуса з затаєним подихом дивилася в його очі, знаходила в них добро і жалість до неї, віра в себе вливалася в її душу, дівчина гарнішала, світліша-

ла, Міхал нахилився і легко поцілував її в уста, вони порожевіли, звільготніли, з очей виступили дві скупі сльозини. Прошепотіла:

— Такий був у мене той рекрут, якого я не вміла дочекатися. А він дезертирував, бо не міг без мене жити, прийшов уночі, вигнав полюбовника, мене побив і більше не вертався. А я...

Сухоровський слухав, і не вірилось йому, що він так міг вгадати чуже життя.

— Але ж я не знав ні тебе, ні такої, як ти, я з пісень усе те взяв...

— А пісні звідки, про кого? Їх склали люди про людей. І про мене... Пісні — то єдина правда, Міхале, іншої в нас немає.

— А я тої правди шукав бозна-де... Чому ж прийшла до мене?

Образа вибризнула червоними плямами на щоки, дівчина хотіла відступити, та він не відпускав її, притягнув до себе і жадібно припав до уст.

— Ні, ні, не говори нічого... Ти мусила прийти. Я пів свого життя кохав Ганнусю з Погулянки, чи ж можу розлюбити тепер?

Він узяв її на руки, легеньку, тонкостанну, уклав у постіль, роздягнув і довго дивився на біле тіло, покірне і спрагле любові; це була та сама прекрасна і зболена Ганнуся, яку він видумав для сцени, а виворожив для себе, викохав в уяві із своєї туги і кривди, щоб не спустошитись. Міхал попросить Камінського, щоб зняв виставу, щоб артистка, в якій зовсім інша, ніж у Ганнусі, доля, не фальшувала її справжній образ, не спотворювала; навіщо сцени, коли життя набагато правдивіше, і належить воно не глядачам, які прагнуть розваги, а тільки йому одному — во віки віків.

Ніжно пригорнув її до себе, вимріяну, рідну, він ні разу досі не знав справжньої любові, в якій панує не почуття потреби і вдовolenня, а тільки єдиність; його пружне тіло солодко й болісно м'якло, а охолонуту не могло, він бажав її однако в знемозі й силі; до нього прийшла його загублена доля, вона, спрагла після довгих блукань, щедро віддавалася тепер йому солодом і гіркотою, жагою і спокоєм, щастям і смутком — усе, що мала Ганнуся, йому принесла, щоб кохати і берегти.

...Чудернацький в'язень у білому балахоні і в ярмулці з червоною китицею ходив по келії, мов звір у клітці; начальник тюрми, з яким він міг порозмовляти, приходив раз

на три дні, в'язень пропадав з нудьги, тож зробив ще одну спробу заговорити із своїм сусідою.

— Я політичний, чуєш? А ти хто? Та невже ти німий?

Сухоровський навіть не глянув на нього, і той враз завив, забігав по камері, врешті заgrimав кулаками в двері.

— Протестую! У моїй справі не написано, що я маю сидіти в самотності!

Ніхто не зреагував на його протест. Стражник тільки відхилив вічко й опустив, в'язень сів на тапчан, підібгав під себе ноги і жалібно заскімлив.

...Ян Непомуцен-Камінський відразу впізнав Сухоровського, як тільки той переступив поріг його кабінету. Приязно посміхнувся, обійшов довкола нього, попробував пальцями матеріал куртки й райток, перешитих з польського мундира, потім відступив на крок, оцінив його всього і мовив з гіркою іронією:

— Жаль було б, коли б мужчина з такою унікальною фактурою склав голову за ідеї польських ренегатів.

— Звідки ви знаєте, пане Непомуцен, що я був там?

— А це видно по одягу: сукно лодзінське, а з нього й шили повстанцям мундири... Зрештою, хіба ви зі своєю авантюристською натурою могли встояти перед спокусою помахати шаблею? Це ж набагато почесніше, ніж виходити вночі на велику дорогу, яко тать...

— У тій авантурі, — зсунув брови Сухоровський, — народ дарма пролив свою кров.

— Народ пролив. А провідці гріють свої зади у Франції, Пруссії, Моравії і навіть у Львові. Генерала Колишка з якими он почестями поховали на Личаківському цвинтарі. Не чули? Як ви могли не чути... А за що ті почесті — за те, що втік з Польщі вслід за Дверницьким. Я дивуюся, що ви перешили мундир і ходите тепер сірий. Невже вам не хочеться зажити слави героя? — Камінський нервово ходив по кабінету, курив, врешті попросив Сухоровського сісти. — Банкет під час чуми! Офіцерня веселиться, ніби якесь велике свято трапилося в народі. Валяються в перинах гарячих патріоток, виголошують високопарні тости, чекають рятунку із закордону, а наше розчулене панство збирає пожертви на емігрантів, і ті, не соромлячись, усе беруть у людей, які на них надіялися: десятину з доходу, вино, одяг, навіть мідяки від бідноти, а панночки із спартанською самопожертвою офірують свою цноту... Ну, досить. Ви прийшли по гонорар?

— А належиться? — не приховував радості Сухоровський. — Я бідний і до того — жонатий. Відмовлятися не буду.

— Крейцери. Але ваші... Що думаєте робити далі?
— Передусім прошу вас зняти зі сцени мою п'єсу.
— Дивне прохання... Вона дає збір, навіщо знімати?
Сухоровський довго мовчав, потім мовив коротко:
— Це моя авторська воля.

— Баба з воза — коням легше, — відкопилив губу Камінський. — Я так і чекаю, коли мене спитають, які мої зв'язки з тим автором, що пом'яв поліцаям ребра перед театром... Але поясніть причину.

— Не можу пояснити... Ну, словом, одна дорога мені людина впізнала себе в образі Ганнусі, про це пліткують сусідки, кивають на неї... Вона стала інакшою, жінкою мені стала, а зі сцени їй нагадують про колишню ганьбу.

— Боже! — Камінський вдарився об поли блузи. — Які ви ще зелені — русини! А я собі думаю, чому такий успіх має ваша п'єса, бо сама її драматургія, скажу вам щиро, пса варта, а то — правда! Темна людино, а може, ви заклали початок русинській театральній штуці?

— Не маю таких амбіцій, пане директор. Я аматор, і, напевно, гряде, як сказано в Євангелії, потужніший від мене слідом за мною, в якого я не гідний буду розв'язати ремінь його взуття... Хто пережив корабельну катастрофу, той полюбає тиху воду. Я знайшов нарешті своє тихе життя, а ті всі ідеї мені, вибачайте, до задниці.

— Але ж зрозумійте, Міхале, ви тільки подумайте, — запалювався Ян Камінський, — сюжет взято з пісень, а він накладається на справжнє життя! Це не вторинна продукція польської романтичної поезії на українські теми, пісні — то автентична поезія вашого народу із соціальною, національною і артистичною функціями. Виразник народної сутності! Та хіба вам, волоцюзі, це зрозуміти... Ви перший, як не дивно, але перший спробували літературно опрацювати пісню. І не усвідомлюєте перспективи цього почину... А якщо вже звертатися до Євангелія, то в ньому ще й таке сказано: «Ніхто, засвітивши свічку, не прикриває її посудиною, а на свічнику ставить, щоб ті, що входять, бачили світло».

— Вгамуйтеся, пане Непомуцен, — змахнув рукою Сухоровський. — Не робіть з мене месію. Я втомився. Я нещаслива людина, яка віднайшла нарешті спокій. І більше нічого мені не треба. Це все, що ви кажете, філософія для панства. За народ, за народ! Я, слава Богу, бачив, що чинять з тим народом на очах у вольнолюбців: беруть за ноги й волочать по землі, мов прирізану худобину, — в неволю тягнуть, а панів і підпанків відпускають з почестями до Львова. За що,

думаєте, їм така ласка? А за те, що зраджують той оплакуваний ними народ...

— Добре, що ви розумієте зрадництво фальшивих провідців. Тому не про втечу ви думати повинні, а про дію. Покликання поета! Колись Александр Македонський наказав обложеним афінянам дати викуп ораторами або вождями. І кого, думаєте, вони віддали? Вождів. А ораторів залишили!.. Велике цабе — впізнала себе в образі героїні ваша кохана, і їй, бачите, встидно. А ось Фредро написав п'єсу «Пан Йов'яльський», ми вже її поставили, образ головного персонажа він списав з живого шамбеляна і прізвища навіть не змінив, донька й зяті Йов'яльського протестують, а Фредрові хоч би що... Це свідчить про зрілість польського письменництва взагалі, а ви... вам ще...

— Не говоріть мені про Фредра, — сіпнув головою Сухоровський. — Він полоскоче аристократам нерви, трохи дошкулить їм, мов комар воліві, і все на тому, потім ніхто і виду не подасть, що впізнав себе, — бо не заболіло. А нас болить. У нас інша мораль. Ми ще вміємо соромитись... А тому не маємо права висміювати самих себе, бабратися у власних ранах — їх надто багато і всі незагоєні...

— Якщо так, не дай Боже, думатимуть і інші, то ще довго не буде у вас літературного просвітку.

— Що мене то обходить... Я вас дуже прошу: зніміть мою п'єсу. Хочу, щоб моя Ганнуса про все забула.

Камінський мовчки відрахував Сухоровському гонорар, і той, чемно вклонившись, вийшов з кабінету.

Ішов боковими вулицями, обминаючи Личаківську. Міхалові не хотілося зустрічати знайомих, які десь там, біля «Пекелка», гайнують час і про Польщу його розпитуватимуть; перший сніг порошив у очі колючими крупинками — думав, чим зайнятися, щоб не бути в Ганнусі нахлібником, і більше ніщо на світі його не цікавило.

Перетинаючи верхню Круп'ярську, набрів на опустілу Йосипову кузню, зупинився, постояв хвилю, згадуючи побратима, за яким слід пропав, і враз зблисла в голові думка: у нього сили не менше, ніж у коваля, роздмухає він цю мертву кузню, навчиться кувати — і що йому ще потрібно!

Думка ця захопила Міхала, освітила йому майбутнє, а все минуле віддалилося за далекі гони; тепла хатка Ганнусі здалась тепер затишним втечищем від світу, від якого відрікся, відкинув його, зненавидів; нікого він не хоче знати, окрім однієї Ганнусі — доброї, палкої і вірної. Сухоровському

тепер було дивно, що він міг гультіпачити колись по місту в розквітчаній свиті й циліндрі, що був заводіякою на Клепарові і в «Пекелку», що бавився в театр і розбишакував, а тим часом його розуму й душі потребувала тільки ця жінка, а рук — ковальський молот.

Розбудив його з задуми галас за Льоншанівкою, він ішов і здалеку придивлявся, що там діється. На плоскогір'ї метушилися, бігали хлопчаки. Коли підійшов ближче, зрозумів, що відбувається бійка — кулаками, камінням, груддям, бійка завзята, справжня. Приквапив крок, уже чув викрики: «Бий ляха!», «Бий русина!». Побіг, щоб порозганяти зірвиголов, і зупинився, побачивши неподалік офіцера в круглому кашкеті, з золотими аксельбантами, який заохочував русинських хлопчаків проти польських:

— Бий їх, бий!

Спочатку не повірив: як можна коїти такий злочин, але офіцер вимахував рукою — командував кривавою забавою. Сухоровський рвонув з місця і, коли вже був близько, впізнав Брейнделя.

Хлопчаки з синяками під очима, закривавлені, запінені, у сліпій люті билися на смерть, а полковник реготав і заохочував, тішився ненавистю дітей, шалом братовбивства.

Спочатку Міхал розборонив і розігнав роз'юшених шибеників: побачивши велетня, вони повтікали врізнобіч і поховалися в провулках Льоншанівки, — а тоді кинувся на Брейнделя, повалив його на землю, гамселив кулаками, хрипів:

— Злодюго, злочинцю, мерзото!

Їх розняли жандарми — вони з Личаківської приглядалися до забави, яку влаштував резидент. Сухоровському наділи наручники.

Кликали в поліцію для свідчення злодіїв з Клепарова і з кармелітської тюрми, а також ремісників з Льоншанівки.

Відтоді минув цілий рік. Міхал ждав суду.

...Сухоровський лежав на тапчані і думав про Ганнусю, якій дозволяють щотижня приносити передачу, а раз на місяць бачить її крізь ґрати, в коридорі, та в очі ліз поганий Брейндель, заважав. Повернув голову, і тоді, витісняючи образ полковника, влізло у поле зору опудало з хитрими, масними очима. А може, це капусь?¹

Схопився, став навпроти нього, розставив ноги і, на превелике здивування чудернацького в'язня, заговорив:

¹ Донощик (жарг.).

— Ну, то кажи вже, що ж то ти за така політична свиня! Але правду, бо вб'ю!

В'язень посунувся по тапчані аж під стіну, злякано дивився на кремезного сусіда, який досі був німим, закривався балахоном, ярмулкою, врешті пролепетав:

— Я чесний політичний... Я індійський князь Соломон Бальзамін.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Було дано слово честі. Нічого більше, крім цього слова, Руслан не вимагав. Честі! Усе переговорено, все з'ясовано в суперечках і дискусіях за час довгої подорожі з Дикова, що під Сандомиром, до Львова, а тепер, коли вернулися і зібралися в квартирі Захара Авдіковського, розмови враз перестали важити: три побратими: Руслан — Маркіян, Далібор — Іван і Ярослав — Яків зупинилися перед початком діла, яке задумали, і відступати вже не мали права.

Далібор і Ярослав витримали пильний погляд Руслана. Його сині тужливі очі блищали натхненням, обличчя, на якому завжди тінилися туга й болість, набрало суворой поваги, худорлява постать випросталася; він зажадав, щоб друзі заприсягли, що все життя працюватимуть для добра й освіти русинського народу, і вичікував, давав їм ще можливість відступити.

Далібор звів кутами широкі чорні брови, губи, вічно стиснуті невдоволеною гримасою, розтулилися, він вимовив патетично:

— Даю слово моєї честі, що всі сили віддам для святого діла.

Ярослав тихо повторив ці самі слова клятви, і був спокійний, лагідний, зосереджений.

Тоді Руслан вийняв з шухляди стола оправлений у коленкор зошит, розгорнув: на титульній сторінці великими кириличними буквицями було виписано «СИН РУСИ», а під заголовком — дрібними літерами — «Собраніє стихотворів в руськім язyku». Він подав зошит побратимам, мовив:

— Я сам склав цей збірник, а бачу, що сил в одного мало. Доповнимо сукупно історичними матеріалами, адже стільки їх розкопали в Дикові, можливо, інакше назвемо альманах і видамо...

Він подав зошит побратимам, вони урочисто, мов на засіданні масонської ложі, по черзі сідали за стіл і ставили під заголовком свої підписи.

Ярослав підписався останнім, відклав перо, потім розкрив зошит на першій сторінці і вголос прочитав:

Дайте руки, юні други,
Серце к серцю най припаде,
Най щезають тяжкі туги,
Ум охота най засяде.
Разом, разом, хто сил має,
Гонить з Русі мряки тьмаві,
Зависть най нас не спиняє —
Разом к світлу, други жваві!

Завжди врівноважений, Ярослав поривисто схопився з крісла, обняв Руслана, вигукнув:

— Початок зроблено! Хай благословить тебе Господь, Руслане!

Далібор поклав руки на плечі товаришів, пригорнувся до них, сказав:

— Трійця...

— Руська Трійця, — поправив Руслан.

Далібор і Ярослав тихо вийшли з квартири Захара Авдиковського, Руслан стояв незворушно за столом.

— Ми є. Є! — голосно сказав по хвилі. — Тільки не початок — продовження...

Його погляд упав на припорошений товстий рукопис покійного Любимського. Жаль діткнув серце...

Маркіян довго нічого не знав про смерть старого бібліотекаря. Довідався про це аж за два місяці опісля — від Костянтина Слотвінського. Ранньою весною Тадей Василевський виряджав Маркіяна до Дикова впорядкувати стародавні рукописи в бібліотеці Тарновських, дозволивши йому взяти з собою свого друга — обізнаного в слов'янських літературах Івана Вагилевича. Вагилевич до семінарії поки що не повертався, в університеті був вільним слухачем, з бібліотеки Оссолінських не вилазив — Маркіян знав, де його застати. Захопив із собою книжки, які позичав у Любимського, спершу повернув вузьким коридорчиком до його келії — на дверях висів замок. Стривожений, піднявся сходами до помешкання директора і від нього дізнався: немає вже магістра, похований десь на Личаківському кладовищі, а де саме, директор не знає, він споряджав покійного, а за домовиною не мав як піти — тяжко захворіла дружина. Домовину повіз Курковський, візник похоронних караванів, може, він пам'ятає, де могила...

Минув відтоді рік. Треба розшукати могилку, поклонитися мужеві, який назвав його сином Русі, передаючи йому в

спадок своє життя. Маркіян присунув до себе рукопис — досі не розгортав його. Витер пил з обкладинки, розкрив. Пробігав очима дрібно списані сторінки, все було знайоме з розповідей Любимського, але на чому він обірвав свою останню оповідь? А ось... Зустріч з Розумовським у Відні. Капніст, Огінський, Бетховен... Потім поїхав на Україну...

Життєпис продовжувався, підходив до свого кінця і до початку — Маркіянового.

«Ні, не початок, а продовження... — Маркіян відірвався від читання. — Ми спали і прокинулися від вибуху. А громи не вгавали від віків... Тепер полум'я освітило наше поле, і ми побачили, що воно заросло кропивою й дерезою. Коли не обробляєш землю — на ній росте чортополох. Але це не значить, що земля спустошилася, спісніла, змертвіла — в її глибинах течуть живлючі соки, треба лише докопатися до джерел».

...Маркіян не знав, де шукати візника похоронних караванів, а їхати до Дикова треба було на другий день. Він зайшов у бібліотечну кімнату, щоб побачити Вагилевича, — поруч з Іваном сидів за книжками кругловидий, з русявими пучками бакенбардів незнайомий юнак.

— Іване, ти знаєш, наш магістр...

— Знаю, — відказав Іван байдужим голосом.

Це вразило Маркіяна, а втім подумав: що знає Іван про старого бібліотекаря — помер, бо старий був... Сів біля Вагилевича, мовчав, бездумно дивився в його папери. Іван досліджував археологію, історію слов'ян, останнім часом захопився генеалогією знатних польських родів. Навіщо він це робить, Маркіян не міг зрозуміти; тепер його погляд упав на аркуш паперу, на якому було розмальоване генеалогічне древо, вирізнив ім'я і прізвище Едмунда Ржевуського, у пам'яті вплив образ п'яного дегенерата, який розтринькував картини й книжки пройдисвітам, а сам уявляв себе провідцем польської нації, — Маркіян жужмом зібгав аркуш і шпурнув його на підлогу.

— До свого роду докопайся! — проказав з люттю. — Сам докоряв мені колись: хто буде на своєму орати?

— Маркіяне, — підхопився Іван, дивлячись на друга, сині очі якого палахкотіли обуренням, — ти мені нині подобаєшся. Завжди такий урівноважений...

— Це ви — Шашкевич? — спитав незнайомий. — Дуже радий, Іван мені про вас розповідав. Яків Головацький. З Чепелів, що біля Золочева.

Тон мови Головацького був спокійний, лагідний, обличчя мав світле й відкрите. Маркіян мимоволі усміхнувся.

— Теж у попи? — спитав.

— А куди ж іще нам? — відказав Яків. — Але поки що не кваплюся. Рік побуду вільним слухачем, як і ви, хочу чогось навчитися сам, у бібліотеці, поки запряжуть у семінарії до теології.

— А мені вже пора, та не приймають... — Маркіян змахнув рукою. — Писав просьби — даремно. Ще рік якось переб'юся, ось один меценат посилає мене до Дикова впорядковувати бібліотеку. А потім, навіть не знаю — руки опускаються...

— Тобі пощастило, — похитав Іван головою. — Рукописи, так? Боже, а він ще скаржиться... Ти б узав Якова з собою, він листується з Шафариком, Ганкою, Колларом, вони просять слати їм копії будь-яких документів, що стосуються Слов'янщини.

— А Любимський мав зв'язок з Харковом, Полтавою, Петербургом...

— Ну а ви мали, напевно, зв'язок з Любимським, — сказав Головацький. — Прещінь не міг він вічно жити. Ви продовжите...

— Так, так. Отже, слухайте мене, друзі. Я думаю, пан Тадей погодиться: поїдемо до Дикова утрюх.

...Маркіян з вдячністю подумав тепер про Василевського, ще нині піде до нього, може, він у Львові, а ні, то завтра піде в Княже. І скаже йому, що там, у Дикові, у бібліотеці Тарновських, вони утрюх добралися до джерел. Рукописні документи з часів Данила Галицького і «Кормча книга» — староруський номоканон¹ — з домонгольських часів упорядковані, пронумеровані, і будуть вони відтепер набутком майбутніх книгозборів і архівів. Республіканські закони древнього Новгороду свідчитимуть про демократичні традиції слов'янського люду, нині закріпаченого. Копії документів має вже сам Шафарик, та перш за все стали вони набутком їхнім: хлопці воочію уздріли й діткнулися до могутньої історичної традиції русинського народу, яка йде в нинішній день споконвіків.

Він скаже Василевському: брехлива габсбурзька доктрина про «справедливу» ревіндикацію² галицьких земель 1772 року — мовляв, Галицько-Волинське князівство у

¹ Збірник церковних канонів і цивільних законів.

² Повернення земель з чужого, незаконного володіння власників.

XIII столітті належало угорському королеві Коломану, і Австрія законно успадкувала володіння угрів. Неправда це: Галичина від віків керувалася законами «Руської правди», Київ був для неї матір'ю і до Києва належить днесь, там серце нашого краю, ми — частка українського народу, і культура наша — його культура.

Маркіян подякує Василевському за рік навчання у Дикові, який став для них університетом з руським відділом. І його вихованці, назвавши себе староруськими іменами — Маркіян — Руслан, Іван — Далібор і Яків — Ярослав, прослухали курс історії краю й пізнали, звідки пішли. Тож немає тепер потреби сперечатися, а тільки працювати і стверджуватись.

Перегорнув листок рукопису — життєпису людини, яка весь свій вік, набираючись пізнань і досвіду в сусідів, шукала свого кореня, щоб не обірвався ланцюг.

Ловив останнє вогниво, передане в руки йому.

Клубок докотився... Заповіт філософа через товщу кількох десятків літ, через чужі уста дійшов нині до спадкоємця — Маркіянові подали його, немов старий тестамент з наглухо забитої скрині, як естафету.

Домотай клубок своїм прядивом... Зроби скільки можеш.

Чи багато зможемо? Нас тільки троє, і ми такі молоді... Але ж Сковорода теж колись був молодий. І Капніст, і Котляревський. І починали вони з нічого... Як — з нічого? З порожнечі? Ніколи її не було. Була народна думка, пісня. І в нас є, ми знайдемо її. Трійцею підемо в народ і напишемо книгу — ранню зорю після тьмавої ночі. Не цю, що я розпочав. Іншу — чистою мовою люду.

На цьому закінчувався рукопис Любимського. Дальшими сторінками були дбайливо підшиті листи. Багато листів: від Капністів, Котляревського, Доленги-Ходаковського...

На останній сторінці Маркіян прочитав запис, зроблений дрібним, нерозбірливим почерком: «Ставропігіївська друкарня світських книг не друкує. А довкола темрява, безпросвіття. Нікому передати...»

Маркіян закрив рукопис. Листи прочитає потім. Підвівся, відчинив вікно. До кімнати влилося пахуче весняне повітря, на горі Шембека крізь напучнявілі бруньками кущі прозирали білі головки стуленого рясту, і в душі знову тужно забриніли слова про дрібну квітку, що просить у весни тепла; вони лилися в супроводі мелодії, якої не міг би проспівати, але вона звучала, мов журкіт весняних струмків: квітка дрібная молила неньку, весну раненьку... вволи ми волю, дай

мені долю... жаль мені тебе, гарная любко... бо вітер свисне, мороз потисне, буря загуде...

Вистойть чи загине?

Накинув на плечі піджак, вийшов з будинку. Квапився через Хорунжчизну й Пекарську на Личаків. Цвинтарна брама була відчинена, Маркіян минув старі могили й пишні гробівці, зупинився на новому кладовищі. Свіжих гробів було багато, Маркіян приглядився до кожного, а написів на хрестах не було, біля могил білили квіти... квітка дрібная, квітка дрібная... а як знайти ту, що замаїла його могилу? Безіменне кладовище, розсип пшеничного зерна по землі. Котре не вмере — одне зостанеться, котре ж помре — багато плоду принесе. Так сказано в Писанії...

Легіт холодив розпалене чоло. Ішла весна.

Вертався Пекарською додому. Вечором зайде до Василевського. А завтра? Завтра відміряється нова п'ядь, перший крок по новій стежині — від давно прокладеної й тільки що віднайденої дороги.

Назустріч Маркіянові йшов, долаючи свій вічний обхід, згорблений з палицею чоловік. Це був той самий, Маркіян впізнав його. Відступив з дороги, щоб збоку приглянутися й збагнути: хто ж він такий — юродивий чи мудрець?

Старий здалека спідлоба пас поглядом Маркіяна, а коли порівнялися, різко зупинився, його зморщене обличчя розпогодилося, проясніло. Він простягнув до юнака руку.

— У тебе світле обличчя, — сказав. — Ти добрий. У тебе ясні очі й ласкаве серце. Я вже один раз тебе бачив і вгадав, що ти добрий... Чи, може, ні? Ти подаси води спраглому?

— Хто ви? — спитав Маркіян.

— Ніхто... Без роду я... Цісарський. А називаюся Агасфер.

— Агасфер?! — сахнувся Маркіян, бо зрозумів, що це юродивий.

— Так, так... Я не подав води мученикові й караюся, не можу викупити своєї провини. А ти подай за мене... З каменю витисни, а подай.

Жебрак благально дивився на Маркіяна, мовчки просив його, щоб той пообіцяв, а коли побачив, що очі юнака повняться задумою і болем, мовив:

— Ти подаси?

— Подам...

Агасфер полишив Маркіяна й пішов, розпрямивши похилу спину.

— Без роду... — прошепотів Маркіян. — Забули рід. Рутенці... Цісарські... А коли, коли мій народ не подав води спраглому, що так карається?

...Василевського у Львові не було. Другого дня вдосвіта Маркіян вирушив пішки до Княжого.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Сухоровський зареготав. Після багатомісячної мовчанки, заглиблення тільки в себе, після цілковитої ізоляції від усього того, що не належало виключно йому одному, він раптово, ніби ненароком, наткнувся на довколишнє життя, і хоч воно було комічне, смішне, явно авантюрне, а все-таки життя, і до того ж цікаве для нього і знайоме.

Креатура, що стояла перед ним — злякана, здивована і водночас підбадьорена його сміхом, — була уособленням того світу, з яким він весь час стикався — на злодійському Клепарові, балаганному базарі, в лицедійному театрі, — світу злочинного, жалюгідного або ж несправжнього, але зовсім реального, і з ним мусив він рахуватися так само, як із світом чесним і справжнім, котрий недавно прийшов до нього в образі Ганнусі з Погулянки.

Регіт бився об склепіння камери, з клекотом вивергався із сильних грудей Міхала, то не був сміх друга чи однопумця, не був він також і погордливим, саркастичним або злорадним — просто життя постало перед Сухоровським у смішному вигляді й розбудило його: він виплигнув із своєї самотності, мов облитий водою їжак із власного клубка.

— Сервус, сервус, ваша ясновельможність князю! — захлинався сміхом Сухоровський, він наступав своєю могутньою поставою на круглопузого бельбаса, який зіскочив з тапчана і відступив до дверей, закриваючи лице ярмулкою, а груди брудним балахоном; Бальзамін був ще наляканий, але сміх сусіда додавав отухи — бадьорість почала прозябати на його губах улесливою гримасою.

Задкував, а коли відступати вже було нікуди, він розп'явся на кованих дверях під прозуркою і помислив — а це заспокоїло його зовсім, — що за його спиною існує влада; може, та влада в сію мить придивляється своїм недремним оком до того, що діється в камері, і на випадок чого стане на його захист? Бальзамін посміливішав, улеслива посмішка зіслизнула з губ, обличчя набрало статечності, він спитав, міряючи Сухоровського знизу вверх незалежним поглядом:

— 3 ким маю честь?

— Отаман клепарівських злодіїв, артист базарних балаганів, драматург львівського театру — маестро Сухоровський! — випалив крізь конвульсії реготу Міхал і стих: сміх, який пробудив його до життя, раптом вичерпався.

Перераховуючи свої титули, Сухоровський помітив, як міняється вираз обличчя князя Бальзаміна — від переляку до поштивості; Міхал зрозумів, що перед ним стоїть людина із своїм характером, уподобаннями, минулим, з цією людиною йому судилося співіснувати, то подумав, що повинен знати про нього хоч трохи або й усе.

Сперся рукою об двері повище прозурки, по-змовницьки моргнув недремному окові, що проглядало великим, мов варене яйце, білком крізь вічко, зігнувся до опецькуватої постаті князя, промовив мирним тоном:

— Ну, говори вже, говори, що ти за така важна політична персона, що аж тут, в одиночній камері, біля мене опинився. Сідай і кажи, бити не буду.

Бальзамін надів на голову ярмулку з зеленою китицею, поважно пройшов попід рукою Сухоровського, сів на тапчані, підібгав під себе ноги й почав розповідати поважно й церемонно, мов мусульманський меддах:

— Хай буде благословенна земля моїх дідів і прадідів, що вузькою стрічкою притулилася до Бенгальської затоки вічно теплого Індійського океану, — Аракан. Хай витає дух премудрого Будди над долинами й горами, над пальмами й магноліями, над хатинами й палацами, над головами щасливих жінок і дітей, над чолами мирних мужів, які орють і рибалять, а крові не проливають, і нема в моєму краю ні військ, ні тюрем, ані камер групових чи одиночних, і баланди там нікому не подають, і у вічко не підглядають, і нема там змії ані інших отруйних гадів, а витає лише благодать і мудро править краєм мій вітець цар Давид II...

Бальзамін спідлоба глянув на Сухоровського, сподіваючись на ефект, до якого давно звик, — чей же графи і князі, шамбеляни і стольники, війські і ксьондзи-провінціали — всі до одного танули від таких чи подібних слів і мали собі за честь удостоїтися високої нагороди країни Аракан — ордена Білого Слона або Золотого Тигра, і мало хто вагався, віддавати чи не віддавати певну суму грошей на чек, завірений срібною печаткою індійського князя.

Проте князь Соломон Бальзамін не дуже здивувався і навіть не знітився, побачивши, як у примружених очах Сухоровського скачуть глузливі бісики, адже перед ним сидів

не граф, не шамбелян і не війський, а маестро ярмаркових балаганів, він удав, що не помітив тих бісиків, і, закривши півобличчя полою фередже, повів далі:

— І ось я, син Давида II, князь Бальзамін, у повній злагоді зі своїм вітцем, задумав об'їздити світ, щоб пізнати, як живуть люди в інших краях, порадити їм, як краще жити, а хто хоче, того запросити у мандрівку до Аракана, а хто хоче — хай подарує картину чи книжку моєму просвіченому батькові, а хто хоче, хай за невелику суму — тільки на транспортування — замовить для себе щось з індійської екзотики, — будьте ласкаві, край наш багатий, бо справедливий панує в ньому лад... Після довгих мандрівок по Європі я опинився нарешті у вашій Галілеї.

— І багато охочих знайшов у нас? — Сухоровський запитав поважно, і хоч бісики в його очах скакали й далі, Бальзамін подумав, що сусід починає йому вірити.

— Чимало... Тут я зустрівся зі справжніми щирими патріотами, які від усього серця бажають добра своєму народові. Я взявся їм допомагати, а це вже, пане маестро, політика. Приміром, пан Яблоновський з Любеня вважає і донині, що польська нація тільки тоді стане сильною, коли її еліта перевищить у багатстві еліту завойовників. Він зібрав у своєму палаці таку колекцію меблів, якої не має жоден німецький барон: бароковий флорентійський кабінет з чорного дерева, інкрустований слоною кісткою, черепахою і самоцвітами, фландрійський секретер, міланські ажурні крісла з амурчиками по боках, дивани, оббиті генуезьким бархатом, бібліотечна шафа з єгипетськими статуями — перевага над німцями неабияка; у його їдальні марсельські вази, сервіз з півнями й драконами, англійські супниці — з такого посуду не їсть сам цісар Франц I, тут уже не про перевагу мова, а про цілковиту перемогу над поневолювачем, то я йому порадив для абсолютного престижу спровадити на свою конюшню індійського слона...

— І на цьому вплив?

— Не перебивайте, маестро, це ще не все. Пан Яблоновський вирішив воювати з Австрією, так сказати, мирним способом. Я не винен, що через те замішання, яке зчинила голозада шляхта, закрили кордони і слона не доставили... А от граф Ржевуський з Підгірець, дуже войовничий патріот, задумав стати духовним провідцем свого народу. Він читає старі книги і у всьому поганому, що написано про колишні держави, вбачає Австрію. Робить виписки і хоче видати повчальну книгу — щоб нова Річ Посполита не повторювала

чужих помилок. Справа, як бачите, благородна. Але бракує йому, так би мовити, ідеалу держави, то я порадив Ржевуському поїхати в Аракан, щоб сам поглянув на мій благословенний край, на справедливий лад у ньому. Він погодився і навіть гроші дав на дорогу, а в додачу подарував моєму батькові, цареві Давиду, кілька картин і трохи книжок...

— І ти їх встиг переправити? — ледве стримував сміх Сухоровський.

— Не встиг. Втрутився в наші благородні стосунки якийсь там радник, віце-маршалок Галицького сейму, бридкий угодовець і австрофіл Тадей Василевський, він звинуватив мене в крадіжці...

— Із політичного діяча зробили злодія? — обурено вигукнув Міхал, і Бальзамін уже не міг зрозуміти — вірить йому сусід чи не вірить.

— До того не дійшло. Я й не дуже боявся, бо граф Ржевуський в кожному мить міг засвідчити, що то його подарунки. Розуміється, мені не хотілося робити зайвого розголосу, як не-як я особа офіційна, чужоземець, то й віддав картини і книжки тому огидному віце-маршалкові... Звісно, мені слід було негайно повертатися самому у свій благословенний Аракан, та спокусив мене особистим прикладом на політичне діло польський офіцер — емігрант Антоні Стабробриндза-Яворський. Я взявся збирати пожертви на польську еміграцію...

— Ну ось що... — розмружив очі Сухоровський: перед ним сидів злодій, якого важко побачити й уві сні. — Не мороч мені гузиці, а кажи, хто ти, бо вдарю лише один раз.

На диво, Бальзамін цього разу не злякався. Він з самого початку розмови бачив, що сусід йому не вірить, та й як міг повірити в такі байки отаман клепарівських волоцюг, а боятися чого — біля нього свій.

— Ти мені відразу сподобався, — Бальзамін скинув ярмулку, яка служила йому, напевне, головною князівською регалією, відкинув полу фередже. — Ніякий, звісно, я не князь. Я розповім тобі все, нас тільки два, за дверима в цю пору вартує німець, який розуміє по-польськи так само, як я по-бенгальськи, а втім, про мене майже все знають. Тепер про одне треба думати, як звідси вибратися... Я колишній лакей покійної графині Грозовської. Ніколи їй муфти й торбинки не обчищував? Жаль, що ні, — багато втратив... Служба в неї — то був мій університет. Навчився кількох мов, а також етикету, поведження, манер, але найголовніше — за

час служби я усвідомив, що в Галілеї ошуканцем може стати кожен. Треба тільки хотіти. Їде, приміром, якось моя пані з губернатором в кареті, а я, як годиться, стою ззаду на приступці. Побачив губернатор на вулиці якогось обірванця, котрий вигукував, що він віденський німець без роботи, і запросив його до карети. «Навіщо ви це зробили?» — спитала вражена графиня. «Це у Відні він мусив жебракувати, — відказав губернатор, — а у мене стане крайс-гауптманом». Або таке. Якось у столиці моя пані сказала самому цісареві, який хвалився, що його столиця пошляхетнішала: «Це сталося після того, найясніший пане, коли ви відправили всіх злодіїв на урядників до Галичини». Словом, за роки лакейства я багато взяв рецептів — як мені жити після заупокійної меси по графині... Ти лише подумай: родовід і титул індійського князя я купив у львівського адвоката на Сикстуській!.. Але тебе напевно цікавить, як я попався на справжній політиці. Що ж, з охотою розповім, та ось що: ми — князі, графи, барони — суворо дотримуємося етикету: перед незнайомим не розкривайся. Я ж про тебе нічого не знаю.

Розповідь Сухоровського була дуже скупюю, та багатий на уяву Бальзамін, видно, домислив собі повну картину життя Міхала, бо заховав, співчутливо захитав головою, коли той замовк.

— О-хо-хо!.. Ти, Міхале, сидиш собі в одиночній камері, роздмуєш над долею світу і над своєю, певне, теж; ти зневірився, заспокоївся, а твої побратими з корпусів генералів Дверницького й Колишка, з якими ти пройшов крізь гарматний дим, не здалися, вони зразу кинули гасло «Walka nie jest skończona!»¹ і за неї, за ту боротьбу, пішли на жертви духа й тіла, не шкодуючи ні часу, ні сну, ані здоров'я!.. Як тобі не соромно! Ти тільки-но розповів, що вас вітали жінки біля міського арсеналу і ти ганебно втік! Це дуже просто й легко — заховатися в сутеринах на Клепарові, а ось витримати фасон борців за незалежність набагато важче. Скільки тостів треба вислухати, а скільки виголосити, скільки ночей недоспати або й не спати зовсім, скільки почути жіночих освідчень, а потім не осоромитись перед ними — на все це потрібен героїзм і перш за все здоров'я... То був тільки початок вшанування польського лицарства — там, біля арсеналу. З дозволу губернатора Лобковіца почалися бали на честь повстанців по всіх рестораціях, казино і льокалях, і

¹ Боротьба не закінчена! (Пол.)

це треба було витримати! Однак і винагороду мали... Ти лише уяви собі, Міхале, себе із своєю поставою серед тієї дрібноти! Ех, маестро, маестро, не скористав з такої нагоди... Ведеш у мазурці ладну з глибоким декольте панянку, а перса сніжно-білі, а круглі плечики оголені, ца-ца-ца.., а клавикорди, фаготи, скрипки, арфи грають! А ти високий, мов фаєрманська драбина, конфедератка з орлом, ремені на камзолі нахрест, вузькі штани аж риплять на твоїх міцних стегнах, а навпроти тебе так близько, що чуєш шелест нижньої білизни, панночка з відкинутою назад чарівною голівкою, важка зачіска ще дужче ту голівоньку відтягує, лебедина шия — для поцілунку, млосні очі виливають на тебе ціле Пелчинське озеро захоплення, бо ти герой, і шепіт, шепіт: «Пане Міхале, ви... ви самі під розривами гранат, крізь свист куль, крізь дим попереду свого плутонга, ах, ах...» — «Що ви, люба панночко, це так звично для жовніра!» І вона мліє, чуєш, мліє — така струнка, повногруда, тугозада, — хилиться, хилиться до тебе, і ти відчуваєш дотик її персів, вгнутість лона, вона, добродію, умліває зовсім, ти береш її за стан рукою або й на руки і ведеш чи несеш до окремої кімнатки, ті окремі кімнатки є по всіх рестораціях, казино і льокалях — Львів уміє бавитися! — кладеш на софу і питаєш: «Може, води?» А вона шепоче крізь розтулені вологі губи: «Не треба, не треба, герою...» Її зів'яла рука раптом міцніє, вона обнімає тебе нею за ший, потім простягає другу, в пристрасі поривається до твоїх губ, вгризається, а потім опускається й говорить у знеможі: «О герою, для вас мені нічого не жаль...»

— Та замовкни ти, хтива саламандро! — аж завив згоднілий Сухоровський. — І де то в тобі, карапузе, стільки погані вміщається?

— Прошу мене не ображати, — відкопилив губи Бальзамін. — Я не винен, що не маю, як ти, zwei Meter fünfzig...¹

Проте умить перемінив тему.

— Я на те все добре надивився, колего, бо ж був князем, мої слуги носили мене в портшезі по всіх балах, і всюди мене приймали з почестями. Правда, одного разу я промахнувся: мені не слід було їхати у Любінь на бал до пана Яблоновського, якому я заборгував слона... Там чинився справжній содом. З'їхалася туди тьма офіцерів і стільки ж панянок і замужніх дам без чоловіків. Спочатку трапезували: драглі, лососі, осетри, щука, білуга з шафраном, зрази: у філіжан-

¹ Два з половиною метра (нім.).

ках — чорна, мов смола, кава, у пляшках — мальвазія, бургундське, мед-дубняк... А потім — кротохвілі¹: карти, варцаба, фрашки. Далі — мазурка, полонез, гавот, і знову — пиятика, але вже з тостами за незалежність, довгими і частими, і всі навстоячки... Один граф навіть сказав до слуги: «Забери крісло, воно мені нині вже не буде потрібне».

І нарешті — по покоях. Блудне світло спиртових ламп; ліжка, тапчани, софи покриті червоним адамашком, підлоги — перськими килимами, і всі п'яні й не усамітнені, по кілька пар у кімнаті... На ліжках, тапчанах, софах і на підлозі — притишені шепоти, стони, любовострасні зойки... ах, не буду, не буду. І знаєш, серед того бедламу, покоту, смороду бачу — ходить у білому якась мара, переступає через трупи, пардон, через п'яні тіла і щось шепоче. Я сиджу в куті у кріслі і прислухаюся — молиться, молоде дівча своїми словами молиться за Польщу. І враз падає на коліна перед образом Богоматері й кричить, заглушуючи храп, цмакання й вовтузення: «Матко Боска, дай нам мужа, врятуй Польщу від цієї худоби!» Хто вона була, не знаю, але я відчув себе худобиною, хоч випив небагато, мої ступні ствердли, помацав — замість штиблет у мене ратиці, я схопив себе за голову, щоб намацати роги, та ба — рогів не було, а тільки великі обвислі вуха: я став безрогою.

Кинувся я тікати, а кімнат багато, біжу через одну, другу, третю: всюди та сама вовтузня, і тоді я вельми засумнівався в польському сарматському патріотизмові й, може, був би зневірився зовсім, та в одній з кімнат наткнувся на справжнього патріота — мого милого й гостинного графа Ржевуського. Він сидів за столом при свічці і чимось бавився. Я приглянувся до іграшки, то була така собі невеличка гільйотина — з рамою, лезом коритцем і всією потрібною технікою. Під гільйотиною лежала лялька; пан Едмунд натискав на ричажок, лезо падало, голова ляльки відкочувалася по столі, він ловив її, притуляв, намагнічену, до туловища і знову натискав на важіль. «Що ви робите, пане Едмунд?» — спитав я здивований. Він подивився на мене повними гірких сліз очима й проказав схлипуючи: «Мого двоюрідного дядька Ревуху — полк, армію, незчисленне військо — розбито під Дашевом, славний Емір загинув...» Та враз очі пана Едмунда налилися гнівом і рішучістю, він схопив гільйотинку й почав нею швидко працювати і кожного разу, коли голова ляльки скочувалася, гнівно вигукував: «Але я відомщу, відомщу!»

¹ Розваги (пол.).

Я придивлявся до цієї цікавої забави аж до світанку, і тут мене застав пан Яблоновський, який блукав по кімнатах, шукаючи, чим похмелитися. Він був у гарячці, такий неврівноважений, довго дивився на мене, ніби хотів щось пригадати, і таки згадав — слона! Я, Міхале, мусив утікати: Яблоновський бив мене, як суку... Бив, мов суку, індійського князя Бальзаміна!

Дома, на Курковій, мене чекала ще одна неприємність. Тільки я зайшов у свої покої й відкрив креденс, щоб дістати спирту — хотів зробити примочки до слідів кулачищ Яблоновського, як у квартиру увірвалися поліцаї, а з ними віце-маршалок Василевський. Почали все перекидати, знайшли у чулані картини, повиймали з шафи книги... Розуміється, я добровільно все те їм віддав, та, незважаючи на це, мене залишили під домашнім арештом, і я кілька днів чекав біди, мов свиня обуха.

Та настала така ситуація, що я наважився без дозволу вийти з-під домашнього арешту. Генерал Паскевич взяв Варшаву, а канцлер Меттерніх взявся за емігрантів. Російських підданих віддав Росії, всіх нельвів'ян депортував у Францію, Пруссію і Моравію, а на тих, які ховалися, були кинуті облави — на допомогу військовим мобілізували цивільних. Шукали повстанців на горищах, в коморах, в гардеробних шафах і в жіночих ліжках, а по селах — у стогах, стодолах, курниках. Добре, коли спійманий потрапляв у руки мужикам, — їм можна було показати, замість паспорта, пачку від тютюну, аби з друкованим шрифтом, ну а письменних не обдуриш...

А губернатор Лобковіц за ті бали потрапив у неласку, його забрали зі Львова до Відня, тепер у нас губернатор німець ерц-герцог Фердинанд д'Есте. Та поки нова мітла почала мести, я вийшов з дому, твердо постановивши замести за собою сліди.

Та спокусив мене сам диявол.

За кілька місяців перед тим мені лучилося побачити на Гетьманських валах ось таку оперетку. Вершник у мундирі польського капітана гарцював на бруку на буланому коні, його оточував натовп, а я й не дивувався — тоді до кожного жовніра збігалися роззяви. Капітан спинив коня і сказав йому, поплескуючи по шії: «Гуляй, браце, по-польськи!» Кінь почав вибивати передніми ногами, спирався на задні, пританцьовував. Тоді капітан вигукнув: «Walka nie jest skończona!» Натовп заревів, жінки стягали персні з пальців, відчіпляли з вух сережки, зривали з ший кольє, виймали

з гаманців гроші і все те віддавали капітанові. І ти знаєш, Міхале, він брав коштовності і гроші, безсоромно брав, за-
пихав у кишені, а кінь пританцьовував; він брав, ніби циркач
за номер, немов циган за танець ведмедя. Я спитав у людей,
хто він, бо, сказати правду, позаздрив його спритності; одна
старша кинула мені обурливо й погордливо: «Як пан може
його не знати, це Антоні Стабро-Бриндза-Яворський!» Я зро-
зумів, що капітан щодня влаштовує цю виставу, збираючи
гроші на «майбутню битву», потім я бачив, як вони «воюють»,
а тоді подумав із заздрістю: скільки можна злупити грошей
з дурнів при цій патріотичній оказії, але я цього робити не
міг, проте мені якось легше стало: я, єврей, спекулюю на
несправжньому індійському патріотизмі, а він, зараза...

Отож цей Стабро-Бриндза сплив на моє нещастя у
пам'яті, як тільки я самовільно вийшов з-під домашнього
арешту. І мені захотілося покрити втрату картин і книг. Про
мої клопоти з Яблоновським і Василевським ще не знали у
львівських салонах, мене ще приймали за індійського князя,
який раптом став уболівати за польську справу. Мої прополь-
ські симпатії були зустрінуті з захопленням: явився месія! І я
пішов по домівках польських панів, промовляючи до сердець
і сумлінь сакраментальне: «Walka nie jest skończona!»

Мені наділи наручники австрійські поліцаї — як полі-
тичному.

Бальзамін закінчив розповідати, замовк. Сидів на тапчані,
похитуючись мов маятник, на його обличчі не було й сліду
зажури, він посміхався, ніби ловив для себе якусь спасенну
думку. Сухоровськй лежав горілиць, скоса поглядав на нього
і думав, що такий горя ніколи не знатиме, і намагався позазд-
рити йому, та не міг. Перед очима стояла світлим видом
його Ганнуся, масивною брилою бовванів коваль Йосип з
Круп'ярської, чув жалісливу нуту Яся Сакрамента і думав
про чистоту цих людей і про своє очищення. Згадався йому
юродивий жебрак Агасфер, який шукає людини, котра мог-
ла б зробити комусь добро без віддяки, — Дон Кіхот, що в
час споживацтва, обману, злодійства, погані і бруду шукає
світла в людях. А воно є... є.

— Я думаю, Міхале, про одне — як звідси вибрати-
ся, — заговорив Бальзамін. — І знаю як. Я маю гроші. А в
нашому цісарстві за гроші не тільки волю, не тільки титул
князя, а й самого цісаря купиш. А от ти... Ти як виберешся?
Гадаєш — розумом? Гадаєш — кулаками? Ні, браце, тобі,
бідному, можна вибратися на волю тільки підлістю. Ось що

я тобі пораджу: продай своїх дружків-шавронів, вони ж тобі «темну» влаштовували, з камери вигнали...

Сухоровський підводився поволі. Спочатку розправив плечі, аж кості затріщали, потім зігнув одну і другу руку, пробуючи гарбузи біцепсів, і раптом скочив, як барс на жертву, схопив круглопузого Бальзаміна за тлусті жирові складки на шиї, підніс уверх і, відхиляючи голову, щоб не капала на нього слина з рота на смерть переляканого «князя», шпурнув його на лежанку, схопив і знову шпурнув, Бальзамін відбивався від лежача, мов м'яч.

Брязнули двері, до камери увірвався вартовий, закричав:
— Was ist hier los?¹

Міхал навіть не повернув голови — шпурляв Бальзаміна, а той, коли падав, заспокоював вартового, белькочучи:

— Wir amüsieren uns... Wir amüsieren uns...²

Вартовий реготав, аж за живіт брався — дуже кумедно підплигував з лежача круглопузий в'язень, врешті Сухоровський стомився, полишив Бальзаміна, до того ж від нього погано запахло, знову ліг на свій тапчан, і тоді в його очах промайнула тінь дівчини в білому, яка серед смердючого кодла молиться до Богоматері за свою батьківщину.

— О Боже, — простогнав Міхал. — Дай нам мужа, бо — гинемо!

До Наварії, що під Львовом, із глибоких Татр супроводжував його Юзеф Тетмаєр з Тарнова, котрий мав у Львові далеку родину, то міг, хоч і брав у повстанні участь, проживати в Галичині. Юзеф ішов у мундирі офіцера, а з ним — міцно складений, з віспуватим обличчям ординарець — Северин Гощинський, якого Тетмаєр передасть Августові Бельовському — над річкою Ставчанкою, що обмиває скупчене на горі село Наварію.

Polami, lasami wojace szli w tłumach,
Bez pieśni, bez grania w milczących szli dumach...
Żurawie, co w nasze leciecie krainy,
Zalećcie po drodze do naszej rodziny,
Na skrzydła, na szybkie żołnierskie łzy wezcie,
I matkom, i żonom, i siostrąm je nieście...
Hej, ptaki, do Polski, a my w świat daleki!³

¹ Що тут діється? (Нім.)

² Ми розважаємося (нім.).

³ Полями, лісами йшли вояки юрбою, без пісні, без музики йшли в мовчазних думках.. Журавлі, що летите в наші краї, залетіть по дорозі до нашої родини, на бистрі крила візьміть жовнірські сльози, матерям, і дружинам, і сестрам їх понесіть... Гей, птахи, до Польщі, а ми в край далекий! (Пол.)

Це був останній схлип жалю, Северин Гощинський не заплаче більше ні разу. Засуджений до страти за участь у штурмі Бельведера, емісар Народного польського комітету, що його заснував Йоахім Лелевель у Парижі після того, як змушений був емігрувати з Варшави, конспіратор, він не матиме часу на сентименти. Переслідуваний, гнаний, із зарядженим пістолетом у кишені — останнім шансом на свободу, Гощинський буде скитатися по всій Галичині від сховку до сховку, мов татарський збійник.

У ліщиннику на крутих берегах Ставчанки знемагають від співу солов'ї, рахкання жаб наповнює ущент видолину, бовваніє костьол під горою і біліє під місяцем доріжка на Годовицю. Третю ніч вартує на ній Август Бельовський, тривожні передчуття проймають душу: невже потрапили в пастку? Що ж тоді? Емігранти депортовані зі Львова за кордон, більшість з тих, яким дозволено залишитися, спилися, здеморалізувалися — їх, галицьких конспіраторів, кілька десятків, вони порізнені, пересварені, без програми, без організатора, — один лише Северин може їх зв'язати з еміграційним центром у Парижі, з Лелевелем.

Нарешті на третю ніч неподалік костьолу в примарному місячному сяйві постали два силуети. До Августа долинуло умовне насвистування маршової мелодії «Jak to na wojence ładnie»¹. Бельовський побіг до кладки, — це Северин! Двічі зустрічався з ним, — перший раз у Варшаві, коли записувався із своїми добровольцями у Надвіслянську легію, потім — у корпусі генерала Дверницького перед маршем на Волинь, — а ніби вік прожили разом: мужність і сила Гощинського передавалася тим, які його оточували, навально й стрімко, його можна було не любити, та зневажати не смів ніхто.

Бельовський тихо перейшов кладкою через річку, зупинився, відсвистав ту ж мелодію, постаті почали швидко наближатися.

Обнялися.

— А це Тетмаєр, — представив Гощинський товариша, — татарський збійник і поет. Мій рятівник... Куди ми зараз?

— Я все продумав, Северине, — Август виїхав із внутрішньої кишені гаман. — Тут твої документи. Бери, бо нам ще сьогодні треба пройти крізь львівські рогатки. Віднині ти мій брат... Ні, ні, це не парадне слово, хоч насправді ми будемо братами, і нас ставатиме все більше й більше. Там паспорт мого брата Франца Бельовського, він загинув

¹ Як то гарно на війні (пол.).

під Варшавою... Спочатку житимеш в моєму помешканні на горищі, а потім тебе влаштую в одному тихому помісті, воно поки що за підозрою. А тепер ходім... Як добре, що ви прибули. Ми задихаємося...

— Чув я, чув про львівські променади й оргії, — понуро мовив Гошинський. — А ти десь прилаштувався?

— Ще ні... Мене виключили з університету. Обіцяв Слотвінський взяти в Оссолінеум, там звільнилося місце бібліотекаря. Навдивовижу порядна людина. І в нього друкарня.

— Це дуже важливо... Лелевель готує виправу в Галичину. Він вважає, що як тільки появиться тут організатор, народ відразу підніметься на повстання. Лелевель теоретик, історик, крім того, він далеко і не знає наших умов. Я півроку пробув серед людей під Тарновом і зрозумів одне: для того, щоб народ повстав, треба його просвітити. Та не тим давно скомпрометованим гаслом «*za niepodległość*»¹, а соціальною програмою боротьби за скинення панщини і магнатів. Спочатку своїх, а вже потім чужих. Тоді нам повірять. А для цього потрібна революційна література.

— Я завтра на післяобід скличу до себе тих, кому більш-менш довіряю. Ти викладеш їм свою програму... Знаю, не всі погодяться, багатьох злякає сама ідея розкріпаченого повстання. Але чим менше, тим краще... Та про це завтра. Розповідай про себе, адже цілий довгий рік не бачилися...

— Що розповідати?.. Я нічим не відзначився, а якби й так, то говорити про це справа інших, а не моя. За Бельведер заробив собі шибеніцю, — якщо мене тут спіймають, передадуть царським владцям... Я не жалкую, що так трапилось, бо все робив і роблю свідомо й обдуманно, завжди зважую: витримаю чи ні... І кривда від чужих мені не болить. Якби вороги не кривдили, то вони не були б ворогами. Все природно... А от від своїх... Подумай тільки: ось я, бельведерчик, служу в Академічній легії, яка охороняє генерала Хлопіцького. І мене, не питаючи моєї згоди, переводять звідти до корпусу Дверницького. Чому, гадаєш? А як же інакше? Хлопіцький трактує з російським царем, а жовніри вголос декламують вірш Гошинського «Антихрист волі»... Не захотів мене і Дверницький...

— Як так, ти ж брав участь у битві під Ричиволом!

— Брав... А на бівуаках демократичний генерал, який підсів до жовнірів на балачки, почув з їх уст знайомі йому

¹ За незалежність (пол.).

слова з мого вірша «Банкет помсти». «Ви, обскуранти, ви, аристократи...» і т. д. і заговорив у демократові аристократ. Попросив мене перейти на штабну службу, мовляв, ви поет, вам не можна ризикувати життям.

— Ханжа... — Август згадав відступ з Берестечка на австрійську територію.

— Тоді я став ад'ютантом у міністра Моравського. Коли ж під Полоцьком на військовій раді було оголошено капітуляцію, а Моравський запропонував вислати до генерала Паскевича депутацію в Петербург — просити прощення, я на знак протесту подав у відставку. Моє щастя — познайомився з Юзефом, переховався якийсь час у Татрах. Звідти навів зв'язки з Лелевелем, з тобою...

На Кульпарківській застави не було, троє друзів щасливо увійшли до Львова.

Другого дня перед вечором на Хорунжчизні у двокімнатній квартирі Августа Бельовського зібралося близько п'ятдесяти колишніх повстанців — залишок здесяткованих переслідуваннями, пияцтвом і розпустою корпусів Дверницького і Колишка, одержимці, які ще вірили, що зможуть оновити, очистити знеславлене й обплъоване гасло «Walka nie jest skończona», а потім понести його до людей — заспокоєних, обдурених, збайдужілих.

Бельовський чекав, поки зйдуться всі, кого запросив, уже прийшов і Тетмаєр, а він все ще не квапився кликати Северина, — хай відпочине, змучений тяжкою дорогою.

Гощинський не спав, він закінчував складати програму майбутнього «Союзу друзів народу», щоб нині запропонувати її конспіраторам. Чув скрип східців, притишені голоси, покашлювання, — людей, певно, зібралося чимало, і подумав Северин, ставлячи крапку після останнього параграфа: а скільки їх залишиться, коли він зачитає програму, яка зобов'язує боротися за соціальну рівність для всіх народів, що заселяють територію колишньої Польщі?

Він зійшов з горища стрімкими сходами у внутрішній коридор квартири, тут теж було повно, не всі прибулі вміщалися у двох невеликих кімнатах; від уст до уст прошелестів шепіт, у дверях утворився вузький прохід. Северин відчував, як його ловлять захоплені погляди, стримано кивав головою, протиснувся боком до столу, привітався. Хтось заплескав у долоні, Гощинський різко підвів голову, і ляскання, що сплеснуло у різних кінцях кімнати, разом стихло, він повів холодним поглядом по людях, сказав:

— Чи не досить уже віватів, панове?

Умить згадав своє колишне юнацьке марносластво, бувалу втіху і вдоволення, коли автора «Канівського замку» захоплено вітали у варшавських літературних салонах, і самому дивно стало, що буквально за якийсь рік митарства зітліло на попільць його байронівське самолюбство, а залишилися в душі тільки туга розсудливість і раціоналістичне розуміння свого призначення — потреба працювати.

— Слава знакомитому поетові й героєві! — таки вигукнув з гурту якийсь догідливець, і скоробився в душі Северин: він уже знав, що найуслесливіші шанувальники зраджують першими, ніби долотом різьблені губи стиснулися невдоволеною гримасою.

— Я прошу, — промовив терпко й вимогливо, — назавжди забути про парадність, панове. Про мої поетичні заслуги скажете на мій день народження. А геройських подвигів за мною немає. І ран не виніс з війни, хіба що на душі... — Гощинський помовчав, з гурту пробирався вперед молодик в офіцерській куртці кавалериста, без відзнак. Северин насто-рожився, — це був той, який вигукував йому славу, а зараз, напевно, стане першим опонентом.

— Пане Гощинський, — молодик був самовпевнений і красивий, він обдав поета викличним поглядом, — вам пощастило, а ми вернулися із поля битв зі шрамами на тілі. І зібралися тут для того, щоб відомстити за них.

— Ми зібралися тут для того, щоб думати, а не вигукувати пустопорожні фрази! — спалахнув Бельовський. Він не знав цього молодика, не кликав його, тому спитав: — З ким маємо честь?

— Антоні Стабро-Бриндза-Яворський! — відрекомендувався молодик, зверхньо глянувши на Бельовського. — Могли б і знати: капітан кавалерійського швадрону з корпусу генерала Колишка! Я прийшов сюди з повеління своєї совісті.

Август чув уже про нього — збирача пожертвувань на емігрантів, заводяку й пияка. Чому він тут опинився?

— Я вас не запрошував, пане Стабро...

— Мені й дивно, що ви мене не запросили, пане Бельовський. Слава Богу, що хоч бойові побратими повідомили. Так мало нас залишилося, а ви ще й тих ділите...

Гощинський потер пальцями очі, провів долонею по лиці, ніби хотів зсунути з нього роздратований вираз.

— Я хотів би, панове, — сказав, — щоб ті шрами зарубцювалися перш за все на ваших душах, щоб битва, яку ми

пережили, боліла, а не породжувала пиху. Бо не герої ми, а невольники, — зраджені, продані...

— Ми не розуміємо вас, — наступав Антоні Стабро. — Бути скромним і сірим — це ваша особиста справа, хоч нам хотілося б мати замітного провідця, і ви — поет і бельведерчик — могли б ним стати. Але ви принижуєте не тільки себе, а й пролиту кров. Ми створили легенду, яка живитиме дух нашого народу сотню літ, ми довели всьому світові, що можемо мати своє військо, вождів...

— Хлопче, — нетерпляче змахнув рукою Гощинський, на його лиці почервоніли цятки ряботиння, — здеріть із своїх очей, поки не пізно, рожеву полуду. Не створюйте романтичних легенд про наше програне повстання. Нас з вами обманули ті вожді й вождики, які свою війну почали в кав'ярнях та шинках і там її закінчили.

— Може, то ви...

— Ви знаєте, як я розпочинав! — сіпнувся Гощинський і поник: кому він про це нагадує — майбутньому Хлопцському, Моравському? — І так продовжуватиму... А тих, які після нашого початку вийшли на битву, повели zdeгенеровані екс-князі, номінальні шамбеляни, адвокати без клієнтів, бакалаври без шкіл, офіцери, які не нюхали порошу, політичні неуки, аристократи з міського бруку в червоних рогатівках, пияки, донощики і декламатори, які тільки й уміли вигукувати після доброї порції пуншу: «Ріж схизмата!» — Северин раптом змовк, тон дискусії ставав надто різким... А може, якраз такий і потрібен, хай розмежуються зразу, нині, це краще, ніж потім має статися розкол в організації, адже цей Стабро-Бриндза говорить не тільки від себе, як не від себе одного говорить і Гощинський. Добре, що суперечка спалахнула на самому початку.

— А ви хотіли — ріж ляха, знакомитий авторе «Канівського замку»? — скокоїжився Бриндза-Яворський.

— Дорогий мій, — Гощинський намагався бути спокійний, лише масивні губи заламувалися, зраджуючи лють: звісно, цьому патріотові більш імponує шароварна поезія Богдана Залеського, в якій козаки живуть у гармонійній згоді зі шляхтою... — Дорогий мій, залежно якого ляха... Уряд колишньої Речі Посполитої так само був несправедливий до своїх підданих, як і царський до своїх. А ми будемо на боці поляка Костки Наперського, до якого, не дасть мені збрехати Тетмаєр, моляться і нині польські гуралі, а ми будемо на боці знедоленої української черні, а ми будемо на

боці Рилєєва, Муравйова, Пестеля! Кого ж наші вожді закликали різати, йдучи на угоду з вішальниками декабристів? Закріпаченого росіянина, так! Ось в чому причина поразки листопадового повстання... Таке не сміє більше повторитися. І не повториться. Народ не зазнав поразки: кров наша, кров українських братів, кров російських декабристів не впала на камінь, вона зросте буйними паростками свободи по всій Слов'янщині!

— Українські брати? А що це за плем'я? — запитав з іронією Стабро.

— Це народ, який і досі ненавидить ляха-пана ненавистю невільника. Даймо і йому духовне право на свободу, якщо її прагнемо самі... Проголосимо нового бога, — бога рівності, бо дружба можлива тільки між рівними, і поклянімся назавжди: жодної єдності з аристократами в майбутній боротьбі!

— Ганьба! — вигукнув Антоні Стабро. — А люди прийшли до вас з вірою... Панове, хто хоче й далі слухати пашквілі на нашу революцію, хай залишається!

Він вийшов, набундючений, пихатий, за ним потяглися один, другий, третій, десятий, деякі поривалися йти до дверей і зупинялися — знічені, нерішучі. Гощинський супроводжував їх спокійним поглядом, до нього підійшов Август Бельовський, став поруч, заволав:

— Ну, хто ще хоче йти з паном Антоні, не затримуємо! Краще зараз, ніж потім.

Ще вийшло кілька. Гощинський перерахував присутніх.

— Друзі, — сказав, — нас залишилося двадцять один. Тож і назв'ємо нашу організацію «Союзом 21-го». Про це доповімо Лелевелю і перешлемо йому свою програму. Беріть її, читайте і уточнюйте. Ми не будемо ставити терміну повстання, наша діяльність мусить бути перш за все пропагандною.

— Але ж Лелевель організовує виправу, — мовив Тетмаєр.

— Треба переконати його, що збройний виступ сьогодні приречений на загибель. Ми відіграли перший акт нашої драми. До п'ятого ще далеко. Другим актом буде просвітельська робота. Треба перш за все рятуватися від духовної загибелі.

Раптом на сходах почувся тупіт чобіт. Конспіратори ще встигли сховати між книги папери. У дверях стояли поліцейські.

«Оце і весь патріотизм пана Стабро й іже з ним... — подумав Гощинський. — То хто ж наш перший ворог?»

— Ні з місця! — вигукнув комісар. — Що тут робиться?
— Міцкевичівський вечір, пане плутонговий, — невинно мовив Август.
— Знаємо ваші вечори, пане Бельовський! Хто з вас Гощинський?
— Багато тут було, розійшлися...
— Паспорти!
Северин підійшов до комісара, подав йому паспорт, нагнувся і проказав півголосом:
— Я добре знаю Гощинського, він тільки-но вийшов.
— А ви брати? — комісар кивнув головою на Августа, віддаючи Гощинському паспорт.
— Рідні...
— На вулицю! — скомандував комісар поліцаям. — Перевірити документи у всіх, хто вештається Хорунжчиною!
...Того ж вечора Август найняв фіакр і повіз Гощинського в Юськовичі.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Немов двощоглий ковчег серед розбурханої білої піни яблуневих садів, гойдається на обрії, аж у піднебессі, здалеку крихтний, та величний у своїй архітектурній досконалості Олеський замок. Від нього — так здається, коли стояти на пагорбі біля початку дороги, що, відгалужуючись від бродівського шляху, йде на Білий Камінь, — розпочинає свій стрімкий біг густо-синій Вороняцький хребет, порослий сосною, дібровою і бучиною. Вигинаючись, мов молода лошиця в галопі, він мчить на південь, і, здибившись на мить Білою горою над рівнинами, круто звертає на подільські землі, щоб там і загубитися. А Біла гора залишається сама, мов сторож, над очидівськими, підлиськими, білокамінськими полями, замаєна внизу білоцвітним калиновим чагарником, обплетена колючим батожинням дикої ружі.

Підлисецька горо біла,
Як тебе не бачу,
Так ми тяжко, так ми сумно,
Що трохи не плачу...

Здається Маркіянові, що не був тут цілий вік; багато доріг пройшов, щоб віднайти свою, а вона привела його знову до Білої гори, звідки вийшов. Знав уже тепер — і сумління більш не підточувало душу, — що це його дорога, бо веде зі світів до людей, чиє горе бачив змалку, яким завдячує своїм

життям і розумом, і той розум, збагачений пізнаннями й досвідом, мусить їм сповна віддати.

Дивився з пагорба доквіл, наче вагався, куди податися: все тут було дороге, рідне й миле серцю, все тут озивалося до нього солодким боєм, йому бажалося обійти разом рівнинний і гірський простори, всюди відразу побувати, а розірватися не міг.

До вуйка Романа рукою подати, і Княже з двором Тадея Василевського і замшлою плебанією, де живе самотня вдова по отцеві Семенові, бо діти розійшлися по світу, — мріє он у голубому серпанку; біжить син навпрошки до матері, але очі його прикипіли до Білої гори, під якою розгалузилася підлиська польова доріжка на дві стежки: одна — уверх, на Гавареччину, а друга — попід гору, до Юськовичів. Та, до Юськовичів, була втоптанюю і широкою, вона здалась тепер Маркіянові гостинцем, цісарським трактом, бо в її кінці стояв низенький, весь утоплений в саду палацик пана Уруського, і пішов він до неї через закожушені озиминою поля зі страхом і надією — адже кликала його колись Анна, кликала, а він не пішов, розійшлися тоді їх дороги — в кожного своя. Під музику Огінського кожне подалося шукати своєї батьківщини і себе.

Маркіян ішов до Анни, бо мав уже з чим іти. Невже пізно, неville їх дороги ніколи більш не перехрестяться?..

А чи вона відшукала свою батьківщину?

Розпружившись, прибравши вираз стомленого й бувалого пілігрима, з пороховиком, недбало перекинутим на руку, Маркіян сміливо, аж надто рвучко відчинив вузьку хвірточку в брамі і враз утопився весь у квітах і пахощах: мов збиті вітром гребінці хвиль, хлинули над його головою запаморочливо пахучі китиці бузку; обабіч стежки, посипаної білим піском, стелились ворсисті килими ніжно-голубого барвінку, поруч вивергались вулкани криваво-червоних півоній; до веранди вели рядочки різнобарвних тюльпанів, нарцисів, жовтих лілій, — Маркіян на мить зупинився в цьому раю і подумав, що тут живуть добрі люди, коли змусили пісню оленьку землю народжувати таку розкіш...

Він не помітив, як двері веранди відхилилися і з них скрадливо визирнуло жіноче обличчя; стрепенувся, коли вони із стуком розчинилися навстіж, завмер: із східок збігала з простягнутими вперед руками Анна — струнка, повногруда, в тоненькій блузочці, з розпущеним каштановим волоссям, домашня, своя: вона була напрочуд гарна — від радості, що виливалася з очей.

Анна скрикнула: «Милий мій Маркіяне!» — і повисла в нього на шиї, обціловуючи його щоки; Маркіян стетерів від несподіваного щастя, він обнімав і цілував кохану, та до свідомості швидко добиралося відчуття неймовірності того, що діялося; Маркіян глянув у її очі й ураз збагнув, що не він причина цієї бурхливої Анниної радості, що вона лише ділиться з ним, як із другом, своїм власним щастям, яке йому не належить. Анна потягнула Маркіяна за руку до веранди, де стояли пан Урський та незнайомий поставний чоловік, і вигукнула:

— Вуєчку, Франце, ось він — невдячний, печальний мій лицар, я тільки-но вам говорила про нього... І таки прийшов, прийшов!

Розгублений Маркіян привітався за руку з Урським і стримано поклонився незнайомому. Відчув: це той, якого чекала Анна і дочекалася, а його, Маркіяна, ждала лише для того, щоб розділити своє незмірне щастя.

Незнайомий простягнув руку, він весь час привітно й пильно приглядався до Маркіяна, представився:

— Франц Бельовський.

— Брат Августа?

Не встиг підтвердити, Анна загорнула усіх трьох руками, немов дітей, і, розбурхана, невтримна, повела їх до світлиці.

— Панове, панове, навіщо таїтися перед нашим приятелем?.. Маркіяне, це Северин Гощинський!

Здригнувся Маркіян: було неймовірно побачити тут, у Юськовичах, свого кумира, слов'янського Байрона, якому мріяв поклонитися до ніг... Не зробив цього — був скривджений, переможений, знищений ним. Анна стояла біля Северина, схилившись до його плеча, Маркіян зрозумів, що вона належить йому, — різкий біль, мов від шпаги, пронизав душу. Зайвий, нікому тут не потрібний, він був уже за порогом, за брамою, за дорогою, за семи ріками і морями, проте стояв незрушно, прикований до людини, яка насправді, власною особою, була Северином Гощинським.

Урський попросив сісти. Запала мовчанка. Вона була густою, тягучою, мов розплавлена смола, і четверо людей якусь мить німо борсалися, намагаючись вихопитися з неї. Анна після ейфоричного спалаху впала раптом у настрій депресивний, їй тепер здалося, що її втіха була смішною й жалюгідною, адже між нею й Северином ще й слова не було мовлено про любов, а вона так нерозважно, мов дівчишко, продемонструвала при людях свою близькість до нього;

Анна не робила цього навмисне, так сталося, — несподівана поява Маркіяна ніби визволила її із стану скованості, сором'язливості, в якому весь час перебувала в присутності стриманого Северина і балакучого, до банальностей, вуєчка; Маркіян, її вимріяний друг, появився саме в ту пору, коли вона, переповнена почуттям, жадала поділитися з кимось, висповідатись... Тепер усвідомила свій промах: її в цю мить осуджували всі. Вуєчек — за розв'язність, Северин — за розкриття найпотаємнішого, Маркіян — за зраду. Анна аж тепер збагнула, що Маркіян її безтямно любить.

Гоцинський пильно придивлявся до худого блідолицького хлопця з налитими синявою, тугою і впертістю очима, намагаючись оцінити його, знайти в ньому людину, подібну до себе самого — одержиму, віддану своїй ідеї, хоч і приналежній до іншого народу. Той народ йому, польському поетові, давав невичерпний матеріал для творчості, яка, проте, прославляла не Україну, а Польщу... Маркіян, — Анна розповідала, — перший насмілився створити українську школу в українській поезії, це захоплювало й дивувало Гоцинського: чи зможе він довести відокремленість культури свого народу і взагалі — чи та відокремленість можлива?

Сперши голову на стиснуті кулаки, Маркіян вдивлявся в цього суворого чоловіка з цяточками рябинки на обличчі і співставляв його з його ж поезією: зовнішній образ Гоцинського і його сутність — поезія — дивно співпадали, Маркіян брав собі тепер Северина за еталон. Він сам повинен таким стати — цільним, єдиним, який не знає геттівського роздвоєння на обивателя й поета, в якого кожен крок суспільної поведінки співзвучний з кожним словом творення.

Пан Уруський жував довгі вуса, чекав, поки молоді розпочнуть розмову, а що мовчанка тривала далі, вирішив її сам зрушити. Повернув голову до дверей, що вели на кухню, гукнув:

— Льокай, кави з кожушком!

Тоді, підкрутивши руді вуса, заговорив до Маркіяна:

— Пана Маркіяна ми давно не бачили... Так, так, Тадзьо казав мені, що вирядив вас до Дикова... Ви вже повертаєтеся з Княжого? Ні? По дорозі вступили до нас? Похвально, широко раді! Анно, я ж говорив, що пан Маркіян по вуха закохався в тебе... Боже, як ви обоє почервоніли!.. Ну і як там, у Дикові, впорядкували книгозбірню Тарновських? Розумію, розумію, це неможливо зробити за такий короткий час, але хоч трохи довели до порядку ті скарби... Неоціненні скарби, історія Польщі!

— Не тільки... — підвів голову Маркіян і знову опустил її на стиснуті кулаки.

— Певно, певно — Слов'янщина!.. Тадик повинен зайти до мене, давно не був, але тепер у нього господарські клопоти, весна... А ще зайнявся Підгорецьким замком, спадщиною по Ржевуському. Всі ті книжки й картини, які ще zostалися після пожежі, хоче передати в Оссолінеум, потрібно те все задокументувати, перевезти... Ах, пан Маркіян нічого не знає. Прецінь так, вас тут не було. Отже, Едмунд, той безпросвітний пияк і меланхолік, вбив собі в голову, що його вуйко, авантюрист Емір-Ревуха, визволить зі своїми козаками Польщу, йому ж, Едмундові, випаде стати духовним вождем нової Речі Посполитої... Ревуха безслідно пропав, нічого не чути про графа Леонтія, який під час повстання жив у Кракові, а Едмунд запив ще дужче, до тихого божевілля, — все скаржився, що наш народ не вартий святого вогню його душі і розуму...

— Останній, слава Богу, крах аристократичних ілюзій наших зідютілих сарматців, — вставив Гощинський.

— Отже, Едмунд, — продовжував Уруський, — щось там писав, ви, мабуть, про це чули, — якийсь політичний трактат, а як почалися обшуки, ревізії, він злякався, що доберуться й до нього. У стані цілковитого сп'яніння замкнувся у своєму кабінеті на ключ і почав палити папери. Штори, килими, гобелени — все те спалахнуло, нещасний не зумів, видно, відчинити двері, згорів на вугіль... Пожежу люди погасили, дещо врятовано.

Маркіян скоробився: він бачив колись того звироднілого аристократа, щиро бажав йому небуття і забуття, але так... отак спектися, як поросяті, — бррр!..

— Вуечку, — Анна повернула до Уруського голову, глянула з докором, — ви не можете переіменувати тему розмови?.. У нас сьогодні така подія, свято — зустрілися молодий русинський поет з відомим польським, чей же можна порушити інші проблеми, цікавіші, ніж смерть пропитуго параноїка.

— Маєш рацію, доню, — підкрутив вуса Уруський. — Де ж кава? А-во, вже несе... Прошу, пригощайтесь. Кавуся по-турецьки, кожушок по-польськи... Так, так, само собою розуміється, — ми не повинні були й згадувати Ржевуського... Краще якби панове поети прочитали свої вірші, а потім ми всі послушали твоєї гри!

— Яка тематика ваших поезій, пане Маркіяне? — спитав Гощинський, помішуючи ложечкою каву; імпульсивний і

нетерплячий, він ніколи не вичікував, поки розмова сама перелаштується на інший лад.

— Та, що і ваша, — так само прямо відтяв Маркіян і враз знітився, спохопився, адже перед ним сидів славетний майстер, перший після Міцкевича. — Ні, ні, я не роблю жодних аналогій, ви для мене... Але тематика та ж — Україна. Тільки з тією, певне, різницею, що пробує її інтерпретувати українець...

— Це нове, скажу вам, і дуже цікаве явище, — мовив у задумі Гощинський. — Я хочу його збагнути. Мені здається, що колись з ним будуть рахуватися всі мої роди. З української народної пісні виростає оригінальна література, — це новизна, досі ж бо та пісня була лише Меккою для деяких польських і російських поетів.

— Була міфом, з якого зручно черпати образи, символи, теми, — і не більше, — підключився в розмову Уруський.

— Не зовсім згоден з вами. — Гощинський позирнув на Маркіяна: на його обличчя підпливали від шиї рум'янці. — Не згоден, добродію... Пісня для України — то не тільки поезія, а й історія, і вітцівська могила. Хто не вміє глибоко вникнути в український фольклор, той нічого не дізнається ні про нинішнє життя, ні про історичне минуле цього народу. А його історія — не міф... Козаччина, приміром, не вискочила, як Афіна з голови Зевса, а зродилася з дуже конкретних соціальних причин. Інша справа, що сьогодні ми повинні шукати в історії фактів, які не роз'єднували, а єднали наші народи, — в ім'я визволення всіх слов'ян від абсолютизму.

— І тому кожен слов'янський народ хоче нині себе визначити, збагнути, хто він є і що має, щоб самоусвідомленим і не впорожні міг прийти до слов'янської сім'ї, — тихо проказав Маркіян. Він опускав долу очі, щоб не видати свого хвилювання. — З того, як ви мовите, міфу, пане Уруський, — Шашкевич підвів голову, — зродилися у Харкові аж три часописи, в яких друкують свої твори українські письменники — Квітка-Основ'яненко, Гулак-Артемівський, Боровиковський... У театрах — в Києві, Полтаві, Ніжині — йдуть їхні п'єси, а серед них «Наталка Полтавка» нашого славного Котляревського. І нічого дивного, коли на заході України теж народиться колись оригінальна література...

— Ілюзії, ілюзії, пане Маркіяне, — пожував вуса Уруський. Він був невдоволений розмовою. Галицька Русь — це зовсім щось інше, ніж та — киево-полтавсько-харківська

Україна. Галіція навіки до Польщі приросла, і вирвати її з єдиного організму — ілюзії...

— Чому ілюзії, вуєчку? — Анна повернула голову до Уриського, її довга біла шия з голубими прожилками осліпила Маркіяна, і він знову опустив голову. — Чому ви, старші, такі закостенілі у своїх поглядах, хоч показна демократичність з вас так і випирає... Я відшукала свою батьківщину в Огінському й Гошинському, — так, так, вуєчку! — то чому не має права пан Маркіян віднайти свою в Котляревському? Чому? — Тон її голосу був схвильований, вона пригадувала роздратованість вимушеною посмішкою. — Ілюзії — це п'яні марення Ржевуського, який все своє життя звинувачував існуючий лад, а для свого народу не зробив ні крихти доброго діла і вмер озлоблений на свій власний народ... Ілюзії — це бравада ваших псевдопатріотів, що називають авантюристами тих, які в голоді й холоді йдуть до своєї уярмленої вітчизни, а зустрічаються з байдужістю її розбещених синів... Любов до рідного краю, як би він не називався, — це не ілюзії, а реальна сила!

— Боже, — розвів руки Уриський, — новоявлена Жанна д'Арк! Неофітка, нова людина! — Він намагався іронією розрядити напружену атмосферу.

— А ви, вуєчку, ніколи не задумувалися над тим, що люди міняються, що ніщо не дається навечно? Що сльозливі трістани у свій час ставали кумедними донкіхотами, потім — розчарованими чайльдгарольдами, а нині героями в темряві, і ізольди, і дульсінеї вже не бачать їх, не знають і не видають про їх самопожертву і любов?

Застигли колушки на каві, Маркіян і Северин з подивом слухали слова Анни, і в кожного майнула думка, що на їхній дорозі не вистачить для неї місця. Борці в темряві.

— То що ж ви думаєте чинити після нашого програшу, молоді люди? — Уриський перекинувся всім тілом на стіл, переводив погляд з Гошинського на Шашкевича. — Зариєтеся кожен у свою підпільну нору, щоб потім виповзти звідти на братовбивчу війну?

— Ні, пане Уриський, — відказав Гошинський. — Для того, щоб підготуватися для спільної боротьби проти деспотів. Для того, щоб назавжди зникло з ужитку гасло: «Ріж ляха, русина, москаля», а постало нове: «Спільно проти тиранів!». Суспільство вже переконалося в тому, що одним ударом не створиш Царства Божого на землі, що для цього потрібна довготривала, кропітка, самовіддана праця. Найрішучіший прошарок народу уже готовий до боротьби в підпіллі.

Запала знову мовчанка.

— Пане Гощинський, — мовив по хвилі Маркіян, — я недавно зустрівся у Львові з одним дивним чоловіком, який називає себе Агасфером. Він водно твердить, що не подав колись спраглому мученикові води й тепер за те карається і просить, щоб хтось викупив добрими ділами цю його провину. А я думаю, за що караються наші народи? Коли наші провідці вчинили цей гріх?

— Чи довго шукати? Брав кров'ю невинних червенські городи Володимир, а Казимир — Галицько-Волинську Русь.

— А козаки не пішли з Пугачовим...

— А Костюшко зігнував українців...

— А поляки не підтримали декабристів...

— Їх вину викуповувати маємо ми, — звів брови Гощинський. — Дивно, Маркіяне: ви згадали про Агасфера, а я ось виношую поему «Останній пророк» про Вічного жида, який уособлює русинів... Життя саме підказує, про що писати. Але мені дивно, що між нами стільки спільного... І ще мрію написати поему про татрських збойників. Не для того, щоб воскрешати їх до боротьби, — вони своє зробили і віджили, — а для того, щоб збудити в народі бунтарський дух...

Маркіян підвівся.

— Я щиро дякую за гостину, пане Уруський, а вам, маестро, за потрібну для мене розмову.

Він помовчав, чекаючи, що Анна скаже: «Заходьте до нас, Маркіяне». Але вона не озвалася, і Маркіян ствердив про себе й на диво спокійно змирився з тим, що їхні дороги, можливо, ніколи більш не перехрестяться.

— Що будете робити далі, Маркіяне? — спитав Гощинський, встаючи з-за стола.

— Працювати. Скільки моїх сил... Ви згадали про татрських збойників, а я спімнув нашого опришка Штолу. Бачив його смерть. А що залишилося після нього — не знаю. Чи живе ще в народі отой бунтарський дух?

— Він завжди живе іскринкою під попелом. Покликання поета — роздмухати її.

Маркіян попрощався і пішов стежкою попід Білу гору, мінаючи Підлисса, до Княжого. Ішов до матері.

До Устерік підходили з насторогою; Головацький був спокійний, Шашкевичеві й Вагилевичу мимоволі пробігало морозком тремтіння по тілі. Йшли тією самою, що колись, дорогою — вузькою, з навислою зліва грядою, з якої сповзли

зсуви, залишивши після себе безкінечно довгу скалисту стіну; у запаморочливій висоті звисали з неї розкаряччя смерекового коріння і виполірувані вітрами валуни, що трималися невість на чому; крайні смереки вперто хилилися, щоб упасти на дорогу, і чомусь не падали; ця стіна кінчалася аж там, де починала свій стрімкий біг уверх дорога на Красноїлля й Голови, — до неї вже недалеко. Справа потяглися пологі Устеріки, від гостинця до села звивається стежка, яка обминає мандаторію Грдлічки, — ось уже видніє її гонтовий дах. А попереду, біля красноїльської дороги, стояв колись він, Юріштан...

Головацький усе знав про Грдлічку, Юріштана і Штолу, але не бачив того, що бачили його друзі, тому безпечно йшов попереду, не помічаючи їхньої скритої тривоги. Біля стежки до Устерік зупинилися: втоптаний путівець звертав круто до села, а обіч у запущеному черешневому саду, у лопухах, будяках і кропиві стояла оспівана і проклята людьми мандаторія.

Яків засміявся, показуючи на будинок.

— Маркіяне, Іване, ваша мандаторія спорожніла, а ви все про Юріштана та про Грдлічку. Вікна навхрест забиті, тут хіба лише сови живуть, ану за мною!

Стежка, що вела до будинку, поросла споришем, видно, давно сюди ніхто не ходив, — що трапилося, де зараз «Грдлічкова неволя»?

На дверях висіла важка колодка, бур'яни і повитиця заповзали з подвір'я на ганок; хлопці боязко підійшли й заглянули крізь віконні пройми: полупані стіни, стіл посередині кімнати, відкинута ляда відкривала в підлозі чорний квадрат ями, в якій колись живцем гнили люди, а тепер тягнуло з неї пліснявим сопухом і мершею, — хто зна, скільки крові всякло в долівки страшних катуш.

Село здаля дивилося на пришельців маленькими вікнами; першими повибігали з дворів діти, вони боязко підходили і, мов сполохані горобці, втікали чимдуж до своїх обійсть; потім повиходили господарі, але й ті миттю ховалися до хат. Врешті знайшлася одна відважна молодиця з крайнього обійстя: вона, підбадьорюючи себе, енергійно поправила на голові хустку і попрямувала до панів, котрі якогось дідька прийшли до колишньої мандаторії. Гукнула здалеку:

— Нема вже там нікого, нема!

Маркіян пішов їй назустріч, за ним Іван і Яків; жінка зупинилася — насторожена і зла.

— Чого вам тут? — спитала гнівно. — Не дамо знову займатися!

— Та ні, жіночко, — посміхнувся Маркіян, — ми не урядники, ми пісні записуємо, то хотіли знати, що тут трапилося, бо три роки тому ми бували у ваших краях і про Грдлічку чимало пісень наслухалися.

Очі в жінки злагідніли, вона склала на грудях руки й прошепотіла:

— Господь змилювався, впросили ми нашого найяснішого цісаря — вигнав катів. Вже легше дихаємо... Йой, та чого стоїте, заходьте до хати, молочка нап'єтеся.

...Василевський щедро заплатив хлопцям за роботу, мали вони за що податися в мандрівку. Про мандри в Карпати домовилися, коли ще верталися з Дикова, але кишені мали порожні, — треба було десь заробити грошей.

Радник розщедрився. Був у доброму настрої: врятовані підгорецькі скарби здав до Закладу Осолінських, тепер може перевезти з Дикова частину впорядкованої книгозбірні, — куратор Закладу князь Генрік Любомирський оголосив у газетах про неоціненні пожертви Тадея Василевського, назвавши його меценатом польської культури. А крім того, у маєтках радника ніхто з селян не піднімав бунту, як це останнім часом зачастило в приміжних помістях, і жодна скарга не поступила на нього в цісарську канцелярію. Ті скарги стали модними, уряд дозволив селянам процесуватися з поміщиками проти збільшення панщизняних днів, за відібрані землі, і хоча хлопці рідко вигравали процес, все ж позови завдавали чимало клопоту і псували дідові репутацію, тим більше, якщо він займав ще й урядову посаду.

«Треба бути ліберальним до селян, вони ж люди, — говорив Василевський Маркіянові. — Слід їм створити такі умови, щоб і чинш, і жорнове, і десятина від бджіл, і гриби, і горіхи становили мізерну частку їхнього статку, щоб вони навіть не відчували тягара податків. А ще коли знатимуть, що дідич тих прибутків не пропиває, не справляє гучних балів, а нагромаджує духовні скарби для майбутніх поколінь, то нікому й на думку не спаде йти на нього з позовом».

Василевський був задоволений собою, він похвалив намір Маркіяна йти в гори записувати фольклор: «Розуміється, тільки в гори, Гощинський має рацію, бо тут — у Розважі, Підлиссі, Княжому — надто прозаїчний люд, якась убогість духу: ні демонології, ні пісень, ані легенд; в Карпатах саме географічне середовище створює романтику». Ту «романти-

ку» Маркіян уже бачив у горах, зрештою, в дитинстві уздрів її і в Підлиссі, коли селяни заарештували ексекуторів, — а може, пан Тадей радіє, що він не буде тут ходити по селах і зустрічатися з людьми?.. А ще мати сказала, нібито пан радник кинув в очі якомсь одному хлопкові: «Мої червінці візьмуть комісари, а таляри — міністри, і моє буде право, а тебе, хаме, буками засічу». Мати не знає, чи таке було, але селяни поговорюють, «а ти, Маркіяне, йди звідси кудись далі, щоб не псувати собі стосунків з паном Тадеєм, він добрий був до нас, та й клопочеться тепер, щоб тебе повернули в семінарію; ти, Маркіяне, коли задумав щось робити, то не звіряйся нікому, — простий тебе не зрозуміє, а пан зрадить; відколи помер батько, я стала нарівні з селянами, багато чого побачила такого, чого не знала до того...»

З тяжким серцем покидав Маркіян свої рідні місця: погостювавши в Уруського і Василевського, він зрозумів, що назавжди відривається від їх світу фальшивого, і тільки Гощинський з Анною стояли окремо, в іншому світлі, але теж для нього недоступні.

Утрюх — справжня трійця — подалися спочатку до Коломиї, побули кілька днів у завязатого, як старий Доленга-Ходаковський, збирача пісень учителя Ількевича. Кілька рукописних томів зібрав Григорій на Покутті, і сказав Маркіян, перечитавши їх:

— Ні, ні, не тією мовою я написав свою збірку «Син Русі». Сини Галицької Русі інакше розмовляють, тож тепер берімося спільно за новий альманах, щоб тематика наших власних творів була співзвучна народній і мова — криштальна.

— Я ж давно тобі казав, — промовив Вагилевич, — ми й досі не можемо відірватися від каліччини, яку впровадив своїм «Домоболієм» Йосиф Левицький. Ми повинні писати хоча б покутським діалектом...

— І відшліфувати його фонетикою творів Котляревського, — додав Маркіян. — Адже там та сама, наша, мова, тільки не засмічена чужим шварготанням. Якби ви хоч раз були почули, якою чистою, добірною мовою розмовляв наш покійний бібліотекар Любимський. Ми ж один народ, і тому перша українська книжка, яка вийде колись друком у Галичині, не повинна мовно відрізнятися від писань Квітки-Основ'яненка, Гулака-Артемовського...

— Ти маєш рацію, — сказав Головацький, — проте я стою на тому, що наша творчість мусить мати своє регіональне забарвлення.

Григорій Ількевич, старший від хлопців років на десять, мовчки прислухався до розмови, потім розкрив ще один записаний піснями зошит.

— Ви ось послухайте, я цю пісню записав у Воскресінцях біля Коломиї. Може, вона й занесена сюди зі сходу, але співають її без мовних змін, — значить, сприймають наші люди східноукраїнську мову як свою рідну:

Козак від'їжджає, дівчинонька плаче:
— Куди їдеш, козаче?
Козаче-соколю, візьми мене із собою
На Україну далеку...

— Мало того, — підхопив Маркіян, — тут не тільки справа в мові, а й у вираженні спільноти усього нашого народу. Галицькі селяни, ці ще не усвідомлені австрійські українці, у піснях тужать за Великою Україною, — чи ж не є це ознакою прагнення до єдності? Нам про це слід пам'ятати.

— І все-таки я стою на своєму, — мовив Головацький. — Ми мусимо внести в літературу мовні скарби свого краю і тим самим збагатити загальноукраїнську літературну мову. А тому повинні ходити від села до села і все записувати, все.

— А мене, — заговорив по хвилі Ількевич, — мучать такі ось сумніви: вибираючи з надр на поверхню багатство народної творчості, щоб нею живити творчість свою, чи ми тим самим не вбиваємо фольклор? Адже глибинна риба гине, коли її витягати на поверхню.

— А чи краще буде, коли вона житиме в тій глибині, а про неї не знатиме світ? — вперто заперечив Головацький. — Правда, в розвинутих країнах Європи народну поезію витіснила цивілізована література. Можливо, це колись і в нас станеться, дай нам Боже створити таку літературу... Але ж ми, не маючи її, можемо втратити і народну, коли її не записати. Старі творці вимирають, а нове покоління уражене германізацією, полонізацією! Наша ж фольклорна епіка підтримувала на душі наш народ протягом віків, виконувала, зрештою, не тільки соціальну й національну функції, а й глибоко артистичну! Тому мусимо її рятувати.

— Це правда, — підтвердив Вагилевич. — Мусимо. Адже мало вже її не втратили, тільки демократичний рух в Європі сколихнув слов'янських учених мужів рятувати народну поезію від загибелі. Це мусимо робити й ми. Бо ким станемо?

— Ніким, — вимовив глухо Маркіян. — Цісарським бидлом.

...Хлопці пили запашне з шумою молоко, уминали кукурудзяний малай, — зголодніли за добрий шмат дороги з Криворівні до Устерік; з постелі п'ятьма парами оченят зирили за паничами менший від меншого голопузі діти, жінка стояла біля припічка, мовби вичікувала, коли хлопці наїдяться й підуть собі, а газда, цмулячи вигнуту мосянжеву люльку, говорив поволі, ніби сам до себе, попахкуючи ядучим димом та спльовуючи на долівку.

— Не сказав би-м, що раємо, але дихати вже можна. Най Бог простить, що таке скажу: не стало опришків — не спотребилися більше панам Грдлічка з Юріштаном. Та й добре, що не стало, ая... Тихо жиємо, буришку маємо, кукурудзу за афини¹ міняємо на долах, а корівка своя. Бо згадав цісар за нас. Йо... Після Штоли ще ходили опришки в горах, та недовго... Був Антошко Ревізорчук, але ми 'го не виділи ні разу. Лишень чули. Та й то він не збирався опришкувати, але кривда йому заподіялася. Кажуть, що в Дземброні справляв собі весілля — дуже файну дівку брав, Олену. То син пана Скарбка із своїми гайдуками вкрав її. А молодий якраз за молодою їхав. Перестріли і вбили панича келепами... Та й що з того?.. Ймили потім Антошка разом з Оленою у Заросляку під Говерлою, кинули опришка у прірву, а Олена сама за ним скочила... А тепер уже, слава Богу, тихо. Цісар, мой, все те до порядку притягнув...

— А що сталося з цими? — Маркіян показав у бік мандаторії.

— Е-е, та то до того йшло... Бог буком не б'є. Господь лиш дивився і чекав, коли йому того стане забагато... А Грдлічка з Юріштаном геть показалися. Опришків уже не було, а вони ще їх шукали. Почали ловити сільських парубків і гай, — ти опришко! Бо за зловлених опришків діставали гроші... Запирали отут-во в катушу, до голодної смерті допроваджували. Або й вішали, а потім казали, що сам повісився. Та від того Юріштана не лише люди, а й худоба втікала. Люди ходили скажитися до Станіславова і навіть аж до Відня... А одного разу Юріштан фест напився та й убив барткою таки свого — пушкаря. А то цісарський слуга. Забрали тоді Юріштана до коломийського криміналу, а Грдлічка пішов з папером по людях, аби хрестики ставили, — нібито склав подання на землю для гуцулів. А то була його просьба, аби випустили Юріштана. Його й випустили, але прислали сюди цісарську комісію, довго тут сиділи ко-

¹ Чорниця.

місари та й закрили мандаторію. А Грдлічку з Юріштаном вигнали. Кажуть, що Грдлічка уже сконав у Кутах під плотом. А Юріштана обкидало гнояками, бо я вам кажу: Бог буком не б'є. Погану болість має. Ходить по дорогах, а більше сидить коло Дідушкової річки та й жебрає...

— І люди дають йому милостиню, не вбили дотепер? — аж кинувся Маркіян.

— Та його й так Бог побив, — зітхнула жінка. — Йой, і йому треба якось доживотіти.

Хлопці переглянулися, вражені людським милосердям.

— Навіть хтось пісню склав, — продовжувала жінка, — бо таки страшне лихо впало на чоловіка:

Ой, пуцу я веселюху на велику тугу,
Але й убив хло' Юріштан цісарського слугу.
Приходить він до Устерік, поклонився двору:
Сам я собі славу зробив і своєму роду.
А у дворі на престолі ізгоряє свічка,
А як тото та і учув, заплакав Грдлічка.
Ой, зозуленька кувала та й кувати буде,
Вже такого Юріштана на світі не буде...

— Ось тобі віз і перевіз, — сказав Головацький, коли хлопці, подякувавши господарям, вийшли з двору. — Мій брат Іван пише мені з Відня, що ми повинні керуватися ідеями французької революції... А в нас інші — примиренські традиції...

— Він має рацію! — аж скрикнув Маркіян і стишився. — Наше слово повинно розбудити цю тиху заводь, в якій народ знаходить собі затишок після того, як вигинули месники.

— І закликати знову до пролиття крові і спричинюватися до запровадження нових катуш? — спалахнув Вагилевич.

— А ти теж повірив у цісарську ласку? — запалювався Маркіян. — Зрадив, що в Устеріках закрили мандаторію! А Куфштейн — австрійська Бастилія — стоїть! Ні, хлопці, коли ми вже запряглися до роботи, то берімо собі за взірєць не Уруського і Василевського з їх культуртрегерством, а революційність Гоцинського.

Вийшли на шлях. Далеко попереду обривалася скала, що відмежовувала дорогу від гір; було вже чутно буркотливий шум Дідушкової річки, яка впадала в Черемош.

— Хитра то політика, друзі, — заговорив після довгої мовчанки Шашкевич. — Я аж нині збагнув її: зіграти на антипольських настроях, бо ж народ добре пам'ятає шляхетську

неволю, і поселити віру в доброго німця. Аякже: Австрія ліпша від колишньої Речі Посполитої! Селянин з ласки найяснішого цісаря має право скаржитися на пана. Йому з того користі — жодної, але має віру в своє право, надію на остаточний порятунок. А пан то хто — поляк, у нас мало хто з селян знає, що є поляки й панщизняні і в них така сама доля. Трах слов'янськими лобами, трах! — так ти колись говорив мені, Іване, а нині іншої заспівав. Повіриш у доброго цісаря? Облуда! Таж владці ліквідацією цієї страшної мандаторії, яка вже стала їм непотрібною, знищили в людей віру в добре начало опришківського месництва. Ідею вбили: не буде опришків — матимете спокій, зникнуть месники — не буде й Юріштана з Грдлічкою! А щоб хлоп не збагнув цієї тонкої політики, треба тримати його в темноті.

— О, нарешті ти дійшов до істини, Маркіяне, — сказав Іван. — Просвіти треба.

— Бунтарської просвіти! — змахнув рукою Маркіян. — Щоб не лоскотала вона нерви спанілим інтелігентам, а дійшла — з букварем! — до панщизняного хлопа!

— Знаєте що, — зупинився Головацький. — Просвіта повинна стати для народу світанковою зорею, — адже так? Тому й назв'їм наш майбутній альманах — «Зоря»!

— Згода. — Маркіян взяв Якова за плече. — «Світи, зоре, на все поле, поки місяць зійде», — співається в пісні. Спочатку місяць, а потім сонце... А я напишу для альманаха оповідання про Олену, яку викрадав з весілля недоносок пана Скарбка.

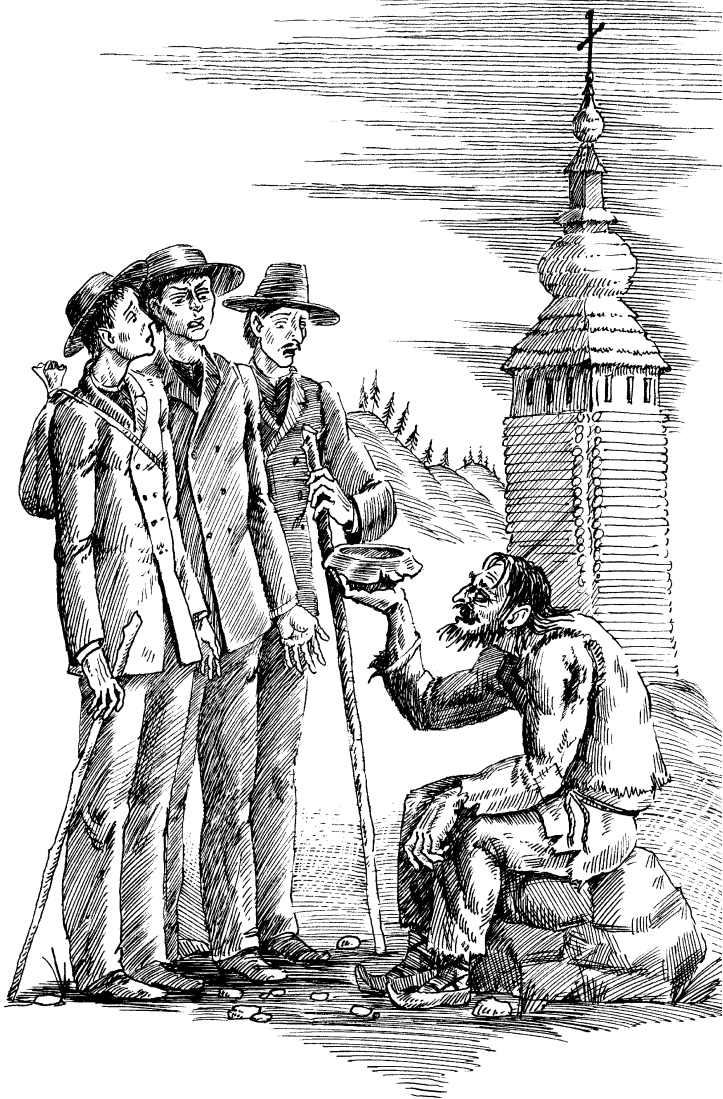
Весело шуміла Дідушкова річка, допадаючи до устя двох Черемошів — Чорного й Білого: один вибігав з гір, а другий повертав з долів. Весело стало хлопцям від того, що дійшли до згоди, і вони, не змовляючись, побігли до річкового плеса, що зеленіло внизу.

Зупинилися перед капличкою при красноїльській дорозі. Біля неї сидів жебрак, він тримав у руках перевернуту крисаню, на дні якої жовтіли мідяки.

— Пожертвуємо з нашої каси — за згоду, — сказав Маркіян, сягнув до кишені і враз сахнувся назад, а Вагилевич зблід. Кудлатий брудний старець з оголеними заструпленими руками, з важким, зарослим, морщинистим лицем дивився на хлопців ненависним поглядом.

Юріштан упізнав Івана й Маркіяна.

— Хе, — прохрипів, — науку свою знов несете в гори? Не-є, то марно, паничі, марно! Тутешньому хлопові, опріч гарапника, нічого більш не треба...

Зупинилися перед капличкою при красноїльській дорозі. Біля неї сидів жебрак, він тримав у руках перевернуту крисаню, на дні якої жовтіли мідяки.

Він проводив їх злими очима і довго хихотів услід.

Ген аж за плесом отямилися друзі.

— Надто добрий наш народ, — промовив Маркіян. — А розбійники знаходять притулок у вітварі його храму...

РОЗДІЛ ДВНАДЦЯТИЙ

Ясьо Сакрамент назавжди покинув кав'ярню «Унтер цвайундфірціг», — його прогнала шинкарка, коли дізналася, що він побратим того велетенського гевала, який виплюснув пунш в обличчя полковникові Брейнделеві, а потім ще й побив його, за що сидить у криміналі.

Вона, та тлуста шинкарка, довідалася про це від самого Яся. Надто печальні нути виводив музика на своїй саморобній скрипці, і хоч тужливі мелодії заманювали до шинку більше клієнтів, ніж веселі, все ж зацікавила її причина такої різкої переміни в настрої скрипаля. А ще часто плакав Ясьо: він не схлипував, не голосив, — тільки великі сльозини самі стікали одна за одною сивими, мов соляна ропа, бульбахами і скапували на долівку. Несила було дивитися на ту його тугу.

Ну, а Ясьо, який за своє життя ні разу не сказав неправди, виклав шинкарці геть усе, що знав про Міхала Сухоровського, і тяжко за свою довірливість поплатився: товстуха, довго не думаючи, виштовхала Яся за двері, — таж за цього грайка, що з бандюгами справу має, поліція їй таку авантуру зробить, що й кав'ярню доведеться закривати, і йди тоді з довгою рукою на Гетьманські вали!

Ясьо не впирався, його лише дуже здивувало, що хтось чомусь на нього кричав, ще й у плечі стусана всадив, — такої зневаги ніколи не зазнавав: він досі приймав від людей тільки ласку, навіть жовніри й поліцаї всміхалися до нього, давали келишок горілки, недопалок, а іноді й по плечу добродушно поплескували.

Він довго стояв на тротуарі, дивився на зачинені двері кав'ярні й намагався збагнути, що трапилося, за віщо його вигнали, але що натура в Яся була високооптимістичною і він у всьому намагався бачити ліпше, ніж є, вирішив про себе, що нема злого, аби на добре не вийшло. Ясьо був фаталіст, отож подумав, що в цьому випадку не обійшлося без вищого втручання: а може, якби він був ще трохи постояв у кнайпі, щось би з ним лучилося погане. Ну, приміром, посковзнувся б на мокрій долівці, впав би і зламав ногу або

розбив скрипку, чи, не дай Боже, забагато дали б йому випити і він обригав би якогось фацета, — багато чого могло і, певно, мало трапитися з ним у кав'ярні, а Провидіння втрутилося, і він тепер у повній безпеці.

Але треба було подумати, як жити, чей не піде Ясьо жебрати.

Він довго думав, стоячи на бруку із скрипкою в опущеній руці, і врешті прийшла до нього рятівна думка: Ясьо гратиме по дворах!

І як він до такого раніше не додумався, — це ж не слугувати в смердючій корчмі пиякам і підмальованим повіям, які за пугарем найдешевшого вина годинами вичікують клієнтів. У дворах на лавочках сидять поважні люди, які, можливо, й не знають, що взагалі існують на світі брудні пияцькі заклади; у тих дворах, немов у глибокій криниці, звук аж дзвенить і б'ється у вікна, що ніби бджолині соти дивляться на тебе своїми комірками; від музики вікна самі розчиняються, і десятки, сотні голів визирають з них, а більше всього янгольських — дитячих, і капають униз крейцери, дзенькають, вдаряючись об брук, а він, Ясьо, грає, грає і втішає людей, і славить небо, що заглядає у глибоку криницю синьою латочкою.

Грай, скрипко, грай крізь цілу ніч,
І серце край, щоб — сльози з віч,
Хай струни рвуться, гарячі сльози ллються,
За гру таку я радо вмру...

Це була насправді прибуткова праця, з вікон так і сипалися мідяки, дітлахи вибігали у двір і подавали крейцери Ясеві в руку, він очима показував на кишені, і повнилися вони, тяжіли, обтягали поли каптана.

Ясьо не знав, що робити з грішми, він зрадив, коли одного вечора побачив біля себе Арона. Трафікар підійшов, став поруч, ніби вони з Ясем давно домовились зустрітись, і запитав словами з Тори:

— Чим ця ніч відрізняється від інших ночей?

Ясьо не вмів відповісти, а що відрізняється — знав: хоча б тим, що вчора біля нього не було Арона, а нині він є.

Арон задавав це питання щовечора. Вони обидва ходили по дворах, Ясьо грав, Арон збирав мідяки у скрипковий футляр, потім заходили разом обідати до Каськи на Рури; Ясьо вже знав, що Арониха померла і пан Курковський поховав її задарма; потім западав вечір, вони удвох ішли ночувати до Аронової халупки над Полтву, і тоді трафікар запитував:

— Чим ця ніч відрізняється від інших ночей?

Ясьо звик до цього питання. Він і до Арона дуже швидко звик, — з ним було добре: обидва мовчали цілий день, але удвох мовчати виявилось набагато легше, ніж самому, та коли вечоріло і Арон ще продовжував німувати, Ясьо нетерпляче позирав на трафікаря, йому було любо чути цю єдину мовлену фразу, яка підсумовувала прожитий день. Ясьо розумів, чим відрізняється, але витлумачити не міг, проте трапилося так, що відповідь прийшла сама.

Якось Арон помітив, що Ясьо хоче чимшвидше почути це питання, і вимовив його на вулиці, їх наздоганяв пан Курковський, він настиг Яся й Арона саме в той мент, коли Арон запитав. Відповів не задумуючись:

— А тим, що вона стоїть ближче до смерті, ніж попередня.

Курковський вимовив слово «смерть» з певним пієтетом, він добре розумів це поняття, адже все своє життя осмислював його зміст. Знав візник похоронних караванів, що це слово вміщує в собі найкращу в житті мить — вивільнення. Бо ж тільки подумати: смерть примушує забути все, ніби нічого й не було: голоду, стужі, болю... Навіть найстрашніші тортури вмиють забувають мученики, коли приходить небуття. Додав:

— Велику перевагу має смерть над життям, бо життя може відібрати кожен, а смерть — ніхто.

Курковський знову не мав заробітків, бо холера давно згасла, і хоч поговорювали, що з Відня насувається нова хвиля, ніхто не міг напевне знати, чи це справжня пошесть: з Відня ніколи нічого доброго не йшло, а все, що приходило, люди однаково називали холерою... Ні, ні, Курковський не просив у Бога пошесті, але ж таки не мав тепер за що жити і чим шкапу годувати, тому радо погодився ходити разом з Ясем і Ароном.

Незабаром вони надокучили людям на Ринку, грошей перепало щораз менше, то вирішили вийти на Личаків і обійти всі двори аж до Льоншанівки, а коли зароблять певну суму, добре нап'ються в «Пекелку» — на святого Петра й Павла.

На початку Личаківської здибали Агасфера, який робив свій обхід, і взяли його з собою.

Буває ж іноді так, що останній стає першим: Агасфер, котрий пристав до гурту останнім, пішов попереду, мовивши:

— Хто хоче йти за мною, хай візьме свій хрест і йде.

Арон вельми здивувався, звідки може знати Біблію Агасфер, адже він не пам'ятає нічого, навіть свого роду, а може, це випадково прийшов йому на думку такий вислів, тому запитав теж словами з Біблії:

— Як твоє ім'я?

— Легіон, — відповів спокійно Агасфер. — Бо нас багато. — Він показав на Яся, Курковського і Арона.

— Це-це-це, — зацмокав Арон, наслідуючи рабинового цецале, — звідки ти знаєш Біблію, Агасфере?

— Я ж біблійний, ти сам мені казав про це, Ароне. А пригадала Кася, яка дає мені вечорами їсти. Вона побожна...

Агасфер говорив і йшов, не оглядаючись, вверх по Личаківській, впевнений, що ті, яким він сказав брати свій хрест, підуть за ним.

Першим запротестував пан Курковський: він не може йти бозна-куди в хресному ході, бо щовечора мусить перебивати на нове місце палю над Полтвою, до якої прив'язані його шкапи. Курковського підтримав Ясьо.

— Нехай він іде, — зупинився музика. — Най він іде своїм хресним ходом, а нам треба гроші заробляти. Бо святого Петра й Павла незабаром, з чим ми підемо до «Пекелка»? І чим буде відрізняться той день від нинішнього? — перефразував по-своєму вислів з Тори.

Арон зупинився теж: а й справді, не те що випити, їсти не матимуть за що. Він гукнув Агасферові, щоб той вернувся.

— Куди ти прямуєш, Агасфере? Якщо вже йти хресним ходом, то на Юрську гору, до вашого єпископа!

— Ароне, Ароне, — повернув голову Агасфер і скрушно нею похитав. — Чи ж то так давно ми ходили на пораду до твого рабина? І що скористали — останнього гроша позбулися...

— Це правда, Агасфере... Але в довгому хресному ході без грошей таки не обійдешся.

— Апостол той, хто бере в дорогу хліб, а хто бере гроші, той лжепророк. Кася мені й це пригадала, вона побожна...

— Але ж куди ми так зайдемо? — загорлав Курковський. Він уже не на жарт сердився на святошу Агасфера, який хто зна за що живе, а йому, візникові похоронних караванів, задарма ніхто й рісочки не подасть. — Адже в нас нічого нема!

— Тому, хто нічого не має, нічого й не бракує, — відказав Агасфер. — Знедоленим тільки один порятунок — не надіятися на порятунок. А ми в нашому поході пересвідчимось,

чи є на світі люди, які вміють подати стражденним хліба й води. Якщо подадуть, то не пропадемо, а коли ні — то навіщо жити на цьому світі, для кого?

Сказав це і пішов не оглядаючись: Агасфера взяв сумнів, чи той юнак, який обіцяв допомогти людям, виконає свою обіцянку, і постановив сам пересвідчитись: а може, більше є таких? Він зробить хрест і піде з ним по всьому світу.

Ясьо, Арон і Курковський залишилися сумні, їм жаль було, що пішов від них Агасфер. Арон жалкував, що не матиме з ким перемовитися словами з Біблії, Курковський — що не помізкує разом з Агасфером про питання життя і смерті, а Ясьо сумував тільки тому, що був добрий.

Та сум той тривав доти, доки Агасфер не зник за поворотом. Тоді Ясьо вийняв з футляра скрипку, віддав футляр Аронові, і всі завернули у перший двір.

Ясьо ще ніколи не грав такої надривно-тужної пісні, як тепер, — і посипалися щедро з вікон крейцери.

Із яблунь сипле білий цвіт,
Паде на душу тихий жаль,
Без тебе став самотнім світ,
І скрипкою рида печаль...

Мали великий збір. Ясьо грав, співав, а Курковський підспівував, Арон збирав у футляр гроші. Побратими концертували по кілька днів у одному дворі і поки дійшли до «Пекелка», настало свято — Петра і Павла.

Людно було біля корчми, грала музика на подвір'ї, притискалися в танці до своїх кавалерів розпашілі дівиці, підпиті фацети припадали губами до жолобинок між дівочими персами; музики здиміли в пилюці, смичок підстрибував над скрипковою кобилкою, на цимбалах скакали самі пальчатки, труба в трубача розтоплювалася від напруги і скапувала жовтою патокою на землю; Ясьо, Арон і Курковський вичікували, поки скінчиться танець, щоб увійти досередини корчми, та враз стихли музики і зупинилися пари: на подвір'я входив двометровий Міхал Сухоровський, він був поважний і печальний, і вела його під руку знайома всім тут Ганнуса з Погулянки...

Бальзаміна випустили за три дні після його розмови з Сухоровським. Міхал знав, що сусід по камері довго не затримається у в'язниці: Соломон сам запевняв, що викупиться. Та й справді, відразу після інциденту, коли «індійський князь» з волі Сухоровського мусив підплигувати на лежку, мов м'яч, а забаву в'язнів з великою приємністю спостерігав

наглядач, до камери завітав начальник тюрми і, титулюючи Бальзаміна князем, велів йому вийти з ним.

У Міхала зашкребла під серцем приглушена й незрозуміла тривога: такого відчуття ще не знав. Сам не міг пояснити, що викликало в ньому пригнічений настрій: чи то оголений брудний цинізм Бальзамінової розповіді, чи усвідомлення цілковитої безперспективності для людини, яку власне сумління змусило жити чесно, чи заздрість, що ось така креатура, як Соломон, опиниться на волі, а він усе життя годуватиме своїм дужим тілом блощиць, а може, — і це дивувало його найбільше, — страшно стало залишитися одному в камері після того, як порозмовляв з живою, хай і огидною, людиною...

Міхал ходив, метався по камері, мов лев у клітці, хапався рукою за груди — йому бракувало повітря; стан у в'язня був близький до розпачу, він раптом — ніби це його перший день у тюрмі — відчув, як давить на нього склепіння камери, яка та камера вузька й тісна, яке безнадійне його майбутнє життя, а скільки ще треба жити! Міхал втямив ураз, що ніколи не повернеться до своєї Ганнусі, а бачити її вряди-годи крізь ґрати і не мати змоги пригорнути, попестити, — хіба гіршу можна придумати кару для людини? А що чинити, ну, що чинити? — шепотів він і, падаючи долілиць на лежак, бився в конвульсіях беззвучного плачу.

Бальзамін повернувся невдовзі, він весь світився радістю і не приховував її від Сухоровського, та мовчав — боявся розпочинати з ним нову розмову, зверхньо поглядав на нього і злорадів, дивлячись, як мучиться його зухвалий сусід.

Так минуло два дні. А на третій, уранці, наглядач відімкнув двері й мовив поштиво:

— Колишній князю Бальзаміне, прошу виходити із своїми речами.

Сухоровського ніщо вже не дивувало, крім одного: як це так, що за цим пройдисвітом визнають титул, якого він ніколи не мав? Проте Міхалові недовго довелося дивуватися з цього приводу, він швидко пересвідчився і на все життя запам'ятав, що важить титул, якщо він навіть фальшивий, але значився в документах імперських канцелярій.

В обідню пору — Міхал не встиг ще висьорбати баланду — з грюкотом відчинилися двері і той самий наглядач, який перед тим викликав Бальзаміна, гаркнув:

— Сухоровський, виходь з речами!

Здригнувся Міхал: воля!

Проте радість була миттєва, — тон голосу наглядача надто різко відрізнявся від того тону, яким він викликав Бальзаміна: був грубий, злорадний, зневажливий і не провіщав свободи, а щось зовсім протилежне. Що: шибеницю, Куфштейн?

Сухоровський нервово складав свої пожитки в торбину, тремтіли руки, він сердився на себе за те, що так раптово здали його залізні нерви, що олімпійський спокій, зневага до життєвих лих і лихих людей вмить покинули його; він вийшов з камери зсутулений, пригноблений; ще раз перед тим, як затріснулися двері, оглянувся, немов пожалкував, що залишив назавжди цей тихий пристанівок, і подався вузьким коридором у супроводі двох конвойних — з відчуттям смертника.

Конвойні довго вели його — один попереду, другий позаду — крутими коридорами, піднімалися сходами вверх, то знову опускалися вниз; Міхал ніколи не міг і подумати, що ця тюрма така велика й заплутана, — невже монахи-кармеліти наперед знали, що їхня свята обитель служитиме колись для усамітнення в'язнів, і так побудували її, щоб арештовані постійно відчували свою окремішність від світу, лабіринтну безвихідь, пропащість!

Врешті конвойні зупинилися перед дверима, оббитими чорною шкірою. Один відчинив двері і пропав у темному коридорчику і аж за якийсь час повернувся звідти, махнув рукою, повеліваючи йти за ним. Ішли недовго в кромішній темряві, всього кілька кроків зигзагом, перед очима враз заясніла прямокутна пройма відчинених дверей, і вони опинилися у світлій кімнаті, в якій за столом сидів сухорлявий, довгоший, з висмоктаним хворобою чи то злістю або ж недоспаними ночами обличчям чоловічок в урядовому мундирі.

— Підійдіть ближче, Сухоровський, — мовив чоловічок, витягуючи вперед довгу шию, ніби хотів сам наблизитися до в'язня. — З вами розмовляє актуарій карного суду Ігнаці Зайончковський.

Сухоровський з подивом глянув на мізерну постать людини, яка викликала страх навіть у найбуваліших шавронів, — називали його Великим Інквізитором і панічно боялися. Директор поліції Захер-Мазох, презес львівського карного суду Йосиф Прессен — ці родовиті шваби, які тримали в своїх руках всю карну владу в Галичині, були для в'язнів злом далеким, а часом здавалися й спасителями,

бо деколи підсудним дозволялося подавати скарги на жорстокість поляка Зайончковського. Він тортував свої жертви голодом і безсонням, мучив середньовічними знаряддями тортур, та найбільше боялися його підступності. Недавно, приміром, облетіла кармелітську тюрму звістка про божевілья одного підсудного. Зайончковський показав йому муляж трупа спільника, підсудний усі провини звалив на мертвого, а потім актуарій звів його з живим спільником...

Міхал аж тепер зрозумів причину своїх лихих передчуттів, — від інквізиторів марно було чекати добра.

— Ваша справа, Сухоровський, — вів тихим, ледь деренчливим голосом актуарій, — обійшла всі потрібні інстанції. Але ні Найвищий уряд справедливості, ані Рада стану не підтвердили вашої участі у нічних грабунках на Клепарові й Замарстинові. Ви працювали чисто, і мені дуже шкода... Так... Інцидент з полковником Брейндемом розцінено як порушення цивільного спокою, — за це вам належить шестимісячне ув'язнення, а ви відсиділи більше. Отже, практично, ви вільні, Сухоровський...

Міхал голосно видихнув повітря.

— Але ще одна дрібниця потягнулася за вами, — продовжував Зайончковський, — і я широко дивуюся, що ви допустилися такого нерозважного вчинку. Ми не хочемо заводити нової на вас справи, обмежимося покаранням тут, у цій кімнаті... Нам доповіли, і маємо на це свідків, що ви підняли руку на князя.

— На Бальзаміна?! — вигукнув Сухоровський і, не стримавшись, голосно зареготав. — Але ж він пройдисвіт, а не князь, сам у цьому признався!

— Ми добре знаємо, хто він, — спокійно мовив Зайончковський. — Він справді не князь, і сьогодні цей титул за ним у документах не значиться. Але тоді, коли ви його били, підкидали ним, глумилися, Бальзамін був ще князем, тобто в паперах напроти його імені стояв цей титул — чорним по білому.

— Але ж ніколи князем він не був!

— Не гарячкуйте, Сухоровський... Про це, що він не був князем, ми дізналися потім, але на той час для всіх, і для вас також, Бальзамін ще фігурував як князь. Як не викручуйтеся, а факт залишається фактом, — ви підняли руку на вищого за станом. А за це в нашій державі належить кара. За побиття поміщика, графа, князя, барона з боку представника подлого стану належить п'ятдесят кий, — і

від цього нікуди не дінетесь... — Актуарій винувато розвів руками. *Dura lex, sed lex...*¹

— Але ж пане актуарій... — заговорив благальним голосом Сухоровський, йому ще ніколи не було так страшно: його битимуть! Він не міг собі уявити, що його, Міхала, до якого досі ніхто ніколи не посмів діткнутися й пальцем, будуть шмагати, як кріпака на конюшні. — Пане актуарій, змилуйтеся, я ж провчив злодія, карного злочинця!..

— Не сперечайтесь, Сухоровський. У документах три дні тому титул князя Бальзаміна, хоч і стояв під сумнівом, був ще дійсний, не викреслений. Значить, ви били князя. Я ж не можу порушувати закон, зрозумійте і мене... І раджу не протестувати, не пручатися, бо це буде розцінено як зневага влади, і аж тоді вам не минути Куфштейна.

Сухоровський стояв з зажмуреними очима, з закушеними губами; конвойні його зв'язали й поклали на підлогу, взяли по киеві, які стояли в кутку кабінету актуарія, і сумлінно били ними по спині Міхала, а Зайончковський педантично відраховував удари.

Міхал затиснув кулаком рота, щоб не заридати, — не від болю, а від приниження, він тепер зневажав себе самого, бо якби хотів, від цих трьох катів не залишилося б мокрого місця, але терпів, ламав свою гордість зі страху перед неволею і ненавидів весь світ і себе в ньому.

Екзекуція закінчилася. Конвойні нагнулися, щоб підняти скатованого, але він підвівся сам. Стояв з опущеною головою і тільки раз пильно глянув на Зайончковського, щоб запам'ятати його обличчя.

— Ви вільні, — мовив актуарій і кивнув конвойним: — Допоможіть йому вийти на вулицю.

...Музика стихла раптово, пари стояли мов укопані. Сухоровського, по якому тут, на Льоншанівці, давно вже проспівали заупокійну, впізнали всі, але ніхто не кинувся вітати, як це було колись: адже Міхал убив офіцера, згвалтував графиню Собінську (льоншанівці крутили амура тільки за згодою, гвалтівство в них вважалося найтяжчим злочином), пограбував сім родин на Замарстинові, спалив живцем сім'ю корчмаря Мордка в Голоско (а ніхто цього не знав, пили колись з ним пиво як з чесним!), — і за це все Міхала заслали до Куфштейну, а може, й повісили.

А він ішов до них, живий і неушкоджений, без циліндра й кольорової свити, у лляній вишиваній сорочці, поважний і сумний, і вела його під руку та, до якої колись ходили

¹ Закон суворий, але це закон (*лат.*).

льоншанівські парубки в тому крайньому випадку, коли вже не було куди піти; народ поступився назад до корчми, а музики давно заховалися досередини і замовляли в Малгосі по пугареві вина.

Міхал привітався, але не відповів йому ніхто, тільки Ясьо Сакрамент, віддавши Аронові скрипку, підбіг до Сухоровського і — маленький, в третину Міхалового зросту — припав до колін, обняв їх, мов блудний син вітцеві ноги, закинув назад голову і, дивлячись на свого божка великими заплаканими очима, думав: як добре, що тлуста шинкарка вигнала його з кнайпи «Унтер цвайундфірціг», що пішов він з побратимами по дворах, що не стало заробітків на Ринку і вони мусили податися на Личаківську, що покинув їх Агасфер, що на Личаківській були добрі заробітки і вони могли грати по кілька днів у одному дворі, бо інакше — не прийшли б до «Пекелка» на святого Петра і Ясьо не зустрівся б з Місьом Сухоровським.

— Чим відрізняється цей день від інших днів? — мовив поважно Арон, і тепер Ясьо міг би словами відповісти на це питання: «А тим, що не було в тих днях у мене пана Міхала...»

Сухоровський гладив Яся по голові, немов дитину, потім легко відсторонив його, сказав:

— Заграй, Ясю, людям, бо музики сполошилися — думають про мене погано, і я їх не виню... Заграй їм, найвеселяться, бо для цього і є м'ясниці... А ви танцюйте, товариство, я вам не буду заважати.

Міхал з Ганнусею подалися вулицею вверх і звернули на Круп'ярську. Ганнуса все оглядалася назад, її темні очі наливалися люттю, але була вона безсила: як переконати стільки людей, що Міхал не винен, і вони так і зникли б з їх очей назавше, та викрикнув якийсь парубійко їм услід:

— Гвалтівник! Убивця!

Вихопила руку з-під Міхалової пахви і, залишивши його на розі Круп'ярської, помчала до гурту. Роз'ярена, мов пантера, зупинилася перед мовчазною і зніченою юрбою танцювальників, відкинула з грудей на плечі довге чорне волосся і, простягнувши вперед руки, закричала хрипло, — всі стрепенулися від того крику:

— Гімнярі, паскуди, блювотники, менди, бухачі, шаврони, як ви сміли повірити в ті брехні, що їх розпустили павуки¹ про мого Міхала? Святоші мерзенні, та знаю я вас,

¹ Поліція (жарг.).

як стара лярва свої майтки! Не варті ви після цього поганого слова у свято, скислого пива у корчмі, смердячої кості на смітнику, найбруднішої курви в борделю! Тьфу на вас, тьфу, тьфу, тьфу!

Ясьо завмер, Арон і Курковський зовсім розгубилися, — видно вже було, що без бійки тут не обійдеться. Ясьо квапливо вкладав скрипку у футляр, яку вийняв було, щоб грати, Арон боязко задкував, пан Курковський помахував їм обом рукою, щоб забиралися чимшвидше звідси геть, та було вже запізно. Натовп двигнув на Ганнусю, щоб відімстити за таку тяжку образу, а вона стояла з простягнутими вперед руками і спопеляла колишніх друзів темним ненависним поглядом.

І зупинився натовп перед тим поглядом, поник: а й справді, якщо все це брехні, хто ж тоді ті, які в них повірили? Адже Міхал довгі роки був їх другом, скільки разів запівдарма до театру водив, скільки бочок пива льоншанівцям поставив, а наспівався, насміявся, натішив їх!

Розлючені парубки і дівиці, які мить тому готові були розтерзати фурию з Погулянки, обминули її і пішли — спочатку нерішуче, а потім таки побігли в бік Круп'ярської, щоб наздогнати Міхала, але він сам вертався їм назустріч, зупинився і мовив, сумно посміхаючись:

— Ідіть танцюйте, я зараз прийду. Мені Йосипа треба побачити.

А Йосип уже гатив тяжкими кроками згори, тупотів чоботиськами, аж вікна в хатах дзеленькотіли, — до нього долинув крик Ганнусі, чув, як вона назвала ім'я Міхала, і тьохнуло в грудях радісне: невже вернувся?

Коваль біг, сопів, котився, стугонів і, коли вже допав до Сухоровського, так завив, як вовк напровесні, і відійшли назад до корчми парубки й дівчата, залишивши їх на розі Круп'ярської.

...Сиділи в кузні, тихо розмовляли.

— То так не буде вічно, — говорив Йосип. — Ти мені тлумачив колись про декабристів, а я їх пізнав. Ти думаєш — вони тільки в Росії? Ні, браце, нині вони вже по всьому світу. І тут, і тут! — бив себе кулаками у груди.

— Мені це байдуже, Йосипе, — зітхнув Сухоровський, — я вже не жду другого прищестя. Я тільки зовні залишився Міхалом, а всередині — м'якуш. Міхал дозволив себе бити, чуєш, Міхал Сухоровський дозволив себе бити — тільки для того, щоб побачити волю, Ганнусю, тебе, а тепер не сплю, гризу кулаки, сором спалює душу і воля мені не мила.

— Коли сором пече людину, то вона ще не пропаща...
Ходи до мене в кузню, і той м'якуш знову крицею стане.

— Ні, Йосипе. Поки не змию свою ганьбу, не вернуся до людей.

— Що ж будеш робити?

— Вбивати буду. Одного за другим, потиху — вночі, вдень, вдосвіта, смерком!

— Усіх катів не переб'єш, їх багато.

— А нас мало? Того війська, Йосипе, того панства в нашій Галичині — тисячі, а люду — мільйони. На одного — двісті чоловік!

— Та це правда, а я що кажу, — вічно коритися народ не буде. Але треба спочатку об'єднатися, що може вдіяти один?

— Комуś треба розпочати, потім стане більше.

— І ти гукнеш людей до себе, як месія?

— Не буду кликати. Сам повоюю, сам і загину... Але доведу людям, що не бидло ми без'язике, що хтось посмів стати за правду... Ти кажеш — месія. А якщо він і прийде, то думаєш — з палаців? Ні, з яскині, як Ісус, і йому поклоняться царі...

— Як знаєш, Міхале... Може, якраз ти розпочнеш те, що мусить невзабарі статися...

— Ходи зі мною. — Сухоровський з надією глянув на приятеля.

— Ні, браце, мені ще не пора, — опустил очі Йосип. — Чую, що не пора іще. Ти підеш опришкувати, а не так треба починати. Буде революція, Міхале, вона вже йде... Десь думають мудрі голови, працюють! І вибухне вона. Не опришківство, а народне повстання! — Коваль підвів очі і сказав повагом: — А коли спалахне той вогонь, — може, й ти якусь іскринку роздмухаєш, — як займеться пожежа, чи може тоді стояти моя кузня холодною? Голими руками їх не візьмеш, Міхале, десь треба й зброю кувати.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Шашкевич вклав листа в конверт, взяв другий, обережно розгорнув його, — літопис життя покійного Любимського продовжувався. Маркіян розмотував пущений клубок до кінця, щоб почати домотувати його своїм прядивом, і в останньому мотку сподівався ще знайти слід дружини Любимського Уляни, — він тепер уже сам розумів, що важить для життя кохання і як нестерпно болісно втратити його.

Маркіян переглянув усі листи.

Директор Полтавського театру Іван Котляревський повідомляв Любимського, що вислав йому «Енеїду».

Лист від Цертелева: «З радістю посилаю вам свій «Опыт собрания старинных малороссийских песней». Якщо ви знайомі з Доленгою-Ходаковським, попросіть, щоб вислав мені дещо із своїх записів».

Від Доленги-Ходаковського: «Цертелеву дещо надіслав. А вам дарую список поеми «Наливайко» К. Рилєєва, у мене їх аж два...»

«Поема «Наливайко»? Рилєєва? І список тут — у Закладі Оссолінських... Який збіг... Я ж розпочав вірша «О Наливайку». Треба конче знайти рукопис...»

Двері до кімнати відчинилися. Маркіян оглянувся: на порозі стояв Захар Авдиківський. Його вічно похмуре обличчя сяяло загадковою усмішкою. Вуйко ніколи не сміється, — що за новину приніс? Невже... Маркіян схопився з крісла, подався йому назустріч.

— Є дозвіл? — зупинився, насторожений, напружений.

— Нарешті, Маркіяне... — Захар Авдиківський поривисто обняв племінника. — Дякуй Василевському: губернія дозволила консисторії видати сертифікат на твоє поновлення в семінарії.

Маркіян довго не відривав обличчя від вуйкового плеча, боявся, щоб той не побачив його сліз. Напруга спала, розслабилася, і враз він зайшовся довгим кашлем. Сухий, наче коклюшний, кашель виривався хрипотом з грудей, Маркіян захлинався ним, притискав до губ хустинку.

— Нічого, нічого, — гладив його по голові Авдиківський. — Підлікуємося, нічого...

Приступ кашлю минув, Маркіян відняв хустинку від уст, глянув на неї і швидко сховав до кишені.

— Що то є? — кинувся вуйко до Маркіяна. — Чому хустинка з червоними плямами? Тобі кров з носа пішла?

— Дурниці, вуйку... Якась там жилка тріснула в горлі від кашлю... — Маркіян кволо посміхнувся, був блідий, змучений. — Я довго чекав, надто довго... То тяжко, вуйку, йти, тримаючись весь час за кайданний ланцюг. Але тепер усе буде добре...

Спіймав себе на тому, що говорив тільки що словами Любимського: «Безперервний ланцюг вериг, і його розгризає люд мислю своєю, коли в нього вибивають із рук меч...»

...Директор Закладу Оссолінських Костянтин Слотвінський запропонував зібратися в рукописному відділі бібліотеки: в квартирі малі діти, ще й дружина знову в тяжку зайшла.

Рукописи зберігалися в подовгуватій вузькій келії, з якої був вхід до друкарні. Складачі, коректори й редактор часопису «Wiadomości o dziełach uczonych»¹ рідко коли користувалися дверима, що виходили у двір, — вузький прохід між стелажми служив коридором для друкарів, і кустош рукописного фонду Михайло Базилевич не раз скаржився директорові, що не може навести у відділі порядку, — ніхто вже не в силі розібратися, де рукописи, а де гранки, що їх складачі вивішують сушити на незайманих полицках.

Як учасника польського повстання, Базилевича виключили з семінарії, — посаду кустоша рукописного відділу виклопотав для нього Август Бельовський, у кавалерійському полку якого Михайло пройшов від Сточка до Берестечка. Це була спокійна робота — реєструвати манускрипти, які мало не щодня надходили до Закладу з давно закритих ще цісарем Йосифом II монастирів, із запущених замків, а недавно прийшла гора впорядкованих рукописів з Дикова — з книгозбору Тарновських.

Роботи було багато, Михайло цілими днями не виходив з продовгуватої келії; цей спокій, тиша, шелест паперів і скрип гусячого пера гнітили його, і він з пієтетом згадував тепер походи в корпусі генерала Дверницького, відпочинки на бівуаках. Його душа, яка звідала чар битв, перемог і біль поразок, прагла іншої, бурхливішої діяльності, ніж нидіння серед ветхих паперів і заялжених пергаментів, а що не мав де застосувати свої сили, то потішував себе хоч тим, що таки вдихнув у себе — на все життя! — воєнної романтики, а от Шашкевич, той тільки плакати вмів над долею народу, а коли прийшло до діла — то в кущі!

Кустош підвівся з-за свого столика, схованого за стелажми, коли в проході почулися кроки. Виглянув, заховався знову: попереду ішов Слотвінський, за ним незнайомий високий чоловік з важким обличчям, третім ішов директор театру Ян Непомуцен-Камінський.

Слотвінський зупинився, показав рукою на столик, біля якого стояв Базилевич, мовив:

— Ми тут присядемо, панове... А ви побудьте з нами, пане Базилевич, справа, яку будемо обговорювати, стосуватиметься й вас... Це мій новий працівник, учасник повстання,

¹ Відомості про твори вчених (пол.).

особа довірена... Знайомтеся, Михайле. Директора театру ви, напевне, знаєте, а це Франц Бельовський, брат Августа.

— Але ж Франц загинув... — Базилевич з подивом глянув на незнайомого мужчину. — Він...

— Ах, який ви ще жовторотий, — поморщився Слотвінський. — Сказано — Франц Бельовський, і все на цьому.

— Розумію, розумію, — почервонів Базилевич; відповідь Слотвінського образила, але разом з тим він був йому вдячний, що посвячує його у щось утаємнене, цікаве.

— Почекаємо трохи, — продовжував Слотвінський. — Поки Август приведе пана Фредра, ми встигнемо й наговоритися: відколи його обрали депутатом до станового сейму, він став ще маєстатичнішим.

Повсідалися довкола столика, одне крісло залишилося вільним, — Базилевич поштиво стояв збоку. Северин Гощинський сидів із схиленою головою, переплівши на грудях руки. В кутках його повних губ застигло невдоволення.

— Це марна затія, панове, — сказав він помовчавши. — Нонсенс. Ми звертаємося за допомогою до апологета аристократії, щоб він допоміг нам видавати революційний часопис з антиаристократичною тенденцією... І це його депутатство в Галицькому сеймі... За що? Адже на таке треба заслужити.

— Не судіть так суворо, пане Франц, — заступився за Фредра Камінський. — Олександр — особистість дуже складна, його важко збагнути. Він і сам себе ніяк не збагне, — така доля багатьох великих. Найкращий приклад — Гете... А наш Міцкевич — де він опинився, коли його батьківщину охопило полум'я?

— Не проводьте небезпечних паралелей, пане Непомучен. — Гощинський був нахмарений, не підводив погляду. — Самі пишете поезії і добре знаєте, що поет поетові не рівня.

— Я не хочу принизити Гощинського, коли говорю про велич Фредра, — підкреслено мовив Камінський.

— Їх не можна порівнювати, вони не співставляються, — сіпнув головою Северин.

Базилевич пильно придивився до Гощинського, він зрозумів, хто цей чоловік, і пройнявся гордістю за себе, що його посвячують у найпотаємніші справи, які започатковуються такими великими людьми.

— Навпаки, — заперечив Камінський. — Найкраще вивіряти оцінку на антиподах, — якщо брати до уваги літературний рівень творчості, а не світогляд. Який той рівень у

консерватора, а який у революціоніста, — чи за рахунок ідей не знижується майстерність; який у класициста і в романтика, — хто що витискає із можливостей обраного напрямку; який у комедіюписця і в трагіка, — як використовується потенціал жанру...

— Ви розриваєте дві нероздільні категорії: світогляд і майстерність, а це помилково...

— Але ж факт залишається фактом: талант Фредра переріс його світогляд. На нього обурюються демократи за ідеалізацію аристократичних гнізд, а аристократи докоряють йому, що він охаює власне гніздо. Його комедія «Ніхто мене не знає» — це, скажу вам, сміх у будинку божевільних. Яка гірка іронія: шляхта доводить забавами і балами, що вона ще жива... Ті, які рахували просо в горшках, форсять у парадних мундирах, — це ж про нинішній день, пане Франц! А «Пан Йов'яльський»! Здер образ з живого шамбеляна, якого ми всі знали, і висік, вишмагав весь клас — вироджений, без майбутнього. «Gdzie ja jestem? A są tutaj ludzi-i?»¹ ...Будьте справедливі, Франце. А депутатство... Та він їм стільки всолив — у моїй присутності, — що я сам дивуюся. Але ж — авторитет!

Гощинський підвів голову, в його очах темнилася зневага.

— Як ви гарно вигороджуєте Фредра, пане Непомуцен... А не хочете самі собі признатися, бо ж вам вигідно ставити прибуткові комедії, що його сміху владці не бояться. А щоб застрахуватися від можливого різкого випадку Фредра, вони взяли його на прив'язь — депутатством. І він дає себе тримати, — це ж вигідно: бути кумиром у черні і своїм у палацах... Каштелян з його «Нового Дон Кіхота» недвозначно каже: «Треба бути божевільним, щоб хотіти переробити світ. Що буде з шляхетними поривами, коли людство почне керуватися нищими гаслами?» Вам ще щось більше потрібно, пане Непомуцен, для характеристики Фредра?.. Але я прийшов до нього: нам треба грошей, і він їх має...

— Тихо, ідуть, — підвів руку Слотвінський.

Проходом між стелажими ішов попереду високий з ледь зсутуленими уже плечима Олександр Фредро, ішов з гордо відкинутою назад головою, а вік таки лягав на плечі й приземлював його поставу; у лівій руці тримав капелюха, у правій — паличку; за ним ступав щуплий з сивуватими скронями бібліотекар Бельовський; Август із-за спини Фредра

¹ Де я знаходжуся? А є тут люди? (Пол.).

підморгував колегам, мовляв, усе в порядку, маестро має добрий настрій.

Драматург галантно поклонився присутнім, ковзнув поглядом по обличчях і, поки сів у вільне крісло, приглянувся пильно до Гощинського, якого представили йому як брата Августа. Очі обох на мить зчепилися і тут же відштовхнулися: Фредро впізнав поета, — їх колись знайомив Камінський у театрі після спектаклю «Дами і гусари». Гощинський тоді перший раз зупинявся у Львові.

Тепер згадалася розмова у фойє театру.

«Ах, що ви наробили, пане Фредро, — сказав з неприхованою іронією молодий, та вже голосний «Канівським замком» і «Банкетом помсти» поет. — Стільки пар розбили, аж три! А вони могли б поженитися і наплодити цілу зграю сарматців... Великої шкоди завдали ви польській нації!»

Знаменитий драматург зверхньо глянув тоді на Гощинського і мовив, недбало перефразовуючи рядки рефрену із його вірша «Банкет помсти».

«А все ж меншої, ніж міг зробити один поет, коли б поспільство слухалося його макабричного заклику: «wypić krwi z nami i zakąsić sztyletami!»¹. Уявіть собі, що сталось би з людьми після такої учти».

Більше вони тоді не розмовляли, порозумівшись одразу. Гощинський ретирувався, склавши для себе назавжди незмінну оцінку таланту драматурга, а Фредро викинув з пам'яті інцидент з молодим поетом, поезію якого — навіть «Канівський замок» — вважав набором заримованих політичних гасел.

І ось випадок звів їх знову, вони впізнали один одного, — Камінський не думав, що так станеться. Колишня зустріч була надто короткою... Проте давня неприязнь заворушилася в душах обох, Гощинський вирішив не просити у Фредра допомоги.

— Я слухаю вас, — сказав сідаючи Фредро.

Гощинський мовчав. Камінський утратив будь-яку надію на порозуміння між поетами, та все ще спробував рятувати ситуацію.

— Справа дуже конкретна, — заговорив, зніяковіло посміхаючись. — Ми хочемо видавати у друкарні Закладу часопис... Ну, самі розумієте, не маємо засобів. Тому задумали звернутися до вас. Тисячу ринських... Ми їх вам повернемо після виручки з трьох-чотирьох перших тиражів.

¹ Випити з нами крові і багнетами закусити (пол.).

— Який характер матиме часопис? — спитав Фредро.

— Ну, звісно який... Польське повстання програло через традиційні помилки нашої аристократії... — Камінський зам'явся. — Ви ж самі висміюєте...

— Нікого я не висміюю, — перебив Фредро. — Я не трєфніс¹. Мої комедії, як справжня штука, ніколи не бувають однозначні, і коли хтось на спектаклях сміється, то тільки з двох причин: або він радий, що побачив у моєму героєві сусіда, або ж побачив самого себе, а тоді регоче ще дужче, аби ніхто не подумав, що це про нього...

— Тому ваші комедії мають вартість розважальну, — кинув Гощинський.

— Нас з вами розсудить час, пане... Я маю гроші, але для того, щоб іти в одній упряжці з вами, мені треба бути впевненим, що ваш часопис матиме інший характер, ніж шкідливий — і для поезії, і для суспільства — вірш Гощинського «Банкет помсти».

Усі понурили голови, тільки Базилевич переводив погляд з одного обличчя на інше, не знаючи, на який бік стати. Але ж Гощинський — бельведерчик. Як на який бік?

— Що ж, панове, — промовив Гощинський, уже без зла придивляючись до старіючого драматурга: його пещене обличчя осувалося, ніби шкіра стала важчою і поволі пускалася м'язів. — Продовжувати розмову немає сенсу.

Ніхто нічого не відповів. Мовчав і Фредро. Врешті він відчув, що його присутність тут зайва, підвівся, поклонився на прощання Слотвінському і подався до виходу. Август не пішов проводити.

Маркіян упізнав Фредра, посторонився у вузькому коридорі, даючи йому дорогу. Шанобливо поклонився, та Фредро наче й не помітив юнака, швидким нервовим кроком подався до виходу.

Постукав у двері. Довго ніхто не озивався зсередини, потім почулися кроки, двері прочинилися, — Маркіян сто-ропів, побачивши перед собою Базилевича.

— Шашкевич! — тихо вигукнув кустош і вислизнув у коридор, немов злякався, що Маркіян зайде досередини. — Доміне... ти тут?

— Тут, Михайле, тут... — якимось бездумно відказав Маркіян, не можучи втямити, що робить у рукописному відділі Базилевич, — встиг про нього вже й забути. — Мені потрібно переглянути деякі рукописи... Сягнув рукою до дверної клямки, але Базилевич не вступався з дороги.

¹ Блазень.

— Там директор, і в нього... Я скажу їм...

— Ти тут працюєш?

Базилевич вмиль заспокоївся: адже він займає в закладі поважну посаду, з ним мусить рахуватися будь-який відвідувач, і Шашкевич — теж. Промовив з гідністю:

— Я кустош рукописного відділу.

— Путі Господні неісповідимі... — Маркіян виходив із стетерілого стану: перед ним стояв живий Базилевич, який колись підло зрадив його і каявся потім і пішов з повстанцями, щоб кров'ю змити свою ганьбу. Змив, очистився? Хто він зараз — цей чоловік, який пройшов крізь вогонь?

Дивився йому в очі, читав у них гордовитість, навіть зверхність: «А ти не пішов, побоявся, я ж казав тобі колись, що ти сам захочеш подати мені руку». І Маркіян таки подав. Вагаючись і неохоче втиснув її у простягнуту руку Базилевича: треба простити, кожна людина може помилитися, а все ж дотик долоні кривдника опік...

— Мене виключили з семінарії, — сказав Базилевич. У тоні його голосу зазвучала нотка гордості, він ніби зрівнювався тепер із своєю жертвою — Шашкевичем; цієї рівності Маркіян не бажав, відказав холодно:

— А мене поновили, Михайле. Кожному своє... Ну, vedi. Мені потрібно переглянути фонд Любимського. Напевне, тут його папери.

— Так, так, я сам реєстрував, Бельовський передав недавно. Але ж там директор і його гості...

— Я не буду їм заважати... — Маркіян рішуче відчинив двері, примушуючи Базилевича увійти досередини.

Слотвінський виглянув з-за стелажів, махнув хлопцям рукою, щоб почекали. Базилевич безпорадно розвів руками, мовляв, відвідувач не слухається; Маркіян готовий був повернутися, зрозумівши, що й справді невпору зайшов, та за Слотвінським виглянув ще один мужчина, — Шашкевич упізнав Гощинського.

— Маркіян? — протягнув уперед руки Северин. — Добродії, це ж мій юний друг Шашкевич. Затримаємося ще на хвилинку, ідіть до нас, Маркіяне.

— Ми мусимо затриматися, — почув Маркіян ледь роздратований, владний голос.

Глянув убік: у темному кутку між стелажми сидів за столиком директор театру Камінський, біля нього стояв русявочубий щуплий чоловік. Русявочубий чіпким поглядом міряв Маркіяна. Шашкевич упізнав у ньому Августа Бельовського й кивнув головою; Бельовський відповів на

привітання надто стримано, і в Маркіяновій пам'яті вмиє зринув новорічний морозний день.

...Переклад уривка з «Канівського замку» залишено удома на столі. У кишені плаща лист до Анни. Сніг засипав Широку вулицю в сажень. У прокопаній стежці до семінарської брами стоїть знічений Базилевич... Маркіян полишає його, — зрадникові немає прощення... Ринкова площа... В голові сам собою складається вірш про Хмельницького. З кав'ярні вибігає офіцер, а від університету насувається гамірна юрба академіків, і Август Бельовський вигукує гасло: «За нашу і вашу свободу!». Зібрання на Збоїськах, Базилевич теж іде до повстанців, потім — зустріч Маркіяна з Вагилевичем і його докір: «А тут хто буде орати?». Все це вмиє сплигло в пам'яті мовби для виправдання: чому не пішов...

Він може сказати — чому, але ніхто його не питає; над ним зверхньо підноситься Базилевич і міряє його чіпким поглядом Бельовський; протест і злість скипають разом у Маркіянових грудях... «Я вам тут заважаю?» — «Ми раз уже тебе кликали, а ти не пішов, то чому сердишся, що не покликали нині?» — «І добре, що залишився тут, хто буде моє поле орати, хто?» — «Не гарячися, Маркіяне, я все розумію, залишився з нами на хвилинку...»

Гощинський спостерігав мовчазну перепалку між Маркіяном і Августом, а коли погляд Бельовського зм'як, Северин взяв Шашкевича за плече, провів до столика, сказав Слотвінському:

— Ви представили мені свого довіреного хлопця, а я вам свого. За мого будьте спокійні.

Маркіян помітив, як перебіг рум'янець по обличчю Базилевича.

— Ми мусимо затриматися, — повторив Бельовський. — Бо ж нічого не вирішено. Не треба було тоді й збиратися... Ти, Северине, надто категоричний. Але пропало... І неправда, неправда, що комедії Фредра мають тільки розважальну вартість. А тепер подумай, де дістати гроші для видання нашого часопису.

— А може, обмежимося моєю «Конфедераткою»? — запропонував Слотвінський. — Уже кілька накладів пішло потаємно в світ...

— «Конфедератка» — це комар, а нам потрібен шершень, — відказав Гощинський. — Інформацій і шпильок замало на сьогодні, нам потрібна справжня революційна література... Панове, ситуація нині така, що революція повинна визрівати на місці. Лелевель став непоправним

утопістом. Французський уряд розпустив його Комітет, а наш великий Йоахім висилає запального й амбітного поручика Залівського до краю, гадаючи, що як він сюди прибуде й кине клич, то готові озброєні полки виринуть з-під землі й підуть переможним маршем проти царя і цісаря. Я боюся прибуття Залівського... Для того щоб піднятися знову на боротьбу, ми мусимо утворити в краю сітку конспірацій. Кожен п'ятий громадянин повинен бути залучений до таємного товариства, зобов'язаний присягою, а для цього потрібен революційний часопис, в якому б друкувалися статті про наше програне повстання, — і правду, правду про все!.. Щоб у ньому друкувалися твори італійських і французьких революціонерів, поезія декабристів. І є ж тутешні, русинські автори...

— Пан Северин має велику рацію, — підтримав Гощинського Камінський. — Залучити до співпраці в часописі русинських авторів! Без спілки з русинами ми знову будемо подібні на птаха з одним крилом... А вони є, ті автори, народжуються із свого фольклору, я знаю... Я мав автора-русина, який написав для мого театру такий собі плаксивий водевіль, а глядач натовпом валив! Потім мав нагоду розмовляти з самим автором. Скільки творчої потенції у того Сухоровського, — і марно! А він мені каже: «Я ніхто, після мене гряде такий, в якого я не гідний буду розв'язати ремінь його взуття...» І зник мені з очей...

— Може, це ви, Маркіяне, той, що гряде? — підморгнув Шашкевичеві Гощинський.

Маркіян спалахнув. Вдячно глянув на Камінського, ще ж бо від жодного поляка не чув таких слів, сказав палко:

— Гряде! Після кожного меншого народиться сильніший, і прийде, прийде до нас такий, якому ми й справді поклонимось до ніг.

Гощинський пильно глянув на Маркіяна, скупно посміхнувся.

— Панове, — сказав він по хвили. — Мені не пасувало... я не міг просити грошей в Уруського. А тепер попрошу... І ми видамо часопис. Буде він органом нового таємного «Союзу друзів народу».

Слотвінський узяв під руку Гощинського і повів його до виходу. Камінський якусь хвилину сидів за столиком, потім спохопився.

— І мені пора... А ви при нагоді зайдіть до мене, юначе, — глянув на Маркіяна. — Я вам розповім вельми цікаві речі про того мого автора. Його життя варте пера!

— Розпочинається цікаве і велике діло, Маркіяне, — мовив Базилевич, коли вони залишилися в рукописному відділі удвох.

Маркіян пильно глянув на Михайла.

— Я дам тобі, колего, пораду словами Курція, — сказав. — Тих, хто слухає, чекає те, що всіх, а тих, хто радить, жде особлива небезпека. Це стосується нас обох. Зважмо свої сили...

Обличчя Базилевича стало ввічливим, догідливим.

— Ти хотів переглянути рукописи Любимського. Я вже поклав їх на стіл.

— Дякую, Михайле. Вони мені дуже потрібні.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Усе це — нині таке звичне, проклепане Богослуженнями, просякле цвіллю, пропахле помийним смородом з кухні, — приходило до Маркіяна колись майже щоночі кольоровими снами. Він повертався, прощений і поновлений, у свою семінарську кімнату, у свій клас і через вікно дивився на кругловерху зелену гору Шембека, під якою шкатулкою притулився неймовірно маленький будиночок Оссолінеум, а в класі і в кімнаті — незнайомі й набагато молодші за нього юнаки, і кожного разу вони ставали ще молодшими, а він щораз старішав; зайняті своїм ділом студіозуси не звертали на нього уваги і розмовляли про щось таке, чого він зовсім і не знав; з розпачем усвідомлюючи свою відірваність і не-обізнаність, Маркіян прокидався і, западаючи в другий сон, знову марив семінарією, і безнадійно старішав, відходив від неї, повертатися ставало все трудніше, а потім ті сни обірвалися.

Тепер Маркіянова присутність у семінарії стала буденною, і хоч як екстерніст не мешкав тут, а тільки відвідував коррепетиції і Богослуження, здавалося йому, що ніколи не покидав цих стін, і перша радість повернення давно зблякла, пригасла у казарменій, підозріливій, схоластичній і ворожій атмосфері.

Одна втіха, що цілий рік трималися разом — Іван, Яків і він, Маркіян, а ще приєднався до них академік третього року богословія Іван Вендзилович — майстер грав'юр, акварелей і олійного живопису: для нього, як і для «Трійці», богословіє було засобом майбутнього існування, — ніхто ж бо не робив собі ілюзій, що проживе з літератури чи з малярства.

Цього артиста-маляра друзі запримітили давно. Був він ніби не від світу цього: жив своїми артистичними уявленнями про світ; кучеряве волосся, здавалося, ніколи не знало гребінця, реверенда захляпана фарбами; його завжди

соромили віце-ректор і префект, він їх зауважень і повчань ніби й не чув. А одного разу мало не поплатився місцем у семінарії: прийшов на Богослуження без реверенди. Втратити реверенду вважалося одним з найтяжчих злочинів (дехто й продавав), а мовчазний Вендзилович довго не міг пояснити, куди вона поділася, поки не згадав, що забув її у друкарні Закладу Оссолінських, де виконував замовлення видавця «Wiadomości»¹ Костянтина Слотвінського, — реверенда служила там йому халатом.

«Трійця» трималася окремо, — вихованці семінарії бойкотували Маркіяна, Івана і Якова за те, що вони розмовляли поміж собою по-русинськи. Розсудливий і спокійний Головацький не раз у суперечках намагався переконати найзатятіших полонофілів, що кожному неопресвітеру після висвячення і отримання нової реверенди, споднів, чобіт, палиці знання русинської мови необхідне. Таке переконування викликало лише глузливий сміх, вихованці демонстративно зривали іспит з церковнослов'янської мови, за що, правда, поплачувалися після висвячення: ректорат посилав їх на науку до святоюрського дяка, який злуплював з них чималу мзду.

Вендзилович ні з ким не зближувався, розмовляв мало, ніхто не знав, поляк він чи русин, ні з ким не ділився своїми поглядами, його мовою був рисунок — олівцем, пером, вуглем, і симпатії його до отців-професорів, префектів, віце-ректорів, ректора і самого митрополита Михайла Левицького можна було визначити, заглянувши в альбом маляра. Там зберігалися портрети їх усіх, і, в цілковитій подібності до натури, відбивали авторську симпатію: були там лики мудрі, добрі, потворні, глупі або ж карикатурні.

Художник дозволяв вихованцям заглядати у свій альбом — їм було цікаво, а для автора це не становило небезпеки: політикою тут не пахло, та й не вивішував же він ті портрети на стінах.

Маркіян теж якось переглянув рисунки Вендзиловича і зорієнтувався, що найбільш подобається йому професор катехитики отець Ільницький. Невдовзі це підтвердив сам маляр.

Одного дня отець Ільницький зайшов до класу й почав читати лекцію церковнослов'янською мовою. Вмить почувся свист із задніх рядів, далі засвистів майже весь клас; замовк професор, закрив катехізис і вийшов з-за кафедри.

¹ Відомості (пол.).

Тоді Вендзилович схопився з місця і вигукнув:

— Свині!

Стихло, ніби хтось затулив роти свистунів однією долонею. Хто зна, яка б веремія почалася, якби це слово вигукнув Шашкевич, Вагилевич або Головацький, — від Вендзиловича ніхто такого не чекав. Отець Ільницький знову вийшов за кафедру, а Вендзилович пересів до «трійці».

— ...Ні, ні, вони не всі такі, — заговорив художник, коли четверо друзів вийшли з будинку семінарії і, поминувши Заклад Оссолінських, обгинали гору Шембека, йдучи в напрямі Пелчинського озера.

Це місце гульбищ і забав опустіло з того часу, як магістратські владці розпорядилися закласти на високому схилі, що спадав до озера і утворював разом з протилежним схилом гори Шембека мальовничу довгу улоговину, холерний цвинтар, який люди назвали теж Пелчинським, так легко віддавши назву найкращого куточка Львова найстрашнішому.

Хлопці обійшли озеро з правого боку, щоб не наближатися до моторошного пустирища з горбами без хрестів, зарослого кропивою, будяками й лободою; посохли там деревця, навіть птах на них не сідав. Подумалося Маркіянові, що закладено цей цвинтар так близько від міста не зі злого умислу, а з органічної властивості державної системи, — і вона не має вже сили відчувувати недугу із свого організму і звикається з нею, як стара людина зі своїми болячками перед смертю.

— Не всі вони такі, — знову почав Вендзилович. — Засвистіли найзатятіші нахаби, за ними — ті, які боялися тих нахаб, — не їхньої сили, а ігнорації; інші ж мовчали, обравши для себе таку тихесеньку, аж до підлості, форму протесту...

Синюваті рум'янці підпливли в Маркіяна від шиї аж до скронь, він зупинився і довго сухо кашляв; Яків опустив голову, тільки Вагилевич звів густі трикутні брови й відказав роздратовано:

— Забагато честі для них, щоб я реагував на їх свист... Твань, моральні дегенерати, які приносять після вакацій із сільських та повітових мандаторій фальшиві свідоцтва моральності, нажершись перед тим поміщицьких обідів і залишивши батькам їх довірливих дочок з животами. Пройдисвіти, що заручаються з попівнами, забирають частину віна і просять потім призначення в інший повіт, невігласи, які «отченаша» не знають, а займають греко-католицькі парохії, тупиці, котрі не чули про Міцкевича й Гощинського!

— Добре обороняєшся, Іване, знаменито! — несподівано для хлопців запалився мовчазний Вендзилович. — Тільки непереконливо... Твань, кажеш. То як можеш дозволити такий нечисті плювати собі в обличчя?! Християнський смиреннику, а ти підстав другу щоку й пишайся далі своєю вищістю, і розумом, і знаннями, а він на тобі потопчеться, ще й п'ятою на твоєму благородному лику плювок розітре! Бо ти мовчиш... А мовчиш не з гордості, а тому, що боягуз єси!

— Заспокойся, Іване, — сказав Маркіян Вендзиловичу. — Ти маєш рацію... І я ніколи, ніколи більше не прощу нікому зневаги. Хлопці, та чи ж можна звершити те, що ми задумали, в мовчазній покорі?

— Ні, не можна, — сказав Головацький.

Вендзилович зупинився, пильно глянув на товаришів.

— Не знаю, яке ви діло задумали, але коли воно справжнє, не впораєтеся самі... Люди не сплять, організуються, збирають сили, тож чи маєте ви право стояти осторонь? Я міг би вас впровадити до конспіраторів...

У Вагилевича забігали очі, та Вендзилович їх не відпускав, тримав своїм вимогливим поглядом і чекав відповіді.

— Конспірації — не для мене, — сказав урешті Іван.

— І не для мене — теж, — приєднався Головацький.

— А я не знаю, — мовив Маркіян. — Я ще не зовсім зважив свої сили. А щоб збагнути їх, потрібно невірному Фомі діткнутися до ран...

— Тоді бувайте, — змахнув рукою Вендзилович. — Тих, хто захоче прийти, я буду ждати завтра о восьмій вечора біля брами на Руській, 10.

...Під серцем муляла тривога. Не був це страх, а відчуття невпевненості: чи обдумано вчинив, що прийшов сюди, адже вороття не буде. Маркіян усвідомлював, що таке конспірація: які обов'язки, неволя й дисципліна ляжуть на нього, коли увійде в таємне товариство. І заради якої ідеї він нестиме цей тягар?..

Бамкнув на вежі Корнякта Великий Кирило, закликаючи прихожан на вечірню, зупинився Маркіян на розі Шкотської й Руської, — дзвін старого благовіста, вилитого коштами братчиків більше як двісті років тому, немов перестеріг його, нагадавши, що тут, на Руській вулиці, вперше в історії українського народу зібрався гурт одержимців, які вголос заявили про своє існування, і великий подив сколихнув тоді містян, і ядуча лють пройняла патриціат міста, бо ж забули — і посполиті, і патриції, — що на Соляній вулиці живуть русини.

А вони підвели голови, і вулицю назвали Руською, і церкву забажали мати, і школу, і друкарню. Та друкарня померлого у злиднях Івана Москвитина була знайдена в підвалах лихваря і коштами русинів викуплена, — перейшла вона з рук першодрукаря в русинські руки, зібрала біля себе мужів учених, яких, здавалося, тут ніколи не було, і вирости на Руській перші борці проти єзуїтського мракобісся, професори визріли, які потім подалися до серця України Києва — в академію.

Єдиний ланцюг — від Івана Федорова через Львів до Києва, єдина жила, єдиний нерв; б'є в креш сердечком Великий Кирило, кличе до себе, то чому Маркіян звертає до брами десятого номера, чи ж сюди пролягає та його дорога, яку обрав, коли приймав материнське благословення у Княжому, чи слід йому заходити в цю браму?

Маркіян прийшов загодя, ніби знав наперед, що вагання терзатимуть його душу, коли наблизиться до умовленого місця, — можна й передумати, можна й піти геть... Вендзиловича ще не було. Маркіян проходжувався правим боком вулиці і кожен раз, минаючи десятий номер, відчував, як спирає йому подих справжня тривога; а дзвін на вежі Корнякта без угаву бив і бив, додаючи упевненості й рівноваги: благовістує на Руській вулиці русинський дзвін, є рущина, то можна і єднатися із слов'янськими братами для спільної боротьби проти тиранії; у нас спільна кров, а різні імена, і вдача різна, і звичаї в кожного свої, та рівні перед матір'ю Слов'янщиною. І станемо добрими сусідами, — у кожного своя хата, своя віра і свій вітвар, а на спільний жертovníк всяк несе свою пожертву, виплекану власними руками й розумом; з гідністю несе і гідно приймають її єдинокровні брати.

Проходжувався і думав про те, що вже складений сукупно з Іваном і Яковом альманах «Зоря, писемце, присвячене руському язичу», — і епіграф «світи, зоре, на все поле, поки місяць зійде» стане першим кличем, а книжка — першим проблизком після довгої темної ночі, і вулиця Руська, на якій колись світило просвітне сонце, а потім чорно на ній стемніло, знову освітиться і, дай то добра доле, проляже вона до великих магістралей, і підемо ми нею із власними набутками.

Із русина щирою груди
В побратимий летить край,
Побратими, де суть люди,
Поза Волгу і Дунай! —

прошептали уста, і зрадів Маркіян так само, як тоді, коли вперше склалися в нього рядки про Хмельницького. Тепер він уже знав, що може писати вірші, що це йому дано від Бога, та кожного разу втіха дотикалася серця, коли думка вбиралася в поетичні шати.

Є в нього вірш «О Наливайку», — і як співзвучний він поемі Рилеєва! Є в нього оповідання про опришків «Олена»... Є в них альманах! Зібрані народні пісні; Маркіян написав розвідку про Хмельницького, у Вагилевича народилася поема «Мадей»; Головацький підготував дослідження про знайдені рукописи у монастирі Василя Великого. Руслан, Далибор і Ярослав виступлять першими авторами друкованого українського слова в Галичині, відгукнеться західний край України до Києва, Харкова і Полтави, — світи, зоре, на все поле, бий, Великий Кириле, на велике свято!

Вельми здивувався Маркіян, коли біля брами десятого номера побачив Вагилевича і Головацького.

— Чому ви тут? — спитав.

— Де ти, там і ми повинні бути, — відказав Яків. — Нам не можна розлучатися... Кожен окремо стане тільки третьою, а всі — одним цілим.

— Мов триєдиність Божої сутності, — посміхнувся Вагилевич.

Маркіян відчув, як гарячий клубок підкочується до горла, і, певно, був би схлипнув — розчулений і щасливий, — якби в ту пору не підійшов Вендзилович. Художник кивнув їм головою, і хлопці пішли за ним у темний під'їзд.

Зупинилися біля низьких дверей в кінці під'їзду, — крізь такі двері входять до підвалу або сутерин, — Вендзилович дрібно постукав, тричі повторив стукіт, почувися глухі кроки, впала защіпка, двері тихо прочинилися, — хлопці увійшли в зовсім темний коридор. Вендзилович шепнув друзям, щоб не полохалися і виконували те, що накажуть; хтось зайшов їм за спину і по черзі зав'язав хустинами очі, чийсь глухий голос наказав взятися за руки, і вони пішли гусаком по коридору. Спускалися вниз, кудись повертали, потім довго йшли по рівній долівці, поверталися знову, — було таке враження, що їх водять колом по коридорчику. Врешті зупинилися.

Самі зняли пов'язки з очей. Пахло цвіллю, підвал був вузький і низький, у сутінку хлопці побачили стіл, на якому блимала єдина свічка; за столом сиділо троє чоловіків, а один стояв перед ними, мов перед суддями, полум'я свічки відбивалося в його розширених зіницях, миготіли в них два язички, і від того очі здавалися натхненними до фанатизму.

Середній за столом задавав питання, вислуховував відповіді опитуваного, на прибулих не звертав жодної уваги.

- Чи, на думку прозеліта¹, Польща може відродитися?
- Вірю в це, як у Господа Бога.
- Якої бажаєте форми правління для майбутньої Польщі?
- Республіканської.
- Чи згодні ви, щоб колишнє Польське Королівство стало федеративною республікою?
- Згоден.
- Яка кінцева мета «Союзу друзів народу»?
- Скинення деспотів.
- Що потрібно перш за все зробити для здійснення цієї мети?
- Усунути від керівництва аристократів.
- Прозеліт знає статут, — сказав середній за столом. — Підведіть його до присяги.

Крайній вийшов на середину, подав прозелітові оголеного меча, той притиснув його до грудей і підійшов до розп'яття, що стояло біля стіни. Вклякнув і, чітко вимовляючи слова, присягав віддати своє життя за відродження Польщі.

Коли прозеліта вивели, середній звернувся до Маркіяна:

— Ви маєте бажання вступити до таємного «Союзу друзів народу»?

- Ми хочемо знати програму «Союзу».
- Ви русин?
- Так.
- З програмою вас ознайомить пан Вендзилович. А тут ви прослухали основні її постулати.

— Ми нічого не чули про роль українського і білоруського народів у боротьбі за федеративну польську республіку.

— Таких народів, фактично, нема... Це племена, які повинні підтримувати загальнопольську справу. Народ — це сукупність людей, що має своїх речників.

— І ви думаєте, що вас підтримають українці й білоруси при такому ставленні до них? — почервонів Маркіян. — А вони, ці народи, вже мають своїх речників. Про Яна Чечота, друга Міцкевича, ви повинні б відати, а Котляревського знають сьогодні і чехи і серби. Чому так уперто не хочете знати ви? І для чого називати майбутню Польщу федеративною республікою, якщо ви заздалегідь ігноруєте національності, котрі повинні, за вашим статутом, складати федерацію?

¹ Наверненого.

— Племена, про які ви згадуєте, матимуть можливість розвиватися в умовах демократичної федерації.

— Русинський народ на цьому терені складає більшість. І мої роди не захочуть бути слугами виключно польської справи... А скажіть мені, Гощинський поділяє ваші погляди?

— «Союзом» керує не Гощинський, а «Союз польських вуглярів...». Вендилович, пов'яжіть їм очі й виведіть. Коли познайомитеся із статутом і беззаперечно приймете його, тоді зможете прийти сюди ще раз.

До підвалу глухо долинуло бамкання Великого Кирила...

Одноокий директор львівської поліції Захер-Мазох наказав Зайончковському замовити столик у казино Гехта на двох. Викликати актуарія до себе в кабінет не хотів, — у кабінеті справи вирішують, — а в цьому випадку треба було їх обдумати, обговорити, щось поставити під сумнів, — словом, ще не настала пора для категоричних розпоряджень.

Парадні двері відчинив круглий, немов набитий половою мішок, порт'є. Він був у мундирі з жовтими лампасами, як належить, тільки на голові, замість форменого кашкета, мав зелену ярмулку з червоною китицею. Ця ярмулка привернула увагу заклопотаного директора: наче й не чув досі, щоб магістрат міняв для порт'є форму; а втім, це його не обходило, він подав пороховика круглому бельбасові, а тоді помітив, як той нахабно простягає до нього — директора поліції! — руку, вимагаючи плати за послугу.

Стиснув губи, щоб гаркнути на нахабу, але порт'є незворушно облизував директора улесливим поглядом; улесливість у його очах змішувалася з якоюсь незрозумілою для Захер-Мазоха фамільярністю; бельбас, не опускаючи руки, дивився на нього, як на старого знайомого, і ніби дорікав, що той не хоче признаватися.

Директор приглянувся пильніше, — щось дуже знайоме було в розплимому обличчі порт'є; Захер-Мазох здвигнув плечем, вийняв з кишені десять крейцерів, опустив у наставлену долоню.

Попрямував до дверей залу, бельбас підкотився й відчинив їх, ще раз наставив руку, директор шикнув «weg!»¹, порт'є, схаменувшись, позадкував.

У залі за накритим столом уже сидів вихудлий, аж синій, актуарій карного суду. Зайончковський рвучко встав, поклонився і сів, поїдаючи очима свого начальника.

¹ Геть! (Нім.)

— Що в Нагуєвичах? — без вступу запитав Захер-Мазох, сідаючи за стіл. Не відриваючи погляду від Зайончковського, потягнувся рукою до фужера з вином, надпив.

— Помістя згоріло дотла. Хлопи, запідозрені в підпалі, сидять. Крім того, нині у місті довелося палицями розганяти ремісників, які зібралися біля ратуші, — вимагали скасувати підвищення податків. Якогось там коваля, Йосипа Круп'ярського, який галасував найбільше, затримали.

— То пусте... Випустіть і пообіцяйте, що податки будуть зменшені. Якщо не били вікон у магістраті, то не пересолойте, — нам нині не потрібна тяжба з ремісним людом. А хлопів притисніть, щоб виказали паліїв. Неслухів, Нагуєвичі... Маю таке враження, що є хтось один, який сіє ребелію¹... Як почуває себе неслухівський дідич після нічної езекуції?

— Видужує. Каже, що бив його києм якийсь двометровий гевал.

— Один?!

— Один...

— А я що кажу... То, може, і в Нагуєвичах його робота?

— Не думаю. Нагуєвичі надто далеко від Неслухова. Це скоріше — заразливий приклад.

— Так, так, — заразливий приклад! А є ще натхненники духовні, які прямо спонукують до ребелій, — то заспівувачі, а це тільки виконавці... Ось погляньте, пане Зайончковський... — Захер-Мазох вийняв з течки брошуру з графічним рисунком на обкладинці, — рисунок зображав косинерів, що йдуть на штурм з насадженими на дрюки косами. — Альманах «Зевонія». А в ньому — стаття невідомого автора «Чи можуть поляки відвоювати незалежність?», уривок з поеми Гоцинського «Пророцтво святого Марка». Ану, прочитайте...

Зайончковський пробіг очима поетичний текст, потім зачитав уголос:

Nieznany dotąd między mym narodem
Dadzą się usłyszeć pienia.
W niemieńskich borów szumie powstaną
I powietrznym korowodem
Okrążą Litwę zaspanę,
Źródeł dniprowskich bełkot obudzą
Zadzwonią o poroży i dalej popłyną
Nad ziemią grobów, nad Ukrainą... ²

¹ Бунт.

² Не знані досі моїм народом почуються співи. Постануть вони у шумі німанських борів і повітряним хороводом оточать заспану Литву, збудять гомін дніпровських джерел, задзвонять у пороги і далі попливуть над землею могил, над Україною (пол.).

— Пся кров! — стиснув жовна Зайончковський. — Я ще простив би йому польське ребелізанство, — а то ж до Білорусії, до України волає...

— А так! — підхопив Захер-Мазох. — Закликає до спільної боротьби, так би мовити. До речі, чому досі не спійманий Гощинський?

— Він невловимий. Поліція збилася з ніг... А вже в краю з'явився Залівський, — маю точні відомості.

— Ним я сам займаюся. Прочистимо все: ліси, кущі, горища, перини... А ось ще одна брошура, бачите? «Книга народу і пілігримства польського». А це вже листівка: «...Хоч би поляки ще десять разів піднімалися до бою, то програють, якщо не зрівняють панів з хлопами. Але колиш люди таки повстануть — з косами, сокирами, рушницями — і панів та магнатів разом з царями й цісарями виженуть!» Ви чуєте? — Мазох стукнув кулаком по столу. — Це пекельне писання! То кого в першу чергу треба ловити: того гевала, що лупить києм пана Дідушицького, того хлопа, який спалює в Нагуєвичах фільварок, чи автора цієї листівки?

— Пане директор, — у Зайончковського забігали жовна під синюватою тонкою шкірою. — В мене є підозра... Самому важко в це повірити, бо ж то колишній магістратський урядовець, поважний добродій, друг посла і куратора Закладу Оссолінських Генріка Любомирського, але мені здається, що все це йде від... Слотвінського.

— Слотвінського?! — схопився Мазох. — Директора Закладу? Цього не може бути...

— Там збираються, читають, розмовляють... Там, врешті, є друкарня. Я міг би зробити обшук, прошу вашого дозволу...

— Ні, ні, ви що?.. Це ж — як університет... А коли нічого не підтвердиться? Та ви уявляєте, який скандал вибухне? Любомирський на всю імперію гвалт підніме, — він же граф, поважний учений, посол...

— Знаю... Тоді будемо слідкувати поки що. І не тільки за Оссолінеум. У мене на приміті ще й греко-католицька духовна семінарія. То резерв усіх конспіративних списків.

Захер-Мазох підвівся. Встав і Зайончковський.

— На здоров'я! — Директор поліції перехилив фужер. — А тепер до роботи. Доповідайте мені про все. Ми сидимо на бочці з порохом... З нас Меттерніх шкуру живцем злупить!

Вийшли з залу. Круглий, мов мішок з половою, портє подавав директорові пороховика, в пояс кланявся, але руки не простягав.

— Що це за тип? — спитав Мазох у Зайончковського.
— А ви не впізнали? Екс-князь Бальзамін...
— Ха-ха! То ти тут опинився, індійський князю! — зарего-
тав директор поліції. — А цю князівську регалію, — смикнув
за червону китицю на ярмулці, — залишив собі на пам'ять
по втраченому титулу, ха-ха! Боже, Боже, яка іронія долі:
князь, який торгував індійськими слонами, просить тепер
десять крейцерів за послугу!

— Це не найгірший для нього варіант, пане директор, —
мовив поважно Зайончковський. — Щодня в такому людному
місці по десять крейцерів з кожного, — скільки справжніх
слонів він за них може купити! І без ризику... Ото тільки,
що в портшезі його вже не носять.

— Усе повертається на круги своя, — кланявся Бальзамін,
мило заглядаючи директорові в вічі. — Все повертається, і
ніхто нічого не знає. Ніхто!

...Це був не вірш, а протест. Два томики, які прислав
Маркіянові з Коломиї Григорій Ількевич, лежали перед
ним — перечитані, десятки разів перегорнуті. На аркуші
чистого паперу рядки, писані дрібним письмом, воскрешали
славетну битву русичів з ляхами під Галичем 1139 року, —
відлунням давньої звияги автор утверджувався нині. Бо нам
кажуть, що ми вже не народ, а плем'я, що руської проблеми
давно не існує... Дуже давно! Народні пісні живого люду
надруковані ось у двотомнику латинським шрифтом, трак-
товані вони авторською передмовою як викопні раритети
забутої давнини, і опубліковують їх лише для того, щоб
знали цивілізовані народи, що колись, за царя Гороха, в
центрі Європи жило плем'я, яке мало свою культуру, але
воно давно вимерло, розчинилося в унії з іншими народа-
ми... В унії?... Так, більше двох століть тому була зроблена
перша спроба насильного з'єднання, але не дозволив народ,
повстав під проводом Хмельницького проти шляхтича-ляха.
То хіба даром лилася кров? Роз'єднатися, роз'єднатися, поки
не пізно!

Гей, хто русин — за ратище,
В крепкі руки — меч ясний,
Шпарка стріла хай засвище, —
Гордий ляше, день не твій!

Маркіян не чув, як до кімнати зайшли Іван і Яків, вони
утрьох мусять сьогодні остаточно впорядкувати альманах, а
коли Головацький діткнувся рукою до Маркіянового плеча,
він схопився з крісла і, перебуваючи ще в стані полеміки з

противником, промовив те, що думалося, та іще не оформилося в слова у конспіративній квартирі на Руській, що сказав би тепер авторові передмови до двотомного збірника пісень.

— Нас роз'єднали з православним світом, панове майбутні уніатські попи, і коли ми не хочемо нині вирватися з католицького кліру, коли ту межу, що пролягла між Великою Україною і Галичиною, не в силі переступити наш народ, то для духовного єднання принаймні кордонів не існує. І якщо ми нині не проголосимо гасло єдності нашої мови, думки, духу, пісні з Наддніпрянщиною, то завтра ми насправді станемо плем'ям рутенців, яке зникне, занидіє, загубиться і, може, тільки в таких ось антологіях, писаних латиною, — Маркіян подав книжечки друзям, — згадуватимуть, що тут, на землях Галичини, у сиву давнину жив могутній руський народ, котрий розбивав під Галичем бундючного короля Болеслава Кривоустого, виганяв за Дунай угрів, а в карпатських ізворах знищував татарські орди, — і пропав, пропав навіки, дозволивши через своє лінивство і байдужість відірвати себе від могутнього тіла великого народу, від його серця, розуму й живлючої крові!

Він стояв мов пророк — натхненний і гнівний, в худих грудях клекотів насилу стримуваний приступ кашлю, горіли очі, хворобливий рум'янець виступав плямами на блідих щоках, плями на мить згасали, щоб потім дужче спалахнути і розлитися по всьому обличчі; Маркіян, знеможений, присів на ліжку.

Вражені його пасажем Головацький і Вагилевич гортали книжечки, потім помінялися, ще раз погортали і обидва здивовано глянули на Шашкевича.

— Я не зовсім тебе розумію, Маркіяне, — мовив Вагилевич. — Вацлав з Олеська, «Pieśnie polskie i ruskie ludu galicyjskiego»¹... Адже про цю збірку давно говорив нам Ількевич, коли вона ще готувалася до друку. І його, Григорієві, записи тут... Вацлав з Олеська... Це ж Вацлав Залеський, наш професор естетики, знаменитий фольклорист.

— Колега, та то ж подія, — знизав плечима Головацький. — Хай і латиною, але ж достовірні записи!

— А ви передмову прочитайте! — підвівся Маркіян, взяв у Івана перший том. — Ось одне тільки місце в ній, — і це пише авторитетний етнограф, якому вірять... у них усіх — від писаря до професора — один комплекс: невизнання українців

¹ Пісні польські і руські галицького люду (пол.).

окремим народом! Послухайте: «Русини повинні включитися в польський літературний процес, жодної окремої русинської літератури не може бути... Що сталося би з німецькою літературою, якби окремі германські племена намагалися мати кожен свою?..» Нині, коли ми ще живі, він записав нас у ряд уже забутих історією племен — поряд з етрусками, інками — і досліджує, розшифровує рештки нашої культури для чистої науки... Нас приймають у конспіративні польські кола як придаток — сліпий і без'язикий. А ми живі... Нас поки що три. А буде більше, буде легіон!

Вагилевич вийняв з внутрішньої кишені згорток, подав Маркіянові.

— Це моя стаття для «Зорі» — «Про розбійників у Карпатських горах». Далі з нашою книжицею відтягувати не можна. Ми й справді скоро станемо піддослідними останками забутого племені.

Головацький мовчав у задумі, потім підвів своє кругле, в буйних бакенбардах обличчя.

— Ми повинні весь час усвідомлювати, що живемо в центрі світу, — тільки тоді наші справи стануть відомі всім... До твоєї статті про Хмельницького, Маркіяне, треба замовити у Вендзиловича портрет гетьмана. Це дуже важливо: Хмельницький як уособлення руського єднання. Хай скопіює з відомої грав'юри Гондіуса, — там обличчя Богдана вольове, вплиове... А з поляками нам треба єднатися через роз'єднання, — іншого виходу не бачу... Сядьмо і впорядкуймо наш альманах.

— А потім що? — спитав Шашкевич.

— Потім я сам поїду з рукописом до Варфоломія Копітара у Відень. Треба використати момент, він ще цензор слов'янських книг. Автор першої словенської граматики, учитель Вука Караджича не поставиться вороже до нашого дітища.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Ударив дев'яту хрипливий ратушевий годинник, з гори Шембека долинула вкрадлива трель поранної трубки, їй відповів з Високого Замку владний звук мідного горна, а тоді у блискучих касках, з карабінами на плечі і з духовим оркестром попереду виступив з Яблоновських касарень полк цісарського війська до Єзуїтського костьола на молитву. Пройшов, тлумлячись через Галицьку браму, а за нею зно-

бу, вишикувавшись у колону, помарширував під такт ударів барабанщика в напрямку площі Святого Духа.

«І залився сльозами перський цар Ксеркс, спостерігаючи за численним військом своїм: через сто років з цієї кількості людей нікого не залишиться...»

Арон сидів поруч з Ясем Сакраментом на східцях перед забитою двома дошками нахрест кнайпою «Унтер цвайунд-фірціг». Вони ще трималися разом, хоч заробітки по дворах давно обірвалися: у зв'язку із новим спалахом холери магістрат заборонив жебракам, мандрівним музикантам і навіть точильникам ножів волочитися по місту.

Пан Курковський зрадив товариство: магістрат покликав його до праці, і він знову з ранку до вечора звихався, роблячи по кільканадцять ходок від Ринку, де пошесть особливо шаленіла, до Пелчинського цвинтаря. Кілька разів на день міняв карету на простий віз, а далі їздив переважно возом, бо панів умирало щораз менше, а бідного люду щораз більше.

Ясьо давно вже перестав виймати скрипку з футляра — з різних причин. Біля музиканта завжди товпилися роззяви, а збиратися гуртами було заборонено; у кнайпі грати не міг, хоч би тлуста шинкарка й дозволила, — дозволити вона вже не могла, бо сама померла від холери, кнайпу засипали вапном і наглухо забили; тужив би за Міхалом Сухоровським і потайки грав би свій плач «Над рікою Ебро», та для жалів не було приводу: Міхал живий і вільний, а поруч з ним нерозлучна Ганнуся з Погулянки, — бачив їх якось пан Курковський на Клепарові, коли вивозив звідти трупи. Словом, Ясьо більше не грав на скрипці й не мав бажання грати. Заробітків не було, та пан Курковський не давав їм обом з Ароном пропасти, — він щовечора підходив до них і здалеку шпурляв кілька зароблених крейцерів.

Ясьо і Арон сиділи на східцях поруч, але існували окремо — кожен у своєму світі, і жоден з них ні разу не намагався проникнути у світ іншого. Арон не цікавився, чому Ясеві пропала охота підбігати за полком цісарського війська, коли той у неділю марширував до Єзуїтського костьолу на молитву, а Ясьо пропускав повз вуха Аронову сентенцію про перського царя Ксеркса і ніколи не перепитував, що означають його слова, які він виголошував кожного разу, коли полк зникав за поворотом Гродської:

— За сто років буде інше військо. Інше!

Ясьо мав більш конкретне, ніж пророцькі передбачення Арона, заняття: рахував, скільки разів пан Курковський вирушає з Ринку до Галицької брами чорним караваном, в

якому блищить лакована домовина, а скільки возом, у якому хилитається присипаний вапном труп посполитого. Ті підрахунки збуджували в Яся то добрий, то поганий настрій: спочатку було більше караванів, тепер більше возів. Коли йшов караван, Ясьо штовхав Арона в плече і вигукував: «О!», і скорбно похитував головою, коли гуркотів по бруку віз.

Арон вважав Ясєве заняття несерйозним, бо твердо знав, що з усіх людей, які живуть нині в місті, за сто років не залишиться жодного, його цікавило більше те, що станеться на світі через століття, які будуть люди, яке військо, хто правитиме в нинішньому магістраті, — і приходив до висновку, що мусить стати краще, бо гірше бути вже не може. Говорив уголос:

— Народ викине наших пророків на сміття разом з їхніми прокльонами. Бо що, крім зла, бажали вони і їудеям, і християнам? Мойсей залишив гебреїв на роздоріжжі й закликав: «Пропадете із землі, куди ви йдете через Йордан, і будете знищені, і розсіє вас Господь між іншими народами», а Ісус ще жорстокіше прорікав: «Одрадніше буде землі Содомській судного дня, ніж тобі, грішний народе!»

Ясьо складав рахунок возам і караванам, не слухав Арона, а той сіпав його за лацкан засмальцьованого лапсердака і настирливо переконував:

— Мойсей покинув свій народ, бо зневірився, Христос теж покинув людей заради своєї слави, і нічого, крім тяжких прокльонів, не залишили вони нащадкам, тож за сто років нове поспільство не захоче їх знати і звільниться від насланої ними карі.

Раз на тиждень, у неділю, проходив повз них Агасфер. Він не помічав Яся й Арона, і вони його теж не зачіпали. Агасфер зупинявся біля венеціанського палацу і, повертаючись то в бік Успенського собору, то в бік Катедрі, волав, піднявши доверху руки:

— Хресний хід! Хресний хід! Вийдіть подати води спраглим!

Пан Курковський уже не запрягав своїх шкап'ят у караван, — останнім часом їздив тільки возом.

Урівноважений, добрий і ніжний Ясьо, який ніколи нікому не бажав зла, нині зняв з голови магерку, шпурнув нею об землю і гукнув до візника, що виїжджав возом із Капітульної:

— А щоб вас шляк трафив, пане Курковський, та що ви робите, сакрамент! Усіх добрих людей позабираєте, і залишаться в місті самі лайдаки...

...Цвіли жоржини у квітнику Уруського, а за ланом споловілого вівса, біля підніжжя Білої гори, бралися рум'янцем китиці калинових ягід: обважніле, готове розщедритися літо, докраю стигле, мов молодість Анни, лягло на Юськовичі і ждало добрих рук, і ждала Анна. Що ж ти, коханий, зробив зі мною: ні не жоною, ні не вдовою, — туга шукала вислову, з уст спливали шматки власних віршів без початку й кінця.

Сумно посміхалася Анна, вертаючись по суботах із Львова до Юськовичів; тепер, коли про Северина немає й чутки, палац Уруського належав тільки їй, — чом же не понесло вуечка до Відня тоді, як жив тут Северин?

Коли почалися обшуки і в поміщицьких дворах — після виправи Залівського — і Гошинський назавжди покинув Юськовичі, Уруського викликав до Відня сам Меттерніх. Спочатку злякався, — чи не дізналися, що він переховував у себе Гошинського, — та швидко заспокоївся: про це відав би передусім Захер-Мазох, він сам зайнявся б Уруським. Тривога змінилася втішною надією: для політичної рівноваги цісар Франц I одних вільнодумців позбавляв волі, а інших нагороджував номінальними титулами.

Дивувалася Анна, що вчений помолог за фахом, а за світоглядом ліберал, її вуечек запалився раптом жаданням титулів і орденів; дивно, як люди міняються залежно від ситуацій... Поїхав Уруський, палац тепер був у її розпорядженні, а розпоряджалася ним самотність і безнадія, — і тільки поезія й музика рятували її від розпачу... Навіяно, навіяно тої поезії на все життя, а поета нема і хто зна, чи буде; їй тепер лише відцвітати, мов тим жоржинам у квітнику, і оповивати павутинням свого смутку солодку згадку про єдину безконечно довгу і разом з тим блискавично миттєву ніч кохання, коли-то вуечек загостювався у Василевського, і жити тією згадкою, і втішати себе, що не кожному щастило мати в житті таку ніч.

Już, co było, poszło z stratą,
Nie powróci wiek dojrzały,
Moja wiosna, moje lato
Jak ptak oknem uleciały...¹ —

прошепотіла вірша Красіцького, стояла у відвічній жіночій тузі, спершись на ворітця, бездумно вдивлялася у простір, що сковзав по хвилях міражу над торфовиськами, і вдалині, обмивши стрункий силует Олеського замку, нишкнув під Вороняцьким пасмом гір.

¹ Що було, те втрачене, не вернеться дозрілий вік, моя весна, моє літо відлетіли, мов крізь вікно птах (пол.).

Помітила, як від замку відділилася цяточка: наближаючись, вона все більше набирала обрисів людини; постать прямувала через висохлі торфовиська, не шукаючи обхідних стежок, до Юськовичів, обравши собі за орієнтир палацик Уруського. Людина поспішала, а тому, видно, трималася найкоротшої дороги, — хто це, чей же не вуєчек вертається з Відня, обвішаний орденами...

Чоловік підходив уже до гостинця, і скрикнула Анна, розпахнула хвіртку, побігла назустріч, спотикаючись, простягнутими вперед руками скорочувала віддаль, поки не попала до нього — дужого й змученого, пропахлого ватряними димами, сіном і хвоею.

— Северине... О Северине!

Гощинський оповив руками її стан, вона вся заховалася в його обіймах — зграбна, м'яка, податлива; гарячий віддих обпікав його груди, Анна горнулася, шукаючи захисту від самоти, вдихала запах його тіла і у навальному пориві пристрасті, жадання смутно відчувала, що запах ватрищ, сіна і хвої бентежить її, тривожить, — де перебував Северин ці довгі тижні, в яких лісах, нетрях, куренях ховався, мов від хортів загнаний звір, як далі житиме цей засуджений до страти муж, де знайде місце для ночі з нею, коли вони обоє безпечно за стіл сядуть, щоб спожити страву?

— Анно, дружино моя, — прошепотів Гощинський.

Вона підвела голову, відкинула на плечі каштанове пахуче волосся, розтуляючи для поцілунку уста, а очі були сполохані, наче вони ніколи й не сподівалися почути від нього таких слів, немов їй досить було лише краденої любові, нічних химерій, палких поцілунків, потаємних відвідин, а про життя з ним і не мріяла, її очі забігали, заперечуючи почуте, не погоджувалися, забороняли навіть натякати...

Северин помітив у її зіницях цей сполох, змішаний з невтримним бажанням, він відірвався від її уст, випрямився, узяв Анну за стан і повів, слухняну й мовчазну, до двору, відчинив хвіртку, квапно провів стежиною поміж квітами; вона не перечила, піддавалася кожному його рухові; Северин штовхнув рукою двері, Анна сама пішла попереду до спальні, повернулася до Северина обличчям і, не відриваючи від нього спраглого й стривоженого погляду, квапно, щоб не втратити ні секунди дорогого часу, скидала з себе одяг. Він тремтячими руками допомагав їй і роздягався сам, обоє спішили поєднатися, немов за ними йшла погоня; кохалися дико, палко, розпачливо, хотіли якнайбільше зачерпнути розкоші — на все життя, а коли згас урешті пал, залишилася

довкола тільки тривога: лежачи горілиць, коханці слухали тепер лише її.

...Анна сиділа на сцені за фортепіано й руками цупко трималася за нього; неподалік стояв Амадей Моцарт-син з піднятою для диригування рукою; все її життя збіглося на цій сцені, хор виконував «Лебедину пісню» Шуберта, мелодія, немов вода навколо острівця, відокремлювала цей малий, знайомий їй світ від великого, незнаного, тут була її батьківщина, земля і корінь, іншої вона не могла знати, хоч і хотіла, а у тому зовнішньому світі, за хвилями мелодії, жив Северин, і до нього вона не мала сили й відваги доплисти.

...Северин стояв посеред вітальні у любінському палаці графа Яблоновського, палац обступила поліція; граф, який дав притулок колишньому повстанцеві Францу Бельовському, розмовляє в коридорі з комісаром, він не знає жодного Гощинського, а втім, знає, що є такий поет, але що він може робити тут, у Любіні? Голос Яблоновського тремтить: прошу, заходьте, перевіряйте. Поліція вривається до вітальні, застає в ній лакея в лівреї, лакей несе заставлену повними келихами тацю до столу, низько вклоняється. Він ще не старий, та завчено улесливий. Комісар поліції гарикає до нього: «Де Гощинський?!», — лакей, не розгинаючись і не виминаючи погляду сторопілого Яблоновського, знизує плечима, мовляв, мені не належить нічого знати, — поліція вривається до спальних покоїв. Гармидер, лускіт, шмер у спальнях, поліцаї перетрушують ліжка, відкривають шафи, комоди, врешті розлучені вертаються. Граф Яблоновський блідий, з обвислими складками опущеного підборіддя не зводить очей з комісара, на лакея боїться глянути, а той розставляє келихи на столику й задкує до кухонних дверей. Поліцаї сиплять прокльони: вислизнув, диявол, чи знову їх обдурили? Яблоновський клянеться, що нікого більше в палаці немає, — тільки він, ось цей лакей, припрошує до келихів, поліцаї п'ють і велять повторити, граф квапно відкриває буфет з напитками, наливає сам. За лакеєм слід пропав.

Це сталося після арешту Залівського, — земля під ногами Гощинського стала розпечена, мов гаряча плита.

Карбонарська організація «Zemsta ludu»¹ підготувала виправу Залівського. Лелевель благословив, дав на честь відважного поручика бенкет у Парижі, подарував йому почесну шаблю, яку старий наполеонівець Савера заповідав віддати найбільш заслуженому польському революціоніс-

¹ Помста народу (пол.).

тові. І подався поручик до Галичини, де його, як він думав, чекають повстанці, готові на перший поклик вирушити на Литву, Волинь і Польщу. З групою емісарів добрався він до Львова, емісари розклеїли на мурах відозви, які проголошували початок повстання на засадах рівності й братерства всіх станів; повстанців, звісно, не було, а прихильники Бриндзи-Стабра-Яворського, які ще допивали свої келихи за незалежність ойчизни, збиралися біля афіш і люто здирали їх, злобно вигукуючи, що якісь самозвані партизани хочуть обідрати шляхту і все віддати хлопам.

Залівський не знайшов з Гощинським спільної мови, назвав роботу Северина й Августа відступництвом і з десятком емісарів перейшов Віслу. Вони заходили в села й містечка, проголошували волю, йшли далі, самотні, й урешті їх схопили у лісі під Кросно. На допиті Залівський зізнався, що йшов з Парижа до Львова на явочну квартиру до Гощинського.

...Анна лежала поруч Северина — розкішна й холодно відчужена. Запах ватрищ і хвої, яким просяк Северин, ховаючись у лісах, лісничівках і в селянських курних хатах, відштовхував її від нього. Шал пристрасті минув, речі стали такими, якими вони були насправді: від нього тягло густим і терпким потом, запах хвої нагадував, яку постіль має її коханий, дим ватрищ — яку їжу; на долівці поруч з біло-сніжною, скинутою в поспіхах близьною Анни лежала чорна купа засмальцьованого чоловічого вбрання. Анна дивилася в стелю, боячись глянути тепер на коханого, щоб і його самого не уздріти в непривабливому вигляді, потім все ж таки скосила крадькома поглядом... Северин лежав горілиць із заплученими очима, гострий ніс і масивні стиснуті губи виражали вольовитість, незламність цієї людини, і аж тепер за весь час нинішнього перебування з ним разом Анна згадала, що він не тільки конспіратор, не тільки загнаний поліцією підпільник, який і помитися, і перевдягнутися не має часу, а перш за все знаменитий поет, на творах якого виховалося нинішнє покоління і вона через нього запричастилася до святощів людського духу. Спочатку докір, а далі обурення діяло її: та чи має він право — муж, який панує в царстві штуки, котрому Бог дав те, чим так скупко наділяє людей, вибираючи для офіри мистецтву лише одиниць, — віддавати себе справі, з якою може впоратися перший-ліпший ремісник або мужик?

...Її пальці легко діткнулися клавішів фортепіано, і полилася дивовижна музика, яку вміє відтворювати на інструменті тільки вона; сам Моцарт-син, схвально кивнувши,

змахнув рукою... І вона повинна відректися від цього й піти на поневірку, пропасти і не мати змоги більше давати людям духовну насолоду, і не будитиме у слухачів більше радості, бадьорості, цілющих сліз? Хто це зробить за неї, та хіба можлива боротьба без натхнення, хіба можна здобути перемогу без поезії і музики, чому вони, вибрані із мільйона Провидінням, повинні виконувати суспільну функцію нарівні з мільйоном не вибраних? Це гупо й несправедливо, хіба цього не розуміє Северин Гощинський?

...У світі появилася третя книга «Зевонії», поліція ще не натрапила на слід, треба квапитися видати якнайбільше примірників альманаху, — це єдина нині дорога боротьби, яка оправдовує себе. Ще рано покидати Львів. А коли настане критичний момент, він забере Анну і виїде з нею до Кракова — вільного міста.

— Анно, кохана, дружино моя...

Не розплющуючи очей, Северин протягнув до неї руку, та відчув долонею тільки слід од тепліні її тіла на постелі. Схопився: Анна одягалася перед дзеркалом, стояла спиною до нього; її точений звабний стан, розсипане по оголених плечах волосся віддалилися у безкінечність, і він враз зрозумів, що вона відходить від нього назавше, і страх перед непоправною утратою холодом обдав душу, — це надто жорстоко, цього не сміє статися!

Северин швидко одягнувся, підійшов, вона з жалем поглянула на нього і, тихо схлипнувши, припала до його грудей.

— Покинь, Северине, це життя, ти ж великий поет, ти мусиш писати книги для народу, а не гинути за нього, мов безіменний збійник, опришко!

Сахнувся, стиснув у своїй долоні її руки, відштовхнув.

— Анно, ти?! Боже правий, такі самі слова говорив мені генерал Дверницький. А я думав... Так, так, ти колись казала: нині ізольди й дульсінеї не знають про своїх коханих, що борються в темряві... А я додам: не хочуть знати.

Потім сиділи німі й відчужені за холодною кавою. Треба було розходитися, і обоє боялися це зробити, в думці шукали слів, які б ще їх поєднали.

— Ти мене не хочеш розуміти, Северине, — боязко заговорила Анна. — Люди, які створюють мистецькі цінності...

— Облиш, Анно, — різко перебив її Гощинський. — Під час французької революції, коли народів загрожувала небезпека, французи перелили на гармати не тільки дзвони, а й мідну статую Жанни д'Арк.

У дворі почувся гуркіт коліс, форкання коней. Анна виглянула у вікно. Машталір допомагав панові Уруському зійти з брички, взяв у нього плату, потім сів на козли і цвёхнув бато́гом.

За хвилину до вітальні увійшов господар. Він вимушено всміхнувся, побачивши Гощинського, нехотя подав руку, підійшов до Анни, поцілував її в щоку.

— Я нині щасливий, доню, — він розмовляв так, ніби в кімнаті було їх тільки двоє. — Канцлер нагородив мене титулом стражника галицького коронного срібла. Я гарантований тепер від усіляких непевностей.

— Щастя, вуєчку, ніколи не буває — нині. Воно або в минулому, або в майбутньому, — сказала знеохочено Анна.

— У минулому — так, — мовив Гощинський, зробивши вимушену іронічну гримасу. — А в майбутньому, пані Анно... ну, хіба що ваш дорогий вуєчек отримає титул стражника коронного золота.

— Пане поете, — повернувся Уруський до Гощинського, — ми до вас добре ставилися, проте ви не зуміли пошанувати ні нашої любові, ані нашого спокою. — Він говорив, уникаючи погляду Северина. — Я сподіваюся, що ви більше не будете нас турбувати.

— Спасибі вам за все, пане Уруський, — відказав Гощинський. — Грошовий борг я передам вашій мості... А ми, пані Анно, моральними боргами вже сквиталися.

Він повернувся і вийшов. Проходячи стежкою, зірвав зів'ялу жоржину. Стукнула хвіртка.

— Северине, Северине! — скрикнула Анна, вибігла до воріт і, в'яну́чи й умліваючи біля них, гірко плакала, та не відчинила їх.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

Ніхто не знав, чому Заклад Оссолінських закритий. Біля входу вдень і вночі стояв на варті поліцай і завертав професорів, учених, студіозусів, які звично, мов до праці, приходили сюди за знаннями, — вартовий нічого не пояснював, то пішла чутка, що у Львові через новий спалах епідемії закриватимуть усі публічні заклади, в тому числі університет і семінарію.

Дивно було тільки, чому на боротьбу з холерою кинуті поліцію, а не магістратських слуг; у вихованців духовної семінарії це здивування зросло ще дужче, коли до них завітав

митрополит Михайло Левицький і оголосив, що епідемія послана Богом як кара за непослух владі, і хай вихованці не роблять собі надій на вимушені вакації, — вони будуть вчитися і щодня слухати Службу Божу, під час якої відправлятиметься молебень за порятунок від пошесті.

Хтось із семінаристів запитав, чому закритий Заклад Оссолінських і що там робить поліція. Це питання було розцінене як виклик офіційній владі, осуд її дій, — ще того дня консисторія видала сертифікат про виключення з семінарії неблагонадійного. Митрополит наказав зробити обшук у всіх вихованців, список виключених непомірно зріс: виганяли навіть за твори Міцкевича. Пошесть десяткувала духовну семінарію.

Маркіян з Іваном відсиджувалися на квартирі у вуйка Захара Авдиковського, вони з дня на день виглядали з Відня Якова, який повіз до Варфоломія Копітара «Зорю», — мали тверду надію, що Відень не Львів, там інакше, ніж тут, ставляться до видання книг якими б то не були мовами. А у Львові не холера, а справжня чума. Нехай би вже чужі, а то збирач пісень священник Йосиф Лозинський надрукував у «Rozmaitościach»¹ статтю-проект «O wprowadzenie abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego»², — і підхопили цю ідею полонофіли в семінарії: з латинським алфавітом русини вийдуть до всіх слов'ян, звернуть на себе увагу європейських вчених мужів, відмежуються від Росії.

Шашкевич нетерпляче ждав повернення Головацького, Вагилевича ніби підмінили.

— У цьому є певна рація, — сказав Вагилевич, прочитавши статтю Лозинського. — Ми можемо виграти в часі... Поки нам дозволять видавати книги руським алфавітом, ми з абетцедлом уже пролунали б в Європі. Адже не стали чехи німцями через латинку...

— Отямся, Іване! — Маркіян не повірив своїм вухам: невже це говорить Вагилевич, той самий, який колись дав йому прочитати розвідку Івана Могильницького «Відомості о руськом язиці», той, що так гаряче закликав вивчати рідну мову і сам, подібно Долензі-Ходаковському, ходив у народ збирати фольклорні скарби? — Хіба ти не бачиш зміїної підступності, захованої у цій на перший погляд тверезій і розумній статті? Тож довго треба було думати, якою лома-

¹ Розмаїтості (пол.).

² Про впровадження польського абетцедла в руське письменство (пол.).

кою відбити нам руки... Висміяти — ще впертіші станемо, заборонити урядовим циркуляром — в підпілля підемо, а то так зробили, що й справді дурень повірить і зблагиться: заявить Європі про себе зрозумілим їй письмом!..

— Я не кажу, що ми маємо назавжди відрікатися від свого алфавіту, він збережеться в церковних книгах, але ж латинка дала б нам можливість...

— Церковні книги, — мертвеччина, дорогий Іване, а ми задумали воскресити живу літературу — живою мовою, якій органічно відповідає тільки один алфавіт — руська азбука, бо вона відтворює всі звуки, зберігає ритміку, тональність, пісенність нашої мови, зрештою — її сутність. Література будь-якого народу повинна зародитися з власних надр і традицій, зацвісти на своїй власній ниві, щоб не була подібна до того райського птаха, який не має ніг, а тому висить у повітрі!..

Головацький не повернувся, отримали від нього листа: «Любі приятелі! Шановний цензор Копітар, на якого ми покладали такі надії, відмовився дати відгук про допуск до друку нашої «Зорі». Він, бачите, боїться, що видання альманаху русинською мовою озлобить поляків і дасть привід Петербургові використати русинську опозицію проти Австрії, мовляв, два мільйони галицьких русинів бажають об'єднатися з сімома мільйонами наддніпрянських українців. А втім, Копітар схвально відгукується про зміст «Зорі» і віддає її на суд львівському цензорів русинських книг. А в нас такого немає... Кому віддадуть? Авжеж — Іродові, його ексцеленції Михайлові Левицькому... Напевне, ви вже читали статтю Лозинського, — ось вам перше свідчення, наскільки потрібен вихід у світ нашого альманаху. Латинський алфавіт на руку єзуїтам, які прагнуть розірвати Україну на дві народності. Якби ми його прийняли, що сказав би старий Київ — місто народної історії, що сказали б наддніпряни, в яких таїться фізична й моральна наша сила, де в пам'яті людей живе козацька старовина?.. Затримуюся в брата Івана, приїду в жовтні...»

— Ти маєш рацію, Маркіяне, — мовив примирливо Вагилевич. — Слід розпочинати азбучну війну.

— Тривога мене діймає, Іване... — Маркіян дивився на друга, чекаючи від нього розради. — Пошесть почалася, боюсь, що поховають нашу «Зорю» на Пелчинському цвинтарі. Ота чистка в семінарії, ота поліція біля Оссолінеум... Тривожно мені, Іване...

Бліде, висмоктане яничарською злобою до своїх єдиновірців, визолене негасимою спрагою мстити їм за власне падіння, зіжмакане неспаними ночами обличчя Ігнаци Зайончковського спалахнуло живим рум'янцем, коли Захер-Мазох дав дозвіл зробити обшук у Закладі Оссолінських.

Поліцаї налетіли, мов яструби, ланцюгом оточили будинок, — нікому не вдалося вийти з нього: під арештом у приміщенні Закладу залишилися на довгі дні директор Костянтин Слотвінський з усією сім'єю, бібліотекар Август Бельовський, кустош рукописного відділу Михайло Базилевич і гравер Іван Вендзилович. Друкарів допитали для формальності й випустили першого дня.

Актуарій карного суду Зайончковський весь перший день допитував у бібліотечній кімнаті затриманих, — де захований останній наклад «Зевонії», а перш за все листівки: друкарі встигли розсипати метал, — жодних речових доказів у друкарні не знайшлося.

Усі заперечували свою причетність до видання нелегального альманаху й листівок, і досвідчений Зайончковський швидко зрозумів, що груповим допитом нічого не доб'ється, — він не побачив переляку на обличчях допитуваних того стану, за яким неминуче йде злам. Тільки в одного. Кустош рукописного відділу намагався з усіх сил здолати тремтіння, яке знобило його тіло, мов голого мороз, а на обличчі проступав не страх, а розпачливе каяття, мов у добре вихованої дитини, яка нерозважливо ув'язалася в бешкети вуличників і мусить тепер нарівні з усіма нести одвіт. Разом з тим Зайончковський помітив у його очах блиск притаєної надії, що йому одному буде прощено, і багатообіцяючу готовність розкаятися.

Базилевичу стало безнадійно тоскно. Романтичні пориви, які повели його колись ризикувати життям на поля битв під час повстання, здались тепер кари гідною витівкою, таємнича причетність до роботи над виданням нелегального альманаху — дитячими пустощами; а втім, його ні в що не втаємничували, він не знав змісту друкованих у альманаху матеріалів і місць сховку готових накладів, усвідомлював лише, що люди роблять щось потаємне і не бояться його. Він радів і пишався цим довір'ям, воно підносило в його очах власну вартість, заплямовану колись нерозважним вчинком у семінарії, — тепер той вчинок сплив у зляканій свідомості, мов соломинка, за яку можна вчепитися, як давня заслуга, на яку зважать його судді, адже був він колись лояльним австрофілом, і батько його теж був таким, у нього

незаплямована родова біографія, — все, що робив потім, це помилки молодості...

Базилевич у душі соромився цих думок, але вони вперто зринали на поверхню мислення: досі він ні разу не стикався віч-на-віч із справжньою небезпекою, а нині вона постала перед ним як неминучість, крізь яку не прослизнеш, а хіба тільки викупишся... Невблаганна грізна поліція оточила будинок Закладу, а перед ним сидить уособлення найтяжчих кар — сам актуарій карного суду, про якого чував чимало моторошних легенд і з волі якого поглине його чорна паща тюрми.

Зайончковський не квапився. Директор поліції дав інквізиторові для ведення справи необмежений термін: ревізію Закладу і арешт його працівників санкціонував сам цісар. Актуарій розпорядився, щоб затриманим у Закладі доставляли харч, і, поставивши біля дверей рукописного відділу вартового, замкнувся з Базилевичем у друкарні.

Допитував спочатку з найголовнішого: до якого конспіративного списку той належить і хто керує організацією. Базилевич балушив очі, бо до жодного списку ніколи не належав, йому Зайончковський не вірив і жорстоко бив, а як втомлювався, то кликав на допомогу поліцая. Поліцай ревно старався, і коли дотягав лікті катованого мало що не до п'ят, Базилевич зізнався, що на Вірменській, 18 знаходиться штаб «Союзу польських вуглярів» і склад зі зброєю.

Потім за брехню його били киями і вже не допитували про конспірації, а щоб виказав сховок з підпільною літературою. Базилевич не дав себе другий раз катувати: навгад видумав, що література знаходиться в скриньці під нечистотами в туалеті директора. Зайончковський з поліцаями увірвався в квартиру Слотвінського, примусив піднятися з ліжка дружину директора, яка лежала щойно після пологів, в жінки почалася кровотеча, й вона до вечора померла; за той час актуарій власноручно порпався в туалеті, розгортав і прочитував кожен папірець, наказав пробити ломом відхідну трубу, та не знайшов нічого.

Базилевича знову били, і він знову видумував: скринька з літературою знаходиться під підлогою на тому місці, де стоїть крісло Августа Бельовського.

Зірвали підлогу і таки знайшли залізну скриньку, а в ній: брошура «Іменний список польських мучеників», на титульній сторінці якої витворний графік зобразив в'язнів, що працюють в копальнях; книжечки: «Патріотичні польські пісні з часів революції», «Друга річниця 29-го листопада», «Книги

польського народу», «Права людини і громадянина», гравюра Костюшка, повстанських генералів, Йоахіма Лелевеля і головне — листівки. Зайончковський нарешті заспокоївся. Він знову звів усіх у бібліотечній кімнаті. Базилевич — збитий, синій, знівечений — водив напівбожевільним поглядом по обличчях колишніх своїх керівників і друзів і, не чекаючи допиту, показував тремтячою рукою на всіх по черзі:

— Це Вендзилович, він малював... Це Бельовський, приятель Гощинського, вони обидва писали... А це, це... — він уп'явся ненависним поглядом у змороженого горем Слотвінського, дружину якого поховали без нього, а дітей розібрали родичі, і хрипло закричав: — Це він, він погубив усіх нас! Панове, це не Слотвінський, це сам Лелевель!

Зайончковський наказав надіти всім наручники. Двотижнева операція успішно закінчилася.

Руки підставили всі — без супротиву, та коли поліцай підійшов до Базилевича, той заволав:

— А мене за що, за що? Я ж виказав!..

Поліцай шарпнув його за одну, потім за другу руку, затріснув клямри на зап'ястях, тоді Базилевич схопився за останню рятівну стеблинку, яку дотепер тримав у запасі, й заридав:

— Пощадіть, змилюйтеся, я маю заслуги... Це я, я, я, а не хтось інший, викрив колись у семінарії ребелізанта Шашкевича!

Зайончковський ніби й не почув волення Базилевича, проте витягнув із внутрішньої кишені нотес і записав почуте прізвище.

Маркіянові згадалася така собі трагікомічна історія... Одному сільському хлопцеві, якому вдалося закінчити Бережанську гімназію, прийшов з мандаторії виклик з'явитися до набору в рекрути. Він утік з села до Львова й записався в духовну семінарію. Проте призивний лист не переставав діяти: хлопець не міг приїжджати до батьків на канікули, мало того — мандатор чатував на нього за мурами семінарії, ганявся за ним по місту, коли той виходив на прогулянку; врешті хлопець не витримав добровільної тюрми й сам зголосився до війська.

Перед Маркіяном на столі лежав офіційний виклик від директора поліції, і він теж, як той рекрут, не бачив іншого виходу — тільки йти. Був хворий, втомлений і знеохочений. Вся праця, стремління, надії пішли намарно. Професор моральної теології Венедикт Левицький, якому митрополит дав для цензури «Зорю», не допустив альманах до друку.

А тут ще виклик у поліцію. Посадять... Якщо посміли арештувати самого Слотвінського, то з ним, Маркіяном, панькатися не будуть. Не винен? Але ж сидить Вендзилович, а портрет Хмельницького він намалював.

Скоритися, піддатися... І буде спокій для всіх. Тією рущиною я принесу людям одне лише горе. Вони візьмуть мою ідею, будуть боротися за неї і страждати. А так — їстимуть і житимуть. Спокійно... Може, хтось інший зробить те, що намірився зробити я. Простіть, друзі, я втомився. Після мене прийде той, якому я не гідний буду розв'язати ремінь його взуття... іду на розмову до самого Захер-Мазоха. Велика честь. Він підкаже мені, як жити...

Маркіян почував себе, немов у пастці: ще смикалися врізнобіч думки, шукаючи виходу, та всюди натикалися на перепони, яких не подолати. Вернутися в Підлисся... Старі дідусь і бабуса мовчки печаляться, а тисячооке село дивується і нишком насміхається над недовченим поповичем, і скибка хліба стає каменем... Осісти в Княжому біля матері, — де ж твоя клятва, Маркіяне?.. У Василевського просити поради, — та скільки я допомагатиму тобі, безпутному, чи ж мало я витримав принижень, клопочучись, щоб тебе поновили в семінарії. Хто тебе напоумив хапатися за нікому не потрібну рущину?.. Не піти на виклик — завтра нагадають йому всі колишні й нинішні гріхи і знову — тепер уже назавжди — виключать із семінарії. Не було жодного виходу, крім одного: відчинити масивні двері будинку поліції, піднятися сходами наверх і стати перед очі бузувірів, які вчора, немов інквізитори з дикого Середньовіччя, запечатали храм науки, закували в кайдани вчених мужів, убили жінку, а невинних дітей пустили по світу.

Вартовий поліцай був несподівано чемний, він галантно козирнув, коли Шашкевич назвав своє прізвище, пішов попереду, запрошуючи Маркіяна йти за ним. На другому поверсі зупинився перед наглухо оббитими чорною цератою дверима і постукав. Двері відчинилися, поліцай пропустив Маркіяна вперед, а сам залишився в коридорі. Маркіян підходив до столу, з-за якого підводився невисокого зросту лисуватий чоловік з дивним поглядом, — одне око холодно й мертво блищало, а друге швидко бігло в орбіті, виконуючи роботу за двох. Око пильно вивчало прибулого, оцінювало, тьмяніло, на мить зупинялося, ставало поблажливим, то знову насторожувалося. Врешті чоловік вийшов з-за столу і, приязно посміхаючись, подав Маркіянові руку.

— Сідайте, пане Шашкевич. Що волієте: чай чи каву? О, ми зараз, — він плеснув у долоні, до кабінету в ту мить увійшла елегантна дівчиця з заставленою склянками татцею, — спектакль був підготовлений заздалегідь. Захер-Мазох присів, запросив Маркіяна пригощатися.

Маркіян узяв склянку з чаєм, надпив і відчув, як солодка рідина продирає сухоту в горлі; поволі освоювався, до нього приходила рівновага, він готовий був до розмови — чекав традиційних поліцейських чемностей, за якими неодмінно йдуть крик і побої.

— Вас, напевне, дивує виклик у поліцію, пане Шашкевич, та повірте, що це зовсім випадково: ми вас досі не знали і вашою особою не цікавилися. Але сталося так, що один негідник, справжній, скажу вам, капусь, вилив на вас бочку помиїв, і ми мусили перевірити, скільки правди в його доносі.

— І як ви мене скваліфікували? — Перед Маркіяном сплигло обличчя Базилевича, — це ж він вилив на мене ті помії у нищому страху, а я ще вагався, прощав йому, таж ніколи не може такого бути, щоб зрадник став чесною людиною...

— Ви не ребелізанти, пане Шашкевич, я в цьому переконаний, ви — романтик. Проте не думайте, що ця властивість вашої вдачі така вже невинна. Від романтики до злочинної діяльності один крок. Опришки теж починали з романтики, а ви їх оплакували.

— А хіба й сльози фігурують у переліку правопорушень у вашому карному кодексі? — Маркіян підвів на директора поліції голубі великі очі, відштовхнув від себе поглядом його схилену над столом постать, яка все більше наближалася, щоб влізти в душу; Захер-Мазох весь зцупився, щоб плигнути, крикнути, заричати, залякати жертву, та вмить спам'ятався, — ці очі глузуватимуть з нього, пройматимуть незалежним погордливим блиском навіть тоді, коли він почне його катувати... Такий блиск не завжди тьмяніє і в підвалах Куфштейна, а запроторювати цього юнака ні за що. — Та ні, що ви... Плачте скільки хочете. І пісень співайте. А от друкувати їх не будемо. Зрештою, заборона вашої «Зорі» — то не наших рук робота. Проти неї висловилися ваші роди — русини... Я поцікавився цим альманахом у зв'язку з доносом на вас. Професор Венедикт Левицький трохи наївний і надто цнотливий: його найбільше обурили слова пісні, яка рекомендує цілувати «межі очі молодиці, а дівчата межі циці». Я ж проти таких пристрастей зовсім і не заперечував би... Мене зацікавила і стурбувала, звісно, інша

тенденція вашої книжки. По-перше, воскресання нікому не потрібного і мертвого руського язика. Всі проти нього: німці, поляки і просвічені русини... Ви ж підступно намагаєтеся впровадити його до літературного вжитку з метою поєднатися з нашими потенційними ворогами — росіянами. Навіть псевдонім ви прибрали собі, м'яко кажучи, дивний — Руслан. А коли копирснутися у приховану етимологію цього слова, то його значення стає зовсім прозорим: Rusland — Росія! Nicht wahr?¹

— Геніальні консеквенції, пане директор! — розвів руками Маркіян.

— А бачите... — зігнував директор іронію у репліці Маркіяна. — Крім того, проросійську тенденцію таїть ваша стаття про Хмельницького і те, що ви помістили в альманаху його портрет. Адже всім відомий результат діяльності козацького гетьмана — злука України з Росією. А ви хочете нагадати галицькому народові, що він — гілка Наддніпрянської України і повинен приєднатися до родинного дерева. Nicht wahr? Тепер ви вже не іронізуєте, мовчите, бо — так. То скажіть, хто дозволить друкувати у нас таку книгу? Ви таки романтик. А що від романтика до державного злочину один крок — ось вам доказ. Хто малював портрет Хмельницького?

— Вендзилович.

— А він сидить у кармелітській тюрмі, — такого понамалював, що судити його треба. Що ви скажете, якщо ми назвемо вас його однодумцем і співником?

— Я не знаю, що він малював, крім портрета Хмельницького, — спокійно відказав Маркіян.

— Зате знаємо ми. Про ваш зв'язок з Вендзиловичем ведеться слідство. Ми не будемо вас турбувати, якщо не знайдемо компрометуючих матеріалів. Але пам'ятайте, що нинішнім викликом у поліцію ви вже скомпрометовані. І коли не засвідчите публічно своєї лояльності до влади, — як це зробити, вам порадить митрополит Левицький, — то будете виключені з семінарії раз і назавжди... Оце і все. Ви вільні. Подати вам ще чаю? Не хочете... Ну, а коли вам хтось говоритиме, що ви берете плату через полковника Брейнделя від російського царя, що ваша «трійця» святкує День святого Миколая в честь російського імператора, то не звертайте уваги, — це маячня напівбожевільного донощика. Хоча, хоча... Ви там у своїх віршиках згадуєте Волгу і закликаєте

¹ Хіба ні? (Нім.)

«воскресити в новій силі руську славу, руську власть». Ми з Росією перебуваємо у Священному союзі, проте...

— Пане директор, ви плутаєте русинів з росіянами.

— Корінь, бачите, один... Ви з Денисом Зубрицьким знайомі?

— Ще ні...

— То не раджу заводити з ним знайомство. Хоча цей історик і префект друкарні Ставропігійського інституту гаряче підтримує наш соціальний лад, проте його проросійські симпатії дещо турбують нас... Прощайте.

Осідав над містом туман. Густий, ще теплий, непродрогливий, та вже осінній; туго закутував будинки, а в глибокі подвір'я набивалося його, мов клоччя; туман відокремлював будинок від будинку, людину від людини, кожен у ньому існував сам по собі, й нікого не обходила доля іншого. Збіжевою вулицею гуркотів по бруку віз, може, то Курковський відвозить на Пелчинський цвинтар чергову жертву пошесті, — Маркіян навіть не оглянувся, ніщо його не обходило, туман заповзав у хворі груди, він надривно кашляв, і болість Маркіянова теж нікого не турбувала.

Звернув на Рури, постояв біля кнайпи, в якій його спіткало перше лихо, йому захотілося до безтями напиться, щоб полегшити свою моторошну самотність. Зайшов, видудлив одним духом повний пугар, захмелів, а легше не стало...

Ой рано-ранесенько, ще кури не піли, тумани постали, а густа мрячка на ялівцевих корчиках осіла та й інеєм стала...

Ой мені, молоденькому, люті думи в умі постали, а журна туга на серце осіла...

І гриміло колись, і дудніло... Лучша борба нещаслива, як нинішня тихота, в борбі була надія, а нині зникла...

Хіба усе пропало? А любов? Любов к отчизні ні вітер не роздує, ні зима не схолодить, ні далечінь не переможе...

Поруч у дворі, у загуслому тумані, вперто цюкає сокира по дереву: хтось там живе, думає, страждає, може, домовину теше, а може, весільний стіл, — нікого це не обходить, кожен нині окремо, кожен — сам...

Маркіян мимо своєї волі заходить у двір, він далі так не може: самотність, туман і безнадія задушать його, він постоїть біля людини, яка теше сокирою, може, й присяде поруч, запитає або ж помовчить: помовчати біля когось — теж розмова. Стукіт пробивається крізь туман, голосніше, Маркіян наближається до постаті. Старий чоловік дбайливо витісує гранчасту довгу балку, а поруч лежить уже витесана — коротша. Кустратий старець припасовує коротшу до довшої

навхрест: хтось помер, це нині так звично, що й не страшно, пошесть проникла у всі клітини людського життя, у душі, ніхто не дивується, і кожен гине окремо.

Маркіян приглядається до старого: це ж Агасфер. Для кого він майструє хрест, адже самотній. Невже для себе?

— А, це ти? — підвів голову Агасфер. — Добув воду з каменю? Ні? То добудь, ніхто цього не зробить, крім тебе.

— Оглух і онімів я, старче...

— І вложив ангел пучки в уші йому і приторкнувся до язика йому, — і одчинилися слухи, і розімкнулися окови язика його, — промовив урочисто Агасфер. — Кася так казала, вона побожна...

— Для кого хрест майструєш, старче?

— Буде хресний хід. І вийдуть ті, хто бажає подати води спраглому.

— А хто ж їм, бажаючим, подасть?

— Ніхто.

Цілу ніч ішов Маркіян, долаючи довгі версти, до Підлисса, — прагнув знайти затишок на дідівській плебанії, відпочити, забути, а може, й зібратися з силами.

З густого низького туману вихоплювалося сонце над Підлиссям, вершок Білої гори плив по сивому морі, мов ковчег, палац Урського прозиравав темною плямою; Маркіян зупинився неподалік і ще раз прощався з Анною, не просячи Бога повернути втрачене.

З двору на Бродівський шлях вийшла жіноча постать, довго стояла, вдивляючись удалечінь, і довго стояв Маркіян на перехресті, слухав голосний стукіт свого серця і палко кохав жінку, яка не належала йому, і німо ридав з болю і дякував долі, що біль той ожив, бо як він є; то живе в нього серце, жива душа і розум, і немає місця глухому отупінню й байдужості у серці, яке кохає.

Жіноча постать довго маячила у прорідлому тумані, а коли він розсіявся і став видний довкола простір — безлюдний, порожній, — жінка побрела вівсяною стернею до Білої гори, щоб звідти охопити того простору більше: може, замаячить на обрії той, якого добровільно втратила, і ніколи не знатиме вона, що в той час ловила її поглядом інша людина, яка до скону — в праці, зневірах і пориваннях — живитиме свою силу єдиним у житті коханням.

Від діда Маркіян дізнався, що кілька днів тому пан Василевський вибрався у мандрівку до Дрездена, щоб оглянути палацовий ансамбль Цвінгера і розміщену в ньому славетну

галерею. З ним, перебраний за камердинера, поїхав поет Северин Гощинський, щоб по дорозі зійти у Кракові.

Не хотів нічого з'ясовувати про Анну, — ніколи вона не буде вільною від своєї любові, як і він...

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

Кармелітську тюрму оточив чотирикутник стрільців у зелених сурдутах і тригранках з чорними кокардами, — за мурами тюрми відбувався суд над працівниками Оссолінеум.

Місто знало: сьогодні судять не злодіїв, не грабіжників, не вбивць, а світочів людського розуму, які збирали книги, писали їх, несли поспільству знання і розум, і вся вина підсудних полягала лише в тому, що вони навчали любити рідний край, народ і його культуру.

Море юрби затопило Галицький, Маріацький, Капітульний і Бернардинський плаци. Університет залишився порожній, духовна семінарія — теж, опустіли школи, гімназії, казино, льокалі, ресторації і пив'ярні.

Губернатор Фердинанд д'Есте каявся, що не наказав вивезти підсудних до Відня: у спокійному на перший погляд морі людей вчувався притаєний рокіт; він нуртував, глухо клетотів, і можна було ждати — від незначного подуву рине валом хвиля, яка зімне чотирикутник війська.

Проте побоювання губернатора були даремні: ніхто не вигукував кличів, — ще не народився ватажок, який кинув би гасло до битви з бузувірами, які намірилися судити вчених мужів; той ватажок, полководець, вождь, можливо, тільки зачинався в цю мить у лоні стривоженої, здивованої, приголомшеної юрби.

Маркіян стояв серед тисяч людей сам, без друзів. Вагилевич лежав хворий: звістка про закриття Закладу Оссолінських, в якому він виріс, здобув освіту, без якого не мислив свого існування, підкосила, зім'яла, розчавила, гарячка і страх здолали його, він лежав безвольний і розбитий у спальній кімнаті семінарії; Головацький ще не вернувся з Відня.

З крайньої камениці на Галицькій долинала мелодія мазурки, хтось невпинно грав на фортепіано, — хто це блюзнірить?... Десь там, за мурами, зачитують обвинувачувальний акт, оголошують вирок... Невже і Базилевича засудять? І зрівняють однаковою покарою трьох мужів із черв'яком? Не можна так, несправедливо це!.. Ну хто це так уперто і нахабно б'є по клавішах фортепіано?

Маркіянові знову згадалися слова Любимського: безкінечний ланцюг кайданів, і його розгризає люд мислю своєю, коли в нього вибивають з рук меч. Образ покійного бібліотекаря, який колись у подібній багатотисячній юрбі стояв отак на страті Пугачова, чітко вирізьбився в пам'яті Маркіяна, і аж тепер він до кінця збагнув, що значила в його житті ця людина, та й чи тільки в його? Позбавленому роду й кореня Маркіянові Любимський допоміг знайти і рід, і корінь, мало того — сам став для нього ланкою, яка приєднала його, прив'язала до відвічних початків боротьби людства за свободу духа, праці й мислення.

Те, що нині відбувається на світі, має свій давній початок і причини. Я став свідком пробудження народів, та хто зна, чи став би учасником цього процесу, якби до мене не донісся стукіт катівської сокири з Болотної площі, гомін збуджених революцією паризьких вулиць, постріли гармат на Сенатській площі, поезія Рилєєва, сатира Капніста і чиста вода рідної мови «Енеїди», — все це він доніс до мене, щоб я стояв і хотів стояти перед тюрмою, де відбувається ганебне судилище, й викристалізовував тут свою волю до боротьби, не падав ниць духом від неудач і пам'ятав слова Сковороди: «Поклади на терези свого сумління печаль твою і печаль твого народу і служитимеш тому, що в тобі перемаже». Спасибі тобі, незламний муже, що в своєму горі й самотності не зламався, не поник, а приніс у наш глухий закуток гасло боротьби і єднання. Я сильний нині. Поступ ніхто зупинити не може. Зупинитися і впасти може одна людина. А хто не хоче загубитися, той піде в єдиний з поступом крок. Я піду.

Народ не розходився, хоч суд уже давно скінчився, і Захер-Мазох зрозумів: треба, щоб юрба дізналася про вирок. Вмить прослизли шепоти, загомоніли голосні розмови, почулися охи і скрики... Слотвінського засудили до восьми років ув'язнення у Куфштейні, Бельовського — до п'яти, Вендзиловича до двох. Базилевичу присудили двадцять кийв за брехливі показання й виселити з міста...

Натовп довго ще гомонів, та не нуртував: провідці майбутньої революції тільки що зароджувалися.

А в льокалю пані Скшинської на Галицькій площі бавилися пансіоністи. Так називала себе золота молодь, яка знімала кімнати для розваг у льокалях.

У сурдутах до фігури, барвистих камізельках і червоних краватках кавалери запрошували панночок з пишними гуглями волосся, прикрашених міртовими галузками, обнімали за голі плечі і вели в танцю — легких, тендітних, томливих.

Пані Скшинська грала на фортепіано мазурку, вона грала без перерви весь післяобід, коли в кармелітській тюрмі відбувався суд; пані Скшинська побила всі рекорди у тривалості гри, звуки музики вилітали із льокалю на голови тисяч людей, що зібралися на площах міста, заглушували гамір, зітхання, схлипи, а коли натовп розійшовся, провідець балу капітан Антоні Стабро-Бриндза-Яворський вискочив на стілець і скомандував:

— Kielich szampana od ręki do ręki!¹

Гості зійшлися в коло і, дзенькнувши срібно келихами, проголосили заповітне: «Walka nie jest skończona!» З полешою, що немає більш у Львові бунтівників, які хотіли зрівняти шляхтича з хлопом, вигукнув капітан Антоні:

— Вип'ємо за світлу пам'ять справжніх аристократів і борців за незалежність Польщі Вацлава і Едмунда Ржевуських!

Перед вечором актуарій карного суду Ігнаци Зайончковський вертався додому на Личаківську. Він був утомлений і заспокоєний, а в душі теплилася втіха: за успішне ведення слідства над працівниками Оссолінеум губернатор нагородив його орденом.

Біля входу в під'їзд підійшов до нього високий, ошатно одягнений пан у циліндрі і чемно запитав:

— Як ваше прізвище?

— Ігнаци Зайончковський, — відказав актуарій, заскочений безпардонністю незнайомого.

Високий пан у циліндрі пильно і з викликом приглядався до актуарія, а коли на смерть переляканий Зайончковський сахнувся назад, скрикнувши: «Поліція!», невідомий витягнув пістолет і вистрілив упритул...

— Я з вами повністю згоден, пане Маркіян... Вчорашнє судилище — не програш, а початок перемоги, яка неминуче прийде. Ви ж бачили, скільки народу стояло на площах міста: три чверті з них — революційний потенціал, я вас запевняю... А жертви... Жертв буде ще немало. Так, видно, розпорядився сам Господь Бог, що свобода мусить оплачуватися ціною крові, — тому-то люди так дорожать волею.

Ян Непомуцен-Камінський з батьківською добротою поглядав на Маркіяна; непомірно рухливий, він раз у раз підводився з крісла, підходив до дверей, кожного разу перевіряючи їх, чи щільно зачинені: у фойє театру вже вешталися глядачі, до початку спектаклю залишилося небагато. Потім

¹ Келих шампанського з рук до рук! (Пол.)

директор знову сів у крісло і обдавав Маркіяна теплим поглядом.

— Це дуже добре, що ви зайшли до мене, я часто згадую нашу зустріч у рукописному відділі Закладу і думаю собі: адже мусив хтось із вашого народу зголоситися на ризиковану справу. Перші стежі... розвідка, прокладання шляху для геніїв. У нас, поляків, вони вже є, але чи появився б Міцкевич, якби перед ним не було Кохановського, Шимонівича?.. Ви добре тоді сказали: прийде на Україну такий, якому народ поклониться до ніг. Мусить прийти... І завжди великому кораблеві прокладають фарватер лоцмани. Так, так... Ну, а вам вдалося щось зробити?

— На жаль... — Маркіян опустил очі, щоб Камінський не побачив у них болю, який пригас учора, а нині знову обізвався, мов у батька, що змирився з утратою дитяти, а забути не може. І взагалі, чого він прийшов сюди — пожалітися, розділити той біль, бо не має з ким? Та добре, що зважився: Камінський — єдина, мабуть, нині у Львові людина, яка може підтримати його на дусі. Погляд директора театру зігрівав, додавав відваги. — Цензор не пропустив нашої книги...

— О, цензори показалися зовсім! Я вже чекаю, коли мені заборонять ставити Шіллера... А ви написали вашу книгу порусинськи? Це повість, поема? Альманах... Так, з цього треба починати. Кожна література повинна починатися від праці над народною мовою, яка є виявом душі народу. Польська народилася тоді, коли автори порвали з латиною...

— Приємніше п'ється вода з джерела і ліпше зірвати плоди, нагнувши гілку, ніж узяти її з красивого полумиска, — процитував чийсь вислів Маркіян.

Камінський посміхнувся.

— Овідій, Овідій... Знаєте. Ставлю вам «sehr gut»¹ не за начитаність, а за те, що вмієте чужу мудрість використовувати для себе... Я вам говорив про того мого драматурга — Сухоровського. Той не вмів... І тому мусив зникнути. Святе Письмо гласить: сліпий сліпого не може водити, бо обидва в яму впадуть... Ну, а які ви бачите перспективи для розвитку української літератури в Галичині? Вас все-таки досить мало, надто маленький острівець у морі Австрійської імперії.

Маркіян довго мовчав. Камінський бачив по його обличчі, що в нього давно вже складена відповідь на це питання, та не зважується висловити її вголос.

¹ Відмінно (нім.).

— А ви кажіть, не бійтеся, я Зайончковському не донесу.

Обличчя Маркіяна спалахнуло хворобливим рум'янцем, що завжди проступав від шиї до скронь, він промовив, обдаючи Камінського синім полум'ям погляду:

— Ми гілка великого народу, який має свою історію.

— Овва!.. І ви думаєте, що перекроїться колись політична карта Європи?

— А якщо вона не перекроїться, то яка тоді перспектива для розідраної Польщі?

— І всі окремо, всі окремо?

— Я за те, пане Камінський, щоб усі разом... Але хай у кожного будуть і голова, і руки, і ноги при одному тілі — щоб майбутній союз слов'ян не став союзом калік.

— Sehr gut, sehr gut... По-моєму, ви найздібніший нині учень не тільки в греко-католицькій семінарії, а й на всій русинській Галілеї.

У двері постукали, Камінський підбіг, відчинив, портє подав йому пошту.

— Ну-ну, гм, ну-ну... — погмукував директор, переглядаючи свіжі газети. Він, напевно, ще обдумував відповідь Маркіяна, був незосереджений. — Що ж пишуть?.. О, є і про нас: «Пан Йов'яльський» на сцені львівського театру». Цікаво... Хвалять... Хто ж хвалить? Криптонім... А яке резюме? — Камінський пробіг очима до кінця статті. — «Фредро своєю п'єсою засвідчив про остаточний розрив з аристократією на користь шляхти, до якої належить і яку підтримує всією своєю творчістю». Радія, так воно є. Гощинський надто суворий до нього... А це вже із світу сенсацій: «Убивство на Личаківській»... Очі директора прикипіли до газети, він схопився, був зляканий, блідий. — Це жах! Це й нам кінець... Боже, що ж він наробив!

Маркіян взяв у Камінського газету, прочитав: «Вчора о шостій вечора на початку Личаківської був смертельно поранений пострілом з пістолета актуарій львівського карного суду Ігнаці Зайончковський. Перед смертю Зайончковський назвав ім'я вбивці — якогось Міхала Сухоровського».

— Це той самий? — запитав Маркіян.

— А хто ж інший, хто ж інший? — Камінський був близький до розпачу. — Ідіть, пане Шашкевич, ідіть звідси чимшвидше геть, щоб і вам не перепало. Адже зроблять, зроблять у нас такий же Оссолінеум!..

...Коваль Йосип з Круп'ярської роздував горно. Сопів ковальський міх, набираючи в себе повітря, з шумом і свистом видихав його, купа вугілля на черені бралася червоним

жаревом, займалася вуглина від вуглини, жар пробирався досередини купини, залазив у нутро і там поширювався, розростався; купа зверху ще чорніла, вона була холодною й байдужою до того, що відбувається у її нутрі, непомірно великою порівняно до тих жарин, які будилися з мертвоти і, спалюючись, умирали, і, спалюючись, давали життя своїм сусідам, щоб вмирали вони, віддаючи тепло холодній і байдужій масі, яка здавлювала вогонь, бажаючи мертвити й далі. Та тепло гріло, палило, бо гаснути вогневі не давав подих могутнього міха, пал добирався все вище й вище, тліли вже верхні груди вугля і неохоче займалися; полум'я вибивалося, виплигувало крізь шпари і знову знесилено падало, важку купу розпалити було дуже трудно; коваль потів, безустанно тягаючи вниз за важіль, сил у нього було доволі, але й вони вичерпувалися. Коваль подумав, що краще б розділити купу і так упоратися з нею, та чи побіліє шмат криці у тій меншій купі, — та ні, тільки розпечеться, а не зм'якне, не подасться під молотом на ковадлі, той шмат криці упокориться лише на великому вогні. Коваль уперто працював, і врешті язички полум'я, мов пелюстки маку, зацвіли над усією купиною, вона почала осуватися, опадати, врешті вся стала жаревом; жар з червоного ставав синім, голубим, потім безбарвним і всесильним, — коваль вкинув у горно штабу криці, і вмент вона почервоніла, побіліла, мов цукор, а тоді лягла на ковадло, готова до нової форми.

— Усе зробиш з неї, Йосипе: підкову, якою підкуєш коня, що має ходити у плузі, а також і того, який топтатиме людей біля магістрату. З неї зробиш і рушницю, і ніж, і гарматне ядро, і кайдани, а хто цим знаряддям буде користуватися, не знаєш. Працюєш, Йосипе, та й усе...

Не перестаючи тягати за важіль, Йосип дивився на Міхала, що стояв у дверях кузні, а біля нього невідлучна Ганнуса. Коваль змахнув вільною рукою, вітаючись, так вітаючись, ніби розмовляв з приятелем учора; горно гуготіло і світилося вдоволенням обличчя коваля: уже другий шмат криці м'якнув у пеклі, а перший молотили молотами на ковадлі челядники.

— Йосипе, я вбив учора Зайончковського.

— То це ти зробив? Я так і думав. І пана Дідушицького провчив теж ти?

— Так, Йосипе.

— Хвала тобі від мене й від людей. Тільки чув єм, що неслухівський дідич видужав і став ще лютіший. І на місце

Зайончковського прийде інший кат — зліший і спритніший. І того уб'єш?

— Уб'ю.

— І наступного теж уб'єш. А кати все одно будуть.

— А ти хочеш спалити всіх разом у своєму пеклі?

— Ні, Міхале. — Йосип опустил важіль. — Я хочу, щоб з моєї і сотень таких кузень вийшли челядники, які знали б, для кого коня кувати, для кого зброю, а для кого кайдани і тюремні замки. І підуть вони — новітні ремісники — по всьому світу: хто з підковою, хто з шаблею, хто з пістолетом, хто з кованим словом, і виступлять разом, — ніхто не встоїть перед такою силою! А тебе не зганьблять, твою пам'ять пошанують, бо скажуть: він хотів добра людям, а не вмів його інакше робити.

— Утікаю в Молдавію, Йосипе. Не хочу виснути на гілляці, та й де є така гілляка, щоб мене втримала... А коли не загину, то вернуся. Може, пригодяться тобі й твоїм челядникам мої дужі руки... І просьбу маю до тебе: хай якийсь час поживе у твоїй хаті моя Ганнуса.

Жінка здригнулася, вона й не знала, для чого Міхал ішов сюди з нею, думала — попрощатися. Та невже він задумав її позбутися? Ревність, кривда і біль стиснули люттю її уста, вона стала перед Міхалом і змріяла його нищівно-докірливим поглядом.

— Втекти від мене хочеш?

— Врятувати, Анно.

— А навіщо мені бути врятованій і жити без тебе? Ні, я з тобою піду — і в життя, і в тюрму, і на ешафот. Ти будеш сильніший зі мною: в житті я даватиму тобі радість, в тюрмі самотність відганятиму, а біля плахи буду стояти, щоб ти не боявся смерті. Я з тобою йду, Міхале.

Йосип обняв побратима, поцілував у щоку Ганнусю, мовив:

— Ідіть обоє. Для такої жінки немає місця в моєму домі.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Пошесть ущухла, коли розпочалися осінні сльоти. Холодні дощі, густі мжички, їдкі тумани виполоскали, вимили міський бруд і всіляку скверну, місто стало чисте, вороний брук на Ринковій площі, вичищений від пилу, чорно вилискував горбками, лише перед магістратом з фронтального боку, де стояли леви, тримаючи в лапах розгорнуті ману-

скрипти законів, заламувався, кришився і утворював, зрештою, болотисту яму, в якій тепер збиралися жовті стічні води.

Про існування цієї ями не знав губернатор ерцгерцог Фердинанд д'Есте, коли задумав провести засідання Галицького станового сейму, присвячене дню народження цісаря Франца І.

Спочатку губернатор утішав себе голубою надією, що на урочистий сейм приїдуть його величність і канцлер Меттерніх, потім покинув про це мріяти, — чутки про епідемію холери у Львові доходили до Відня у значно перебільшеному вигляді. Губернатор певний час ще сподівався, що хоч яке-небудь представництво прибуде із столиці, а коли прийшла остаточна відмова, ерцгерцог вислав на деякий час сеймових комісарів за рогатки міста, звідки вони в назначений день повинні були в'їхати до Львова у старосвітській позолоченій кареті, шестикінно запряжений, об'їхати довкола магістрат і зупинитися для вітальної паради перед будинком університету, — хай утішаться мешканці завжди вірного цісареві міста, що до них прибув якщо не сам найясніший татунцьо, то, у всякому разі, його найближчі соратники.

Пан Курковський знову залишився без роботи, проте кожного дня виїжджав із Замарстинова своїм старим возом, запряженим паровою шкап'ят, — коні ще трималися, а візник уже охляв, прив'язував їх до палі на розі Шкотської, лаштував перед них опалку з отавою і по цілому дневі вистоював біля Яся й Арона, які сиділи на східцях під дверима забитої дошками кнайпи, й чекав: адже вмирають люди й природною смертю, він може спотребитися в кожную хвилину. Та даремно. Смерть нажерлася, наситилася, не вмирають навіть найбідніші люди, хоч не можна було сказати, що вони й жили... Візник похоронних караванів щиро бажав тепер, щоб хтось нарешті віддячився йому за довголітню працю — відвіз його самого на вічний спочинок.

Арон більше не проповідував; Ясьо давно перестав грати на скрипці, а що не мав уже можливості підраховувати, скільки вмерло бідних, а скільки багатих, то дрімав, схиливши на коліна голову. Пан Курковський стояв, щоб бути на видноті, адже може комусь таки спотребитися, і мовчки спостерігав, як кожного дня все більше виповнюється жовтою рідиною яма біля магістрату. Усі мовчали, бо були голодні.

День відкриття урочистого засідання сейму наближався, до цієї події готувався і митрополит Михайло Левицький: в Успенській церкві на вулиці Руській буде відправлена співана служба Божа з участю самого митрополита, а один

з вихованців греко-католицької духовної семінарії виголосить вірнопідданську промову, присвячену цісарському тезоіменитству.

Шашкевича запросив до себе ректор.

Маркіян чекав цього виклику, адже Захер-Мазох натякав, що йому радитимуть, як він повинен засвідчити свою лояльність до влади.

Уже вернувся з Відня Головацький, Вагилевич видужав, вилабудався з тяжкої депресії. Яків розповідав про боротьбу західних слов'ян проти німців, він був повний рішучості готувати до друку новий альманах.

Друзі стривожилися, коли Маркіян признався їм, що його викликає на розмову ректор, у тривозі чекали його повернення. Він прийшов до них усміхнений, та усмішка ця, видно, була силуваною, нею він себе підбадьорював, та по очах помітно було, що настрій у нього пригнічений, наче він на щось зважувався, а зважитися сам не міг.

— Хлопці, — сказав, — Ірод наказав мені виголосити вірнопідданську промову в честь цісарських іменин — в Успенській церкві, в день відкриття урочистого сейму...

— І ти, звісно, не погодився, — звів брови Вагилевич.

— Я не відмовився, я мушу виголосити промову. Іншого виходу переді мною немає.

Головацький опустил очі, він у цю мить не мав сили дивитися на друга, який так несподівано зрадив товариство.

— Так, так, — мовив Яків понурившись. — А я в розмові зі своїм братом Іваном, який закликав мене зближуватися з Європою через латинський алфавіт, сказав якимось: «Кажеш, що простою мовою можна тільки розмовляти дома, що руська мова не надається до висловлення високих понять. А Шашкевич уже довів своєю поезією, що простим наріччям, без чужої домішки, можна виражати найвищі пориви духа...» Так я сказав. А ти нині...

— Я підтверджу твої слова, Якове, хоч і дуже лячно мені... Я виголошу промову по-руськи, чистим русинським стихотвором... Я проспівую славу весні, морю, землі, голосам птахів, пробудженню природи, і якщо цю алегорію сприймуть цісарські сатрапи за прославлення імені Франца і його діяльності, то ніхто не подивується, бо кретини вони суть, а народ, який молиться до грядущої весни, зрозуміє мій стих, бо зрозумілий йому буде прихований зміст, висловлений рідною мовою... І лячно мені, повірте, лячно...

— Вибач, Маркіяне, що подумав про тебе погано, — обняв друга Головацький. — Та коли ти вже йдеш на таке,

ризикуюєш, то хай той ризик дасть максимальний ефект. Дай мені, коли підготуєш, текст того вірша-промови, я занесу його Денису Зубрицькому. Може, він погодиться видати його листівкою... Напевно погодиться, це ж похвала цісареві, якого Зубрицький так шанує, а до того пан Денис ще й ворог латини. А там — що буде, то буде...

І настала нарешті урочиста днина — шістдесятисемиріччя найяснішого австрійського імператора Франца І.

Дружно зазмагалися між собою церковні благовісти й костьольні дзвоники, перебиваючи одні одних, пересварюючись за прихожан грецької й римської віри, а далі, ніби згадавши, що не їхнє мелеться, що сьогодні вони повинні віддавати хвалу покровителеві, який об'єднав і римо- і греко-католиків під єдине берло Австрійської імперії, увійшли в єдиний ритм, — злагоджений дзвін став чутний на площах, вулицях, у кам'яницях, халабудах і сутеринах.

В Успенській церкві правиться митрополича служба Божа, а на Ринок в'їжджає оздоблена гербами, мов символ габсбурзького трону, позолочена карета, запряжена шестіркою коней.

На конях сидять машталіри; попереду карети марширує відділ війська у блискучих касках, позаду — стрільці в тригранках; з карети крізь віконця виглядає «віденське» панство, а може, то сам цісар; карета минає Катедру, в'їжджає на ринковий брук, щоб зробити почесне коло довкруг магістрату, а потім завернути до університету, перед яким на застеленому килимами помості чекає гостей губернатор.

Карета поважно пливе за відділком війська, біля магістрату — натовп буденно одягнутого народу, то стоять ремісники в робочому вбранні й фартухах, поліція звихається серед натовпу, нюшкує, — сказано ж було вийти у святковій одежі, а ці прихопили з собою для чогось знаряддя праці: ковалі — з молотами, пекарі — з рогачами, різники — з ножами; їх надто багато, що буде, як ринуть на кортеж? Проте ремісники стоять спокійно, вони й не думають цього робити; їм сказано вийти, і вони вийшли, а день же будній, — усі від праці; гуде глузливий шепріт, і обличчя в усіх насмішливі. Поліцаї викрикують: «Es lebe imperator!»¹, спонукують юрбу скандувати, та ремісний люд мовчить.

Втім з Руської вулиці виходить на Ринок старезний дід з хрестом на плечі, він вигукує:

— Хресний хід, хресний хід! Виходьте подати води спраглим!

¹ Хай живе імператор! (Нім.)

І на цей клич із брам, з підвалів, з нір, бозна й звідки виповзають обірванці, каліки, зголоджені й вихудлі жінки та діти, — їх багато, їх тьма, вони йдуть безладною юрбою назустріч кортежу і лементують:

— Води спраглим! Води спраглим!

Поліція вмить полишає ремісників, накидається з палицями на юрбу знедолених, відганяє їх від позолоченої карети, а вони чіпляються за колеса, за кінську упряж, — це ж цісар приїхав, хай побачить їх зблизька і сам переконається, що брешуть міські владці, називаючи Львів благодатним містом; колона стрільців виходить з кортежу на допомогу поліції, стрільці відтискають голодну процесію у бічні провулки...

Поліція знову біля ремісників, стрільці шикуються в колону, жовніри крокують попереду карети, кортеж проходить повз левів, і раптом стається несподівана біда. Вояки вмить розступаються, обминаючи болотяну баюру перед магістратом, не попереджені про небезпеку машталіри влазять з кіньми у твань і застрягають у баюрі разом з каретою.

Поліція закликає юрбу допомогти, та у відповідь лунає надсадний регіт, — коваль Йосип з Круп'ярської вивергає з грудей клекіт сміху, вже регоче весь натовп; коні шарпаються врізнобіч, плутається упряж, машталіри випрягають коней і залазять по коліна в болото; вояки тягнуть карету за дишло, стрільці тручають ззаду, сеймові комісари боязко визирають через віконця, а карета мертво осіла в багні.

Пан Курковський мовчки спостерігав веремію, і враз зблиснула в його мозку рятівна думка, — це ж він нині зможе нагодувати себе й товаришів по недолі! Він збігає із східок, підтюпцем біжить у бік Шкотської, миттю випрягає від воза своїх шкап'ят і веде їх до карети. Вояки розступаються, машталіри мовчки чекають на порятунок; коні Курковського ще дужі та звикли вони тягти, — помоцувалися, помоцувалися і таки витягли карету з болота. Курковський зажадав плати, а коли її отримав, запитав:

— Куди тепер тягти карету?

Тоді скочив із східок утішений цим видовищем Ясьо Сакрамент і закричав на всю площу:

— На Пелчинський цвинтар їх, пане Курковський! На Пелчинський!..

У притворі Успенської церкви на Руській глітно. Іван і Яків навіть не намагалися протиснутися досередини, зрештою, їм треба бути тут: у кутку за столиком сидить церковний братчик, він віддає прихожанам за мідяк по свічці, святому образочку й до того додає видрукувану руськими літерами

листівочку, озаглавлену великими кириличними буквами «Голос галичан».

Прихожани приглядаються до листівки й дивуються: похвальна вірша написана звичайною мовою, якою вони розмовляють дома, — такого ще не бачили й не чули; на подвір'ї перед каплицею трьох святителів — гурт міщан, один стоїть посередині, вголос читає текст; хтось із паперті зачитує — ці самі слова лунко доносяться зсередини церкви.

Люди стають навшпиньки, витягують шиї: біля казальниці стоїть високий чорноволий юнак у реверенді, його очі горять натхненням, рум'янець залив обличчя від шиї до скронь, він виголошує того самого вірша, що надрукований на листівці. Паства слухає і повірити не може, що під цим склепінням, де служба Божа завжди правиться церковнослов'янською, а проповіді виголошуються по-польськи, хтось заговорив до неї рідною мовою, і звучить вона не на ярмарку і не в брудних провулках, а в храмі, і нема в тій мові буденної грубості, а піднесеність і святковість, — хто це глаголить по-простому молитву високим небесам?

Страх у Маркіяна минув, як тільки вийшов до казальниці. До цього менту він ще не знав, як учинить. У захристії стоять митрополит і ректор духовної семінарії, вони ж не простять йому такого зухвальства, ще ж бо ніхто не смів і не подумав навіть промовляти тут хлопською мовою; Маркіян швидко складав у пам'яті хвалебні слова цісареві по-польськи, весь тремтів від усвідомлення, що таки виголосить їх, а тоді нічого вже не буде, — ні довір'я в друзів, ні нового альманаху, ані його самого, колишнього, не стане теж, бо зневажить він нині клятву матері. Нерішучість діймала все дужче й дужче, а коли прийшла пора виходити, він побачив себе враз у центрі всього світу, на нього дивилися не тільки прихожани, — весь народ; Маркіян вмить відчув, як одчужується від нього липкий страх, і він, немов ступаючи у прірву, вийшов за казальницю й заговорив лунко:

Що то за голос світом розлягаєсь, —
Чи то ангелів пісня лине воздухами,
Чи чудними море грає голосами,
Чи соловій-птиця весну розвиває?

З Ринку доноситься лемент: там б'ють стрільці й поліцаї знедолених, які вийшли за Агасфером на хресний хід, там надривно регоче ремісна юрба, а коні пана Курковського борсаються, витягаючи з болота державну карету, — що ж то за голоси світом розлягаються? Розпачливі, люті й молитовні

...машталіри влазять з кіньми у твань і застрягають у
баюрі разом з каретою.

зливаються в унісон над древнім руським містом — не чути було ще такої багатоголосої гармонії. Що це за хор грізно рокоче над Львовом?

Не ангел, не птиця піснь чудную творять, —
Народи усердну молитву говорять!

— Подайте води спраглим! Подайте води спраглим! Подайте води спраглим!

У захристії ректор духовної семінарії боязко поглядає на митрополита, знизую плечима:

— Nie można takiego dostojnika prostym językiem witać...¹

— Розуміється, розуміється, — заклопотано відказує святий отець Михайло Левицький. — Проте нічого недозволеного він не говорить... А втім, це вплив отця-катехита Ільницького, ваша священність, і коли що, — відповідатимете ви...

— Але ж ваша ексцеленціє, — борониться ректор, — хіба не ви впровадили до навчання церковнослов'янську мову як обов'язковий предмет?

— Так, але ж ваш вихованець виголошує промову не по церковнослов'янськи. Проте дуже доладно...

— Авжеж, він нічого недозволеного не говорить...

Яків з Іваном слідкують, як розхапують прихожани листівки з віршем Шашкевича. Уже немає жодної, а було двісті п'ятдесят.

— Замало води для спраглих, — шепоче Вагилевич.

— Але перша крапля впала. І стане вона згодом криницею, струмком, річкою, Дністром, — відказує Головацький.

— Із тих вод, немов Афродіта з морської піни, немов русалка з дністровських плес, вирине наша народна література...

— А перша книга називатиметься «Русалка Дністрова». — Головацький сковзнув поглядом по зосередженому обличчі Івана, зупинився на постаті Шашкевича, що височіла за казальницею. — Побратиме, — сказав, — ми нині розпочали роботу над цією книгою.

«Народи усердну молитву говорять!» — єднається Маркіянів клич з лементом бідаків і реготом ремісної юрби; славословіє цісареві глумиться над застряглою каретою з гербами; розгублений губернатор сходить з застеленого килимами помосту біля університету; директорів поліції доставляють листівку з Маркіяновим віршем.

¹ Не можна такого достойника вітати простою мовою (пол.).

Шашкевич вийшов з опустілої церкви боковим виходом, не шукав побратимів, хотів побути сам. Стомлений, вичерпаний, він перейшов із Зацерковної на Руську і подався провулками в бік Галицької брами, перетинаючи подвір'я Бернардинського монастиря. Якась дівчина в чорному швидко пройшла повз нього і, йдучи попереду, сповільнила хід. Її постать була звідкись йому знайомою, пригадалася Анна... Минув криницю, що стояла посеред подвір'я, — засипана, та ще у два сажні глибока: у ній колись шляхта топила збунтовану львівську чернь, коли Хмельницький облягав Львів. Біля криниці стояло троє чоловіків; побачивши його, вони заворушилися, Маркіян не звернув на них уваги — у брамі монастирського подвір'я дівчина в чорному зупинилася, повернулася до Маркіяна обличчям і чекала, дивлячись на нього. Він здаля пильно до неї приглядався і приспішував крок, та це ж таки вона — Анна!

Простягнув уперед руки, та враз їх шарпнув хтось назад, скрутив, вужівка боляче врізалася в зап'ястя; Маркіян сіпнувся, мліючи від моторошного жаху, він повернувся до напасників, і тут потьмарився світ у його очах від удару в підборіддя. Ще почув:

— W studniu, Antoni Stabro, prędzej rzucaj! Walka nie jest skończona!¹

Тоді залементував жіночий голос:

— На поміч, на поміч!

...Маркіян очунав у незнайомій кімнаті на ліжку. Розколювалася голова, боліли руки, приступи кашлю душили в горлі. Над ним стояла, схилившись, та сама дівчина в чорному, яку бачив у брамі монастирського подвір'я. Та це була не Анна.

— Хто ви? — прошелестів спухлими губами.

— Я Юлія Крушинська... Давно вас знаю, та ви мене не помічали. Буду з вами, поки не одужаєте, добре?

— Будьте зі мною завжди, Юліє...

У харчевні на Личакові лежав на лавиці споряджений Агасфер. Він повернувся з Ринку побитий, без хреста, подякував Касі за добро, ліг на долівку й помер.

Кася послала дочку до пана Курковського, а сама, замість молитви над покійником, переказувала своїми словами легенду, яку чула від побожних людей:

— І впав уперше Мученик під вагою хреста біля криниці Агасфера і попросив: «Подай мені води, щоб я мав силу ви-

¹ У криницю, Антоні Стабро, швидко кидай! Боротьба не закінчена! (Пол.)

йти на гору, де мене розіпнуть, і воскреснути потім. Але не подав Агасфер, бо побоявся стражників, і голову відвернув. І сказав тоді Засуджений до страти: «Не помреш ти ніколи, Агасфере, в нащадках своїх, і будуть вони повсюди воду добувати, навіть з каменю, і тектиме вона потоками і ріками, і будуть пити її, цілющу, спрагли, знедолені і змучені, міцнітимуть від неї і духом воскресатимуть, нащадкам же твоїм через вину праотця свого не попаде навіть краплини...»

Губернатор відмінив засідання сейму — святкування цісарського тезоіменитства не вдалося.

Захер-Мазох сидів у своєму кабінеті і печалився над листівкою «Голос галичан»: «Маємо клопіт з польським народом, а ці негідники розбудили на нашу голову ще й русинську народність, давно, здавалося, поховану...»

А день був будній. Коваль Йосип з Круп'ярської разом з челядниками роздував у своїй кузні вогонь.

Львів—Підлисся, 1978—1981 рр.

Саксаул у пісках

Три дороги навкруги
Надовкола три дороги,
А четверту, слава Богу,
Оступили за борги.
Де подітися — нема,
Де податися — не знаю,
І на п'яту навертаю,
Але п'ятої чортма...

Василь Стус

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Дорогою між Львовом і Бродами правив бричкою, запряженою двома шкап'ятами, знаний на цьому тракті візничий Міхал, котрого корчмарі величали королем балагулів, певне, тому, що йому підлягали на стрийському, сокальському та мостиському шляхах візники, які на Стрітення, Юрія, Спаса та Покрову збиралися на свої фірманські конгрегації неподалік Великої Горожанни на Миколаївщині, щоб отримати від «короля» депеші з паризького еміграційного центру й порозвозити їх у поміщицькі двори; візничий пострілював над кінськими спинами карбачем, бо не любив повільної їзди, й шкап'ята бігли клусом, та враз за Великосілками, ніби щось згадавши, він різко зупинив коней, якусь мить повагався і врешті потягнув віжками «гаття!», бричка звернула з битого шляху на польову доріжку, пострибала вибоїнами в бік Неслухова, й зупинив Міхал коней біля старого хатища, посеред якого стирчав напіврозвалений димар, а від парканів залишилися лише похилені стовпці, що їх сусіди порозтягувати ще не встигли; він зліз із сидіння й довго стояв з опущеними руками, потім розгледів у кропивиську дубову колоду, яка, видно, нікому не спотребилася, прогорнув ногою дикотрав'я, присів і підвів до неба голову, ніби хотів у Бога розпитати, куди поділися вітець з матір'ю, хто покаже їхні могили на цвинтарі, кому заважала на землі батьківська хата, що від неї залишилося тільки груддя глини та димар; йому хотілося заволати до неба о помсту, бо хоч звіддавна не навідувався до батьків, проте знав, що вони є і бережуть для сина останній пристанівок, а ось залишилося лише дике пустирище — та таке, щоб ніколи більше він не мав бажання туди ногою ступити, щоб навіки залишився бездомним волоцюгою, — а втім, був ним усе життя і які може мати до людей жалі, коли цілих десять років волочився ізгоєм світами й мало не забув, звідки родом.

Дивився бездумно в небо, порисоване перістими білими хмарами, й пропускав у думці шмат часу — від того менту, коли хлюпнув поганому Брейнделю, московському резидентові у Львові, в обличчя гарячим пуншем за те, що той у кнайпі «Zevciundfürcig» вголос шельмував декабристів, — таж то лицарі, а ти шваль рязанська! — й за те потрапив на місяць до криміналу. Про таке й згадувати не варто — хто не сидів, той ще посидить, — та підселили до Міхала в камеру найбрехливішого на всій круглій землі пройдисвіта Соломона Бальзаміна, який видавав себе за індійського князя з Аракану й видурював у глупих аристократів гроші на подорож до країни магнолій, пальм, тигрів і слонів, на цьому влип і потрапив за ґрати. Й одного разу, коли Соломон вкотре гнув у камері юра про райський Аракан, не втерпів Міхал і побив пройду, йому присудили двадцять п'ять буків за наругу над князем, й винуватець ніяк не міг переконати актуарія карного суду Зайончковського — виконавця волі директора львівської поліції Захер-Мазоха, що Бальзамін ніякий не князь, а останній вархол. Актуарій виніс найстрашніший для Міхала вирок, після екзекуції підсудного випустили на волю, а згодом на Личаківській було знайдено труп Зайончковського.

Йшло з полудня, спека спадала, візничий розпряг коней і пустив пастися, він знову присів на колоду й продовжував розмотувати клубок згадок, щоб урешті зробити собі самому дознання: хто він, кому і за що служить, куди себе має подіти, коли розпочнеться в краю рокош, на чий бік повинен стати, — і що то за така фортуна в нього, що вдруге кидає ним у трястя чужої політики?

...У Молдові Міхал із своєю вірною Ганнуською працювали на винокурні господаря Попеску в селі Кіркієшті поблизу Бендер. Вергав бочки на гари й вивозив їх до Кишинева, праця була тяжка, зате поплатна, а Ганнуса мала легшу роботу — на виноградниках, та так уже тужила за своєю Погулянкою, що зчахла на ниточку. Не скаржилася, мовчала, та Міхал знав, чому вона гасне, бо й самого визолювала туга за Львовом: благодатна Молдова була для неї чужою чужаницею, Ганнусьчиної мови ніхто не розумів, а вона не тільки по-молдовськи не вміла — двох польських чи то російських слів зліпити до купи не могла. Працювала на плантації завжди окремо, бо з її львівської говірки сміялися, а вечорами й ночами шепотом переповідала Міхалові казки про найкраще у світі місто, про льоншанівські горби та яруги на Погулянці, про веселе «Пекелко», де можна було натанцюватися до самого споду, про вузлуватого й дужого коваля Йосипа з Круп'ярської, найщирішого Міха-

лового побратима, про скрипаля Яся Сакрамента, який так розчулювався власною грою, що сльози котилися по його обличчю, немов горох, а ще плакав Ясьо, коли спостерігав, як марширують жовніри, — бо за сто літ буде інше військо, а яке — хто те може нині знати?..

Ганнуська тугу перебороти не могла, Міхал поховав її в Кіркієшті й сам подався світ за очі. Знав, куди йде: з-за Дунаю ще віяв вітер волі, там доживала свого віку погромлена турками Задунайська Січ — після того, як кошовий Йосип Гладкий зрадив товариство і зі змовниками потаємно вийшов з Дунавця до москалів; козаків, котрі порятувалися, турки порозганяли чимдалі від російського кордону — кого під Солунь, кого в Малу Азію, а деякі поховалися в плавнях на островах і зброї не склали, то задумав Міхал хоч трохи подихати свободою й розшукав козацьку вольницю на захищеному очеретом острові біля Картилеза: там ще жило козацьке село зі своєю управою й отаманом. І тут на нього чекала несподіванка, яка ще раз — бо ж брав колись участь у повстанні 1831 року — загнала його в польський резистанс: у Картилезі він зустрівся з емісаром князя Адама Чарторийського, котрий з Парижа керував таємним товариством, — був то Міхал Чайковський, який у Добруджі набирав козацьких недобитків на службу в січовий полк...

Згадки враз обірвалися: спадистою доріжкою через село вниз до річки Думниці, що змійкою обмивала Міхалове пустирище, наближався чоловік у легкій літній одежі з течкою в руці. Візничий довго придивлявся до молодого панича з темним густим волоссям, що буклями закривало вуха; подорожній наближався, й уже вирізнялися над його великими чорними очима гострокутні зариси брів, підборіддя випиналося тугим гудзом, перетятим підковою стиснутих губів; обличчя чоловіка було Міхалові звідкись знайоме, і врешті він впізнав...

Випала Іванові цього дня найгіркіша з усіх, які він, вічний мандрівник, перейшов, — подорож до Новосілок. Йшов, небезпеку прочуваючи, бо з Дублян до Гамалії, яку вже проминув, градова хмара котилася й зловісно грім гримів, а сказано ж у «Громнику» царя Іраклія — «аще загримить місяця іюня, то буде страх великий, а коли вельми загримить, то прийде смерть ід мужам зацним»; літня гроза тривогу навіювала, бо десь там, у Новосілках, смертельна болість дійняла мужа великого, а чи ще застане його живим?..

Усі мандрівки страх на Івана навіювали, проте цікавість пізнати непізнане перемагала, й завжди супроводжували його в дорозі нові й нові видива, яким до затишних бібліотечних

зал вступ був закритий. А підчас мандрівок йшли вони за ним гурмою дивовижних примар: були то тіні забутих історичних постатей, що їх досліджував і прагнув воскресити для вічного життя у книгах, а теж невідомих авторів прадавніх письмен, вирізьблених у кам'яних стінах печер Розгірча, Бубнищ та Урича, за ними товпилися духи, відьми, русалки, босоркані, літавиці, полісуни, яких Іван виловлював на папір, бо вони безслідно зникали, гублячись серед людського безвір'я; привиди збиралися у тьма-тьмуші громади, й він силою свого вміння намагався продовжити життя природи і людей.

Та що далі, то все більш переконувався, що — марно: чогось не знаходив, саме того, що могло оживити примарну компанію, й вона блякла, губилася, розбігалася, не чуючи його покликів, стогону, ляменту та покутних слів; нині ж Іван не міг уже видобути й писку, немов у гортані застигав цемент; примари були ще відчутні, та безнадійно невловимі, й мандрівник розумів, чому так сталося: був він завше самотнім, навіть тоді, коли подорожували світом утрюх. А нині пломінець найяскравішої свічки гасне під вітром.

Йдучи, він уперто викликав образи примар. І ось вийшли з юрби три безстрашні горді постаті — на смерть, що колись загнала глибоко в душу двадцятилітньому семінаристові перший страх, який тлів там, наче купина вогкої мерви на осінньому стернищі, і не розгорявся аж так, щоб спопелити пекучу цікавість до світових таємниць, але й не згасав, і відтоді Іван, ляк спізнавши, мусив уже йти з ним у парі, й рівносильно замучували його обережність і допитливість: у цій битві двох взаємозаперечних сил переможцем стати не міг і залишився полоняником обох потуг.

А безстрашні опришки йшли з палаючими смолоскипами замість рук і зневажливо поглядали на Івана, заганняючи його все глибше й глибше в шкаралушу самотності, й лише доторк ліктя відчайдушного Маркіяна додавав йому рівноваги, і він знав, що без побратима навпіл переламається від натиску котроїсь із сил, і кожна його умертвить — одна помстою Божою за цікавість, а друга людською — за страх.

...Після першого року навчання в університеті на філософії, як тільки почалися вакації, Іван та Маркіян подалися пішки в першу подорож через Стрий, Калуш, Коломию — в гори. Минули Косів, не доходячи до Криворівні, звернули на Устеріки, пройшли Білоберізку й зупинилися у Вижниці саме того дня, коли жандарми зганяли людей на міський майдан, а панство самочинно з'їжджалось дивитись на страту опришків.

Шемрав натовп, колихався, чутно було плюскотіння Черемоша в напруженій тиші, аж враз із доміняльного дому виїхав галопом на коні кремезний чоловік з довгим смоляним волоссям, що вибивалося з-під крисані, — був то пушкарський отаман; він стрелив нагайкою, здибив коня, кінь пронизливо іржав і крутився під вершником, тратуючи передній ряд; люд сахався, готовий розбігтися навітки; Маркіян та Іван відійшли на берег ріки, а далі відступати було нікуди.

Тоді з-поміж лип, що відгороджували доміняльний дім, вийшли три легені в незаперезаних сорочках поверх холошень: середній, Мирон Штола, мав зв'язані назад руки, а в крайніх, Джурака й Риндзяка, були зовсім чорні — ніхто не міг зрозуміти, чому вони такі; смертники наближались до шибениць.

Отаман змахнув рукою, з натовпу вибіг пушкар із запаленим смолоскипом, він діткнувся ним до чорних рук Джурака й Риндзяка, й вони спалахнули. Горіло четверо рук, які вбивали багатія Кундака і грабували пана Скарбка, а парубки навіть не писнули; в одного рука згасла, він притулив її до палаючої, щоб загорілася, і йшов. Всі три засуджені зупинилися біля пнів, укопаних під стовпами, з яких звисали петлі; до місця страти підійшов актуарій циркульного суду й зачитав вирок, опришки самі поставали на пеньки, а Мирон Штола сказав до ката:

— Розв'яжи мені руки, я сам...

Хвороблива червінь залила Маркіянове обличчя й ненавистю палахкотіли його очі, а Іван тремтів, тримаючись за Маркіянове плече. Страчені загойдалися на шибеницях, пушкарі гасили вогонь на їхніх руках, щоб не загорілися стовпи.

— Муцій Сцевола... Муцій Сцевола... — шепотіли Іванові зшерхлі губи, і бачив Маркіян, як зіниці побратима звужуються, меркнуть, затуляючи в його душі давкий страх, щоб не вибрався він з неї назовні ніколи.

У другу мандрівку Іван вирушив сам, бо ніхто не вірив йому, що ті ритвини на бубниських скелях, які змалював і академіку Погодіну для розшифрування переслав, — то знаки далеких предків або ж космічне письмо самого Творця, дароване слов'янам достоту так, як у день П'ятидесятниці зіслано Господом на апостолів знання мов тих народів, до яких згодом пішли учні Христові проповідувати його вчення.

За ним ішли невідступні примари, і в якусь мить спало Іванові на думку, що то єдині істоти, які змогли б засвідчити народження рунічного письма, бо ж існували вони завжди,

втілюючи в собі первісну природу — ту вічну силу, яка безнастанно прагнула передавати свій досвід прийдешнім нащадкам у переказах, повір'ях, піснях, колядках, а теж — у письмових знаках.

Яків і Маркіян кепкували з Івана, називаючи його ідею-фікс фантазмагорією, чей ніяких графічних знаків вони не знаходили ні в Уричі, ні в Розгірчі, ані в Бубнищах; як ви могли їх не помітити, адже я знайшов і скопіював, а потім Погодину й Шафарику вислав, і вони вельми зацікавилися моїм відкриттям, та невже ті таємничі письмена дано бачити лише мені одному і ще цим свідкам їхнього творення, які йдуть за мною юрбою, повилазивши з чортополоху, кропиви, будяччя, з тернових ватрищ, на яких несвідомі своїх вчинків бузувіри спалювали живих людей, чарівницями та упирами прозваними; а з тихих заводей виходили вродливі русалки, а теж старезні відьми з обвислими грудьми, які хапають задивлених на русальні танці парубків; із земних нір повилазили щезники, що бережуть підземні скарби, анциболоти, головаті злидні; з нив вибігли польовики, від чийх танців хліба вилягають; з усього світу злітали злі й добрі сили: потворні тролі із скандинавської Гіпербореї, крилаті наддунайські віли, багатоликі тибетські самвари, кавказькі деви-людоїди, благородні апеннінські фації — а серед цього потороччя йшли добрі волхви, які Месію бачили й найскритніші космічні таємниці знають; волхви з Богом Божою мовою розмовляють, і я хочу підслухати, бо тільки в їх речах зміг би знайти ключ до наскельного тайнопису.

Друга Йванова мандрівка пролягала через Пороги, Яблуницю, Жураки; примари йшли за ним, як завше, і він чуйним вухом вловлював розмови волхвів з Богом, а злі деви осідлювали необачних подорожніх і в'юнкими, мов ремені, ногами обплутували їх і до смерті заганяли, а чорти з відьмами танцювали в курявах, і треба лише сокиру мати, аби вкинути її у вихор, і він зразу вщухне; та хай собі і лиходіють і танцюють, і оборотники яструбами та совами нехай літають — у такий спосіб живе природа й дає собі раду без людської помочі, а Йванові тільки б таємницю Божу розгадати...

Та дзуськи: в Жураках, де Манявка впадає в Солотвинську Бистрицю, два жандарми у високих чаках хапають його під руки, бо ж він волоцюга, а ще, мабуть, і бунтар — адже ходить селами, з людьми здибується і напевне до непослушенства нашіптує... Е, та він ще й записує — що ж це за такі приказки та співаночки, як дізнатися, що в них приховано; жандарми теж, як і мандрівник, прагнуть розгадати потрібний їм тайнопис...

Хмари клубочилися позаду, й примари вид утратили, немов ті душі, що вальпургієвої ночі безликими виходять на світ із тартарів; може, то тіні середньовічних лицарів, княжих дружинників, бояр, дворян, страчених опришків, смердів, а чи оріан, які вирізьбили на печерних скелях руни, і той градовий шемріт у хмарах — то їхня мова, і треба пильно дослухатися до слів, якими вони колись розмовляли і в таємничих чертах і резах їх вирізьблювали; о, то не фантазмагорія, дорогі мої приятелі, то загадка, яку повинен розгадати я й нечуваним відкриттям прославити своє ім'я і руський нарід навіки!

Іван оглянувся: привиди губилися в грозовій темені, були безликі й німі; блискавки, роздираючи хмари, тлумили їх, у темряву вганяли, та враз на низьке чорне небо з-поміж двох блискавок вихопилася на гнідому коні зеленокоса літавиця, а чи віла наддунайська, пільму на мить дивною вродою осяявши, вона пролетіла понад землею і зникла в помаранчевому меві над обрієм, ще не зайнятим тучею; в Івана скрутилося серце, що не запам'ятав образу літавиці, проте здалось йому, що то було Юлине обличчя; чому воно в цю мить між блискавок з'явилося, що хотіла повісти кохана: застерегти, щоб не йшов далі, бо там чекає на тебе смерть побратима, і як збачиш її, то вмить закінчиться твоє дотеперішнє життя, інше настане, і ти розпочинатимеш нову мандрівку — сам-самісінький, бо приятеля, який був твоєю душею, більше коло тебе не буде; вернися, збережи ілюзію присутності друга, не дивися смерті у вічі!

Не завертай мене, літавице, з дороги, якої виминути не можу і права не маю, бо там, куди йду, зупиниться й час мого народу, і я повинен погнати і час і народ поперед себе, як той пастух, що займає вівці повесні на полонину; а чи зумію вчинити це сам — я ж був уже без друга на дорозі в Жураках, над устям Манявки в Бистрицю, і не дійшов до краю, не зумів... З натовпу примар вийшли такі реальні, знайомі й звичні австрійські жандарми, наділи на мої руки бранзолети й повели, волоцюгу й бунтівника, до Станіслава на допит. І тут мене здолав новий, інший страх: давніший, вижницький, був спричинений насильством не наді мною, і біля мене стояв тоді Маркіян, твердю якого я був захищений, а тут опинився під наругою сам, мене розтоптували хамство й сваволя невігласів і циніків, мої записи, які я цінував понад усе, бо в них жила загадка світу, розшарпано, подерто, а мене висміяно; потім мене погнали, мов злочинця, етапом — з жандармських рук у жандармські руки — через Богородчани, Саджавку, Розсільну, Лукавицю, а з Погара стало видно Лім-

ницю і мій Ясень, і я найбільше боявся, щоб знайомі селяни не уздріли мого приниження, а вони бачили й дивувалися, що ученого поповича привели в село, мов злодія, і вже дали знати отцеві Миколаю, щоб той зітлів зі встиду; на порозі стояла мати, вдивлялася в бік Погара, вона впізнала сина між двома озброєними опричниками, а в нього черевики розбиті й пальці на ногах покривавлені, на руках — кайданки; і що тобі, сину, потрібно від світу цього, що спокою собі не знаходиш; а я, мамо, хотів досягнути Божих чертогів, бо вірив, що Всевишній розкриє мені найсокровеннішу таємницю мого народу, і я восхваляю його вічність на нашій землі, а та таємниця належить лише Творцеві, і я нікому не потрібний в цьому страшному світі...

Новосільська доріжка вихопилася з тракту праворуч й побігла через Неслухів униз до річки Думниці. А над річкою — трибанна бита гонтом церковця, в якій уже з причини хворості не править отець Маркіян; Іван пробіг поглядом по плину Думниці й зупинився на припадистій офіцині¹ біля поміщицького двору, відведеній під новосільську плебанію, й не зміг іти далі: а що коли його вже немає — як і куди податися самому?

На околиці Неслухова, біля дороги, стояла запряжена двома шкапами оббита лубом бричка з околотом на сидінні. Фірмана біля повозу не було, коні паслися на мурузі — напевне, то балагула зупинився на попас, шкода, що раніше не натрапив на нього, чей із самого Львова довелося йти пішки... Порозглядався й побачив візника, що сидів на колоді біля зарослого кропивою хатища; був то дебелий чолов'яга, одягнений в суконну гуню, підперезаний черкеським поясом з газирями, в шкіряному плескатому кашкеті.

Іван положливо відвів очі від незнайомця, який в одному менті пильно вчепився в нього поглядом, й пішов далі, начеб не помічаючи його, та їхні очі мимоволі зустрілися, й обидва втямили, що колись у житті здибалися.

Ця здогадка приторочила Івана до місця, де сидів візник, і вже вони обидва начебто мусили привітатись або хоч обмінятися якимись необов'язковими фразами, і спитав Іван, чи то тут станція балагулів; візник недбало відказав, мовляв, на цьому місці стояв колись його вітцівський дім, то звернув з тракту поглянути й ось що побачив: усе минає, все пропадає — фортуна! — а курсує він між Миколаєвом і Бродами, то чи не треба підвезти?

¹ Офіцина — прибудова, флігель.

— Хіба що завтра-післязавтра, до Ожидова буде мені потрібно, — сказав Іван. — А ви львівський? — спитав по хвилині обережно.

— Я світовий, — цвюхнув візник карбачем, — і не ваша то справа. Що ж то за мода така — допитуватися про родовід кожного стрічного?

Іван геть знітився й швидко подався доріжкою вниз до річки; візник тим часом заліз у бричку, натягнув віжки і стрельнув пугою, розвертаючи повоза; виїхавши на дорогу, тпрукнув на коней й гукнув услід подорожньому:

— Моя станція в Буську біля корчми, пане Вагилевич! — І бричка покотилася по тракту.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

За бричкою знялася курява і зникла за пагорбом, а Іван усе ще стояв, зупинений окликом загадкового балагули, який звідкись знає його прізвище, і враз ні з того ні з сього проступила в пам'яті парсуна, що колись протиражувалася в десятках газетних фотографій у рубриках кримінальної хроніки: чимось нагадував балагула того зухвалого волоцюгу, який десять років тому з невідомих причин серед білого дня застрелив на Личакові актуарія карного суду Зайончковського; ця здогадка, зрештою, була нісенітною, бо як би то злочинець, який і досі перебуває в розшуку, міг собі спокійно балагулити дорогами Львівщини; Вагилевич одразу її відкинув; він подався стежкою в бік панського двору, біля якого причахнула низенька офіцина — новосільська плебанія, та нав'язливі догадки про особу балагули й далі чіплялися свідомості, ніби спиняли, щоб не йшов так швидко; ось уже місток з ажурним поруччям переводить стежку через Думницю до двору; Іванові згадалося, що убивця Зайончковського був ще знаний як театрал, який водив за свій кошт міську голоту до театру Яна Непомуцена-Камінського на якусь там виставу, й після атентату директора тягали з цього приводу на допити; а ще перед польським повстанням через центр міста на Льошанівку, де кнайпа «Пекелко», провадив двометровий гевал у циліндрі клепарівський набрид на пиво, й попереду юрби завжди підбігав базарний музика Ясьо Сакрамент, витинаючи на скрипці личаківського штаєра та приспівуючи: «Boś ty, Mańko, fest dziewczyna!»¹ — та невже це той самий отаман клепарівських волоцюг, який після погрому повстанського полку Августа Бельовського

¹ Бо ти, Манько, чудова дівчина! (Пол.)

над Стиром вернувся до Львова в конфедератці польського офіцера й у кнайпі хлюпнув бокал гарячого пуншу в обличчя царському резидентові й за це потрапив до тюрми: справа була голосна, й після того, як убивця Зайончковського зник зі Львова, плітки і правда про отамана волоцюг ще довго квасилися серед зацькованого поліцейськими нишпорками поспільства — від аристократів до базарних сидух.

Яке ж його прізвище, а-а... таж той таємничий балагула — то Міхал Сухоровський з Неслухова!

Ну і нехай собі балагулить, якщо не боїться, заспокоїв себе здогадкою Вагилевич; він невтримно наближався до плебанії й, боячись найстрашнішої звістки, сповільнював ходу, відганяючи думку про непоправне згадками про Маркіяна.

То було три роки тому. Саме тоді Маркіян перебрався з Гумніськ у Нестаничі, зайнявши там парохію, а Вагилевич, який через свої безперервні мандрівки спізнено закінчив богослов'я, *titulum mansae*¹ від Ірода, як семінаристи називали митрополита Михайла Левицького, не отримав, оскільки непотребне захоплення фольклором та демонологією завадило йому засвоїти церковний спів. Крім того, Вагилевич не знаходив собі пари й не міг подати до випускної семінарської комісії шлюбного свідоцтва, а без того прецінь не висвячують; щоб заробити собі на прожиток, досліджував родоводи польських аристократів, і врешті йому пощастило: представив поетові Юзефові Дуніну-Борковському його родовід, який сягав аж династії Пястів. Розчулений граф відпустив дослідникові кімнату в своєму будинку на вулиці Галицькій, призначив для нього прислугу, розпорядився пошити пролетарієві модний фрак, щоб не з'являвся перед вищим товариством у семінарській сутані, й Вагилевича настиг несподіваний достаток. Борковський водив його на редутові забави в аристократичні доми, а найчастіше виїжджали до панства Сераковських в Ожидів, пан Юзеф представляв Івана як енциклопедиста, а оскільки новіцій писав вірші, дами називали його «нашим Петраркою», дівиці ж мліли перед ним і зізнавалися в коханні.

Увага панства задурманювала помисли Вагилевича, хоч глибоко в душі він усвідомлював, що ті надмірні похвали фальшиві суть, сам-бо добре знав свої поетичні й наукові можливості, — слави жадав, але заслуженої, й ніхто його пекучого прагнення не бачив і не розумів, тільки одна пані Анеля, дружина ожидівського дідича Владислава Сераковського, сліпучо вродлива аристократка й водночас безпосередня й

¹ Документ про висвячення (лат.).

мила особа, якось на забаві присіла біля Івана й, задивившись у його глибокі чорні очі, проказала шепотом:

— Ви інший, особливий, і ніхто вас тут не розуміє, я навіть не розумію, чому ви серед нас... А може, той затаєний талант, який маєте, не рушині потрібен, а польщизні, і тому ви тут... Я часом прислухаюся до ваших розмов з тутешніми нудними політиками й відчуваю: ви більший, ніж думаєте.

Іван нітився, дивлячись на красуню з чужого світу, таку прихильну до нього, заздрих панові Владиславу і притлумлював у собі щемне почуття захоплення.

— Я мушу десь знайти себе, пані Анелю, мене не приймають свої, а чужі заманюють, я ж хочу, щоб моя праця належала рушині, бо русин єсьм.

— Мене зворушує ваша відвертість, пане Янку, ви справжній, без тіні фальшу, але ж не вкрадуть, я думаю, вашу працю мої родаки... Гадаю, що для вас корисніше перебувати серед польських аристократів, ніж серед малописьменних сільських попів. Хто вам може тут завадити працювати для свого народу?

— Заспокоєння вигодами, пані Анелю... Я думаю не раз, чи не краще мені піти геть?

— Мені було б жаль. У нас так мало можна почути розумних бесід — самі вівати!.. А втім, порадьтеся зі своїми приятелями, я зовсім не розумію, чому ви, перебуваючи серед нас, повинні відчужуватися від пана Шашкевича, від пана Головацького, — я ж знаю їх, а хто після виправи в Диків вас не знає? А з дідом Маркіяна, отцем Авдиківським з Підлисся, ми були в найкращих стосунках...

— Дякую, пані Анелю, я вам одній беззастережно вірю...

Після цієї розмови Іван вибрався в Нестаничі до Маркіяна, й між побратимами спалахнула шорстка перемовка.

З перших Іванових слів відчув Маркіян, як до приятеля закрадається мана самозакоханості й приподобання сильним світу цього; і звідки це могло взятися в нього, думав Шашкевич, адже, крім науки, Вагилевич нічого ніколи знати не хотів і запобігливістю не грішив, та, видно, сама наука манила його у свій затишок, і він відчужується в ній від боротьби на відкритому полі... Та й справді: Іван спробував ступити до двобою тільки раз і поквапився розкаятися на допиті в ректора семінарії Венедикта Левицького з приводу своєї участі у виданні «Русалки Дністрової» — Маркіян знав про це, хоч Іван йому й не зізнавався; потім шукав захистку в Погодіна, а коли зв'язок з московським академіком видався небезпечним, заховався у графа Дуніна-Борковського, піддавшись спокусі вигод і примарної слави.

— Чого ж ти прийшов до мене, Іване: скаржитися на нещирість пана Юзефа чи шукати мого запевнення в його благородстві — щоб отримати право залишатися в його товаристві, де тобі спокійно і ситно живеться?

Маркіян був непоступливий і вимогливий.

— А чи не думаєш, Іване, що ступив єси на стезю зради наших принципів, знайшовши тихе кубельце у ворожому середовищі?

— А чи можна, Маркіяне, стати справжнім ученим, перебуваючи в цілковитій залежності від не визнаних ніким національних принципів, які звужують можливості вченого, котрий знаходиться в чужому оточенні й мусить шукати путівців для компромісу з ним, аби не замурувати себе в шкаралуці ідей, несприйнятливих для цивілізованого світу?

— Ти шукаєш лазівки для виходу із ситуації, в яку потрапив під моїм впливом, і не думаєш про те, що раніше чи пізніше компроміс з чужим оточенням виліпить з тебе польського або російського науковця, але ніколи не русинського.

— Але ж неможливо нині стати виключно русинським ученим, представником еліти народу, якого світ не знає — проте зможе дізнатись, але тільки тоді, коли ми його підніmemo на рівень європейської цивілізації?..

— Якою ціною? — спалахнув Шашкевич. — То ж скажи, чому боїшся — якою ціною?!

Вагилевич тихо покинув Маркіянове приходство — більше приятелі не зустрічалися... Аж недавно від Августа Бельовського Іван дізнався, що сухоти здолали Маркіяна, і він лежить при смерті. Чи то вогонь непокори спалив його, а може, непокора зродилася від усвідомлення скороминучості життя? — думав Вагилевич, кваплячись до Новосілок, щоб порозумітися з побратимом хоча б перед його смертю.

Не впевнений був, що застане Маркіяна живим, тож продумував зустріч з ним, якої ніколи не було... Начебто вони удвох вийшли з плебанії в Нестаничах й подалися доріжкою, що пробивалася крізь віття плакучих верб, а куди вела, Іван не знав, а втім, йому досить було того, що поруч з ним іде вірний приятель, й вони продовжують прикро обірвану колись розмову...

Іван перший зважився порушити мовчанку, він підвів голову, щоб зазирнути в очі Маркіянові, й сторопів, побачивши, що поруч з ним іде не Шашкевич, а його двійник, який того ж року, коли Маркіян виїхав зі Львова на парохію до Гумніськ, з'явився в семінарії й відразу — впевнено і нахрапом — почав заповнювати собою порожнечу, що утво-

рилася на місці, котре дотепер належало Шашкевичеві. Потуги його здавалися марними, а зрештою, крім Івана, ніхто й не помічав амбіційних аспірацій новоявленого парвеню; а він, такий же, як і Маркіян, високий і стрункий, з такою ж буйною зачіскою, зумисне укладеною хвилями достоту так, як кучерявилось волосся в Маркіяна, із ніби всмоктаними щоками сидів у семінарській читальні на тому самому місці, що колись Шашкевич; згодом семінаристи, а серед них і переросток Вагилевич, почали слухати його поезії, які він голосно видекламовував перед питомцями в коридорах... Іван ревниво вловлював у тих віршах безсоромний плагіат із поезії Шашкевича — «руська мати нас родила, руська мати нас кормила»; а на честь тезоіменитства цісаря Фердинанда двійник виголосив від імені питомців семінарії промову руською мовою в Успенській церкві — так самісінько, як це зробив Маркіян Шашкевич у 1834 році, й семінарський, університетський і загалом львівський учений люд поволі почав звикати до з'яви нового руського будителя; дехто вже називав його другим Шашкевичем, і парвеню цим вельми пишався; був він настільки фальшивий, що навіть не підозрював у собі цього морального ганджу, і титул «другий» нітрохи його не бентежив; двійника задовольняло все, що виносило його на видноту; зрештою, він не лише бездарно наслідував поезію Шашкевича, а й виробив подібний почерк, спритно засвоїв його манери, й мало хто помічав, як він, відтворюючи у своїй мові запальність Шашкевича, впадав у фальшиву патетику — достоту так у червні наслідує солов'я шпак; двійник, немов гофманівський Цахес, жив енергією Шашкевича і, ненавидячи його в душі за справжній Божий дар, не міг без Маркіяна існувати, мов омела без дерева; був це питомець семінарії, молодший за Шашкевича літ на десять, — син зрусинізованого польського шляхтича з Тернопільщини Іван Гушалевич.

Він водно приповзав до Вагилевича, і, певне, йому здавалося, що обіймаючи за плече Маркіянового побратима так, як це полюбляв робити Шашкевич, створює нову «Руську трійцю», стаючи її провідцем; Гушалевич притягав за руку ще й Миколу Устияновича, щоб самому стояти посередині трійці, й закликав маляра Станішевського, щоб у такій позі змалював їх; Вагилевич утікав від нього, а спекатись не міг: парвеню навіть за своєї відсутності жив у Івановому зогидженні — тому й привидівся йому в цю хвилину, й відступив Вагилевич, побачивши поруч з собою Маркіянового двійника, але той умить розплився: з-під віття плакучих верб

вийшов справжній Маркіян і запитав, чому Іван так пильно приглядається до нього.

— Ти чув що-небудь про Гушалевича, Маркіяне?

— Знаю, що є такий молодий пііт, проте не мав нагоди з ним познайомитися, а його поезій не читав... Але чому ти з нього почав розмову?

— Він переслідує тебе, мене, нашу «Трійцю». Він твій безличний епігон!

— Ти завжди був здатний до перебільшень. Може, воно так не є... А те, що він мій, як ти кажеш, епігон, — честі мені не робить. Доброго поета наслідувати неможливо.

— Я з цим згоден... Але в доброго поета можна красти думки, образи, перемелювати їх на своїх жорнах і видавати людям грис¹ замість петльованої муки, і читач згодом навчиться споживати навіть макуху. Він у тебе краде!

— Знову перебільшуєш, в мене нема чого грабувати. А втім, не звертай уваги, хай вчиться хлопець, чей так мало в нас руських поетів.

— Ти невиліковний патріот, тобі — хай і бездарне, аби лише руське.

— Чи не з причин недосконалості руської мови ти почав писати по-польськи?

— То салонні вправи, я їх не трактую поважно.

— Почекай, травестія Котляревського теж не належить до серйозної поезії, але чомусь автор не написав «Енеїду» по-московськи.

— Але ж російською опублікував мій матеріал про рунічне письмо академік Погодін у «Московском наблюдателе», а Шафарик у «Часописі чеського музею» надрукував мою статтю «Печери в Розгірчу» — і що в цьому поганого, що за допомогою чужих мов мої розвідки побачили світ?

— Звісно, нічого поганого в цьому немає, але подумай, чому Погодін так охоче надрукував твій матеріал, чому навіть не звів його наукової достовірності? Зрештою, він сам у своїй передмові до твоєї статті пояснив — чому: на Уралі, мовляв, знайдено подібні писемні знаки! Господін Погодін, щоб зайвий раз утвердити панславістську ідею єдиного народу від Чукотки до Карпат і переконати тебе, що ти не є автохтоном на своїй землі, а походиш від чудських племен, опублікує не лише твою вигадку про руни, а й усе, що підтверджує його концепцію. А хіба ти в цьому не переконався під час нашої зустрічі з ним?

¹ Грис (діал.) — висівки.

— Ти ніколи не зможеш довести мені, що рунічне письмо в галицькому вияві не існує. Я ж його знайшов і життя своє присвячу, а розгадаю й доведу — таки доведу нашу предковічну автохтонність на цій землі... Вибач, Маркіяне, але патріотизм, як на мене, то не лише палкі заклики, а й праця. Я не декларую, як ти, любові до Русі в поезіях, я хочу утвердити це почуття через науку. Не ділю світ, як це роблять маніхеї, на два світові начала: царство світла — Господне і царство темряви — диявольське, і не розтлумачую цієї антиномії — мовляв, усе, що руське, від Бога, а все неруське — від Сатани...

— І даремно: кожен має на своїй землі свого Бога і ворога — Сатану. Але щоб це зрозуміти, спробуй знайти істину в своїй душі, створеній одночасно із світла й темряви. В тобі без упину бореться добро із злом, і щоб розділити їх і стати на якийсь один бік, мусиш дати назву і добру і злу. Чей не даси добру ім'я ворога, а злу ім'я матері своєї... А як усвідомиш ім'я матері і ним назвеш рід свій, тоді народиться в тобі готовність заради нього жертвувати своїми благами. Та водно пам'ятати мусиш: сила темряви в тобі не вбита, вона тільки жде присмерку світла твоєї душі.

— Тоді я повернуся до попередньої нашої розмови: чому ти толеруєш Гушалевича, який при світлі твого полум'я темряву в собі породжує?

— Я не знаю цієї людини, Іване. Знаю тебе й застерігаю, щоб ти не двоївся, як мій епігон: мене він не запоягне, а себе втратить. Така небезпека чигає й на тебе. Ти втішаєшся своїм розумом та, мудрим вороном будучи, в пір'я гупої пави прибираєшся... Але якщо в твоїй душі не залишиться нічого від Руси, то ім'я твоє розвіє вітер по степах, життя стане каменем в землі глибоко, надія сплине, мов піна на водах, і сліди днів твоїх пропадуть у мертвій пустелі.

— Мойсей викресав з каменя воду, а саксаул смочке вологу з сухих пісків.

— Хай тобі допоможе в цьому Господь...

Не відбувалось ніколи подібної розмови між Маркіяном та Іваном, наверзлась вона йому на путівці, що біг понад Думницею до панського двору, а могла б і відбутися, якби Вагилевич, пізми¹ на приятеля не затаївши, прийшов до нього вдруге.

Та вдруге він приходить надто пізно...

Іванові хотілося, щоб путівець був якнайдовшим, щоб не мав він кінця, й тривога, серце вимучуючи, то підганя-

¹ Пізьма — гнів, відроза.

ла, то спиняла: як там Маркіян і чому він, такий молодий, енергійний і всім, а Вагилевичу найбільш, потрібен, — чому він умирає?

Іван то прискіпував, то сповільнював ходу: тепер, як і завжди, він прагнув руху, водночас боячись його; все життя прямує туди, де небезпечно, — начебто не зі своєї волі, а вищою силою гнаний, немов астероїд, а все ж незборима цікавість пізнати невідоме, таємниче, ризиковане жене його до цілі, і кожного разу, досягнувши її, він тяжко розкаюється: так було і у Вижниці, і в Жураках, і на допиті в ректора Венедикта Левицького з приводу арешту накладу «Русалки Дністрової»... Чому Маркіян ні разу не спитав, про що власне йшлося на тому допиті і як повівся Іван, — не знав про це нічого? Чи знав усе й не захотів нагадувати приятелеві ще про один його страх — вічну покару за грішну спрагу пізнання?

Я ж ніколи не вірив, Маркіяне, що справа видання руського альманаху — «Зорі» чи то «Русалки» — аж така важлива для нашого народу, як ти нас у цьому переконував, але не міг опиратися твоїй волі, я соромився признатись, що боюся брати участь у нецензурованому виданні й через те втратити місце в університеті, адже без офіційної освіти і священницької посади не зміг би продовжувати наукової діяльності, яка мала стати — так я визначив для себе — сенсом і способом мого життя; я не надаюся до конспірацій, зрештою, нам, русинам, треба спочатку усвідомити свою приналежність до руського народу через пізнання власного духовного світу й через ідентифікацію з духовним світом Руси, а це можливо зробити лише дослідженням фольклору, оскільки він єдиний може засвідчити вік нашого народу та його автохтонність. І аж тоді, коли переконаємося, що ми і народ — одне ціле, тоді матимемо право подавати за нього голос як його еліта. А поки що у нас нема науки, якою ми могли б запевнити світ, що єсьмо самостійною нацією, а не гілкою польського чи московського народів, — чей же самі цього ще до кінця не певні. Тому я завше був більше схильний до дослідницької роботи, ніж до революційної діяльності, не маючи при тому викристалізованої ідеології... В той час, коли видавалася «Русалка», я писав наукову розвідку про свято Коляди — найпервісніше свідчення існування нашої нинішньої мови в сиву давнину. О, якби мені вдалося розшифрувати наскельне письмо — щоб воно зазвучало мовою колядок!..

Так, на тому принизливому допиті я відрікся від тебе, Маркіяне, і від Якова теж; вам тоді вже нічого не загрожувало, ви отримали посади, а священників ніхто не може

покликати на військову службу, мені ж світилася муштра: сам губернатор Фердинанд д'Есте розпорядився відправити мене в діючу армію, я ж бо через свої мандрівки залишився на першому році студій, тому сказав неправду: мовляв, ти без дозволу надрукував у «Русалці» мою передмову до народних пісень, яку я дав тобі лише для ознайомлення; я відрікся й від Погодіна, буцімто ніколи з ним не стрічався, і це була теж неправда, але таким чином з'явилася в мене можливість закінчити працю «Слов'янський празник Коляди», яку потім тому ж Погодіну й вислав для публікації; я це дослідження вважаю вартіснішим від «Русалки» і тому...

Ти ж знаєш: я змалку записував колядки від вайди¹ Якіма Дідуха в Ясені, потім від Василя Смеречинського в Дулібах, від Пилипа Сабладаша в Синевидному, ходив до Яворова, Глинян, Ожидова, Зарваниці; в Розгірчі вайда Павло Осташків наспівав мені п'ятдесят колядок, у цьому ж селі я вперше побачив на печерних стінах рунічне письмо, і ти уявляєш — воно могло б таки зазвучати мовою колядок! Я написав про це Павлові Шафарику, Михайлові Погодіну, і вони опублікували мої листи... Я стою нині на порозі великого відкриття, тисячу разів вартнішого, ніж видання альманахів!.. Прости мені, Маркіяне...

Покаянна мова враз затихла в розтерзаній душі Вагилевича — стежка перебігла через місток над Думницею й вийшла на подвір'я плебанії. У вікні Іван побачив силует жінки, може, то Маркіянова дружина Юлія; і моя кохана має таке саме ім'я, подумалося йому в цю мить недоречно; двері офіцини рвучко відхилилися, і на порозі стала струнка вродлива жінка з важким гуглем на потилиці; Юлія Крушинська поволі, нерішуче ступала східками вниз, а потім кинулася до Івана й припала до його грудей.

— Люди дізналися, з'їжджаються, вже замешкали в діди́ча Август Бельовський, Іван Вендзелович і ще якийсь семінарист, я його не знаю, — говорила спішно, ніби квапилась вернутися до хворого. — А Маркіян на вас чекає, він весь час вимовляє ваше ім'я, як добре, що ви прийшли, пане Іване, мій муж помирає... — Вона не хлипала, не ридала, тільки запитувала дивуючись: — Чому він так рано? Ну чому?..

Маркіян лежав на ліжку, спершись на високо підбиті подушки, марне обличчя було без кровинки, і знову непотрібна думка прошила Іванові мозок: а чи зумів би Гушалевич нині уподібнитися Маркіянові? Шашкевич ледь відірвався від подушок, але підвестися не зміг, усміхнувся і примкнув

¹ Батаг колядників.

очі, ніби хотів приховати утіху, що бачить побратима, потім проказав:

— Щось-то я геть ослаб, Іване, і тому хотів... Добре, що хоч ти прийшов, бо Яків далеко, де ті косівські Микитинці... Він нічого, напевне, й не знає. А ти...

— Все добре, все добре, Маркіяне... Та що я кажу — добре. Прекрасно! Місяців зо два тому приїжджав до Львова з Березані... — Вагилевич розщепив течку й почав чогось у ній шукати. — Знайшов!.. Тож кажу, приїжджав з Березані Платон Лукашевич, він забрав у мене «Русалку», а для тебе передав від Тараса Шевченка «Кобзаря». Ось!.. Та ти заспокойся, заспокойся, тобі не треба хвилюватись... — Іван стиснув губи, дивлячись, як по Маркіяновому обличчю котяться сльози.

— Яке щастя, — долаючи спазму, вимовив Шашкевич. — Яке щастя для мене, що ти встиг... О ні, брате, ти помилявся, коли казав, що «Русалка» — то писк дитини. Лункий то мусив бути крик, коли його аж там почули... І зійшлася до купи вся Україна...

Маркіян бездумно гортав «Кобзаря», а Іванові в цю мить згадалася Вижниця, й він подумав: це ж там прийшло до нього завзяття й спалило...

А Шашкевич, дивлячись на Вагилевича, міркував: Іван полохливий з природи, проте завше преться на рожен. Дай Боже, щоб страх не здолав його, як мене не стане... Дотепер ми йшли рівнобіжними трьома дорогами, які властиво були єдиним шляхом, а нині Іванові, і Якову теж, доведеться обирати інший...

Юлія дивилася на мовчазну перемову побратимів і думала: а що більше варте — життя Івана чи Маркіянова смерть?

Втім Шашкевич відкинув набік голову, губи в нього заворушилися, Іван почув шепіт:

— Віра без добрих вчинків не встоїться, вона без добрих діл мертва, як тіло без душі... хто ближньому гірку чинить кривду, хто дитину не навчить, хто блудного не наверне на дорогу, той не християнин... Отже слухайте: відкрилася наша рілля, сіймо, а збирати будем...

Вагилевич подивовано глянув на Юлію, вона приклала палець до уст:

— Не заважайте... Він, коли впадає в непам'ять, шепоче свої псалми.

Губи в Маркіяна кволо ворушилися, все тихше й тихше вимовляв слова:

— Той, хто звелів нічому зродити світи, величнєє сонце, місяць і тьми звїзд, хто звелів темноті перекинутися в світло,

Маркіян лежав на ліжку, спершись на високо підбиті подушки, марне обличчя було без кровинки...

хто невидимим оком бачить гадки душ наших, хто спряг собою безначаток і безкінець, той з тобою...

Маркіян протягнув до Івана руку, легко стиснув його зап'ястя і далі без упину шепотів; Вагилевич прислухався до тихого голосу, що долинав, немов із потойбіччя, від Бога, який тепер перевіряв кожне мовлене слово, щоб правдиве було, — воно ж бо останнє на сім світі.

Шашкевич все міцніше стискав долонею Іванове зап'ястя — був це тепер для нього єдиний зв'язок між живим і потойбічним світами; Маркіян прагнув іще земним словом з'єднатися з дійсністю, та враз зів'яли пальці й упала на простирадло рука; Вагилевич відчув, як Маркіянова душа гаряче огортає його і звільна холодне, віддаляючись туди, де все є таємницею, якої збагнути нікому не дано.

— ...вітер не роздмуха, зима не схолодить і далечінь не переможе! — голосно зазвучала Маркіянова мова і обірвалася.

Очі вмираючого повернулися до дружини й застигли, Юлія закрила Маркіянові повіки.

Цієї миті до спальні вбіг дворічний русявий хлопчик і, ніби зрозумівши, що батько відходить навіки, заволав:

— Татку! Татусю!

— Тихенько будь, Влодку, — пригорнула мати синочка до подолка. — Татко заснув...

Зелень мліла під палючим сонцем, зупинилася вода в річці, природа тишею благословила смерть... Від помістя пана Галяшкевича до цвинтарної гори за селом рушила людна похоронна процесія: з усіх околиць до Новосілок стікався нарід, щоб провести на вічний супокій отця Маркіяна, якого прихожани любили за кришталевий голос, мудрі проповіді, а теж за статечність і вроду. Завчасно обірване молоде життя отця додавало людям жалю, похоронний спів супроводжувало жіноче голосіння.

Домовину несли поперемінно церковні браття, а перед цвинтарною хвірткою паламар попросив гостей зі Львова підставити плечі під труну. Август Бельовський кивнув Вагилевичеві, щоб став попереду, та Івана випередив молодий семінарист, якого тут, крім Вагилевича, ніхто не знав; Іван і гравер Вендзелович підхопили труну ззаду, і скрушно стало Вагилевичеві від думки, що цей беручкий хлопець із зовнішністю Шашкевича використовує для своєї вигоди навіть хвилину печалі; та невже на зміну подвижникам мають прийти їхні імітатори, бо природа лише раз на століття породжує геніїв; польський історик Бельовський у глибокій печалі несе домовину руського поета, піт і сльози котяться

по його обличчю й дзюрком стікають з опущених підковою вусів; поруч з Бельовським ступає сповнений гідності, самоповаги й упевненості Іван Гушалевич і вигляд його говорить: отверзіть, люди, печаль свою, справа великого покійника переходить у надійні руки; Вагилевичеві стає незмірно тосчно, ніби аж цієї миті він назавше втратив Маркіяна, — на очах забрав його у свою власність недостойний і не посвячений у Маркіянів чин пройда; ще не встигло захолонути тіло, а вже пам'ять покійного зневажена: його ідею завтра ж перетягнуть на свій копил славолюбці, і я залишуся не тільки без побратима, а й без його духовного спадку, який розхапають вискочні, немов ті римські легіонери, що на Голгофі кидали жереб і ділили Ісусові ризи.

І ще думав Вагилевич, що Маркіянові тепер набагато легше, ніж тим, які залишилися: його душа витатиме в Господніх чертогах після праведного чину на землі, добра пам'ять про нього навіки залишиться серед людей, а співторцям Шашкевичевої ідеї припаде трудний обов'язок зберегти її, не дати розтерзати чужинецьким ненависникам і своїм страстотерпникам чужої слави; три рівнобіжні дороги зійшлися до могильної ями, а далі кожен із позосталих вибиратиме свою, а хто порадить, яку обрати, коли порадника не стало; парох із Задвір'я править панахиду на цвинтарній горі, палко промовляє над труною Гушалевич, запевняючи опечалений люд, що світлий Маркіянів чин понесуть і помножать гідні спадкоємці; і звідки він тут узявся, хто уповноважив його виголошувати прощальне слово; дяки надривно співають «вічну пам'ять»; врешті затарабанило груддя на деко домовини, і впала на горбок сухої землі пані Юлія; нарід поволі розходився увсібіч, а дехто потягнувся шнурком до плебанії на поминки; Іван не може йти разом із парвеню до дому смутку, де знову звучатиме фальшива мова, просякла вдаваним жалем і патетикою, він обнімає Юлію, торкається до ліктя Бельовського й віддаляється неслухівською доріжкою до тракту.

Блукав поглядом по обрію, до якого серед бурі полетіла літавиця, назавше полишивши громаду примар; ніде не побачив зеленокосої діви, тож був нестерпно самотній і загублений, немов човен без стерна на штормових хвилях... Тобі таки добре, Маркіяне, ти чесно виконав свою місію на землі: полишив народові руську ідею, і тобі тепер байдуже, що вона, аби не знидіти, має жититися надалі нашою енергією, а чи вистачить її в нас? А може, і в тебе, якби ти мусив далі жити, енергія твоя урешті б вичерпалася?

Згасав день 7 червня 1843 року.

Спекотний день примерк, йти крізь ніч до Ожидова Вагилевич не наважився й на передмісті Буська завернув до корчми, щоб повечеряти й підночувати, а завтра, якщо трапиться візничий, добереться до маєтку Сераковських. На балагулу особливих надій не покладав — до пішого ходу йому не звикати; як ніколи досі бажалося Іванові чимшвидше допасти до кабінету, відведеного йому гостинною панею Анелею в мезоніні ожидівського палацу, розкласти на столі свої записки й розпочати працю над книгою «Слов'янська символіка». Вирішив зупинитися в Сераковських надовго, аж поки не відчує, що розпочалося в нього інше життя, бо це, яке тривало досі, здалося враз ілюзорним, начебто ним самим вигаданим, несправжнім, достоту, як ті примари, що супроводжували його завше в мандрівках.

До корчми провадила піщана вуличка, й Вагилевич, довгою ходьбою в ногах підбитий, важко човпав, наздоганяючи трьох дідів, що, побравшись позашиї, галайкали дяківську лічилку: «Ой ти, дяче навчений, між школами вивчений, скажи мені, дяченьку, що то єсть „один“? — Один син Марії, що на небі церкву діє, над нами на небесі і на землі!» — певне, закропилися старигани на поминках або на хрестинах і повертають до корчми, щоб доправити; були це єдині реальні постаті з громади примар, і Вагилевич зрадив, що настигне їх й, можливо, щось від них запише; професійна цікавість відтиснула гнітючий похоронний настрій, а в пам'яті заталаніла улюблена колядка про трьох товаришів — біль-місяченька, дрібен-дощика і ясен-сонечка, що в тяму запала ще в дитинстві; каже місяць: нема понад мене, бо як зійду ввечір підповні, то освічу гори й долини, поля й дубрави; а дощик каже: нема над мене, як же я піду три рази в маю, розвеселю гори й долини, жита й пшениці; і каже сонце: нема над мене... і стихла колядка, бо сонце згасло, і світ зневиднівся, захолов місяць і дощ зболотнів...

У корчмі за шинквасом стояв рудий корчмар, він низько поклонився, пана забачивши, й подріботів до дубового стола, що переполовинив корчемну залу, поставив перед захожим тарелю зі смаженою рибою й пугар горшки; Вагилевич проглянув темрявну печеру корчми й таки побачив зниклих на хвилю трьох реальних дідів, що вихопилися живими з гурту примар; діди гіркотою гіркоту заливали, а далі почали ревіти волоцюжну пісню про літа, що пролетіли, мов дощова хмара, а тепер на нас упала тяжка Божа кара; Вагилевич зіпер голову на схрещені руки і крізь хилитливий від полумені

шабасової свічки просвіток вдивлявся в дідівські обличчя, зорані зморшками, а по них стікав горошинами піт, нібито від натужного співу витискалася з тіла понадміру випита горілка; лісі голови багровіли, коли діди спонатужувалися на найвищі нути, хилиталися і цоркалися вряди-годи, мов великодні крашанки, роти були перекошені від реву, і з них вишкірювалися штурпаки рідкозуб'я; Вагилевич, зрештою, впізнав дяка, піддячого й паламаря з Новосілок, які на похороні так само виснажувалися на «вічну пам'ять», тільки ритвинами зморшок текли тоді сиві сльози; й коли дяки на мить затихли, щоб пригадати іншу жебранку, спитав Вагилевич, чому псалмів не співають; а тому, відповіли скрушно церковнослужителі, що свята у нас уже нема і ніколи більше не буде: он у дяковому Псалтирі букви зблякли від людських сліз, на поминках пролитих; паламар ключі від дзвіниці впустив у студню, коли нахилився води набрати, бо їмость умлівала; в піддячого кадильниця погасла, а парох помер, і вже нікому не знадобляться ні псальмоспіви, ні пахучий ладан, ані дзвін церковний.

Й більш нічого не спитав Вагилевич, сушу правду почувши: п'яні дяки співали все тихше й тихше, шабасівка догоріла, скапавшись на столі калюшкою воску, й діди безслідно розчинилися в темряві; Вагилевич до самого ранку сидів за дубовим столом, сперши голову на руки...

Вже послюдянівіло корчемне віконце — десь там, за буськими садами, проколювався день; дяки, знесилені від співу й випитого трунку, розпачливо хропіли, поклавши голови на стіл, немов під гільйотину; Вагилевич на хвилику теж задрімав, а коли прокинувся, білів уже день, дяків у корчмі не було: може, вони примарились йому вчора — так траплялося вже не раз в Івана, що ілюзія ставала для нього дійсністю і навпаки; він підвівся з-за стола, підійшов до корчмаря, який уже порався за лядою, заплатив і вийшов у свіжу прохолодь ранку.

Втім із тракту на піщану вулицю круто завернула запряжена шкапами бричка, з сидіння звівся на ходу двометровий гевал у суконній гуні, підперезаній черкеським з газирями поясом, шкіряний кашкет збився на потилицю; він голосно тпрукнув, не так на коней, як даючи про себе знати корчмареві; рудий шинкар притьмом вибіг і, низько кланяючись, зацелив, вітаючи клієнта, він погойдував обома руками, показуючи на корчемні двері; візник пройшов повз Вагилевича, який позадкував з доріжки на моруг, й, навіть не глянувши на нього, гарикнув євреєві:

— Etwas essen und trinken!¹

Балагула ступив на поріг корчми, затримався, повернувши голову й аж тепер удостоїв своєю увагою Вагилевича:

— Іду до Ожидова, добродію! Якщо вам треба, то за гульдена підвезу.

— Буду вельми вам зобов'язаний, пане Сухоровський, — приголомшив Вагилевич у свою чергу самовпевненого балагулу.

Візник нервово смикнув головою, зміряв з висоти свого зросту співрозмовника, й зухвала посмішка заграла в куточках уст; він мовчки зайшов до корчми, рудий єврей ще дрібніше зацмокав і подріботів слідом за ним, примовляючи:

— Це-це-це, все буде рихтіг, так, як ви кажете, вашмость королю, я знаю, що вашій величності до смаку! Ой вей мір, ой вей мір...

Вагилевич стояв у нерішучості: почекати чи тут же вийти з подвір'я й податися пішки до Ожидова; проте цікавість ближче пізнати цього оригінала перемогла, а ще додалося її від високого титулування, яким щойно так заповідливо сипав корчмар; зрештою, балагула все одно наздожене, бо двох доріг від Буська до Ожидова немає; до Вагилевича почав добиратися сумнів, чи варто зв'язуватися з волоцюгою, однак не міг-таки пропустити нагоди запізнатися з ним ближче; довго Іванові не довелось чекати: балагула, видно, поспішав, бо ось вихопився з корчми, вскочив у бричку й, натягнувши віжки, кинув недбало:

— Сідайте ззаду, якщо не передумали!

Якийсь час їхали мовчки, а вже коли шкап'ята побігли клусом по тракту, перший заговорив балагула, не повертаючи голови:

— Я ще в Неслухові зрозумів, що ви мене впізнали, пане Вагилевич. А я вас — з першого позирку: хто ж бо не знав у Львові трьох семінаристів, які на людях демонстративно розмовляли по-руськи, звертаючи цим на себе увагу; а ще прославилися ви своєю інвазією на Диків — до книгосховища графа Тарновського: такі юні хлопці вмить стали визнаними вченими; я чував про ваші знамениті дослідження старих манускриптів... Чому мене це зацікавило, питаєте? То мені не чуже — сам-бо вчився колись в університеті на Studium Ruthenum, а коли професор Лодій виїхав до Петербурга, ті руські студії захиріли, і я їх покинув. А що треба було з чогось жити, то різною практикою займався — між іншим, писав п'єси... Ви, може, пам'ятаєте, з яким розголосою йшла

¹ Трохи їсти й випити! (Нім.)

в театрі Непомуцена моя «Ганнуся з Погулянки»? — куди там зарозумілому Фредрові з його «Дамами й гусарами»... Кажуть, Непомуцен відкинув копита, а жаль: відважний був чоловік, коли такого, як я, в драматурги записав... Ну, то будемо знайомитися ближче, — повернув урешті голову візник, — король балагулів Міхал Вайда, і ніякий я не Сухоровський, не знаю, з якої речі ви причепили до мене чиєсь плебейське прізвище. І не раджу... не раджу! — стрельнув пугою візник. — А втім, я вірю у вашу порядність: як не є, а вчений... То пересядьте до мене на передок, порозмовляємо, якщо вже так трапилося. Прошу! — посунувся вбік «король».

Вагилевич охоче вмовстився біля візника, мовив по хвилі:

— Уже немає «Трійці», пане Міхал. Я оце вертаюся з похорону Маркіяна Шашкевича, згасло наше сонечко...

— Шкода, — байдуже відказав балагула. — Ви ж усі ще такі молоді... То мені вже відгавкала п'ятдесятка, а вам би ще жити та й жити... Тільки, як на мене, марною справою ви зайнялися: пісеньки записуєте, книжечки видаєте, а наш проклятий фатерлянд як стояв, так і стоятиме. А по ньому треба паф-паф! — Міхал прицілився карбачем у небо, ніби мушкетом. — Я вже пробував іти на них з поляками, бо в поляків зброя, а в нас що — п'юра!.. Та, може, ще раз спробую. Втім, мені все одно з ким — аби лише тих Мазохів та Фердинандів — паф-паф-паф! Я маю десь ваші слиняві ідеї, вони надаються хіба що для плакальниць на похоронах, вибачте мені... А ви до кого в Ожидів? Го! Тож і я туди — маю справу до пана Владислава Сераковського. А ви хіба до Анелі? Це мені подобається: пані Анеля чарівна!

— Не блюзнірте, пане Міхал, — наморщив чоло Вагилевич. — Вона свята.

— Ну, певне, — чесніша від херувимів та серафимів!.. Та я жартую. Але зятямте, добродію, що жінок святих на світі нема, — я не поминув жодної нагоди... Аж поки не впіймала мене Ганнуся з Погулянки. Такої пригоди, напевне, в світі ніхто не мав: я собі змайстрував п'єсу з одної рекрутської пісні, одне слово, видумав, а Ганнуся, справжня, жила на Погулянці, курвилася з горя, коли її жовняр покинув, а люди про неї пісню склали. Якось вона подивилася на ту виставу й себе впізнала. То знайшла мене, щоб подякувати. Боже мій, яка гарна була! І от з останньої лярви вірною жоною мені стала й пішла зі мною у світи... Давно вже нема моєї Ганнуськи... — Балагула глибоко вдихнув повітря, щоб не схлипнути, цвьохнув карбачем і почав іншої. — То щоб ви знали: нема на світі й Сухоровського — ні славного драматурга, ні не менш славного отамана клепарівських волоцюг,

а хто буде надто впертий і конче захоче довести, що я таки Сухоровський, то з ним може трапитися те саме, що із Зайончковським...

Балагула хижо глянув на Вагилевича, й того зморозило: сидів же поруч з фаховим убивцею!

— Та ви не бійтеся, добродію!.. Ви, напевне, знали або тепер здогадалися, що Зайончковського застрелив я... Ось що я вам скажу: мене можна повісити, розстріляти, в кайдани закувати, але бити... Сухоровського — бити?!

Балагула знеобачки назвав своє власне прізвище, проте зовсім не знітився, навіть по-змовницьки підморгнув Вагилевичеві, мовляв, хай це буде між нами, й продовжував:

— Мене били киями судові виконавці у присутності Зайончковського — таки в його кабінеті, й він відраховував удари. Того ж дня мене випустили з тюрми на всі чотири вітри; дома, не сказавши нічого Ганнусі, вийняв я зі сховку пістоля, якого колись прихопив з польської ребелії, заладував... Вислідив його й одного передвечір'я, ще було видно, чекав на актуарія, який мав вертатися з праці до свого помешкання на Личакові. От він надійшов, і я зробив йому фертик... І, звісно, мусив надовго покинути найкраще в світі місто.

Ці останні слова балагули вп'ялися у свідомість Вагилевичеві. Справді — найкраще. Вийдеш на Високий Замок, глянеш униз — і дивне видиво дух затамує. Під тобою велетенська висохла морська западина, мов яшмова чаша, а на її дні — білі камениці з червоними дахами, зелені церковні бані з золотими хрестами, шпилі готичних соборів, вежі — все це громадиться одне до одного, немов коралові рифи; чаша переповнюється синявою, що повільно спливає на Підзамче, там зупиняється перед узгір'ям і не може через нього перехлюпнутися, тільки Жовківський білий тракт, ніби вузький канал, пробиває гористу загату, щоб надмір голубизни не перелився через креш, — нічого кращого на світі немає!

Уже проминули Милятин, балагула щось говорить, та голос його звучить наче звіддала, а Вагилевич в уяві весь потонув у синіх глибинах Львова, він слухає візника, і водночас думається йому своє, яке ніякого стосунку до Міхалової розповіді не має: згадується йому крихітна схованка в рифах міста — кімнатка в помешканні нехлюйної міщанки Мацейової на Валовій, де смерділо котами, що няворили на стриху, на даху і в закамарках дворища; Вагилевич сидів за столиком, заваленим книгами й паперами, а вона, зеленокоса літавиця, не брідячись, зайшла у цей вертеп й, сідаючи у крісло навпроти, довго вдивлялася у вицвіле, втомлене обличчя Івана і врешті промовила з сумом у голосі:

— То це такий ви?

У кімнатному сутінку Іван бачив лише звернений до вікна її лівий профіль, ніби вигравіюваний на срібній монеті, а правий зливався з темрявою, й вона, ця панна, мала два обличчя: одне примарне, нерозпізнаване, а друге — окреслене чорною дугою брови й пасмом волосся, що заслоняло половину ніби з алебастру виліпленого вуха; рожева мочка, прикрашена золотим, у формі сердечка, кульчиком, спокусливо визирала з-під кучерявої пушинки; смаглява щока стрімко спадала вигином униз й зупинялася над кутиком вузьких уст; білизна шиї стікала у глибокий трикутний декольт і закипала у високих збаночках персів; світле рівне волосся, заходячи в затінений бік, набирало зеленого кольору й, спадаючи по спині аж до пояса, ставало зовсім зеленим, — певне, то відбивався на ньому каштановий розмай з-за вікна, була це, звісно, віла-літавиця, бо звідки могла тут узятися реальна жінка — як потрапила до помешкання крізь брудні лабіринти коридорів і протрухлих веранд, і чому ця вродлива панна, обличчя якої щемно вразило серце, вмить зникало з пам'яті, коли Іван опускав голову, не маючи сили витримати погляду її очей, які мали колір глибокого виру; Вагилевич не міг збагнути, для чого ця дівчина шукала його й чому посмутніла знайшовши, утямлював лише одне: його нарешті настигло кохання, якого він так довго шукав серед попівських родин, багатих на дочок-відданиць, у богемних товариствах неодружених абсолювентів семінарії, на міських вулицях...

Не знаходив, а любов прийшла до нього нешукана, та звідки, з яких світів: з грозових хмар — отчин літавиць, з русальних ігровищ у тихих заводах, з лісових нетрів, з рахманських країв, де пливуть солодкі ріки й нема там ні вітрів, ані бур, лише лінивий спокій і незворушна краса первісної природи, чи, може, з міського дна, ще бруднішого, ніж обікація Мацейової? Та все одно, вона сама прийшла, як доля, і я не хочу випустити її, а не знаю, як ув'язнити, бо літавиці проникають крізь скали, крізь стіни й зачинені вікна, для них немає перепон — ось ця нечутно зайшла й нечутно вийти зуміє; Іван закрив долонями записаний папір, на якому ожила генеалогія роду Дуніних-Борковських, і він — невисвячений і безробітний теолог — принесе графові Юзефові важливий для нього родинний документ, за який авторові щось перепаде; Іван з тривогою глянув на стосик книжок, а там Лелевель, Гердер, Словацький, Максимович, Шафарик, Коллар, «Слово о полку» — і все це разом може зітліти від вроди і чарів літавиці, але вона не чарувала, була по-земному опечалена, і по освітленій її щоці покотилася сльоза.

— Що з вами? — ледве чутно спитав Вагилевич, все ще побоюючись сполохати видиво. — Вас хтось скривдив?

— Вас кривдять, — схлипнула вона, — і я не можу, не буду...

— Не розумію... Ви хочете мені допомогти? Може, ви та сильна жінка, якої я шукаю, бо сам кволий єсьм, — Гражина, Ольга, Ярославна, Ядвіга — ошасливлена духовною міццю? Кажіть же, я піду з вами...

Вона простягнула обидві руки, перекилилася через стіл, взяла в долоні його обличчя й прошепотіла, гаряче дихаючи:

— Я думала — ти сильний, нахабний, жорстокий, так мені про тебе говорили, і я мала впокорити тебе, а ти слабкіший за мене, і мені тебе жаль... Ти вважаєш, що жінка має бути сильною — господинею, берегинею, матроною, як про це співається в піснях. Тобі здається, певне, що жінка прагне бути незалежною, як це проповідують девотки у романтичних книгах... Ти шукаєш Міцкевичевої Гражини, княгині Ольги, королеви Ядвіги, а то все неправда: глянь на мене — слабку і ніжну, й через те на зраду здатну, а чи ж то не мені спотребилась би твоя сила, якби ти її мав? Жінка ніколи не може знайти свого щастя у жіночій волі — тільки в залежності від сильного чоловіка, який вартий того, щоб його кохати...

— Я ж не такий... — проказав крізь хрипоту Вагилевич, цілуючи дівочі пальці, що блукали по його щоках.

— Не такий, ні... Тебе легко осміяти, спаплюжити, знищити, і я не хочу, не буду...

— Чого ти не хочеш і чому водно повторюєш ці слова?

— Послухай мене, — чужо віддалилася літавиця. — Я твоя лиха доля, але доброю можу бути, коли станеш сильнішим за мене.

— Ти залишишся зі мною?

— Ні, не зроблю цього, здобувай силу в тузі, тобі потрібна сила, чей не може німечинний стати великим. Моє ім'я Юлія. Не йди за мною...

Літавиця вийшла так тихо, як зайшла, й Іван умить забув її образ. Протер очі: це перевтома, подумав, мої привиди знаходять мене навіть у шопі Мацейової. Не був, проте, упевнений, що зеленоволоса панна йому примарилася, адже виразно чув, як стукнули двері, й по східцях протупотіли тихі кроки; він схопився з-за столика, кинувся до виходу, і його ніздрі вловили ніжний жіночий запах; тут таки була жінка, вигукнув він, і її ім'я Юлія!

Крізь рожеві марення Вагилевич чув усе, що говорив Сухоровський; його мова була плинна й тиха, лише вряди-годи переривалася голосним понукуванням на шкапенят, а

часте поляскування пугою служило мовби контрапунктом, який в'язав до купи розхристані фрагменти розповіді; балагула, оповідаючи, забував про попутника: як снувалися його думки, так і вимовлялися; мова візника була для Вагилевича химерна і цікава.

...Там Дунай, добігаючи до моря, одігнав від себе на причорноморське болотнисте пониззя три рукави — три тихі лимани, а між Сулинським і Святогеоргіївським, недалеко Картилеза, знайшли собі пристанівок очеретяні курені та бурдеї запорізьких ізгоїв — утікачів від турецької розправи.

Цю живинку колишньої Задунайської Січі не відразу знайшов Сухоровський, причаливши спочатку своїм човном до берега річки Дунавець, що впадала в гирло Святого Георгія, — там, де колись стояла Січ. На її місці побачив лише розбейкані дощами вали й замулені зеленим баговинням ровиська, а слід козацький нагадували хіба що ряди українських головатих верб, що бігли до небокраю. За вербами круглу генуезьку фортецю обсіли присадкуваті татарські мазанки, а обіч них стояв шинок, куди зайшов утікач з Молдови. За шинквасом, обслуговуючи клієнтів запашною кавою, порався не жид і не турок, а старий вусатий козарлюга, який, видно, вже не мав потреби ховатися від османів, — у камзолі з червоного сукна, синіх шароварах, заперезаних перським поясом, і з закрученим за вухо оселедцем. Сухоровський голосно привітався, аж здригнувся шинкар і, сміючись, показав завсідникам на велетня: «Не пропала ще наша Січмати, коли такі багатирі прибувають за Дунай, а їх іде та йде: видно, не з медом ведеться вам під москалем... А ти прямуй своїм коритом до Картилеза, там проведуть тебе до козацької слободи, і заявися до отамана Панька Магомета, йому уже під сто, він ще з тих, дніпровських запорожців».

Сторожові козаки провели Міхала до слободи. За стінами плавнів, на острові посеред Святогеоргіївського гирла, було тоді людно. На майдані раду радили лахмітні рибалки — здебільшого молоді хлопці, народжені вже на чужині, й Україна мріла для них хіба що легендою, далеким краєм, про який знали з розповідей батьків. Були тут жінки, діти й старигани, і промовляв до них турецький паша у фесці з павиною китицею, в зеленій куртці з еполетами; на колоді сидів старий отаман з сивим довгим волоссям, він зорив гострим оком на бравого промовця — з недовірою і водночас з надією, а турецький паша говорив чистою українською мовою про козацьку славу:

«Гей, таж бо гріх великий мають поляки, що відіпхнули бід себе хрестоносців і козаків — одне понуре й здисциплі-

новане лицарство, а друге — гуляще й вільне. Якби не вчинила того гріха Польща, то панувала б вона над світом, а не вошива Москва, бо таких лицарів не було тоді у всій Європі!.. Невдячність поляків за Хотин і Конотоп мститися нині на них, проте ще не пізно цей гріх спокутувати. Ви, козаки, хоч і залежні, та хоробрі, хоч розпорошені за Дунаєм, на Балканах, Кубані, Азові й Закавказзі, та єдиними й сильними стати можете, коли вас об'єднає берло Польщі й Туреччини, — піде лицарство козацьке пішо й кінно на спільного нашого ворога Москву, і ми завершимо справу великого Наполеона!»

Вагилевич слухав Сухоровського, і пригадалася йому розмова з Погодіним: той говорив, як господар Європи, але якби поляки взяли верх — хіба інакше вони б розмовляли з нами? Свободу треба самим вибороти, а за чужинецьку допомогу платити мус тією ж свободою...

— Турецький офіцер, — заговорив голосніше Сухоровський, — ще довго чемеричив козацьким лахмітникам голови; а коли мене побачив, перервав промову, підійшов і назвався Садиком-пашею. Була то для мене дивина: що ж це за такий турецький генерал, що розмовляє по-нашому і голяків-рибалок не цурається? А він провів мене до куреня й почав випитувати, немов старого знайомого, що там діється на правому боці Дунаю, чи не пахне, бува, порохом, бо він, бачте, назбирує охочих у козацький полк на війну Туреччини з Росією... Дізнавшись, що я з Галичини і маю таку-сяку освіту, паша перейшов на польську мову: ніякий він не турок, а спольщений українець, син житомирського підкоморія Міхал Чайковський, який прийняв іслам тільки для того, щоб залучити розпорошених по світу колишніх польських повстанців, а теж недобитих задунайських козаків до війни на боці турків, щоб у тій війні з москалями відвоювати незалежність Польщі. До того ж він письменник, пише про козацтво, і — вірте або ні — подарував мені свою книжку «*Powieście kozackie*»¹, можу її вам показати... Має він за приятеля Северина Гощинського, який живе тепер у Парижі; спитав мене, чи я чув про такого. Наївний паша, я з Гощинським служив у корпусі генерала Дверницького 1831 року. О-о, Северин — то справжній лицар!

Почувши таке, дуже зрадів перебраний за турка польський офіцер й повіз мене в своєму екіпажі до печерного монастиря в Чилін-дере, що недалеко Картилеза: тут емісар

¹ «Козацькі повісті» (пол.).

некоронованого короля Польщі Адама Чарторийського Міхал Чайковський мав свій штаб.

То чи треба більшого чуда: вигнанець з рідного краю, поденник на молдовських винокурнях отримує паспорт на ім'я Міхала Вайди і мчить перекладними в Париж з рекомендаційним листом до самого Чарторийського!.. Там я зустрівся з Гошинським — то була надзвичайно цікава зустріч у помешканні славного польського поета Юліуша Словацького! Та про Гошинського я вам розповідати не буду, ви його напевне добре знали. Скажу лише, що за нього, єдиного з поляків, я голову поклав би!.. Тепер моя балагульська ложа, як я називаю наше фірманське братство, зв'язкує між Чарторийським і польськими списковцями¹ в Галіції. Нині я везу в Ожидів штафету від князя, цидулу від Гошинського для пана Сераковського і ще одну новину, від якої всі там, у графському маєтку, здуріють!

Напевне, я забагато розповів вам, пане Вагилевич... Але, може, буду вам колись потрібен. Хоча вам польські справи чужі, ви сповідуєте руську ідею. А я ідей не маю, не маю! Мені до дупи й ляхи, вони зовсім не ліпші, ніж москалі чи австріяки. Але ж не мамляють, не флинькають, а борються і мають зброю. Та якби наші хлопці взяли сокири й почали рубатись за своє — хіба я не пішов би з ними?!

Вагилевич не зреагував, зрештою, він і не знав, що відповісти на інвективи Сухоровського, й боляче відчув, що порадитись уже не має з ким: усе на світі доведеться вирішувати самому. А попереду нього бігли три дороги: з першої зійшов, бо не стало на ній провідця, другою йшов йому назустріч ворог з далекої Московії, а на третю, якою зважився піти, виїхав своїм повозом шалений балагула... А я піду шляхом чистої науки й, залишаючись на ньому незалежним, спиратись буду на лікоть того, хто мені сприятиме. Чи можливе таке?.. У відповідь почув слова літавиці: треба сильним бути, чей не може німечний стати великим...

Іван опустил на груди голову, ніби заснув, і знову замарив своєю зеленокосою валькірією.

Граф Юзеф Дунін-Борковський був вельми багатий: крім камениці на Галицькій, володів маєтками на Миколаївщині та Стрийщині, а ще лісами в Розгірчі; через вічні амурні пригоди не одружився, коханок міняв, як улани ко-ней; на дозвіллі — між подорожами й балами — займався літературою: писав гумористичні новелетки й видавав їх у Перемишлі, перекладав теж з французької еротичні романи,

¹ Змовниками (пол.).

мав доступ до «*Dziennika mod paryzkich*»¹; щедрий, веселий і збитошний, він був бажаним гостем в аристократичних колах, на редутових забавах, а теж у борделях. Мав пан Юзеф опінію щирого польського патріота: участі в листопадовому повстанні, правда, не брав, та для Польщі зробив більше, ніж будь-який фаховий конспіратор; Дунін-Борковський бавився, як це стало останнім часом модно, в хлопомана й досяг у тій забаві неабияких успіхів: за його намовами у 1830 році пішли до Надвіслянської легії сотні галицьких парубків, які по-геройськи воювали за нову Річ Посполиту в корпусі генерала Дверницького; інша річ — після того, як генерал чкурнув з поля битви під Смержевом на австрійський бік, волинські й галицькі хлопці потрапили до російського полону, і мало хто вернувся додому з сибірських невиднів... Однак графа й далі любили мужики на Миколаївщині й Стрийщині, а особливо в Ожидові, куди він водно приїжджав на раути до панства Сераковських: сільські парубки були з графом запанібрат, попліскували його по плечу, келишкувалися з ним на сільських перелазах, а вже дівки найбільший гонор мали, коли вродливий пан вибирав якусь з гурту й заводив у крушинові зарості під Вороняками...

Та не тільки в Ожидові — по всіх панських маєтках почалося шалене братання між аристократами й хлопством: під час забав у панських дворах, коли смеркало, з танцювальних залів одна за одною зникали панночки, а теж і пані, забачивши під вікнами голодні парубоцькі позирки; не ховаючись, вони цілувалися з парубками під вишнями, й спітнілому дансерові, що вийшов провітритись у сад, не важко було спіткнутися об заголену парочку, яка вовтузилася у високій траві, або заздріти цнотливу на забавах панну, приперту до тильної стіни палацу дужим форналем.

Аристократія готувалася до нових битв за незалежність Польщі, гасло Северина Гощинського «*Walka nie jest skończona!*»² стало першим рядком нового революційного гімну, складеного молодим поетом Каспером Ценглевичем; панство зрозуміло причину невдачі листопадового повстання — й хлопоманство стало ідеологією нових конспіративних товариств, а граф Дунін-Борковський зосередив увагу на молодій руській інтелігенції, яка щойно народжувалася в Галичині.

У поле його зору увійшла знаменита трійця руських патріотів, що повернулася з графського маєтку в Дикові — зі

¹ «Журнал паризьких мод» (пол.).

² Боротьба не закінчена! (Пол.)

славою вчених. У книгосховищі родини Тарновських вони знайшли і описали рукописні документи з часів Данила Галицького, збірник церковних і цивільних законів — «Кормчу книгу», республіканські правила древнього Новгороду; про цю подію заговорив учений львівський світ, до молодих теологів посипалися листи від харківського професора Ізмаїла Срезневського, київського — Михайла Максимовича, від чеського вченого Павла Шафарика, і побажав зустрітися з «Руською трійцею» московський академік Михайло Погодін, який подорожував у той час Європою.

Дунін-Борковський зацікавився хлопцями, відшукав їх і запропонував свої послуги: він має можливість друкувати їхні поезії в «*Dzienniku mod paryzkich*», може теж видати окремі дослідження книгою у перемишльському видавництві; особливо зацікавив його компетентний у слов'янських літературах семінарист Іван Вагилевич, який до того ж досліджував родоводи польських графів і князів; пан Юзеф попросив Вагилевича вивести і його родовід.

...У смокінгу, з метеликом під шиєю вперше увійшов Вагилевич під руку з Борковським до візитової зали очидівського палацу, де на молодого вченого чекало товариство панства Сераковських. На кріслах у першому ряді сиділи поважні пані й панове, в другому — панни і кавалери; Іван уже встиг отесатися у Львові серед вищих кіл і справив на очидівське панство добре враження; пан Сераковський, худорлявий, сивий і холодноокий добродій, лїниво подав Іванові руку, зате його дружина, золотоволоса пані Анеля, мило всміхнулася, обдала гостя ласкавим поглядом й запитала: «Чи пан Ян ошчасливить нас лекцією про цікаві знахідки в Диківській книгозбірні?»; Вагилевич відповів чемно: «Ви мені робите честь»; пан Владислав промовив з легким роздратуванням у голосі: «Хіба спершу повечеряємо, Анелю»; під час цієї розмови Іван встиг пробігти поглядом по обличчях панночок; пан Борковський по-змовницьки стиснув його за лікоть й прошепотів до вуха:

— Дивись пильно, твоя валькірія, про яку ти мені говорив, може бути серед них.

І в цю мить Іван її побачив: то була вона, зеленокоса літавиця — волосся насправді мала зеленкувате, розтривожені очі панни уникали його погляду, вона втискалася спиною поміж своїх сусідок, щоб заховатися; в Івановій пам'яті пробриніли незрозумілі для нього слова дівчини: «не хочу, не буду» — що вони мали означати, чого вона боялася і тепер боїться? Вагилевич увіп'явся в неї поглядом, подався вперед, та спинив його шепіт пана Юзефа:

— Не поспішай... Ти матимеш нині можливість вдосталь набути з нею. То вона?

— Мабуть...

— Будь спокійний, Яне. Мораль тут своя... Таємнича валькірія буде нині твоєю.

Після вечері в танцювальному залі заграла музика; Іван у супроводі пана Юзефа заходив до зали, скрадливо розглядаючись по боках: на банкеті Юлії не побачив, не було її й тут; повз нього пливли в полонезі пари, він стояв біля ватрана, бо танцювати не вмів; букові поліна палахкотіли, язики полум'я відбивалися червоними близнами на обличчях кавалерів і дам, немовби-то по них вдарилися плазом шаблі й просякала кров; Вагилевич проглядав кожну пару, але Юлії таки не було, і його огортала тускна самота; Іван враз забув її образ, й це додало відчуття непоправної втрати. В цю мить на зап'ястя опущеної руки лягла чиясь долоня, холодна, мов шкіра полоза, Іван оглянувся й побачив пана Юзефа, який на мигах зазивав його йти за ним.

Слухняно, з витеребленою від власної волі душею Іван подався за графом; удвох пробиралися крізь темряву коридорчиками, сходами, галереями; Вагилевич тримався за руку пана Юзефа, аж поки не занурився в цілковиту пітьму, й тоді зачинилися за ним двері. Довго стояв незрушно, йому здалось, що опинився у вовчій ямі, та нарешті повіяло на нього теплим подихом, він простягнув руку і діткнувся до гладкого, немов повісма, волосся, рука опустилася й спинилася на грудях дівчини, й Іван почув, як б'ється її серце.

— Юлія?

— Так... Чому ти дозволив завести себе сюди?

— Хіба ти на мене не чекала?

— Я не в своїй волі, ти нічого не розумієш...

Іван пригорнув до себе дівчину, пальці нетерпляче розстібали гудзики на її блузочці, потім руки опустилися й квапно підбирали фалдовану спідницю, тіло Юлії було гаряче; вона взяла Івана за руки, поступилася назад, лягла на диван, і він втопився в пекучій каламуті; був ненаситний, ненаситна була й вона, обоє шалено кохалися в пітьмі ночі, аж поки Юлія не зів'яла, тоді вона відсунулася, й ніби її не стало в алькові, і тільки згодом Іван почув шепіт, що долинув звіддаля:

— Ти насправді любиш мене?

— Я тебе чорно покохав...

— На одну ніч?

— На все життя.

— Але ти не знаєш, хто я...

— Зеленокоса літавиця.

— Так дивно назвав... Ти більше мене не побачиш.

— Але чому?

— Тебе хочуть висміяти, і я виходжу з цієї гри... Але хіба я могла сподіватися, що мій блуд для мене самої переміниться на кохання?

— Так хто ж ти?

— Не питай...

Іван схопився з дивана і став, розпростерши руки, щоб Юлія не вислизнула з кімнати, він ступав то в один, то в інший бік, шукав її, зацікавився, руками й не знаходив і врешті почув, як війнуло на нього повітрям — то мимо пройшла Юлія, і зачинилися за нею двері.

Уранці під час сніданку панночки значуще переглянулися, коли до їдальні зайшов Вагилевич, захихотіли й стихли раптом під суворим поглядом пана Юзефа, тільки то тут, то там — збоку, за спиною — прослизали, мов зміючки, шепоти: «Наш Байрон по вуха закохався», «О, панна Юльця незрівнянна!», «Та, певне, прецінь грабіна з доброго дому», «Ха-ха, ще й з якого дому!»; Іван оглядався й натикався на невинні погляди заздрісних збитошниць; він насправді почував себе осміяним, бо зневажалася його любов; до страви навіть не діткнувся, а після сніданку, коли всі розійшлися з їдальні, спинив пана Юзефа й запитав:

— Де Юлія?

— Юлія?.. А-а, панна грабіна мусила поїхати додому... в Кривчиці. В неї лиха мачуха...

— Не кепкуйте, — зважився піднести голос Вагилевич і тут же поник під насмішкуватим поглядом графа.

— Заспокойся, Яне. Вчора відбулося твоє хрещення у вище товариство, віднині ти наш. А в нас своя мораль... Таких Юлій матимеш, скільки захочеш... А якщо надумаєш повернутися до своїх святоюрців, які, до речі, зовсім тебе не потребують, то за тобою може потягнутися шлейф з цієї ночі...

— Я маю вважати себе зашантажованим?

— Ні, заангажованим... Пане Яне, твоє місце тут. Як я міг би допустити, щоб такий розум пропадав серед рушини?

Погордливі слова графа вдарили образою в Іванове обличчя, та водночас і підлестили йому, й нище вдоволення засмоктало під ложечкою; він умить струсив його, немов бруд з рук, й поклонився графові:

— Дозвольте попрощатись...

— Не дурій, Яне, — пан Юзеф поклав Іванові руку на плече. — Адже на тебе чекають у візитовій залі, ти ж обіцяв виголосити лекцію про диківські скарби. Ходім.

І Вагилевич покірно подався до зали — йшов і з кожним кроком все більше відчував, як принижує його чужа сила, як задавнений страх, що методично розтоптував гідність, впокорує його й цієї миті, проте образа, завдана не лише йому, а всьому народові, страх долала, він усе сміливіше крокував й серед людських тіней шукав хоч одного обличчя, яке б підбадьорило його. І знайшов: пані Анеля не відводила від Вагилевича погляду, заворожувала, щоб не змалів перед цими жорстокими людьми, які наважилися його висміяти; погляд пані Анелі додавав Іванові отухи, і він не зчувся, як вбрався у сміливість; волхви, які все знали, бо ж бачили на цій землі Христа, нашіптували йому правдиві речі, й Іван заговорив:

— Усе, що ми знайшли у книгозбірні графів Тарновських у Дикові, стосується виключно рушини, пане Юзеф, і даремно ви зневажаєте споконвічний на цій землі народ, який, гостинним будучи, прихищав зайшлих, — такого покону дотримувалися оріяни: зневага чужинця каралась у них вигнанням з краю; своїх виганяли, а зайд приймали, сподіваючись вдячності. Та дочекатися її не могли й самі стали приймаками на своїй землі. Ви скажете: нічого не вдієш, так уже склалася історія, а я вам відповім: історію треба досліджувати, змивати з пергаментів ложні письмена й записувати на них правдивий текст. Згадайте хоча б безмежний світ нашої демонології: чи чули ви, щоб відьми, літавиці, русалки, мавки, чорти і навіть сам Господь розмовляли іншою мовою, ніж тутешній нарід? Або — щоб на Мазовші польські духи порозумівалися між собою іншою мовою, ніж польською? Чи пробував хто-небудь з вас відчитати тайнопис руських вишивальних узорів або орнаментику писанок — чия там мова зафіксована, якого народу? Таж ні, навіть найзнаменитіші вишивальниці, найвитворніші писанкарки несвідомо повторюють узори й орнаменти, не вміючи пояснити їхньої язичницької символіки. А наш обов'язок — наново відчитати найсокровенніші знаки й оголосити світові: ось польська символіка, ось чеська, ось німецька, а це — руська! А чи задумувалися ви коли-небудь, чому Лех взяв орла за герб, а Володимир — тризуб, і чи можна нині сплутувати народи, які пронесли через століття кожен свою геральдику? А якщо народ свого символу не має і запозичує собі то візантійського двоголового орла, то голландський трикольор, — хіба можна його вважати остаточно сформованим?..

— Вгамуйся, вгамуйся, Яне! — процідив крізь зуби Дунін-Борковський. — Бо ще одна мить, і всі ми тут русинами станемо...

— Нехай говорить! — вимовила голосніше, ніж того їй хотілося, пані Анеля і знизила тон, впіймавши осудливий позирк пана Владислава. — Чому ви не хочете дізнатися про те, чого в своєму невігластві ніколи й не чували?

— Пане Юзефе, — тихо відказав Вагилевич, — я прагну, щоб ви передовсім були справжнім поляком, але це можливе тільки тоді, коли збагнете духовність польщизни через порівняння її з духовним життям ваших сусідів...

Вагилевич закінчив промову й на мить відчув себе незалежним, тепер він готовий був покинути чужу компанію, та зробити цього не міг. Що затримувало його: надія віднайти Юлію чи доброта й прихильність чарівної пані Анелі?

Він залишився. Шукав Юлію в Кривчицях — ніколи там такої не було. Закривався в кабінеті й писав любовні сонети, присвячені коханій. Часом панство запрошувало його прочитати свої поезії, й він погоджувався, вгамовуючи в такий спосіб тугу; чув захоплені шепоти: «Петрарка, Байрон!», та ловив теж і насмішливі позирки. Втекти? Так, це був би найкращий вихід зі становища, але тоді ніколи не віднайде й сліду Юлії. Марнів, занепадав духом і все ж чекав, що кохана колись таки озветься.

Пані Анелі тяжко було дивитися на страждання молодого Вертера. І чому вона дозволила тому цинікові, Юзефові, на такий жорстокий жарт? Думалося: хай зазнає пригоди милий Янко й мужчиною стане, бо ж іще напевне жінки не знав; вранці вона випроварила з палацу Юльцю, заплативши їй за послугу, й сподівалася — минеться, забудеться, це ж така звичайна річ в її дворі, тут усі, хто тільки бажав, зустрічалися поночі в альковах, у стайні, в саду, тут було завжди весело і брудно, і цього ніхто ніколи не перемінить, тут задовольнялися любовні потреби, та ніхто не закохувався, — і тому в пані Анелі стискалося серце від жалю й притаєної заздрості, коли зустрічала зчорнілого від кохання пана Янка: чей існує на світі не тільки хіть, а й любов, якої вона з понурим політиком паном Владиславом ніколи не зазнавала; нарешті пані Анеля зважилася на відверту розмову з квартирантом.

— Пане Янку, пройдімся в сад, — взяла його під руку, і він відчув м'який дотик тугого перса до передпліччя — від цього стало щемно й солодко; вони присіли на лавочку під густою кроною вишні, й пані Анеля діткнулася пальцями Іванового обличчя. — Я не знала, що це може закінчитися для вас так драматично, такі придибенції в Ожидові не впершину, хто міг подумати, що ви аж так...

— Де Юлія? — Іван нетерпляче перебив тиху мову пані Анелі. — Я кохаю її...

— То не кохання, Янку, то тільки туга за коханням, й воно до вас ще прийде. Я обіцяю вам... що знайду її й спокутую свою вину перед вами... Ви хочете йти від нас? Добре, це, напевне, вам потрібно для праці — рухатися в просторі, не засиджуватися... Але не забувайте, що в моєму домі для вас завжди відчинені двері. Я буду чекати.

— Знайдіть її, благаю! — взяв Вагилевич пані Анелю за руки й на мить втопився у її великих зелених очах; вона мала пишне волосся, затиснуте золотим обручем з нефритовими підвісками, прикраса підкреслювала витонченість Анелиного обличчя, і сплигло Іванові на думку зовсім для нинішнього його душевного стану недоречне: а чому вона — така вродлива, весела й ласкава — стала дружиною суворого, який ніколи і не всміхнеться, пана Владислава? — Я прошу вас, знайдіть її, — додав невпевнено.

...Балагула голосно стрельнув пугою, й Вагилевич прийшов до тями.

— Не спіть, добродію, ось уже й наш Ожидів... Встиг, знаєте, звикнути до цього маєтку — видно, щось є спільного між ним і незабутніми для мене клепарівськими нетрями. І тут і там брудно й весело. Тільки там люди натуральні — такі, як є. А тут несусвітній фальш, і я це панство глибоко в душі щиро ненавиджу... Це, скажу вам, не двір, а Содом і Гоморра, і живуть тут люди так, ніби крім них на світі нікого й нічого не існує. Як у тій пісні:

Різні люди, думки різні:
Той золота хоче,
Той гонори оціняє,
Я ж — серце дівоче!

Закінчивши з присвистом балагульську пісеньку, Сухоровський завернув коней з тракту на бруковану доріжку, що забігала греблею поміж двома ставками в густий сад, прострелений готичними шпилями палацу.

Дворецький відчинив браму, на веранду вийшли сивоголовий пан Владислав і струнка, перетягнута в поясі, мов оса, пані Анеля.

— Вітаю, пане Вайдо, — сухо вимовив Сераковський, і помітив Вагилевич, як Сухоровський, виходячи східцями на веранду, перемінюється з балагули на аристократа; Міхал стримано поклонився господарям і промовив з почуттям власної гідності:

— Падаю до ніг, вельможне панство! Для вас цидула від князя Чарторийського й до того ж лист від пана Гошинського з Парижа.

— Ви мене дуже втішили, пане Вайдо: від Гощинського! Як він нам потрібен нині! Заходьте... А хто ж там злазить з брички? Анелю, то, здається, пан Вагилевич.

— Та невже! — сплеснула в долоні пані Анеля. — Милий мій Яне, маю для вас приємну новину — лист вам прийшов... Почекайте хвилину, я зараз...

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Лист від Гощинського дрібно затремтів у руці pana Сераковського, він читав і від неприємної, ще тільки йому відомої несподіванки мінився на обличчі, й очі сліпо блукали по папері; перегортаючи листки й знову починаючи читати спочатку, пан Владислав нерозуміюче поглядав на дружину, ніби просив пояснити, що може означати сповнене цілковитої безнадії й резигнації Северинове послання, однак пані Анеля була зайнята розмовою з Вагилевичем і не звертала уваги на спантеличеного мужа; Сераковський витер хустинкою піт з чола, всівся у фотель на веранді й застиг у напруженій позі, зачувши тривожне пугання, що продиралось крізь густі крони яблунь — чи то з Олеського замку, а чи із запущеного двора покійного pana Уруського в Юшковичах: то в надвечір'ї обізвалися сови й пугачі, вони дико реготали й стогнали, достоту як тоді, коли Сераковський прощався в Ожидові з Северином Гощинським перед його від'їздом на еміграцію. Від того квиління все маркотніше ставало на душі pana Владислава, до якого теж почали закрадатися сумніви щодо можливості майбутньої перемоги; презес¹ конспіративної комірки Польського Демократичного Товариства Олеського ключа нагально, ніби від цього міг змінитися зміст Севериного листа, викликав у пам'яті колишній образ Гощинського: висока статура, масивне вольове, ледь побите віспою обличчя, відчайдушний зблиск очей засудженого до страти конспіратора й відсутність у них навіть блідої тіні страху перед жандармами, які двічі, натрапляючи на його слід у Юшковичах, де часами переховувався Северин, вривалися у двір pana Уруського й заставляли там замість небезпечного революціонера старого лакея, що виходив до напасників із заставленою повними келихами тачею, улесливо заглядаючи їм у вічі, або ж городника у вичовганому халаті, який обтинав ножицями кулеподібні барбарисові куші в саду славного помолога; Сераковський викликав у пам'яті ще й образ племінниці юшковичівського

¹ Презес — голова, президент.

діди́ча: піа́ністка хору Ама́дея Мо́царта-моло́дшого Анна Каве́цька завше́ готова́ була́ кину́тися, немов тигри́ця, на захист свого́ найуко́ханішого Северина, й після́ його́ від'ї́зду за кордон покинула́ ма́сток ву́ечка й подала́ся в Європу шу́кати кохано́го — а чи знайшла́?

Перед паном Владиславом зримо постала картина останньої зустрічі з Гощинським: тривожно квиліли тоді серед ночі пугачі в запустілому Олеському замку; гордий, з незворушним обличчям римського патриція Северин поклонився колезі й вимовив свої заповітні слова «Walka nie jest skończona!», та враз зм'якли м'язи на щоках поета, конвульсивно засіпалися, й він, щоб приховати слабкість, пригорнув до себе Владислава, довго не відпускав його й щось зашепотів, ніби сам до себе, і вчув Сераковський, як Гощинський вимовляє слова свого власного вірша:

Już, co było, poszło z stratą
Nie powrócił wiek dojrzały.

Анна стояла збоку, не заважаючи чоловікам прощатися, та, зачувши ці слова, кинулася до Северина, відірвала його від Владислава, й лемент вирвався з її уст:

— Не смій, не смій, ти написав цього вірша для мене, то жіноча поезія, не смій!

Северин притулив долоню до її уст й докінчив:

Moja wiosna, moje lato
Jak ptak oknem uleciały...¹

Чи вже тоді вперше проникла в його душу зневіра, як у трагедії Шекспіра — ртуть крізь вухо Гамлетовому батькові, і той став привидом; а певне — так, адже зізнається в листі, що рятується від безнадії у вченні аскета й містика Анджея Тов'янського, який обіцяє створити для поляків Царство Боже на землі засобами покори й молитов; бо як могло трапитися, що від безстрашного конспіратора залишилася нині тінь послушника у відомого в Європі баламута, який назвав себе посланцем неба?

Сераковський відклав листа. Цієї миті він ніби сам опинився над проваллям — відчув, як його теж затягує у свою каламуть безодня зневіри; та невже те, чому він так безоглядно присвятив своє життя, — тільки мана, самообман, політичні забави патріотичних неврастеніків? З надією на втішання глянув на Сухоровського — хай би заперечив,

¹ Вже, що було, не вернеться, не вернеться зрілість, моя весна, моє літо відлетіли, мов крізь вікно птах... (Пол.)

адже зовсім недавно бачив він живого Гощинського: чи ж могла з ним трапитися аж така фатальна переміна? Глянув і опустив очі: на обличчі балагули, який виконував доручення самого Чарторийського, тьмяніли байдужість і скепсис, він іронічно поглядав на пана Владислава, ніби насміхався з його розгубленості; хто ж врешті-решт, подумав Сераковський, здійснює в краю задум і волю паризького еміграційного центру: ідеаліст Бельовський, русин Вагилевич, форналь Вайда, цинік Борковський чи сп'янілі на раутах шляхтичі й аристократи, які тільки й ждуть кінця нудного політикування, щоб чимшвидше засісти до карт, стати з киями за більярдным столом або, добре сп'янівши, вислизнути з палацу й зникнути в шелюгах з сільськими дівками?

...За участь у листопадовому повстанні Август Бельовський промучився в найстрашнішій австрійській тюрмі Куфштайні довгі п'ять років й нарешті був визнаний невинним і випущений на волю; директор львівської поліції Леопольд Захер-Мазох дозволив йому вернутися на посаду скриптора Інституту Оссолінських, й Август відразу взявся за відновлення революційного колись часопису «Zewonia», щоб мати де друкувати наукові дослідження з історії Польщі, й засів за викінчення розпочатої ще перед повстанням історичної праці «Mysli z dziejow slowianskich»¹.

У Львові за час його відсутності з'явилися молоді польські науковці й поети, які гуртувалися навколо журналу «Przyjaciele ludu»², — історик Кароль Шайноха, етнограф Пауль Жегота, поети Юзеф Дунін-Борковський і Каспер Ценглевич, й ніби для суспільної рівноваги у двонаціональному краю зовсім несподівано для вченого люду виникло руське товариство, назване «Трійцею», одним із членів якого був земляк Бельовського із Стрийщини Іван Вагилевич — з ним Август вчився колись у Бучацькій гімназії — нині доволі голосний учений, який досліджує фольклор і з цього предмета має вже публікації в «Часописі чеського музею». Крім того, він підготував дві солідні рукописні праці — «Хроніка загальної історії слов'ян» та «Джерела про мешканців стародавньої Європи»; про це дізнався Август від управителя ставропігійської друкарні — старого русофіла Дениса Зубрицького, й почав розшукувати у Львові колишнього приятеля, щоб залучити його до спільної роботи над історією слов'ян.

Саме в цей час львівська цензура сконфіскувала наклад «Русалки Дністрової» — першого руського альманаху, й ви-

¹ «Думки про слов'янську історію» (пол.).

² «Приятелі народу» (пол.).

давці зазнали переслідувань: Маркіян Шашкевич і Яків Головацький встигли вже висвятитись і роз'їхалися в найглухіші парафії, а Івана Вагилевича ректорат духовної семінарії взяв на допити: зляканий семінарист після допиту втік до батьків у село Ясень над Лімницею; від Ясеня до Крехович, де жила сім'я Августа Бельовського, було недалеко, всього якихось три-чотири милі, і Август подався на Стрийщину, щоб зустрітися з приятелем.

Вагилевич вельми втішився зустріччю з Бельовським, проте був незговірливий — боявся, що колишній учасник повстання втягуватиме його в конспіративні організації.

— Я, Августе, мій добрий Гусю, не надаюся до боротьби за ту, як ви любляєте називати, — нашу і вашу свободу. Мене кличе чиста наука, і нам з тобою не по дорозі, — відпекувався Вагилевич від пропозиції співпрацювати в колись опозиційній до влади «Zewonii». — Лише в науці я зможу віднайти свою власну свободу.

— Ти маєш цілковиту рацію, Яне, — погоджувався Август. — Свобода — не готовий печений хліб, котрий можна краяти і їсти, боротьба за свободу — то школа, в якій люди вчаться жити по-людському, і наука в цій школі є найпершим предметом... Я зовсім не маю наміру відривати тебе від улюбленої праці, навпаки — прагну ще більше заохотити до неї, я сам хворий на ту пристрасть. Але я хотів би, щоб ти зрозумів: наука мусить бути функціональною, заангажованою в боротьбу за незалежність. Вчений не мусить займатися політикою, проте наука повинна виконувати політичні завдання.

— Ми з моїми хлопцями добре знали Северина Гощинського, Маркіян навіть заприятелював з ним...

— Ти заговорив про Гощинського, а я... — спробував спинити товариша Бельовський, та Іван продовжував свою думку:

— Ну й до чого він дійшов, куди завела поета ота, як ти кажеш, політична заангажованість? Втягнувся по вуха в конспірації, в збройну боротьбу, його засудили до страти, і він, немов татранський збойник, переховувався в найглибшому підпіллі, його врешті зацькували, немов мисливці дикого звіра, і він мусив утікати до Франції... І я не знаю, чи зможе великий поет Гощинський створювати великі речі в чужому середовищі — без національного ґрунту, без рідної живиці...

Август задумався. А й справді: еміграційна політика — можлива, та чи може розвиватися еміграційна література — без оточення однодумців, без рідної мови, без читача?

— Юліуш Словацький і Адам Міцкевич перебувають нині в еміграції — і пишуть, — мовив невпевнено, але тут же спохопився. — Ти не маєш рації, Яне, — он Словацький теж після участі в повстанні емігрував на чужину й створив там знамениті драми «Кордіана» і «Балладину», а остання його символічна поема, присвячена польським засланням у Сибіру, — «Ангеллі» — кров'ю написана!.. Ні, ти зовсім не маєш рації: поневолені народи посилають своїх найкращих синів — поетів — у безпечні місця, щоб мали вони можливість творити Слово, що живить позосталий на рідній землі народ і будить його до боротьби!

— А чи спроможеться на таке Гощинський, змучений довгими роками підпілля? Словацькому легше: він емігрував ще до розгрому повстання і не бачив того, що Гощинський — тут. І ти не бачив — відсиджувався в тюрмі, й тому ви обидва залишилися ідеалістами. А Северин був свідком того, як його знамените гасло «Walka nie jest skończona!» здрібніло, збаналізувалося після повстання — на галасливих раутах, бенкетах і домах розпусти! На очах Гощинського вчорашні герої перемінювалися на жуїрів, балакунів, користюбців і проститутів...

— Й саме через те Гощинський написав революційну поему «Пророцтво отця Марка»... Ми з тобою, Яне, не змовляючись, заговорили про Северина, бо він нам потрібен. Я хочу поїхати до Парижа і забрати в нього цю поему для «Zewonii». Саме нині, напередодні нових битв, знадобиться Польщі його пророцтво. То зброя гостріша за косинерські пікі!.. Яне, в мене в цей мент зродилася ідея: поїдемо разом до Гощинського, адже він не тільки польський письменник, а й український, і, може, переконаємо його, щоб повернувся на батьківщину... Подумай, гроші знайдуться.

— Ні, Августе, я не надаюся для таких акцій... А в нас — чому б і ні — охоче співпрацюватиму з тобою. Ми повинні захистити історію слов'янства від панславістської демагогії.

...Пан Сераковський силкувався збагнути, що саме спричинилося до душевного надлому Гощинського, він не знав, що Бельовський їздив до Северина в Париж і міг би розповісти про свою прикру зустріч з ним...

Відколи Северин Гощинський поселився в Юліуша Словацького на Монмартрі й зайняв у його домі окрему кімнатку на мансарді, польське революційне пілігримство не те щоб обминало будинок славного поета — просто забулася сюди дорога: Северин перестав брати участь у політичних розмовах, схолоднів і спонурився, відбувався мовчанкою або

залишав, не прощаючись, товариство, й іноді, зважившись порушити аскетичний спокій приятеля, Юліуш вибирався гвинтовими сходами до келії Гощинського й повертався знічений і стурбований: він часто заставав Северина вклятого перед образом Матері Божої у самозабутній молитві або ж — що гірше — за палаючим ватраном, в який поет вкидав, перчитуючи й вагаючись, ніби прощаючись назавжди, списані листки. Ця дивовижна переміна сталася з Гощинським після того, як він повернувся з Брюсселя, взявши участь — на полі колишньої битви під Ватерлоо — у зібранні Братерського кола, очолюваного магістром Анджеєм Тов'янським, який вважав Наполеона Божим посланцем для поляків; на колі промовляв сам Адам Міцкевич, глаголячи про кару Господню, що спала на Польщу за гріх гордині; Северин запевняв Юліуша, що під час проповіді Міцкевича з'явилася на небі комета — і горе тому, хто мав очі, а її не бачив, і він ще сказав сакраментальне: «Немає ніде правди, тільки у вченні Тов'янського, яке я прийняв остаточно і назавжди, — поляки мають з'єднатися із Святим Духом і самим Христом, і в цьому єдиний для них порятунок: Польщі сьогодні потрібні мученики, а не вожді».

Словацький не мав сили переконати Гощинського в потребі практичної діяльності, фанатизм просяк глибоко в душу зневіреного революціонера, й за кілька ночей Юліуш написав для приятеля поему «Ангеллі» про польських страждальців у Сибіру, які пішли на муки через зраду вождів, — тож спасіння не в муках, а у вихованні із страждальців новітніх провідців, не зганьблених зрадою, втечею з поля битви і не спокушених ілюзорною славою; Юліуш поемою переконував Северина, що поразка — то не тільки втрата зброї, а насамперед занепад духу, — і я написав цей твір для тебе, щоб ти і ті, які сьогодні разом з тобою стали готовими до покірної жертвності, втямили, що не хрести для мук потрібно розбирати нині, а коси на мучителів...

Ось зібралися три ватаги лжепатріотів: одна за короля, друга за Спасителя, а третя за гетьмана, й заворогували між собою облудники, спраглі влади, засперечалися, хто з них має таку любов до батьківщини, щоб міг би повести за собою народ: а той — хто виставить для розп'яття найсильнішого лицаря, який довше за всіх проживе на хресті. І сказав Шаман до вибраного найвитривалішого мученика Ангеллі: вас зрадили провідці ваші, зреклись сердець, які билися для народу, вони — каїни й самоїди — сперечаються між собою за владу, а ви марно гинете на хрестах. І відповів на це Ангеллі: мене в колісці обвіяв запах батькової крові,

я виріс з печальним зляканим обличчям й тому пішов на хрест, щоб подолати страх і вмерти в тихому смутку. І прорік тоді Шаман: тебе обрали на супокійну жертву, ти ж повинен перемінитися на весняний грім — ось ти щойно спалахнув проти власного страху й знову запав у зневіру, то згинь такий, яким став. І вмер Ангеллі, а тоді виїхав лицар на коні, увесь у зброї, й вигукнув: тут був він, то хай встане, сідає на мого коня, я понесу його швидше, ніж буря, — туди, де він розвеселиться у вогні: то воскресають народи, трупами забруковують вулиці, й перемагають повсталі!

Несподівано для Словацького й Гощинського завітав до них Август Бельовський і одночасно, ніби змовилися, — варшав'як Едвард Дембовський, який у супроводі зв'язкового Міхала Вайди повертався до краю з наказом від князя Адама Чарторийського до Польського Демократичного Товариства: підняти збройне повстання в Галичині.

Словацький прочитав Гощинському й гостям поему «Ангеллі» — як напуття до нової боротьби. Хворий і на силі підупалий сам автор не міг вертатися до Польщі, проте сподівався, що Северин, прослухавши поему, скине з себе луду знеохочення й байдужості й таки зважиться вернутися на батьківщину.

Юліуш закінчив читати, він довго чекав, що скаже Северин, і той нарешті мовив:

— Усе, що можеш зробити корисного в еміграції, — це писати. Бо написане залишиться й колись розбудить у людей жадобу чи то до мучеництва, чи до звияги. Але нині твоїх слів, поете, не вчує наш люд — не роби собі таких ілюзій. Ще не прийшов час, щоб воскресали загиблі на хрестах. Та якщо не матимемо розіп'ятих, то скажуть вороги наші: народ, який не створив мучеників, заслуговує на забуття і смерть. Так навчає магістр Тов'янський.

Гощинський говорив сам до себе, на присутніх не дивився, він боявся зустрітися поглядом з Августом, який вперто намагався заглянути Северинові у вічі: хай би хоч згадав останній бій над Стиром біля Берестечка, коли кавалерійський полк Бельовського, що входив до складу корпусу генерала Дверницького, цілий день змагався із утричі більшим військом російського генерала Ридігера, платячи за кожен будинок десятками уланів; у місті розривалися гранати, горіли доми, на оборонців безустану сипався град куль, а надвечір із Пляшової, куди був ще вихід, прискакав на змиленому коні вістун і повідомив, що генерал Дверницький склав зброю під Смержевом... І ти був там, Северине, як представник штабної служби; ти, як і всі ми, не міг зрозуміти, чому добре

озброєний корпус скапітулював, і кожен з нас боявся сам собі зізнатись, що генерал підло зрадив; царська драгунія йшла за моїм полком по п'ятах аж до австрійсько-російського кордону, і тут сталося найстрашніше: гренадери австрійської прикордонної застави впускали на свою територію тільки офіцерів й інтернували їх, а рядових жовнірів стягали з коней і плазом шабель гнали на російський бік — чи ж то не про це розповів Юліуш у своїй поемі, тобі присвяченій, щоб ти не забув, як наші вожді посилали на хрести найздольніших, самі ж рятували, як могли, свою шкуру. Тільки ми з тобою не склали зброї: я потрапив за ґрати, а тобі вдалося втекти у Татри, заховатися у глибокому підпіллі й кинути звідти свій знаменитий клич «Боротьба не закінчена!» — й вона таки не закінчилась, до сьогодні триває і ось-ось спалахне новим полум'ям, і воскреснуть народи, трупами забрукують вулиці, й переможуть повсталі... Але ти, безстрашний колись збійник, заховався під сутану божевільного аскета, який хоче — а за чийм повелінням? — дочасно відправити над Польщею панахиду!

О, Северин добре знав, що мовчки говорить до нього Август, та слухати не бажав; розчарований зрадами родаків, він назавше вступився з поля бою й повірив, що має віщу силу молитвами випросити в Бога порятунк для вітчизни; Северин не підводив очей, бавився золотою табакеркою, переймаючи її з долоні в долоню, й продовжував говорити зовсім не те, чого очікували від нього гості.

— Так, звичайно: швець має шити чоботи, солдат — воювати, а письменник — писати, ніхто ж не подужає двох робіт. То чому поет повинен витрачати свою енергію на підпільну боротьбу — не розумію. І не розумів цього навіть тоді, коли сам перебував у підпіллі... Таж не вибрав Господь дурнів, щоб їхніми устами глаголити божественні істини! Божих речників так мало, вони на вагу золота, а нерозумний наш народ, замість оберігати, ставить їх у першу шереду, під перші кулі... І не рахується з тим, що поет повинен мати час — не так для творення, як для підготовки до творчості, це ж найтяжчий процес: скільки намучиться музикант, щоб вивчити свою партію й досконало настроїти інструмент перед концертом, який триває мить?.. Цей час я тепер знайшов і не хочу його втрачати. Я віддам тобі, Августе, викінчену поему «Пророцтво отця Марка» — друкуй. Хоч і не вірю, що мої писання комусь ще потрібні. То ви горите-догоряєте, а народ давно заспокоївся...

— Неправда це! — вибухнув гнівом молодий, з випещеним аристократичним обличчям Едвард Дембовський. — Ви

ховається в шкаралушу олімпійської окремішності не для праці — для власного спокою. Хто сказав, що поет не повинен ставати в перший ряд: чей французькі трубадури, німецькі міннезінгери, чеські шпільмани, українські кобзарі завше йшли попереду війська, тільки ви... — Дембовський перевів погляд на Словацького, — повоювали трохи й, заспокоївши свою совість перед Польщею, зачислили себе до аристократів духу: вам потріскали перетинки у вухах від вибухів гранат і смердить стрільний порох... І не аристократи ви, вони в окопах — у запіллі залишилася чернь!

— Заспокойся, хлопче, — насилу стримав лють Гощинський. — Ти, який того пороху не нюхав і від вибухів не глухнув, — як ти смієш ганьбити старого вояка?

— Ви вже не вояки, ви інваліди, комбатанти... І я вам не хлопчик, маестро: в цьому році опублікував аж три філософські праці, і мені доручено підняти повстання в Галичині... Я повертаюся з готелю «Лямберт» від князя Адама Чарторийського — до краю і завітав до вас, щоб... — І раптом зм'як Дембовський. — Вибачте, пане Гощинський, я схиляюся перед вашим маєстатом і тому... тому хочу забрати вас з собою. Та чи ви можете собі уявити, як піднявся би д'горі дух поляків, і українців теж, якби у Львові знову з'явився Гощинський!

Та Северин наче й не почув останніх слів Дембовського, виглядав так, ніби суперечки між ними щойно не було, він далі бавився табакеркою й говорив про щось зовсім віддалене від політичної риторики:

— А втім... Поезія, панове, як я зрозумів за довгі роки революційного пілігримства, нічого спільного з воєнним потом мати не повинна. Штука — то чисто естетична категорія: як кохання, як музика, як гармонія самої природи... й через те, що ми досі цього не розуміли, наша поезія не цікава нікому, крім поляків, жоден європеець її не читає, я ще досі не зустрів хоча б одного француза, який знав би не то що моє прізвище, а й самого Міцкевича... Бо кому тут потрібен «Замок Каньовський» або «Останній наїзд на Литві»? Це наші внутрішні теми, які не можуть стати світовими; ми співаємо самі для себе, підганяємо самих себе, самобичуємося, мов знавіснілі єзуїти, ми шамани й гвалтівники свого власного хисту... А поезія стає прекрасною лише тоді, коли вона супроводжується не болем, а почуттям задоволення. Справжня мета поезії — то не заклик до бою, а залучення читача до насолоди, яку переживає поет під час творення; в поезії треба малювати образ чистої краси, а не виставляти

свої ідеї напоказ, мов той жебрак виразки на відпустах... Та досить уже, ви мене не слухаєте.

Словацький мовив по хвилі:

— Ти не боїшся, Северине, що польський народ більше не захоче тебе читати?

— Боюся, але я мрію бодай на старість стати вільним поетом. Досі мені це не вдавалося: я був слугою народу, його речником, горлом, шпагою, але не магом, який примирює людину з природою, майстром, у слові котрого сплавляється уява з натурою. Моя формінга видає тільки гімни. Й через те я так часто вдаюся нині до тихої і щирої молитви.

— Все зрозуміло, — промовив з гіркотою Бельовський. — Ти залишаєшся тут назавжди, ми ж мусимо повертатися до краю.

— Щасливо... — Гощинський підвівся, подав руку Августові. — Якщо будеш в Ожидові, то передай моє вітання Владиславові, я ще не встиг відповісти на його листа. І скажи йому — він цікавився, — що від Анни не маю ніяких чуток: десь-то вона їздить Європою з Моцартом, може, вже й заміж вийшла.

— Жаль, що так сталося між вами...

Гощинський промовчав. І аж тепер звернув увагу на чоловіка, який весь час сидів мовчки, скрадливо обсервуючи присутніх.

— Мені вас представляли, та ви мовчите, і я забув... — підійшов Северин до Сухоровського.

— Поручик кавалерійського полку капітана Бельовського! — відрапортував, підводячись, велетень, бравим виглядом і простенькою зухвалістю шокуючи Гощинського; той невдоволено морщився, дослуховуючи рапорт: — Зв'язковий між князем Чарторійським і конспіративними ложами на Львівщині — Міхал Вайда... Маю доручення від князя до пана Сераковського, може, хочете щось переказати йому через мене?

Чоло в Гощинського розпогодилося.

— Подождіть хвилинку, — сказав. — Я таки напишу Владиславові листа.

Гості чекали мовчки — тривога добиралася до їхніх душ: генерали покидали військо.

Гощинський подав конверт Сухоровському й на мить спинив на ньому свій погляд.

— Звідкись вас знаю... Чи міг я коли-небудь з вами зустрічатися? — спитав.

— Колись ми були здалеку знайомі. То давні часи — пан Август теж мене не пригадує, нас було багато... Але, може,

пам'ятаєте: польських офіцерів гренадери австрійської прикордонної застави впускають на свою територію, а гемайних¹ жовнів стягують з коней...

— О Боже, як не пам'ятати!.. А той ваш нерозлучний приятель, полковий коваль, хапається руками за куш лозини, гренадери волочуть його за ноги, куш виривається з корінням і тягнеться за нещасливцем на російський бік... Як він розпачливо кричав тоді, я того лементу ніколи не забуду: «Міхале, Міхале, що я без тебе буду робити?!»

— За кілька років Йосип утік з Нерчинських рудників.

— Нас тоді знищили...

— Тебе знищили, Северине, — терпко проказав Словацький. — То, може, хоч тепер ти зрозумів мою поему?

Гощинський не відповів, провів гостей до виходу, пропустив Едварда й Августа на веранду, а до Сухоровського сказав:

— Затримайтеся на хвилику, пане Міхале.

...Западала тиха ніч над Ожидовом, з Олеського замку й запустілого дворища діди́ча Уруського долинали нудне пугукання сов і зловбий регіт пугачів; на душі пана Сераковського було маркітно, і він не мав бажання заходити до візитової зали, де зібралися пані й панове з сусідніх сіл і містечок на раут; цієї миті він не бачив жодного сенсу в галасливих зібраннях, де ніколи не було одного лідера — всі ставали провідцями, як на передрозборових конвокаційних сеймах, і ніхто не мав впливу на розмаїті — мудрі й абсурдні — задуми патріотів; донині пан Владислав чекав на Гощинського, який — єдиний — міг приборкати своїм авторитетом свавільну шляхту, — й раптом обірвалася надія; він усе ще тримав у руці листа, неначе сподівався, що прочитає ще раз і таки натрапить хоч на обіцянку; знав, що подібні сподівання марні; пані Анеля теж не вміла розрадити чоловіка, й вимовив Сераковський приречено:

— Северин із Сивілли перемінився на сіру монашку. Це трагічно...

Тим часом Вагилевич у відведеному для нього кабінеті на мансарді читав і ще раз перечитував листа від Юлії. Був щасливий, що десь вона є і думає про нього, та водночас почував себе незмірно скривдженим, бо ж не обіцяла Юлія коли-небудь прийти до нього; «Я довго думала, пане Янку, про нашу фатальну зустріч, котра була задумана як жарт розбещеного франта, а перемінилося на драму — мене поійняло тяжке кохання, від якого ніколи не визволюся, а ти, якщо кохаєш теж, то вважай себе у вчиненій над нами

¹ Рядових (нім.).

нарузі щасливим, бо нічого немає світлішого від любові, і в мужній тузі виростає на велику людину; я не знала до першої нашої розмови, хто ти насправді, та уздірла твоє мудре чоло, безодню очей, порив і наївність і покохала з першого погляду; ти одружуйся, Янку, це тобі конче потрібне, але про мене пам'ятай...» Вагилевич перечитував листа знову і знову, туск, який спочатку здавив серце, поволі розсмоктувався, немов полиновий напій, що, згірчуючи, додає здоров'я; Іван відчув, як дивна доброта навально вливається в нього, переповнює й вихлюпується на цілий світ, і немає в тому світі ні лиха, ні злоби, немає й ворогів, і милим його серцю знову стає пан Юзеф, без якого ніколи не пролетіла б крізь Іванове життя зеленокоса літавиця, Іван теж відчув, як злушується з його душі нехоть до Гушалеви́ча, — хай собі мудрує, а якусь користь людям таки принесе; добра й чарівна пані Анеля стала йому ближчою, ніж сестра, — все на світі враз задихало миром і любов'ю, і віддалився в нереальність суворий образ Маркіяна, й від цього на душі стало легше й вільніше, до Іванової свідомості добиралося скоботливе відчуття першенства, від цього ставало солодко і соромно, проте й сила прибувала, й зрозумів теж Вагилевич, що та роздвоєність, в яку він колись, під час дискусії Маркіяна з Погодіним, заглядав, немов у глибоку розщелину, назавше зімкнулася, і він має змогу прокладати нині незалежну ні від одного, ні від другого свою самостійну дорогу — цю свободу дало йому кохання. Він ще раз розгорнув листа і аж тепер помітив постскрипtum: «А ти, Янку, сподівайся: може, я колись зайду до тебе сама — у п'яті ночі...»

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Тільки мить почував себе Іван Вагилевич золотою рибкою у благодатній глибині живлющої води, куди несподівано пірнув і став добрим і всеможним; розрайований серед теплоти віднайденого середовища, він думкою осягнув безмежний, здавалося, життєвий простір — й раптом протверезів від хвилевого сп'яніння: усвідомлення чужості нового світу боляче вдарило ним об прозору перепону дозволеності, немов об стінку акваріума, і все стало несправжнім: хтось ним бавиться, хтось насміхається з його винятковості, хтось кидає йому з панського столу крихти смаколиків, а яку плату заправлять благодійники в золоті рибки за акваріумні вигоди, чим доведеться за них платити — совістю, вірою, волею?; в якій іпостасі має він постати в цьому новому світі:

маестро, олімпійця, блазня, слуги; які лакітки¹ він надалі споживатиме: солодкі пригоди в таємничих альковах, славу придворного поета, принизливу плату гувернанта чи ганьбу ренегата?

Все це облуда! Ніхто мене не питає, звідки я, до якого племені належу, хто мої батьки і якою мовою навчали мене розмовляти, серед яких людей я виріс і яких звичаїв навчився; мені нав'язують невластивий спосіб мислення, підсувають підроблені листи, кохання перетворюють на фарс, і ніякої літавиці, ніякої Юлії на світі немає, з мене глузують: одні хочуть перемінити на нахлібника, інші — на яничара, як це намагався колись вчинити московський академік, — тоді врятував мене Маркіян, у якого я сьогодні так підло забираю першість, а вона належить тільки йому — і нині і присно і во віки віків: усе поза простором його духу — мана; я хотів досягнути ідею слов'янського братерства, а вона в кабінеті пана Зубрицького трісла, мов миляна булька, і розчавив її Маркіян; і доки житимись буду його духом, доти я ціла людина; як мені далі жити без Маркіяна, а як без нього дає собі раду Яків у далеких Микитинцях; до кого нам нині тулитися, чей самі вистояти не можемо: із Святоюрської гори нас проганяють, немов жебраків, свої, а чужинці кажуть за ласку платити сумлінням; о, як тобі добре, Маркіяне, ти розворушив нас, а сам спокійно споглядаєш з небесних чертогів, як ми, прокляті пільмою й обманом, блукаємо на розпутьях...

Вагилевич порвав листа, якого тримав у руці, і враз схаменувся: дбайливо склав розірвані клаптики й сховав до нагрудної кишені: а що коли то не олжа, а правдиве слово любові; він рвучко вийшов з кабінету, ніби хтось виштовхнув його, збіг сходами вниз — а куди йти: до Маркіянової могили в Новосілки чи прошкувати крізь дні і ночі в гори до Головацького — із «Трійці» нас залишилося двоє, то чи не треба нам порадитися або хоч помовчати разом?

Бунт кипів у душі Івана, проте з наближенням до візитової зали він гаснув і німів; Вагилевич тихо зайшов досередини, й ніхто не звернув на нього уваги: гості званого рауту метушилися, проходилися, розмовляли, реготали, хто розкладав пасьянс, хто розсипав дотепи й анекдоти, на веранді, що виходила в сад, змагалися картярі, а завбачливі лихварі стояли колом і, покручуючи пейса, терпеливо чекали, поки якийсь програється і звернеться за позичкою; Іван почував себе цілком відчуженим від цієї різношерстої громади дідичів, графів, війтів, комівояжерів і комерсантів, а втекти звідси не

¹ Ласощі (*dial.*).

мав ні волі, ні сили: акваріум закрився чотирма прозорими стінками, і все тут було ілюзорним — простір, свобода, гідність, а виплигнути звідси можна тільки вгору, та для цього треба бути не рибою, хай і золотою, а птахом...

Врешті Іван побачив пана Юзефа, який сидів за столиком у компанії молодих паничів і розповідав їм анекдоти; прилучатися до цього гурту Вагилевич не мав бажання; Борковський вдавав, що його не помічає, й Іван зрозумів, що між ними пролягла неперейдена межа, і він ніколи вже не вернеться до камениці на Галицькій, проте не мав куди в цю мить подітися — присів неподалік у фотель і мимоволі прислухався.

— Я танцюю, — притишив голос пан Юзеф, — притискаюся до паненки і прошу: дай!

— І скільки разів пан Борковський дістав по писку? — перебивають його паничі.

— А було, було, певне що так, але поміж тим п'єрдолив, ха-ха!.. Яне, почекай хвилю, — зволив пан Юзеф нарешті побачити Вагилевича, — ще тільки один віц¹ розкажу — про граб'ю на полюванні — і вже йду до тебе, одну секунду, Яне...

Та Іван ніби й не почув слів Борковського, він знову поринув у акваріум, в якому ганялася за золотими рибками хижа щука.

1836 року управитель Ставропігійської друкарні й голова промосковського товариства «Руське коло» археограф Денис Зубрицький через посередництво власника транспортної експедиції в Бродах Гартенштайна запросив до себе професора російської історії Московського університету академіка Михайла Петровича Погодіна, коли той вертався в Росію з мандрів Європою.

Для ідеолога російського панславізму момент візиту до Львова був вельми вдячний: боротьба за кириличний алфавіт і юліянський календар, яку очолював Маркіян Шашкевич, відчужила русинську інтелігенцію від аспіраторів польської незалежності й тим самим наблизила її до «Руського кола», яке теж запротестувало проти латинського абетка²; ректор духовної семінарії Григорій Яхимович запросив Зубрицького до викладів руської історії, яку той трактував як єдину для русинів і росіян; Яків Головацький вже цілий рік листувався з Погодіним, а Іван Вагилевич щойно втішився публікацією своєї статті про карпатське рунічне письмо в погодінському журналі «Московский наблюдатель» з коментарями академіка, який вбачав подібність між наскельними написами

¹ Анекдот.

² Алфавіт.

в Розгірчі й Бубнищах і чудськими резами в уральських печерах; Денис Зубрицький уклінно просив Погодіна завітати до нього на Вірменську, де зберуться в день приїзду академіка молоді його симпатyki; ґрунт для московської колонії у Львові підготований, — запевняв свого наставника львівський москвофіл, треба тільки Михайлові Петровичу з'явитися, ніби месії, й поблагословити «Руське коло», яке він, Зубрицький, завбачливо назвав «Погодінською колонією»; Погодін зреагував блискавично листом з Ляйпціга, попередивши Зубрицького про дату свого приїзду...

За столиком пана Юзефа раз у раз вибухав регіт; Іван вловлював зміст сороміцьких, давно знайомих анекдотів, смішно не було, він пропускав повз вуха непристойні слівця, якими так щиро смакував віцман, та все одно вкотре дізнавався, як пан граб'я героїчно вбиває кабана, прибігає, закидає одну ногу звірини на одне плече, другу — на друге, щоб білувати, — про це нібито розповідає граб'я, — але тут його кличе слуга до візитера, компанія нетерпеливо чекає кінця оповіді, врешті граб'я повертається:

«То o czym ja mowilem, a-a, jedna noga tutaj, druga noga tutaj... to co, jak — co? Przecież pierdolilem do rana!»¹

Вагилевича діймає встид за базікання простака в чорному фраку з бордовим метеликом під шиєю; згадуючи візит Погодіна до Зубрицького, Іван водить поглядом по освітлених свічками залі, в поле його зору потрапляє велетень Сухоровський, якого обступають дами й охають від захоплення незрівнянним красенем: пан Вайда бачив самого Чарторийського, о, який ви щасливий!; пані Семінська, власниця Підгорецького замку, бере балагулу під руку, веде до пасьянсного столика й, подаючи йому колоду карт, просить поворожити; але Сухоровський виймає свою колоду, Семінська приглядається до карт і зойкає: о, я не хочу, щоб ви ворожили мені магічними — таро; чого ви боїтеся, маєте великі гріхи?; це вас не обходить, кидайте мої, любий пане Міхале; вона висне на його зігнутій у лікті руці й млосно заглядає у вічі; ба ні, я тільки такі карти кидаю: ось пікова дама Паллада — це ви, — Сухоровський розкладає карти на столику, — червова дама Юдита — то піаністка Анна Кавецька, а бубновий король Давид... хто ж то, не впізнаєте, це ж Гощинський, так-так, Гощинський, ласкава пані, а хрестовий валет Гектор — то вже сам Леопольд Захер-Мазох; чому ви зблідли, моя пані, подивіться ворожбу до кінця, ви що, втікаєте, покидаєте раут, але ж не кваптеся — директор

¹ То про що я говорив, а-а, одна нога тут, друга тут... то що, як — що? Прецінь трахав до ранку! (Пол.)

поліції перебуває зараз у Відні!; пані Семінська прожогом вибігає із зали; що трапилося між ними, подумав Вагилевич, чому Сухоровський провів її таким зловісним поглядом, а зрештою, що це мене обходить; але чому пан Сераковський сидить, схиливши на руки голову, й не розпочинає рауту, чому на веранді за зеленими столиками й далі змагаються картярі, ніби лише для цього прийшли сюди; а в центрі зали стоять гуртом дами, й одна розповідає пригоду...

Сорокарічний, в силі чоловічого віку академік Погодін входить до покою, по-дворянськи галантно кланяється старому Зубрицькому, той на появу гостя схоплюється з крісла й припадає до руки московського професора, мало не цілує; Погодін делікатно вивільняє руку від спазматичного потиску господаря, кидає поглядом спершу на Маркіяна — стрункого, вродливого й стриманого; на устах у Маркіяна спалахує скупа усмішка і відразу гасне, він відступає назад й закладає руки за спину, з цікавістю розглядаючи благородне обличчя Михайла Петровича; академік переводить погляд на лисуватого, з бакенбардами, Якова Головацького, привітно усміхається до нього, простягає руку й чомусь поплескує по плечу — видно, сподобався юнак професорові: ви мені нагадуєте графа Безбородька, канцлера її величності, з портрета, звісно, то був найерудованіший міністр нашого двору за всі часи — і хо-хол!; Вагилевич заповзає в себе, ніби слимачок у мушлю, і, як слимачок ріжки, викидає вперед допитливий погляд, сам залишаючись незворушним, — він відразу хоче збагнути сутність гостя, на якого покладав стільки надій, посилаючи йому свої дослідження; Зубрицький показує рукою на хлопців і мовить поблажливо:

— Оце і є та «Руська трійця», про яку я вам писав, — наша з вами надія.

— Як символічно ви себе назвали — «русская троица», — побожно склав руки Погодін. — То що ж, сідаймо й побесідуємо.

...Пані були самозабутньо зайняті плітками, їхні обличчя світилися цікавістю, захопленням, увагою, здивуванням, а іноді затьмарювалися зогидженням — залежно від змісту оповідок; кожну з пань лоскотала нетерплячка чимшвидше розповісти своє, і кожну, якщо їй не давали прийти до слова, діймала злість; усі вже знали, що шляхтич Госцінський з Розсічного стрілявся через кохання, відбив собі кулею носа, через це не міг потім їсти й помер з голоду, таким чином довівши велич свого почуття; а пані Кузьмінська — ви бачили коли-небудь ту стару девотку в капелюшку із страусовими перами? — збирається у свої п'ятдесят заміж і на редутовій

забаві в казино Гехта сказалаголосно, що її обранець мусить мати гарне прізвище, старий замок, хоча б такий, як у Свіржі, і вміти розповідати цікаві пригоди — дочекається, ага!; ой, це не таке вже дуже й цікаве, дайте мені сказати: пан Собанський з Тур'ї купив жидівський цвинтар під забудову, переорав, боронами згріб кості й викинув у ріку, а тепер жиди випрошують у Бога найстрашнішої для нього смерті — і допросяться, жиди все можуть!; та що ви про якусь там Тур'ю, дошками забиту, подивіться лише, що діється у самому Львові: граф Альберт Якубовський програвся в карти й замордував гувернанта своїх дітей — той наскладав собі добру купу грошей, проте завбачливо записав у банкомому реєстрі номери банкнотів, і що гадаєте: зайшов граф до ювеліра купити гарнітур брильянтів для коханки, а ювелір послав слугу в поліцію, щоб перевірити номери, й ті цапнули убивцю за обідом у ресторані, коханку відпустили, а графа засудили на смерть, навіть рідна мама на суді заявила, що така звірюка не має права жити на світі, а дружина графа змінила прізвище; але то слухайте, ще не знати, що власне нині трапилось, ви бачили, як пані Семінська вибігла із зали, немов фурія, коли той гевал щось їй наворожив, — подивіться: звичайний форналь, а з паном Сераковським поводитьсь так, як з рівним, гляньте, нахилився до графа, мов до рідного вуйка, — але то часи настали, що ми через ті вічні повстання мусимо брататися із смердючими мужиками; е-е, не кажіть, форналь форналем, хлоп хлопом, але зауважте, пані, який то висьціговий кавалер, та з таким мужчиною я... хіба не бачите, як виглядають проти нього ті безвусі фертики!; правда, правда, цей гість не такий уже й простий, я сама бачила, як він Семінській кидав на ворожбу карти таро, ви не знаєте, що то за карти: мадам Ленорман наворожила на них поразку Наполеонові й за це опинилася в Бастилії, то магічні давньо-египетські карти, і я сама чула, як Семінська просила, щоб Вайда кидав з її колоди, він щось їй сказав, і вона вибігла, мов з окропу; а я вам скажу: з тим Підгорецьким замком щось нечисто, ми ще не знаємо, чим те все закінчиться, то закляте місце, пам'ятаєте пожежу... останній власник замку Едмунд Ржевуський, подав у суд за спадщину на свою маму, коли вона повдовіла і вдруге вийшла заміж, то Едмунд суд виграв, а мати, виходячи з трибуналу, прокляла сина до стількох колін, скільки східок переступила, і Едмунд незабаром згорів живцем, коли п'яний заснув при свічках, а потім згарище зайняла його племінниця Семінська... але тихо, тихо, пан Сераковський заворушився у фотелі, певне, буде починати раут...

— У першу чергу хочу повідомити вас, пане Вагилевич, — розпочав розмову Погодін, — що я представив вас Товариству російської історії і старовини на здобуття звання члена-кореспондента... Чи ви хоч трохи наблизилися до розгадки таємниці рунічних написів? Розшифрування рун було б науковим відкриттям століття!

Вагилевич квапно виповз із своєї мушлі, відчужений погляд вмить заіскрився зацікавленням, він застерезливо глянув на Маркіяна, немов попереджував: не заважай, я знаю, що ти не віриш у мою знахідку; він підсунувся разом з кріслом до Погодіна й заговорив швидко, палко:

— Всюди під Бескидами зустрічалися мені рукотворні печери, і коли ми всіх їх дослідимо і написи перепишемо, то чей знайдеться колись ключ для відчитання тих письмен, й тоді слова минувшини відмолоднуть у голосних бесідах і всіх барвах старосвітської бувальщини...

— Таке може статися, — погодився Погодін, — адже єгипетські ієрогліфи відчитані, і якби хтось подібне сподіював над рунічним письмом, то, можливо, ми б збагатились новими аргументами, які б підтверджували правічність російського етносу...

— Русинського, — поправив професора Маркіян. — Етноніми «русинський» і «російський» — не одне й те саме.

— А-а, то ваші старі байки, — невдоволено поморщився Погодін, — про якусь там окремішність русинського, або малоросійського, чи, як дехто починає тепер називати, — українського племені.

— Зовсім вірно, професоре, — вставив Зубрицький, — від Перемишля до Камчатки простягається єдина велика Русь.

— Пане Зубрицький, — заговорив Головацький, — ви плутаєте поняття держави з поняттям етносу: простір від Перемишля до Камчатки заселений сотнями народів, яких об'єднує хіба що російський державний скіпетр. А Галичина, як відомо, під ним не перебуває.

— Поки що, — в голосі Погодіна зазвучав метал. — Повторюю: поки що.

— Можливо, можливо, — прогумкотів Головацький. — І ще не знати, який варіант кращий...

— Найкращий варіант — єдність усіх російських земель, — підхопив Погодін. — Бо що таке Галичина — цілком штучне територіальне утворення, видумане австрійськими міністрами, сама ж є правічною російською землею.

І тут ніби згори впав надломаний від хвилювання голос Маркіяна:

— Чи ж то австрійські міністри видумали теж і Данила Галицького?

Погодін нервово скинув бровами, підвів погляд на Шашкевича.

— До чого тут Данило, це руський князь, як і Ярослав чи Володимир.

— Авжеж руський, бо ж не московський. Московити до Петра іншої назви не мали, етнонім «Русь» вкрадений у Києва!

— Юначе, ви ще зараз повторитеся за французькими псевдовченими, які твердять, що росіяни — суміш угро-фінських і татарських племен...

— Бо це правда! — запалювався Маркіян. — Київська Русь русинізувала чудське Залісся — на свою голову, як кажуть... Від первісної мови в Московії не залишилося й сліду, якщо не рахувати тюркізмів, ви ж спілкуєтеся змодернізованим солунським діалектом, яким написані Богослужебні книги, московська мова має стільки спільного з русинською, скільки з мовами будь-яких інших слов'янських народів.

Погодін безпорадно розводив руками й поглядав на спантеличеного Зубрицького, шукаючи в нього підтримки.

— Я не розумію, пане Маркіяне, чому ви так ненавидите Росію, — заговорив урешті Зубрицький.

— Я рівно ж не розумію, за що ви її так любите, — відказав Маркіян. — За Боголюбського, який знищив Київ лютіше за татар, чи за Меншикова, котрий до ноги вирізав Батурин?

— Перебільшуєте, перебільшуєте! — підвищив голос Погодін. — Ви не хочете бачити жодного позитиву в стосунках Російської імперії із своїми країнами.

— У чому той позитив?

— Та хоч би в науці. Ви чомусь-то листуєтесь зі мною.

— Спочатку наука пішла з Києва в Москву, хіба вам про це не відомо? І аж потім московські любомудри, навчені в київській школі, задумали просвіщати той же Київ... І просвіщали — не так книгами, як карбачами.

— Юначе, ви так ненавидите Москву, що готові прийняти від неї нові муки, аби тільки мати причину ще більше її ненавидіти... Не маю потреби більше розмовляти з вами. Скажу лише одне: цей шматок російської землі, названий чомусь Галичиною, цей географічний доважок раніше чи пізніше належатиме Третьому Риму, що проковтне його!

— Був у Потьомкіна блазень-ненажера, — іронічно зблиснули очі Шашкевича, — і як не просила його Катерина:

перестань стільки жерти, бо здохнеш, — не послухався і вдавився найсмачнішим куснем свинини.

— Досить! — вибухнув гнівом Зубрицький. — Ви забагато собі дозволяєте... Я запросив до себе дорогого і поважного гостя, а ви... Більше вас не затримую!

Хлопці підвелися й вийшли з покою Зубрицького. На вулиці зупинились, переглянулися.

— Це вчений неук, — вимовив Вагилевич.

— Це найлютіший наш ворог! — прошелестіли зшерхлі Маркіянові губи.

Головацький мовчав.

...Пан Владислав схопився ураз з фотеля, встав і Сухоровський, він дивився згори на розгубленого графа, який не міг повірити в те, що почув.

— Семінська?! — тихо перепитав. — Ви маєте на це докази?

— Це інформація самого Гощинського, він просив усно вам її передати.

Сухоровський мав такий вигляд, ніби йому була вельми приємна новина, яку він приніс з Парижа до Ожидова, й Сераковський відвів від Міхала погляд: цей зв'язковий сумлінно служить в Чарторийського за плату, об'їжджає по всій Львівщині поміщицькі маєтки, передає списковцям секретні штафети з еміграційного центру, а в самого немає й дрібки болю за польську справу, бо звідки вона візьметься у злюмпенізованого русина; але ж куди нам від них, русинів, подітися, коли живемо на одній землі, і як можемо обійтися без їхньої допомоги або хоча б нейтральності?

Сераковський полишив Сухоровського й поквапився назустріч гостям, які щойно увійшли до залу: то були Август Бельовський і власник маєтку в Новосілках пан Галяшкевич, а за ним ще третій — хлопуватий панок, одягнутий, немов папуга, — в зеленому пом'ятому фракку, жовтих штруксових¹ споднях і в старому капелюсі з сойчиною пір'їнкою за обвідкою; Сухоровський впізнав його, він недавно цілу ніч пропиячив з цим панком у його домі й мусив розгадувати дурнуваті загадки, якими господар сипав, мов з міха; був то власник маєтку у Великій Горожанні, що за Щирцем, як їхати зі Львова на Комарно, — пан Генріх Мангольд, сполонізований німець, закінчений дивак, котрий увечері, якщо не пиячив, читав в оригіналі французькі романи, вранці ж перераховував індиків на оборі, в обід обмацував курячі гнізда і власноручно забирав яйця, після обіду об'їжджав верхи

¹ Вельветових.

на коні лани й записував до нотеса прізвища мужиків, які не вийшли на панщину, а ввечері запрягав екіпаж і в чому був їхав на бал.

Пан Сераковський обняв Бельовського і Галяшкевича: ми власне на вас чекали; ні, він не скаже Августові того, про що дізнався від Вайди, нині не можна сіяти зневіру в людях, колись розповість — при нагоді; Мангольдові подав два пальці — терпіти не міг цього простака і скупердягу; Дунін-Борковський умить покинув свою компанію й подався за паном Владиславом, забувши про Вагилевича; Мангольд у свою чергу дуже зрадив, уздрівши Сухоровського, притьмом підійшов, узяв його під руку і втішений, що має жертву для своїх загадок, тут же почав їх висипати, мов горох з ворка.

— Отже, скажіть, пане Вайдо, чому когут заплющує очі, коли піє? А-а, не знаєте, а тому, що свою пісню він знає напам'ять... А від якого пса швидше втікає заєць — чорного чи білого? Звичайно, що від білого, бо заєць думає, що пес роздягнувся до сорочки, аби швидше дігнати... Та почекайте, Міхале, я недавно склав ще одну прецікаву загадку: чого не знав Соломон, коли видумав воза? Та він ніяк не міг зрозуміти, чому задні колеса не наздоганяють передніх...

Сухоровський відгорнув від себе Мангольда, немов на покосі щойно зв'язаний сніп жита, й наближався до Бельовського, не чуючи, як запищав пан Генріх, заточуючись назад, ніби від пориву вихора: «Та як ти смієш, хлопе?!»; з Бельовським Сухоровський привітатися не встиг: пан Владислав підняв руку й заволав до розгармидерного залу:

— Увага, пані і панове, увага! Підійдіть ближче, маю для вас важливе повідомлення: князь Адам Чарторийський наказує кожному граб'ї, шляхтичеві, посполитому і слuzі бути готовим до повстання, дата якого буде згодом повідомлена відповідальним особам. Повстання почнеться з Кракова, куди підійдуть сформовані в Туреччині польські й козацькі загони під довудством¹ Едварда Дембовського, а ви поки що перевіряйте зброю і споживчі запаси, розсилайте своїх емісарів у найвіддаленіші села, щоб хлопи були готові вийти з косами; рокош розпочнеться в один день у кожному місті, містечку, селі, маєтку — по всій Галичині, і хай нам в цьому допоможе Бог!

У візитовій залі знялася несусвітня веремія: пані, які щойно до самозабуття пліткували, переминаючи кісточки всім знайомим, а теж незнайомим, заволали: «Nech żyje

¹ Керівництвом.

prezes! Niech żyje Czartoryjski!»¹, вони без кінця повторювали вітальні кличі, аж до істерики; панночки знімали золоті браслети з рук, сережки з вух і скидали на таці, з якими увійшли до зали слуги; панове розбирали з підносів келихи з шампанським, кидали золоті монети й, вигукуючи «Za niepodległość!»², вихиляли до дна, п'яніючи від хмелю й патріотичної гарячки; «Nareszcie, nareszcie!»³ — вигукували вони, цокаючись фужерами, аж сипалося на долівку скло; граф Дунін-Борковський повернувся до столика, де сиділи паничі, які ще хвилину тому вислуховували його анекдоти, — тепер вони, витягнувшись, стояли з келихами в руках і скандували під диригування пана Юзефа «Walka nie jest skończona!»; пиворізи вкотили до зали бочку пива, вибили чопа й розливали в гальби; Сухоровський стояв окремо й пив, коли слуги підносили йому частунок, теж п'янів і від цього ще дужче обурювався патріотичним содомом: а скільки донощиків серед вас, а хто з вас вийде на барикади, крикуни? Зачувши святе гасло Гощинського з уст п'яних жуїрів, він спересердя кинув фужером об підлогу, та ніхто цього не помітив, й через це його обурення переливалося через вінця; панове пили пиво, мальвазію, горілку й шампанське, галас то стихав, то вибухав знову; пан Сераковський до хрипоті благав о спокій, бо ще не все сказав; Бельовський і Галяшкевич покинули зал, за ними пішов і пан Владислав; гості п'яніли все дужче, та врешті спам'ятав їх громовий регіт, що залунав десь угорі, під павуками, на яких позгасали свічки, тільки з бічних канделябрів падали слабкі відблиски племінців на застигли від подиву обличчя.

То сміявся, стоячи посеред зали, двометровий велетень, в якому всі впізнали таємничого зв'язкового самого князя Чарторійського — Вайду, красеня і першого в цій компанії фацета, від погляду якого мліли панночки, — того форналя, яким гидували, захоплюючись водночас, молоді пані; він переміг реготом рейвах, і коли врешті зал занімів від несподіванки і всі нерозуміюче дивилися на нахабу, який своїм сміхом зіпсував патріотичний галас, найсміливіші панове почали до нього підступати, прибираючи войовничі пози, проте Міхал реготав ще дужче: в ньому враз зануртували і ганьба над Стиром, і принизлива тюремна екзекуція, і кривда вигнанця, і жаль за Ганнусею — все це вилилося разом у гомеричний сміх. Та враз стих Сухоровський, почувши

¹ Хай живе презес! Хай живе Чарторійський! (Пол.)

² За незалежність! (Пол.)

³ Нарешті, нарешті! (Пол.)

образливе: «Чого іржеш, хаме?», — вимовив ті слова панок у різнокольоровій, мов какаду, одежі, був це той же Генріх Мангольд з Великої Горожанни, й мовив до нього спокійно Міхал: «Ти не боїшся, сорокопуде, дзявкати на мене?»; він поворушив м'язами, що випиналися, мов гарбузи, під рукавами сорочки; пан Мангольд добирався уже до Міхалового камзола і мов стріла відлетів від одного лише поруху руки гевала, помережав ногами по підлозі аж до стіни і звідти пискнув: «Ти ще мене попам'ятаєш!» — й заговорив урешті Сухоровський:

— А що ви будете робити, вельможні добродії, з тією Польщею, якщо навіть відвоюєте незалежність? Таж ви завтра її проп'єте, в карти програєте, по борделях розциндрите, за юдині срібняки продасте! І звідки ви взяли, що руський хлоп ще раз піде за Польщу воювати? За яку псову маму, скажіть, прошу вас? За панщину, пиятику по корчмах, за гвалтування сільських дівок у панських стодолах?

Він розмашисте вийшов з візитового залу, і боязко та поштиво розступалося перед ним перелякане панство.

Вагилевич підвівся з крісла, випростався, ліктями видавив стінки акваріума, в який, ніби в капкан, потрапив знеобачки, й вони розкришилися на друзки; вихід з пастки проклав йому Сухоровський, й Іван поквапився пройти коридором, що його утворили для нахаби стетерілі патріоти. Відчував, як від навального сміху балагули повіяло в залі духом незнайомої сили — є ж вона в людях, дай їм волю, і запанує над світом, аби тільки могла звузлуватися в єдиний гудз — і ніхто його вже не здужає ні розплутати, ні розрубати! Та ба: спалахне лише і згасне...

За Вагилевичем зімкнувся людський коридор, в залі знову знявся галас, який умить здолав дух бунтарської сили; з подвір'я крізь відчинену браму вихопилася балагульська бричка, і стих у пітьмі гуркіт коліс; уже не наздожене її Іван, і огорнуло його безпросвітне почуття безвиході: він не зможе вийти в темінь, щоб назавжди покинути місце погорди й приниження, — сам не зуміє пройти крізь пітьму, не освітити її своєю скіпкою, а смолоскипа не має і не візьме ні в кого, бо даровані вогні блудні суть, і все ж на когось мусить спертися, а яке менше зло — те, що примарилося йому в згадках, чи те, яке щойно побачив увіч перед собою?

Впокорений німеччю Іван впотемках піднімався східцями до свого кабінету і з подивом помічав, що темінь щораз то рідшає, а по стінах блукає мерехтливе світло, врешті побачив біля дверей постать жінки із свічкою у руці, хто вона — Юлія? Рука дашком долоньки прикривала пломі-

нець, й Іван у його відсвіті побачив звідкись знайомий лівий профіль, ніби вигравіюваний на срібній монеті, — такою з'являлася йому колись літавиця у смердючій конурі Мацейової, проте на рожевій мочці вуха не побачив золотого кульчика у формі сердечка, тому й не міг впевнитися, що це Юлія, когось іншого нагадувала йому загадкова жінка із свічкою, а кого — вгадати не міг, а може, тоді приходила до нього зовсім і не Юлія?..

Він наблизився до жінки, взяв її долонею за підборіддя, щоб повернути голову до свічки, жінка свічку задула, він підхопив її, легеньку й податливу, на руки, ліктем натиснув на клямку, двері до кабінету відчинилися, й тоді жінка зупинила його, взявшись руками за одвірок; в алькові — то була ти?; мовчи, Янку, мовчи, ледь чувся шепіт, я бачу, як ти страждаєш за своєю мрією, якої вже ніколи не побачиш; ти Юлія — скажи!; не питай, ти тільки працею живеш, а тобі потрібна й ілюзія і лише з нею зможеш стати великим ученим; це її слова — ти Юлія; хіба це так важливо: я розбуджую в тобі шал кохання — і цього досить; я хочу тебе!; а чи допоможе одна мить?; руки жінки опустилися, й Іван поніс її на своє ліжко, вона була гаряча й солодка, як Юлія в алькові, і була вона Юлією; Іван отямився аж тоді, коли жінка тихо зникла, і здалося йому, що то був сон.

Лежав недрімно до світанку й відчував, як вливаються в нього сила, радість від того, що є на світі жінка, яка любить його, віддана йому, і як би життя в нього не склалося, вона приходитиме до нього завжди, і він прийматиме її — одружений і висвячений, славний і багатий, бідний і зневажений, коло нього завжди буде вона, вона, вона!; а коли настав досвіток, зібрався, взяв течку з рукописами, тихо прокрався до виходу і на веранді застиг, наче впійманий на крадіжці: навпроти нього, спершись спиною на поруччя, стояла в зеленому атласному шляфроку пані Анеля, прекрасна й добра, просвічена на обличчі втіхою, що бачить пана Яна, золотий обруч прикрашав її чоло, й Іванові здалося, що це та жінка зі сну; ти була цієї ночі Юлією? — запитував мовчки, та вона, не розуміючи німого питання, подала руку для поцілунку, другою погладила по його шорсткому чорному волоссю; хай вам щастить, пане Янку, я знала, що ви поїдете, тут не ваш світ, але яка я буду рада, якщо колись ще завітаєте; пані Анелю, цієї ночі в мене була Юлія; ви щасливий, вона завше буде з вами, я це знаю — від неї: вам потрібна любов, що ви без неї вчините — такий багатий і беззахисний, і Юлія теж мусить любити для того, щоб вижити в цьому холодному світі; я йду на Косівщину до Якова, він мені потрібен; того,

хто вам потрібен, уже немає, але знайдіть хоч його тінь; ви тінь Юлії?; мовчіть, Янку, Юлія не має тіні... і хай щастить вам у дорозі.

Під брамою палацу стояли три старці й співали жебранку:

Ой, брате мій, брате,
Чи бачиш мою недолю,
Дай мені хліба і солі,
Бо я бідний сирота,
Не маю ні срібла, ні злота...

Один тримав під пахвою Псалтир, другий помахував погаслим кадилом, а третій стояв упустіруч; Вагилевич упізнав новосільських дяків, дав їм по мідній монеті й спитав те саме, що тоді — в корчмі:

— Чому Божих пісень не співаєте?

— Бо ключі від дзвіниці загублені, в Псалтирі літери зблякли, кадило погасло, а парох помер, — проспівали дяки жебранку, яку самі склали.

— Куди манджаєте?

— Ключів шукати, десь-то вони попливли підземними жилами, коли в криницю впали, і, може, Думниця їх у Буг понесла...

— Піду і я з вами, я теж ключів шукаю.

— То ходіть, разом буде веселіше.

У Буську розійшлися: дяки пішли на північ до Бугу, а Іван на південь до Дністра.

— Підземні води, — сказав дяк, який тримав Псалтир під пахвою, — неісповідимі суть, як путі Господні. Хто знає, де нині ті ключі, а дзвони по всьому краю замовкли.

— Ходімо шукати... Квапмося, бо зима хоч і люта, та коротка, а за нею — Великдень.

— Ваша правда, пане, — відповіли дяки й пішли на північ, співаючи «Лазаря».

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Кілька років тому гостював Вагилевич у Григорія Ількевича, що вчителював у Воскресінцях біля Коломиї, вволю наговорився з ним з приводу неканонічної релігії русинських селян, які сповідували забобон; забобонство було незалежним від християнської віри, забезпеченої церквою, роз'яснюваної богословською наукою й осіненої ласкою справедливого Бога, який завжди прощав розкаяним гріхи, й набагато сильнішим — манною страху: за порушення забобонного закону належала неминуча кара, і ніяке розка-

яння не могло врятувати від неї порушника; закон мстився в десятому коліні, не вибираючи ні стану, ні сану, й тому люди перебували під його владою впокорені й слухняні — на святій сповіді каюлися за віру в розмаїті прикмети, але вірити не переставали, бо забобою володів не добрий Бог, який утримував у своїх руках рівновагу всесвіту, а самочинний розпорядник на землі — практичний Сатана.

Молодий, бо ще не мав і сорока, Григорій Ількевич хворів невиліковною недугою нервів, що поступово відбирала в людини рух; знаючи, що довго не проживе, він гарячково працював, збираючи пісні, приказки і легенди, а особливо старанно досліджував забобони і зумів декілька років тому опублікувати в газеті «Rozmaitości» статтю «Забобони в Галичині», яка зацікавила польських, чеських, а теж наддніпрянських фольклористів; Ількевич втішався своїм успіхом, а сам чахнув і на просьбу Вагилевича податися з ним у Микитинці до Якова тільки руками розвів: на ногах підупав, а жаль, бо ще донедавна збиралися в «Микитинських Афінах», як називав Григорій приходство Головацького, учені богослови — Йосип Сокульський з Хімчина, Кирило Блонський з Шешор, фундатор «Русалки Дністрової» етнограф Микола Верещинський з Коломиї і він, Григорій Ількевич з Воскресінець; усі вони спільно готували матеріали до збірника «Вінок русинам на обжинки», а ще під впливом товариства взявся Яків за найповажнішу, як він вважав, статтю «Становище русинів у Галичині», яка мала спонукати русинську інтелігенцію до жертвовної праці для рідного народу — тямущого, здібного до інтелектуального розвитку, та споневіреного й неусвідомленого у своїх можливостях. Ту зустріч кількарічної давності згадував Вагилевич по дорозі до Воскресінець, згадував, як запалився тоді свіжою гарячкою до праці; хай ніщо не стримує тебе, Іване, від повсякденної наукової роботи, напучував товариша Ількевич, бо життя, як бачиш, коротке, і прислухайся теж до забобонів, витворених народом, — то передовсім неомильний людський досвід, не бійся виконувати забобонний покон, навіть якщо він сатанинський, Бог простить, аби лише ти користь приніс Русі; Іван цілком погоджувався з сентенцією Ількевича: та за відчитання рун я готовий навіть душу запродати Сатані!

Вагилевич подумки продовжував ту розмову, поспішав ще раз наговоритися вволю, але цього разу доля привела його надто пізно: Ількевича в живих уже не застав. Пощо ж ти, Григорію, душею наложив? Які потойбічні сили посягли на неї?

Вагилевич вибрався з Воскресінець у неділю перед полуднем: до Микитинців не так далеко, треба перейти понад

Пістинькою через Вербіж, Іспас, Ковалівку, а там уже й микитинські скали: Іван бував тут колись під час своєї другої мандрівки в гори.

Ішов він впевнено, не думаючи про дорогу, та ось між Іспасом і Ковалівкою, коли проходив через камеральну діброву, вчепився його блуд: Вагилевич зупинився на розстані трьох доріг, які бігли врізнобіч і пропадали в гущавинах, довго стояв і чекав знаку, який вказав би йому правильний шлях: може, з якогось напрямку застукає дятел, крук обізветься або прошмигне по доріжжі лисиця чи куна; проте в лісі було мертво й тихо, й Іван придумав собі забобон: він стоятиме на роздоріжжі доти, доки не перебіжить котрусь із доріг заєць, — тією не піде, і теж не подасться тією, по якій прослизне гадюка, а якщо зашебуршить листя й на дорогу викотиться їжак — то вірна його путь.

Довго чекати не довелося: одну дорогу перебіг довговухий русак, другою поповзла колісною колією золотава мідянка, а біля ніг щось раптом чихнуло, зафухкотіло, з кущів глоду викотився колючий клубок, з клубка висунулося довге рильце, й на Івана зиркнули чорні очка; їжак повів рильцем, показуючи на дорогу, що вела в найгустіші хащі, й покотився, він вряди-годи зупинявся й оглядався за Іваном, пантруючи, щоб той не відстав...

Й не гналися цього разу за Вагилевичем примари — вони були ув'язнені в товстому манускрипті, захованому в течку, й Іванові було без них скучно, проте йти слідом за їжаком самотою довго не довелося: з хащів виринала чимала хата на трьох курячих ніжках, і зрозумів подорожній, що ним бавиться чорт. Це його зовсім не злякало, бо ще колись у Воскресінцях постановив за продати Сатані душу за розгадку найзаповітнішої таємниці: такий гріх напевно легший, ніж добровільна неволя в Дуніна-Борковського або в Погодіна; Іван ступив на східці, що вели до дверей хати, двері самі відчинилися, і на порозі стала блідолиця жінка в брудному лахмітті, проте мала на чолі дорогу прикрасу — золотий обруч з нефритовими підвісками, достоту такий, як у пані Анелі; Іван втямив, що це відьма, і, зовсім не збентежившись, вклонився їй; відьма штовхнула ногою їжака, і той почав рости, набираючи форм людської постаті, й нарешті поруч з нею постав перед Іваном елегантний пан, у подібному, як у Погодіна, одязі — у циліндрі, з чорним метеликом під шиєю, у смокінгу і довгих штанах: звісно, циліндр прикривав роги, а штани — копита; пан поклонився Іванові й представився:

— Анциболот вищої градації, справжній слов'янський чорт, а це моя вірна подруга — літавиця Юлія.

Іван глянув на господиню зачарованої корчми й залишився байдужий: хоч не запам'ятав Юлиного образу, та зрозумів, що це не та смутна вродливиця, яку назвав літавицею: перед ним стояла невиразна жіноча подоба з безбарвним, немов повісм'яне¹ полотно, обличчям, на якому повинен ще вишитися узір чиеїсь парсуни, а чиеї — знати не міг; шинкарка нагадувала привид, й одна лише реальна річ свідчила, що це земна істота, — золотий обруч на чолі, й Вагилевич мозолив мозок здогадкою: хто в кого вкрав прикрасу: пані Анеля у вірної подруги Анциболота чи навпаки, і яка з них є справжньою відьмою?

Анциболот відчинив двері й перший зайшов досередини корчми, ввічливо пояснивши Іванові, що така його поведінка зовсім не свідчить про невихованість: чортові завжди належить в корчмі першенство, така вже в нього сатанинська служба — якнайшвидше зайняти зручне місце, навіть якщо б для цього довелося перемінитися на мишу або стати невидимкою, й заохочувати завсідників до горілки... Адже тверезі люди до гріха малопіддатливі: одного разу я намовляв побожного дворянина, щоб згвалтував сестру, — він, звісно, обурився на таку пропозицію, потім нашіптував йому, щоб убив матір, — дворянин і зовсім розлютився, тоді я спокусив його горілкою: нещасний упився і вчинив і те і друге... Подібні витівки нелегко вдаються, тож за цю Сатана присвоїв мені високу службу градацію.

Господиня корчми мовчки стояла за шинквасом, була далі безбарвна, лише вряди-годи від золотого обруча падали зблиски світла на її обличчя, й тоді воно на мить оживало й когось Іванові нагадувало; він намагався затримати у своїй пам'яті ту мить найдовше, та це йому не вдавалося; Анциболот усівся за столиком у темному кутку зали й кивнув Іванові, щоб сів навпроти.

— Що ж ти сам ходиш, мов сирота? — заговорив. — Де твоє товариство, яке завжди гурмою сунуло за тобою, куди враз поділося?

Вагилевич не відповів, тільки міцніше затиснув під пахвою течку з рукописною працею про слов'янську демонологію, чорт нахабно висмикнув портфеля з-під Іванової пахви, розщепив і жужмом вишпурих з нього папери... А тоді корчма загуділа, задзявкала, заспівала, зареготала, — всі примари, так жорстоко ув'язнені автором у рукописі, порозліталися: деякі всілися за дубовими столами, інші поховалися під лавами і по кутках, а хто й повис під стелею, — і всі зажили своїм власним життям, ставши авторові непідвладними.

¹ З конопляного або лляного прядива.

— А тепер скажи мені, — нахилився до Івана Анциболот; він зняв циліндра й кинув його на сусідній столик — циліндр засвітився і став ліхтарем, що було дуже до речі, бо вже темніло; над кучерями в чорта зблисли золоті ріжки — ознаки високої чортівської градації, — скажи, що правиш ти за свою душу, яку у Воскресінцях так охоче пообіцяв мені продати?

Іван з відповіддю не квапився, він повернув голову до зали й почав приглядатися до примар, які аж нині постали перед ним у всій своїй достовірності.

Він упізнавав домовиків, які тулилися по кутках й чекали, поки їх розберуть по хатах добрі люди, — вони звикли до людської неуваги, а тому сумирно поводитися; щезники сиділи з розчепіреними руками на долівці — вони й тут оберігали підземні скарби; біля порога стояла змора із запалими очима: вічно голодна, вона нипала поглядом по столах, щоб першою допасти до страви, коли подадуть, і висмоктати з неї живність, а пияки потім їстимуть і ніколи наїстися не зможуть; під столами шастали, забавляючись, мов діти, малі чортенята в червоних штанцях; до стелі поприліплювалися перевертні у вигляді лиликів і слимаків, які завжди могли, як тільки цього забажає Анциболот, перемінитися на іншу твар, для людей небезпечну; по корчемній залі тинялися прозорі, що їх важко було й догледіти, переплуті й снували невидимі нитки довкола столів, щоб пияк не міг втекти з корчми, коли заговорить сумління перед рідними дітьми, й пропився до останнього гроша, — всі ці істоти, витворені Сатаною, не надто цікавили Вагилевича, бо знав їх достеменно; його увагу прикували людські постаті за центральним столом: з одного боку сиділи страчені у Вижниці й для помсти воскреслі опришки, а з другого — відвічні волхви, які бачили Месію і знають істину.

Риндзяк і Джурак мали чорні спечені руки, вони піднімали їх д'горі й погрозово потрясали ними, розпалюючи в собі лють і жадобу розплати; Мирон Штола звів над головою мосянжовий келеп і з усієї сили вдарив ним по столу, аж тріски бризнули в стелю, засвідчуючи цим, що готовий до нещадної боротьби; в його уяві вже лилася ворожа кров й довкола виростали гори трупів, він знищував дотла несправедливий світ, й водночас лють у його скривдженій душі мінилася розгубленістю перед власною жорстокістю; Штола не мав чим заповнити порожнечу на вчиненому пустирищі, бо опришків у нього було небагато, та й ті, зрештою, нічого іншого робити не вміли, лише вбивати; спустошений світ заростав бур'яном, бо нікому було орати, головаті злидні

розповзлися по землі й заскімлили з голоду, а дрібні діти, де ще залишилися люди, народжувалися сліпими, бо дими з пожеж заступали сонце; провина тінню лягла на обличчя Штоли, й він, прохаючи поради чи то прощення, глянув на найстаршого з довгою до колін бородою волхва; той осудливо зирив на опришка, який щойно знищив несправедливий світ, а заселити його наново не мав ким, хіба цим сатанинським потороччям, яке заповнило корчемну залу; ти, легеню, з жадоби помсти безтямно винищуєш людський рід, забуваючи, що кожна людина, навіть твій ворог, має право на життя, а тобі варто б збагнути, що настав інший час, і вже не сокирою слід оновлювати землю, а світлом духу — така нині народжується зброя, яка примусить незрячих побачити, а німих заговорити; ось глянь — змагається зі злом силою непоказний чоловік, і не барткою він орудує і з мушкета не палить, а денно іночно думає, як би то більше світла пустити в дім, і не носить його до хати міхами, мов той невіглас, а прорубує в глухій стіні вікно, щоб нове покоління прозрівало у саяві науки і вчилася виготовляти зброю для нового часу.

Анциболот геть знудьгувався, поки Вагилевич неблимно спостерігав за чимось таким, чого навіть чорт догледіти не зумів би, він з нетерплячки простягнув руку, яка замість пальців мала парне копитце, й поковтав нею Івана по плечу.

— Вип'ємо, колего? — спитав і, не чекаючи відповіді, підморгнув своїй подрузі, та вмент поставила перед ним бутлю сивухи й два пугарі; при цьому вона заглянула Іванові у вічі, обігрівши його зблиском зелених очей; погляд шинкарки тут же згас, її обличчя знову стало безбарвним; чорт налив трунку у келишки й один підсунув Іванові:

— Нумо нап'ємося, любомудре!

У цю мить на стіні проступив образ старого дідугана в солом'яному брилі, мав він печальний вигляд, ніби смуткував, прочуваючи, що Іван піддасться спокусі, й промовив Вагилевич:

— Не можна, Бог дивиться...

— Ну й розсмішив ти мене! — реготнув Анциболот. — Бог дивиться... А що таке Бог без нас — тільки одна половина космічної сили, а друга — то ми. Хоч він і всесильний, та нічого без нас зробити не може: хто виносив пісок з моря, щоб Бог із нього світ створив? Сатана! І Адама виліплював з глини той же Люцифер, а Господь лише дух вдихав у нього; тіло людське — то витвір наш, і тому в людині весь час точиться боротьба між сатанинською матерією і Божим

Духом — через це ми такі ласі на людські душі, бо сидять вони у грішній оболонці, нами створеній.

— Але для того, щоб людина з надією на перемогу могла розпочати в собі боротьбу добра із злом, дано їй сумління, — боронився Вагилевич.

— А нам дана сила спокуси, пане Іване, і рідко хто перед нею встоює: навіть твій праведний товаришочок — і той колись разом зі мною добре напився в кнайпі на Личакові!

— Цей гріх вигартував Маркіяна: він переміг зло ціною власного життя, давши людям зразок доброї поведінки, не-схитної віри в Бога та самовідданої праці для Руси...

— Ха, а що спонукує до праці, як не наші грішні засоби: страх перед голодом, заздрість до ближнього, непевність свого становища і жадова багатства!

— Помиляєшся, Анциболоте: є сильніша за гріховність спонука до праці, і це Божа сила, яка має незрозуміле для тебе наймення — любов!

— А хіба любов — то не гріх, ха-ха! — постукав копитами, наче в долоні заплескав, Анциболот. — За що ж тоді Господь вигнав твоїх прародичів з раю?

— Якщо любов не є лише хіттю, то ніколи гріхом не стає, хоч у своїй суті грішна єсть.

— Який ти нерозумний... На одну лише хвилюку викинь з серця Бога, якого ототожнюєш з любов'ю, й зразу відчуєш, як тобі легко стане: чорне вмить переміниться на біле, гріх — на добродійність, зрада — на лицарство, убивство — на героїзм... Викинь з душі ту тяжку веригу, яку називаєш сумлінням, випиймо, паночку!

— Пріч від мене, Сатано!

Анциболот знітився, він хвилину помовчав, потім заговорив невпевнено:

— Не хочеш — не мусиш... Але ти мене ще не один раз покличеш. Той твій Бог у брилі, на пасічника схожий, все робить на землі нашими руками. Це його сердить, він навіть одного разу спробував послати на землю свого Сина живого, щоб нас усунути від діла, і, як знаєш, це йому не зовсім вдалося... Але скажи мені по правді, чого ти хочеш?

— Я добре знаю, Анциболоте, де моя батьківщина, та цього мені мало: прагну переконатися, чому вона моя.

— Твоя філософія надто складна для мене, — почухав потилицю Анциболот, а коли підвів голову, Вагилевича біля нього вже не було.

Іван підходив до стола, де сиділи опришки й волхви, боязко підступав, аж поки не спинився перед найстаршим волх-

вом, випростався, немов школяр перед учителем, потім при-
клякнув, нахилився до колін старця й поцілував його в руку.

— Не проганяй мене, отче, — проказав благально. — Я хочу розгадати таємницю походження мого народу і не вмію. А без родової пам'яті зникне він, наймення від сусідів прийме, немов той бідний приймак у багацькій родині... Коли людина вперше виходить із свого дому, вона має все знати про свій рід, щоб поспільству представитися, я ж виходжу поза межі рідного краю й повинен розповісти чужинцям, хто єсть мій нарід... Допоможи мені, волхве, ти більше за мене знаєш, ось поглянь на це письмо. — Іван вийняв з кишені сурдута записаний незрозумілими позначками листок паперу. — Відчитай, а я зрозумію, чиї слова тут записані, і якщо ці знаки озвучаться моєю рідною мовою, то це засвідчить перед усім світом, що руський нарід споконвіків перебуває на цій землі, і житиме він у майбутньому так довго, скільки прожив у минулому, а може, й довше, й до нас прийде визнання й пошана інших народів.

Волхв узяв до рук папір, довго вдивлявся в загадкові руни і врешті повернув листок Іванові.

— Це дуже давнє письмо, ще до Месії кимось видумане, ми ж ведемо початок нашого письменства від Христа, сиріч — від святих солунських братів: токмо Євангеліє нам зрозуміле, а ці знаки міг би відчитати хіба що... — Й затнувся на півслові старий.

— Так, так, попроси Господа, щоб озвучив ці письмена, він тебе послухає — ось його добрий і мудрий лик проступив на стіні.

— Господь, сину, сотворив Слово, а Письмо видумав підступний Сатана — для того, щоб мудрості Божої собі крихту придбати і стати рівним з Богом... Це йому вдалося, чей не яблуком, а письмом спокусив диявол прародичів: заглянули вони в найпотаємніші книги, і за цікавість пізнати добро і зло Бог вигнав їх із раю. Не повтори їхнього гріха, допитливіцю.

Мирон Штола неприязно прислухався до розмови Івана з волхвом, морщився від гніву і врешті вигукнув:

— Люд на землі вигибає, а він... — Штола показав топірцем на Вагилевича, — а він бавиться з нікому не потрібними загадками!.. І ти ще кажеш, мудрий волхве, що те базграння на папері має стати новітньою зброєю? Дурниці, гряде повстання, й кров має пролитися, а не атрамент! — Опришок погордливо глянув на Вагилевича. — Невже твої руки, письменний чоловіче, не здатні тримати бартку, а лише гусяче перо?

Хотів Іван пояснити Штолі, що перо набагато тяжче за мосянжовий келеп, проте слів, які могли б переконати засліпленого жадобою мсти збойника, не знаходив; він геть розгубився, посмутнів, відійшов від волхва, сів знову на стілець навпроти Анциболота, гірко відчувши свою непотрібність на світі. Рука сама потягнулася до пугаря з сивухою, Іван підніс його до уст і вихилив до дна, а тоді залунала на всю корчму втішна сатанинська пісня:

Жид пиякові трунку доливає,
Диявол утішно на те поглядає;
Відразу кварту випив хлописько.
Й підскочив з радості дияволисько!

— А що я казав, а що я казав! — загаласував Анциболот. — Я ж знав, що ти до мене вернешся! Таж то свята правда: Слово дав Бог, Письмо ж Сатана, а ти й донині нудиш світом і не знаєш, до кого вдатися за допомогою. Давай той свій папір, ми на пекельній конгрегації відчитаємо найзаплутаніші кривуляки!

Вагилевич глянув на Анциболота, в якого від радості заблищали золоті різки, а циліндр на сусідньому столі засвітився, мов місяць уповні, — й відчайдушна рішучість спалахнула в його очах, він нахилився до чорта й потермосив його руками за вилоги камзола.

— Згоден, згоден! — вигукнув. — Відкрий мені таємницю вічного життя мого народу, і я віддам тобі свою душу на пекельні торттури, чей не страшніші вони суть, ніж муки моїх пошуків... Я знаю, в цій загадці таїться сила, яка не мені належить, а моєму народові: хай дізнається світ нарешті, що не зайди, а руський люд правічний єсть на цій землі і має право нею володіти!

І відповів на це Анциболот:

— Не потрібна мені твоя душа — праця твоя потрібна. Я знайду для тебе ключове зілля, ти відкриєш таємницю, але стане вона не лише твоєю, а нашою, розумієш?.. О, ти ще відчуєш мої копита на своїй розстеленій душі, коли кров'ю підпишеш зі мною контракт!

Анциболот надів циліндра, поправив чорного метелика під шиєю, підморгнув, і Вагилевич аж тепер упізнав...

Й Нечистий зник. А тоді заталаніло, загуділо: вся відьомська рать злетілася до розкритої Іванової течки і там умістилася — кожне на своє визначене місце в манускрипті.

...Вагилевич все ще стояв на роздоріжжі, чекаючи знаку, якою дорогою йти, колючий клубок, що викотився до його ніг, чихнув і чкурнув у хаші, а звідти вихопився буланій

кінь, заїржав, забив ногами, й побачив Іван на хребті коня ласицю, що лоскотала, мучила й доводила до шалу звірину; кінь вивільнитися від неї не міг і врешті впокорився — рушив з місця галопом, на ньому сиділа охляп вершниця з блідим, мов повісм'яне полотно, обличчям — і враз упала з шинкарки пелена, зелене волосся замаяло на вітрі, на чолі літавиці засяяв золотий обруч з нефритовими підвісками, була це Анеля Сераковська, від її вроди нечувана сила завирувала в ньому, і зрозумів Іван тепер, що та сила називається любов...

— Я тебе переможу, дияволе! Сам знайду ключ-зілля і не дам тобі пограбувати мою таємницю, і не будеш ти топтатися на наших простелених душах! — вигукнув Вагилевич.

Тоді спалахнула в гущавині синім полум'ям корчма; з вогню вискочили на конях опришки, викрикуючи: «Повстання, повстання!», зникали навіки в темряві лісової дороги, бо зброя для боротьби вже кувалася інша, а їхня стала нечинною.

Незворушно стояв Вагилевич на лісовій стежці, роздоріжжя зовсім тут і не було; з нетрів ще долинав знайомий голос: «Я твоя загублена Юлія, шукай мене, шукай!» — і гасла дзвінка луна в бескеттях; Іван пішов по стежині, що, вихопившись з лісу, круто повертала понад урвищем, внизу якого звивалася синя бинда Пістиньки; на протилежному березі каньйону білили піщані микитинські скали, а на високому белебні скраю села сіріла крита ґонтом стара церква, біла неї гуртами стояли святково одягнуті селяни, і грали дзвони на вечірню.

Вагилевич перехрестився й подався до храму на молитву.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Коваль Йосип з Круп'ярської роздував у своїй кузні вогонь.

Завжди, коли розпочинав це дійство і в купі вугілля на черені з'являвся перший племінчик, він забував про все на світі. Й челядників не підганяв до роботи, якої в кузні завше було вдосталь, — сиділи вони на прічі під стіною, спершись на держална молотів і набираючись духу до праці, під час якої не буде й миті перепочинку, аж поки розпечена до білоти залізна штаба не набере форми підкови, обруча або рала; вони гатитимуть молотами ще й тоді, як зчорніє метал і посиплеться з нього окалина; коваль Йосип не звертав уваги й на клієнтів, що приходили за обладункою, — було йому не до них, коли в горні народжувався вогонь.

Врешті язички полум'я, немов пелюстки маку, зацвіли над усією купиною, вона почала осуватися, опадати і стала

жаревом: жар з червоного робився синім, голубим і нарешті безбарвним і всесильним, — коваль всунув у горно штабу криці, і та вмент почервоніла, згодом побіліла, мов цукор, а тоді лягла на ковадло, готова до нової форми, й гукнув Йосип на челядників:

— Ану, хлопці, до роботи!

Загриміли молоти, мов канонада, вони гримотіли безугавно, ніби то битва почалася; луна покотилася по околиці, досягла Льоншанівки й перекочувалася Личаківською аж до Ринку, — все місто зажило новим життям, якого не знало досі, й подумав Сухоровський, що так само із незначної перестрілки спалахує велика революція, йому запраглося й собі взяти молот у руки й пристати до роботи, та чи зуміє втрапити у потрібний ритм, чи не нашкодить ремеслу, чи спричиниться до доброго діла невмілими руками, бо ж і битва — так само, як і ковальство, — є мистецтвом, для якого потрібне вміння.

Міхал сидів на лавиці перед кузнею й не поспішав кликати Йосипа, який тримав штабу в кліщах, а челядники гаратали по ній молотами; м'язи коваля набубнявіли, аж репалася шкіра на біцепсах, полум'я з горна обмивало його обличчя, й було воно таким самим, як і колись, а не бачив Міхал приятеля більше десятка літ; і що ж бо то за така сила таїться в тому Йосипові, що він за все життя ковальської напруги ні разу не охляв і не споневірівся в далеких Сибірах — мав до своєї кузні любов таку велику, що допомогла вона йому подолати тисячі миль пішого переходу з Нерчинська на Круп'ярську; і куватиме він усе своє життя рала для землі, підкови коням для походів, а як треба буде, то і зброю виготовить для битв, і ніщо не зіпхне його з обраної дороги, і завжди буде він упевнений, що праця його потрібна людям, і люди встатковуватись будуть ковальською міццю й спокоєм, поки він пануватиме у своїй кузні на Круп'ярській.

Тиха заздрість добиралася до серця Сухоровського від тями, що такої впевненості не має, що маятник його власного часу набирає коли неймовірно широких амплітуд, аж заклинюються коліщатка, то раптом зупиняється, а іноді так заспішить, що ламається годинниковий механізм, і треба час зупиняти, щоб привести до ладу життєву машинерію...

Челядники б'ють молотами, коваль уміло повертає штабу, вона набирає несподіваної форми, та ще годі вгадати, чим стане шмат мертвого заліза, та ось воно моцується, немов живе, скручується, випростується — ліпиться з нього небачене диво, й зблискують радістю очі творця.

Міхал чекає, поки приятель закінчить роботу, має час... Коні, запряжені у бричку, смутно стоять неподалік, вони своє відробили, більше їх балагула до коваля не підведе, продасть циганам, облуплену бричку залишить у фосі, щоб у ній забавлялися пастушки, а куди занесе його новий порух життєвого маятника, не відає.

...Дика моторош із шемним туском змішана, діймала Сухоровського, немов верзіння п'яного бешкетника на похмиллі, коли він гнав коней з Ожидова після авантури в палаці Сераковського: з люті на себе самого шмагав шкап'ят карбачем і не знав, куди мчить його бричка, наче не він правив упряжкою, а диявол, який вселився в нього на шабаші нечистих сил, що злетілися з казна-яких космічних тіснин до ожидівського двору; був упевнений, що цього разу зібралася на раут справдешня чортівня — чей галайстра, яка шаліла у візитовому залі, не мала людської подоби; в теміні ночі переслідувало Міхала відьомське видмо в образі пані Семінської, ввижалися роги на головах картярів, які покинули веранду й помчалися чомусь за бричкою, а пані, що пліткували, а потім навіжено вищали йому вслід, летіли тепер за ним, немов фурії на Кальварію, пан Мангольд у строкатому вбранні мав парсуну самого Люцифера, й сподівався Сухоровський, що від цієї нечистої сили так само, як зараз він, утікають з ожидівського палацу на зламання карку Август Бельовський, пан Владислав і пані Анеля, бо чомусь вони зникли невість-куди, коли знявся рейвах; Міхал відганявся карбачем від пекельної поторочі у фраках, сурдутах, камзолах, кринолінах, а гудзувата пуга падала на спини шкап'ят, виривала жмутками шерсть з хребтів, й коні іржали, несучи бричку в непроглядну пітьму, аж поки не попадали на передні ноги, й тоді спам'ятався балагула.

Він тпрукнув на шкап'ят, зліз із сидіння і в передсвітанковому сутінку розглядався — куди ж його занесло посеред ночі, й аж присвиснув з дива: стояв посеред рідного дворища в Неслухові, де недавно зустрічався з Вагилевичем, а куди подівся вчений панич — невже залишився шабашувати з панством, яке зараз, у ранньому просвітку, напевне, вже набрало людського вигляду; острах перед ожидівською компанією й глуха ненависть до неї щораз то впертіше вилущувалися з душі й віддаляли його до усвідомленого протистояння на віддаль, рівнозначну нічному перельоту з Ожидова до Неслухова — від чужинецького двору до рідного хатища, і Міхал аж у цю мить збагнув, яка глибока й незмірно розбережена прірва пролягала завжди між ним і аристократичним світом, і що то за фортуна водно шпурляла

...в теміні ночі переслідувало Міхала відьомське видмо
в образі пані Семінської, ввижалися роги на головах картярів,
які ... помчалися чомусь за бричкою...

ним, немов бальйончиком, у ті ненависні кублиська, і що то за призначення таке у всього руського люду, що за один подих ілюзорної волі він готовий накладати головами за інтереси злобного, погордливого, зверхнього, лютого, жорстокого сусіда, який вліз у чужу хату і править у ній, і порядкує, ще й примушує його захищати; їсть він твій хліб і з тебе на-сміхається, а ти, Міхале, замість на нього весь час гострив зуби на цісаря й намісників, а де вони — десь у небесах, не видно їх, а тут, на твоїй землі, лупцює тебе киями лях Зайончковський, зраджує лях Дверницький, використовує тебе лях Чарторийський, насміхається над тобою перекинчик Мангольд — і ти за них воюєш, кров проливаєш, і ти за них руку піднімаєш на самого цісаря, і нині, нині ж допомагаєш їм розпалювати новий вогонь у рідному краю, а з того вогню не те що печеного каштана — згорілої лушпайки для себе не вигребеш, дурний ти, Міхале!

Ще хвилину тому жалкував Сухоровський, що знічев'я, з п'яної голови нагалабурдив непотребного у візитовій залі ожидівського палацу, тепер же втямлював, що то зовсім не трапилося знічев'я і ні з якої п'яної голови, — лють на лядську аристократію жила в ньому й тоді, коли воював за неї, живе вона й нині — на службі в панства, мало того: ненависть русина до ляха така ж давня, як руська історія; а хіба ти забув, Міхале, що розповідав тобі покійний батько про повстання Костюшка, в якого він воював проти москалів; вітець твій, як і ти потім, пішов охотником на ту війну і дезертирував з війська, коли на власні очі побачив, як жовніри в рогатівках приводили з руських сіл до Кракова парубків із зв'язаними назад руками, — гнали їх, немов татарська орда ясир до Перекопу, ставили їх перед славетним генералом, і той велів їм роздавати коси й піки; генерал обіцяв русинам золоті гори, а передовсім волю від панщини, і хлопці відчайдушно воювали за марево свободи — звідки б то взялося звиценство¹ під Рацлавицями! А потім що — дулю! Панство ніколи не програє, панство й після програшу розкошує і править бал у твоєму краю. А ти...

Сходило сонце й крізь пройму між старими липами, які посадив ще, мабуть, Міхалів дід, кинуло золоту латку на заросле дворище, і заскімлив Сухоровський, мов зранений вовк, він упав долі, притулився обличчям до землі, вдихав терпкий запах дикої трави, роса холодила розпашілі щоки, сльози зливалися з росою, і Міхал закликав себе, що ніколи вже не вступиться з цього місця: залишиться тут назавше, плечима наносить колод з лісу, що он синіє на обрії,

¹ Перемога (пол.).

виструже з них підвалини, балки, дилини, крокви, бо силу, яку розтрачує на чужих гонах, має безмірну, й хату збудує, потинькує, побілить, довкола город спорядить, батьківську ниву шкап'ятами зоре, Ганнуську свою воскресить у найкращій неслухівській дівчині, назве її господинею, дітей з нею наплодить — і стане волоцюга господарем, і люди його шануватимуть...

Та й підвівся Міхал, витер рукавом обличчя й реготнув із своїх марних мрій і з себе самого, бо ж не такий він, щоб поле орати, гніздечко тихе звивати, садочком хату замаювати, дітей колисати, з яблуками на Юрський базар до Львова їздити, з сільськими газдами на призьбі байки гнути; життя зробило з нього войовника, який ніколи не знав, за що воює, доля дала йому талант поета, котрий у видуманих образах створив би світ, про який мріє, та перо його вимальовувало на папері самих лише курв і злодіїв; міг він стати вченим, бо ще й донині носить з собою оправлений у тверді обкладинки зошит, в якому записував польську фразеологію, батярську лексику й порівнював їх з русинськими відповідниками, — розпочав він цю забавку ще в Studium Ruthenum; професор Петро Лодій заохочував здібного спудея працювати над цією вельми цікавою темою; одне слово, міг Сухоровський стати, якби склалося, письменником, професором, навіть міністром, проте фортуна зробила з нього отамана клепарівських волоцюг, офіцера в чужому війську, поденника на молдовських винокурнях й нарешті — балагулу.

Й зрозумів у ці хвилини Міхал, що вертатися йому до двору Сераковського немає вже чого, не привезе він йому більше секретної пошти, і жаль за втратою такого цікавого й грошовитого заробітку востаннє вколов серце... Довго ще ходив Сухоровський рідним дворищем, зволочуючи бур'яни, і враз спало йому на думку, що досить уже ховатися за чужим прізвищем, грати вар'ята серед польських конспіраторів, чей про убивцю актуарія карного суду давно вже забули, а коли й згадають, то живим він не здасться: має ведмежу силу й пістоля, з якого вистрелив у Зайончковського, а втім, життя — то миляна булька, і хай навіть його повісять, а зневажати себе Міхал більше не дозволить.

Що ж залишилося йому діяти: звісно, міністром, вченим, літератором ніколи не стане, воювати за чужі справи більше не хоче, то чим зайнятися, як не помстою кривдникам за свою недолю?

І аж тепер так чітко, ніби то було вчора, згадав Сухоровський вірного свого приятеля коваля Йосипа з Круп'ярської: спільні з ним походи в корпусі генерала Дверницького,

бімбери в кнайпі «Пекелко» на Льоншанівці, виправи з личаківською компанією на вистави до театру Яна Непомуцена-Камінського; в уяві постала перед ним набита, гейби квадратова, статура дужого коваля, який кулаком міг би й бика вбити, — і така сила марнується при ковадлі й общеньках!

Міхал сів у бричку й погнав коней трактом до Львова.

...Сидів незворушно на лавиці, чекаючи, поки Йосип закінчить наглу роботу, й спостерігав витворний хист коваля. Бачив, що сила побратимова зовсім і не марнується на Круп'ярській — таж коли врешті вибухне революція і русини збройно стануть за свої права, Йосип куватиме для них зброю; а повстануть, тепер уже повстануть, Міхал не дасть їм спати чи й далі видзьобувати крихти з панських столів: він із своїми балагулами об'їздить всі села й містечка в краю, шмагатиме рабів карбачем по спинах, поки вони не усвідомлять, що залишатися рабами більше не можна; мусять повстати русини!

Думки Міхала обірвалися: Йосип вкинув готове рало в бодню з водою, пара вибухла аж до стелі, він поклав на черінь кліщі, витер об фартух руки й гукнув челядникам: «Баста!», а тоді виглянув на подвір'я, може, хтось прийшов замовляти інструмент або коня привів кувати, і довго стояв стетерілий, дивлячись на живого Сухоровського, який ніби з неба впав.

— То ти, Міхале?.. — простогнав і ще не міг зрушитися з місця.

— Я, Йосипе, — підвівся Міхал і засміявся, дивлячись на геть розгубленого приятеля. — Таж отямся, йолопе, підійди і дай писка!

Довго стояли, обнявшись, два силачі — такі безсилі в цьому світі, і кожен по-своєму кривдувався за приятеля: Міхал жалів Йосипа за його тяжку працю, а Йосип Міхала — за його вічні поневіряння.

— Де ти був, Міхале, стільки років, що робиш у Львові, в кого зупинився? — марно допитувався Йосип, бо сам розумів, що на ці питання відповіді не почує: чи відає перелітний птах про ті простори, які він щороку долає, рятуючись від зимової стужі, — проте достеменно відчуває, де знаходиться рідний край, і допалає до нього після розлуки; і як він уміє з небесних висот розгледіти своє маленьке гніздечко?..

— Нічого не питай, Йосипе, — гепнув Міхал коваля кулаком у груди, аж задудніло. — Знай тільки, може спотребиться, що винаймаю хавіру на Збоїських, бо ще маю гроші. А закінчатся — вернуся на свій Клепарів, певне, там донині гибіють мої колишні цімборики і не дадуть пропасти.

— Не йди до них, Міхале, погану славу має той гадючник... Ще як ти був серед них, то якось стримував — вони тебе боялися, а нині ті пияки й головорізи геть пустилися берега, скільки у тій прірві, що спадає на Підзамче, знайдено трупів, і підходити туди страшно.

— Може, ті збуї¹ будуть колись нам потрібні... Не розумієш, про що мовлю? Я й сам гаразд не тямлю, але згодом дасться видіти... Гей, та чого ти стоїш і гапу розкрив, ще не можеш повірити, що це я? Я, Йосипе, твій Міхал... Та рушся з місця, файталапо, й веді мене до «Пекелка» на легкий бімбер, плачу я! Чи, може, наша кнайпа вже виходком при дорозі стала?

— Та що ти, Міхале! — розвів коваль руками. — Що би ми робили без «Пекелка», таж то єдина заведенція, де людську мову мож почути, бо за цілий день те кланцання так витовче тобі мозок, що й голова стає, мов ковадло... Та ходім, ходім, ще й несподіванка на тебе чекає, ти б навіть не думався, яка!

Льоншанівська кнайпа зовсім не змінилася — стояла обіч личаківського тракту така ж облупана, як і була, і стрімкі східці, з яких колись злітали стрімголов непрошені гості, провадили в буфетну кімнату, а простора зала, де частувалися льоншанівці й, розохочені, танцювали під недільні дні аж до ранку, де від натужної гри плавилися в музикантів мідні труби, була порожня, бо надворі ще виднілося; тільки й того, що долинав із зали тремкий, ось-ось обірветься, звук найтоншої скрипкової струни — була то звідкись знайома Міхалові циганська мелодія, й зупинив при вході коваль приятеля, приклавши палець до губів:

— Пізнаєш? Тож твоя улюблена пісня, невже забув? А він її на самоті завжди награв, тебе згадуючи.

— Ясьо Сакрамент?! Живий!.. І що тут робить?

— Грає... Наша добра шинкарка Малгося — ти ж не раз перед досвітком викрадав її з кнайпи й заводив на часок до Винниківського лісу, не пригадуєш? — ось позирає вона на тебе з-за ляди і ніяк впізнати не може, о, вже впізнала, сміється... Тож наша Малгося прийняла його, аби награв удень, поки прийдуть вечірні музики, він тут і ночує, в комірці. Постарів Ясьо, по дворах грати йому стало затяжко, а в нашій кнайпі харч має, та й хтось із завсідників ялмужну² подасть.

Міхал відчинив двері до танцювальної зали й зупинився на порозі втішений, що бачить Яся. Скрипаль дуже змінився,

¹ Розбійники (пол.).

² Ялмужна — милостиня (пол.).

посивів, і щоки обвисли, але ж такі самі, як колись, добрі, засльозені й балухаті в нього очі, і так само притискає не підборіддям, а всією головою стару облущену скрипку й водить смичком по найтоншій струні, щоб жаль у собі розбудити, бо ж немає на світі Міхала, а Ясьо без нього гірше сироти; Сухоровський дивився на Яся і навіть не припускав, що той його впізнає, а скрипаль недовго й приглядався, жвавіше смичком зацигикав — й заговорила скрипка:

Над рікою Ебро у тихому смутку
Молода циганка співала...

Ясьо і з місця не зрушився, тільки сльози покапали на деко скрипки, рука із смичком опустилася, і він прошепотів:

— Ти є, Міхале?

— Я завжди є, мій клявий¹ Ясю! — потермосив Сухоровський за плече музиканта, всунув йому в нагрудну кишеньку банкнот, і Ясьо вдячно глянув на Міхала булькатими очима. — Грай собі, Ясю, грай веселішої, я ж нікуди зі Львова не дівався.

— А є вже нове войско, Міхале? — запитав Ясьо про те, що найбільше його турбувало, бо нинішнє, якому він донедавна пригравав, коли воно промаршировувало крізь Галицьку браму, колись минеться, й мусить з'явитися інше, а яке воно має бути — Ясьо конче хотів знати.

— Буде, Ясю, буде! — бадьоро вигукнув Міхал, і скрипаль втяв веселої польки.

До зали увійшла з татцею, заставленою повними келишками і причерствілими канапками, добре вже приношена Малгося, й Міхал за давньою звичкою поплескав її по круглому задку.

— Як ся маєте, моя пані?

— Як звикле, пане Міхале, — блиснула шинкарка білими зубами, які, на диво, не пощербилися й засвідчили, що дівиця не зовсім постаріла і, як колись, може, ще може! — Щось-то ви геть про нас забули. Так довго...

— Хіба то довго, Малгосю: зима-літо, зима-літо... Ну, добре, торгуйте собі, а ми з Йосипом витнемо при цій нагоді хінсько-індонезійський балак... То я хочу тобі сказати, колего, що клепарівські волоцюги ще й як можуть нам знадобитися.

— Кому це — нам, Міхале?

— Русинам.

¹ Чудовий (жарг.).

— А клепарівці — то хто: русини, поляки, німці, вірмени? — аж захлинувся горілкою Йосип. — Таж вони ніхто — люмп!

— То найздольніша сила, брате.

— Щось ти не те задумав цим разом. А що — не знаю.

— Та я сам ще добре не втямив... Але враз перевернулася моя душа серед того кодла, де бував останнім часом. А був я не з тими, які самі готові пролити кров за niepodległość¹ — інших хочуть послати на смерть. І нас... Та ми вже з тобою ходили, правда ж?

— Та так...

— І більше не підемо!

— Певне, що ні, — згоджувався Йосип.

— І ти будеш сидіти в запічку, а твої ризи поділять між собою чужинці?

— В мене є кузня, Міхале, а не запічок... І кожний має щось своє робити: кравець буде протирати штани в своєму цеху, а золотар возитиме в бочках гівно на Левандівку. Всі воювати не можуть та й права такого не мають — місто має жити й під час війни...

— Та не збираюсь я забирати тебе з твоєї смердючої кузні! — розсердився Міхал. — Але може таке статися, що коваль спотребиться новому війську.

— А нове войско коли прийде? — запитав Ясьо, який уважно прислухався до розмови.

— Помовч, Ясю, добре? — силувано посміхнувся до музиканта роздратований Сухоровський. — Ось що я скажу тобі, Йосипе, бо знаю більше за тебе: як не нині, то завтра розпочнуть поляки новий рокош. І розгориться він спершу у Львові — поза нами розгориться, ніби в нашому місті жодного русина нема, або всі поляшилися... Мусимо й ми сказати своє слово.

— Разом з клепарівськими злодіяками?

— Вони — на останній випадок... Спочатку маємо створити свою гвардію. Та чорт би то побрав: ми що — не люди, не нарід?

— О-о! — вигукнув Ясьо.

— Я ховатися не буду, Міхале, — понурих голову коваль. — Але з тобою страшно йти... Ти не революціоніст, ти опришко!

Сухоровський не відповів, приятелі мовчки чаркувалися. Згодом Міхал продовжив розмову:

¹ Незалежність (пол.).

— Хочу тобі признатися, Йосипе: нині я ще служу ляхам. Так думає керівник майбутнього повстання Едвард Дембовський, який перебуває в Кракові. Шкап'ят поки що продавати не буду, курсуватиму й далі до Бродів й забиратиму у власника транспортної експедиції Гартенштайна депеші. Доки не проженуть. А це станеться не так скоро. І я перший дізнаюся про початок повстання. Ти не все розумієш, Йосипе... Ну, бувай. Я до тебе обізвуся, як будеш мені конче потрібний. А про мене сам почуєш.

Сухоровський підвівся, встав зі стільця і Йосип, він обняв Міхала й, задерши вверх голову, мовив прохально:

— Навіжений ти, Міхале, і я боюся... Ти ніколи не мав міри. Але пам'ятай, якщо вирішив узятися за зброю: кров людська — не водиця, і боротися за свободу треба без злоби в серці.

— Прощавай, брате, — цмокнув Міхал коваля в полисілу голову. — І запишися до братства серця Ісусового при церкві Юра... Бувай здоров, Ясю, нове войско конче прийде!

Виходячи, кинув шинкарці на ляду гульдена.

— А як ви тепер, пані Малгосю, ходите ще на spacerи до Винниківського лісу?

— Не так уже часто, як перше бувало, пане Міхале. Все рідше й рідше трапляються такі шармантські кавалери, як ви...

— Цілую ручки!

І вислизнув з кнайпи, ніби його тут ніколи й не було. А Ясеві здалося, що він на одну мить побачив привид Міхала Сухоровського, якого надміру любив і тужив за ним усе своє жебрацьке життя.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Вагилевич заходив до микитинської церковці з відчуттям невпевненості: тяжко було уявити, яке враження справить на нього отець Головацький — він залишився в Івановій пам'яті зовсім світською, далекою від культу людиною, якій більше пасувала б університетська кафедра, аніж амвон.

Найправдивішим священиком Іван вважав Маркіяна Шашкевича, самою природою створеного для Богослужіння: цьому призначенню Маркіян відповідав усією своєю сутністю — від зовнішньої елегантії, ораторського темпераменту до кристалевої чистоти душі. Вагилевич не уявляв, яким священиком стане він сам, знав тільки, що мусить ним колись стати, бо без висвячення нікуди в цьому світі не зможе подітися, — цієї миті він не міг передбачити, що,

отримавши нарешті *titulum mensae*, займе ту саму парохію, що колись Маркіян, у Нестанищах на Золочівщині, й довгих два роки церковного служіння будуть для нього справжнім бичем Божим: він ніяк не зможе витруїти з себе відчуття неповноцінності, коли отворятиме ті самі, що й Маркіян, царські врата, знаючи при цьому, що прихожани мають за зразок отця Шашкевича, він пітнітиме від хвилювання під час відправи, усвідомлюючи, що не знає й ніколи не знатиме напам'ять тексту літургії, ненавидітиме себе за свій спів, до якого не мав ні слуху, ні голосу, й заглушуватимуть його жебоніння розпачливий голос дяка і злагоджений хор прихожан; нині він ще не знав, що його церковне служіння буде здаватись богохульством.

У цей мент Вагилевич був ще світською людиною, і його вельми цікавило, як виглядає на службі Божій приятель; він зупинився біля криласа і вдивлявся у царські врата, в яких стояв з піднесеними д'горі руками статечний священник у фелоні й митрі, відправляючи тиху вечірню; голос його відлунював під банею і там міцнів, перемінюючись на слова молитви, що спадали на людей, немов з небес, й, проникаючи у їхні душі, залишалися там навечно, як цінний набуток, і багатіли віруючі, любов'ю примножуючи свої помисли й очищуючись від гріхів буденних; був це, звісно, Яків Головацький, проте Іван ніяк не може уздріти його в священнослужителі, який ось, відмовивши із стосорокового псальма «Господи, воззвах к тобі, услиши м'я, вонми гласу моленія моего», повертається обличчям до пастви із стихом «Блажен муж, яко не йде на совіт нечестивих»; Вагилевич насилу впізнає Якова — таким незвичним здався він йому в облаченні: несподівано чужим, віддаленим у інший, ніж той, в якому Іван перебуває, світ; не зазнавши ще священницького перевтілення, Вагилевич у думці готувався до непередбачуваних стосунків із приятелем, заздалегідь намагаючись зберегти давні; ще не помітив отець Головацький Вагилевича, ще не зустрівся з ним поглядом, а вже пролягла між світським ученим і богословом межа, й передчував Іван, що вони обидва під час розмови ввечері долатимуть не знаний досі бар'єр відчуження; Вагилевич хотів, щоб Головацький, висвячений у священничий сан, зберіг хоч дрібку світськості, щоб за престолом не забував про наукові задуми і щоб не прикипіли навечно до його тіла стихар, епитрахиль і фелон; Іванові думки, видно, передалися Якову, і той, відхилившись на мить від ролі, яку цієї хвилини виконував, повів очима по людях і, зустрівшись поглядом з Іваном, ледь збентежився, відвів очі, продовжуючи відправляти вечірню.

Церква спорожніла, а Іван і далі стояв незворушно біля криласа — чекав, поки Яків переодягнеться в захристії; і врешті він вийшов: у чорній реверенді, все ще відчужений роллю Божого слуги, проте приязна усмішка мимоволі проколювалася з його обличчя, він підійшов до Вагилевича, та не обняв, як це було колись, — поривчасто, зі сміхом — при-тулив лише його голову до своїх грудей, поцілував у чоло, як це чинить душпастир, і промовив:

— А ти й далі у подорожах... То ходімо, у мене гості.

Йшли мовчки й не могли зав'язати розмови; літнє надвечір'я прохолодним леготом обмивало обличчя, із смерекового бору, що праворуч спинався каскадами горбів до піднебесся й утворював зелену піраміду, завершену короною рівностовбурних смerek, тягло медовим запахом живиці; з лівого боку пістинської дороги, що поминала церкву й плебанію, шуміла на дні каньйону бурхлива ріка, підмиваючи прямовисні скали, з котрих без угаву стікали потічки сухого піску, захоплюючи з собою білу рінь, — плебанія посувалася все ближче й ближче до провалля, вже нависала над ним і була схожа на лелече гніздо; з протилежного боку каньйону, з витесаних у скалах призьб визирали на обставлений шальованими будинками тракт халупи осілих циган, а за ними спадистим узгір'ям потягнулася аж до Хімчина непрохідна діброва, крізь яку можна пробратися хіба що оленячими стежками; каньйон заповзав у підчеревину гір, прогризав крізь них тунель — до таємничої Гуцульщини.

Вагилевич зупинився над проваллям і, затримуючи Якова, прошепотів:

— Господи, яка краса!

— Це заманлива пастка для наївних інтелектуалів, — посміхнувся отець Головацький. — Й на тебе подібна десь чекає, чей не залишишся вічним пілігримом з костуром у руці й торбою за плечима... Ні, я не шкодую, що потрапив у гірський край, тут я віднайшов свою долю — Марійку, ти мав би знати криворівненського пароха отця Сильвестра Бурачинського, то його доня... Це благословенна пастка, тут витає сам Бог, і немає більшого щастя, як проповідувати в цих забутих краях слово Боже, і почеснішого обов'язку немає...

— Тобі не бракує у Микитинцях бібліотек, Якове? — перервав Вагилевич мову Головацького, яка здалась йому напутньою і не зовсім щирою.

— Ще й як бракує! — аж вигукнув отець Яків і на мить став натуральним колишнім любу мудром, який без бібліотек і архівів не мислив свого життя, проте священничий обов'язок вимагав від нього повсякчас перебувати в образі

слуги Господнього, тому знову лягла на його обличчя маска побожності, така чужа для колись розкованого, охочого до гарячих суперечок і чисто світських розмов Якова; мабуть, через те так важко розпочиналася між приятелями бесіда, а ще віддаляло Вагилевича від Головацького гірке відчуття, спричинене його байдужістю: як це він досі й словом не обмовився про покійного Маркіяна — чи, може, нічого ще й не знає?

— Я був на похороні... — сказав ледь чутно Іван і чекав від Якова бурхливого вияву жалю або й розпачу, проте почув спокійну, з єлейним відтінком у голосі відповідь:

— Мир душі його... Я дізнався про це щойно вчора: в мене гостює наш фундатор з Коломиї пан Микола Верещинський зі своєю племінницею, то він і розповів — їздив на похорон.

— Не бачив я його, — знизав плечима Вагилевич і враз відчув свою тут відсутність, нібито не він, а його двійник добрався до Микитинець і дав знати йому, що не варто було долати стільки світу до Якова за розрадою, якої, мабуть, не отримає; а власне — чого хотів Іван: втішання в смутку? Але ж для чого, чей Маркіяна вже ніхто не воскресить. Наукових дискусій? А чи варто займатися розмовами, коли наука вимагає натужної праці власного мозку? Суперечок про рунічне письмо? Але ж Яків ніколи не вірив у існування рун, а тепер, коли Іван готовий до торгів з чортом, думки приятеля з цього приводу й зовсім йому не потрібні... А все ж таки, чого приманджав Вагилевич з Ожидова до Микитинець, яка туга погнала його в дорогу, за чим змучила ностальгія, — і аж тепер втямив Іван: за «Трійцею»! Йому здалося, що вони з Яковом повинні тепер так тісно поєднатися душами, щоб не залишилось найменшого відчуття відсутності Маркіяна, й була це найоманливіша ілюзія: на місці Маркіяна зяяло бездонне провалля, яке буде розширюватися все більше й більше, мов ті скали обабіч микитинського каньйону, де хоч позірно все стоїть на місці — проте простір між плебанією і циганськими халупками щораз то ширшає, бо непомітно осушуються урвища, і хто знає, чи за якийсь час Вагилевич зуміє добачити із свого циганського шатра схоже на бузькове гніздо житло отця Головацького, яке стоїть, дух людям забиваючи, на самому краєчку скали; а може, те гніздо нечутно звалиться у прірву, й лелека полетить у далекий, ще не знаний йому сьогодні вирій?

Пан Верещинський тільки руками розвів, побачивши Вагилевича: а то якими світами, пане Іване?; трохи Божими, трохи бісівськими, інакше не можна, пане Миколо, світом-бо

управляють дві сили; правда, правда, лише та різниця між ними, що одна керується любов'ю, а друга ненавистю; тому ці сили весь час змагаються, і кожна у свою чергу перемагає або програє; яка ж бо сила перемогла на вашій дорозі, пане Вагилевич?; любов, справжня любов, пане Верещинський, повірте мені...

— Не можна провадити філософський диспут, нечисту силу поминаючи, — начебто вдавано обурився Головацький, й Іван на коротку мить побачив колишнього Якова — товариського й жартівливого, проте отець упору спам'ятався, що жартувати з приводу богословія не гоже, набрав поважного вигляду, й кинута ним фривольна фраза набрала напутнього сенсу.

Яків стулив долоні, немов до молитви, й показав на панну, що сиділа в кутку біля дзеркала й вагалася — підводитись чи ні; вона мала приємний, хоч і надто скромний вигляд: гладко зачесане темне волосся, прикриваючи вуха, закручене було на потилиці у вузол, як у поважних пань, чорна сукня спадала до стіп, стоячий комірець тісно, як у черниці, обводив шию, довгі рукави сукні заціпалися біля зап'ясть, — панна намагалася якнайстаранніше приховати своє тіло, засвідчуючи цим жіночу недоступність, і отець Головацький запропонував познайомитись, панна густо почервоніла й незграбно подала Іванові руку: «Амалія Пекарська, я вас знаю з розповідей вуйка, велика честь для мене познайомитися з вами», — дівчина ніби наперед запам'ятала, що має говорити при знайомствах, і тепер завчено продекламувала; Вагилевич порівняв її з тією, яку називав Юлією: та літала попід небесами відьомськими дорогами й була невловима, чарівна, жагуча й безсоромна, ця ж трималася землі, напевне, мріяла про мужа, та наперед мліла від сорому, лише подумавши про подружнє ложе, такі жінки бояться кохання, проте прагнуть материнства, вони народжують дітей, пишаються ними і водночас їх соромляться, усвідомлюючи, що всі знають, в який спосіб діти з'являються на світ; досі Іван не завважував, що жінки полярно розділяються на тих, які покликані створювати сім'ї, і тих, які дарують кохання, беручи собі навзамін за подарунок не чоловіків, а порожнечу, котра після них залишається; а чи поєднується в жінок хоч зрідка палка любов із сімейними клопотами, чи шал справжнього кохання сумісний лише з гріхом?

— Це моя племінниця, доня моєї сестри, що замужем за отцем Пекарським у Дроговижі біля Миколаєва, — заговорив пан Верещинський, щоб розвіяти зніяковіння, яке запало між Іваном і Амалією. — Влітку перебуває у мене, в Коломиї, й ми разом вибираємося деколи на недалекі прогулянки...

На оглядини возить, подумав Вагилевич, і добре робить — панна ж давно на виданні: перша молодість в неї вже відцвітає, а шкода, бо з вигляду видно, що надається на люблячу матір, вірну дружину, господарну їмость¹; у цю мить несподівано й навально вдерлася в мозок думка, що Амалія — його доля, сам Господь посилає її, й від бажання і страху серце в грудях запалося так глибоко, що навіть стукоту не було чути; думка, що мусить одружитися, ходила за ним назирці віддавна: знав — як цього не зробить, зостанеться вічним жебраком, найкраще майбутнє світитиметься йому хіба що на службі домашнього вчителя в панських маєтках; треба скористатися із вдячної нагоди, бо ж за рік-два панна Амалія постаріє, а кращої він не знайде; до світлиці увійшла їмость Марія, привіталася й запросила гостей на вечерю; Іван поклонився Амалії, подав їй руку, й вони обоє рушили в парі до їдальні, ніби між ними про все вже домовлено; за рік у них народиться перша дитина, за кілька років — ще двоє, Вагилевич переходитиме з одного місця праці на інше, тяжко гаруватиме, щоб прогодувати сім'ю, він увесь посвятиться своїй родині й буде вічно дивуватися, що, одружившись без любові, знайшов сімейний затишок, але чи то — кохання, бо коли так, то як називається тоді те, що супроводжувало його крізь усе життя, — пролітала ж у його небі зеленокоса літавиця, перевтілюючись у жінку, запалювала в душі гутний вогонь, він згоряв на ньому і в тузі за ним і витлумачити собі не міг до самої смерті, що таке любов — від Бога чи від Сатани дарунок, а коли є різні любові, то яка від Господа, а яка від диявола?

Відмовивши за столом затрапезну молитву, Головацький мовив: «Мир вам, браття!», і вельми здивувався Іван, що приятель цитує перший рядок із вірша Гушалевича, — той вірнопідданський габсбурзькому тронові вірш, покладений на музику композитором Рутковським, встиг уже стати галицько-руським гімном, мелодія була лінива, мов хід робучих волів, то був гімн рабів, назавше примирених із своєю долею, його співали семінаристи перед початком занять й попи на престольних празниках; Вагилевич ненавидів те впокорене скигління і думав, слухаючи — чом же не співають пісень на слова Шашкевича, хоча б оці: «Споминаймо, браття милі, може, спомин спосіб дасть воскресити в новій силі руську славу, руську власть!» — чи то зарано вийшов Маркіян із своїм словом до народу, чи не потрібні рутенцям ні власть, ні сила?; давно не бачив Іван Маркіянового двійника, вже й

¹ Дружина священика.

призабув про нього, а ось докотилося його скалічене слово аж до Микитинець, — й знову спалахнула в душі Вагилевича ненависть до плагіатора: таки зайняв Гушалеви́ч Маркіянове місце між Іваном і Яковом — уліз нахабно у те провалля, яке розділило давніх побратимів...

Головацький вимовив ті слова як благословення, підніс келих з вишнівкою власного виробу й почав виголошувати похвальне слово панові Верещинському — славному педагогові, патріотові, доброму християнинові й маєтному добродієві, який не споживає втуні своє багатство і не закопує в землю таланти, мов той біблійний скупар, — бо чи ж би ми видали нашу «Русалку» без його фундації — вчинивши це богоугодне діло, ходить нині пан Микола в неласці у сильних світу цього і не розкаюється, як той митар, знає-бо, що жертва для народу — передовсім дух сокрушений, а серцем сокрушенням Бог ніколи не знехтує; пан Верещинський, дорогі браття і сестри, готовий оплатити видання підготовленого мною і всечесними отцями з Хімчина і Шешор альманаха, що має благочестиву й народові приємну назву «Вінок русинам на обжинки»; я послав рукопис митрополитові Левицькому, і хоч він повернув його із написом на конверті «Wird nicht angenommen»¹, — простимо йому по-християнськи й звернемося до Варфоломія Копітара у Відні, тож хай допоможе нам у цьому Господь; ми з вами покликані ширити віру й просвітництво в народі, й те, що розпочав незабутній Маркіян, продовжимо ми, а колись вдячний люд згадає наш труд і пам'ятники нам поставить не на землі, а в своїх серцях...

Отець Головацький виголошував свою промову довго, ніби проповідь з амвону, — звучав голос не світської людини, якою був дотепер Яків, а слуги Божого, і в цій іпостасі Іван ніяк не міг його сприйняти; промова пливла статечно, як казання, ніхто не наважувався її переривати, й думав Іван, побоюючись, що й він колись так переміниться, а дуже цього не хоче, та дарма: із світу кліру вороття немає, і як би не намагався священник, навіть поза церквою перебуваючи, вернутися до колишнього способу мислення й мовлення, це йому ніколи вже не вдасться: облачення і щоденне перетілення із грішної людини в речника Божого стають врешті самим тілом, свідомістю, всією людською сутністю, і вже ніколи не зможе Яків відзискати свою первісну особистість, як це вміє чинити актор, сходячи зі сцени; залишиться він навіки персонажем божественного спектаклю, рабом Божим

¹ Не приймається (нім.).

й виконуватиме все життя апостольську роль у повсякденному житті — а я не хочу цього, не хочу!

Пан Верещинський počував себе ніяково під зливою похвал, його велика кругла голова, обтяжена густим сивим волоссям, схилилася над столом, він теребив пальцями пишні вуса й чекав, поки Головацький закінчить промову; їмость подавала на стіл все нові й нові полумиски, повні розмаїтих салатів і рибних страв, оскільки тривав ще літній піст, вона рухами запрошувала пригощатись, не наважуючись переривати мову мужа; панна Амалія, боячись зустрітись очима з Вагилевичем, не відводила захопленого погляду від вуйка; Яків на мить зупинився, підшукуючи в пам'яті ще добірніших слів на адресу вельмишановного гостя, цей момент використав Вагилевич і кинув репліку, яка зовсім не стосувалася розпочатої Яковом теми:

— Знаєш, Якове, про що я думав, добираючись до тебе крізь букові ліси — нічого кращого немає за сиву бучину: дерева — як люди... Ні, вони достойніші за людей: мовчки живуть і мовчки вмирають...

Головацький ображено відкопирив спідню губу, він відкрив уста, щоб докінчити промову, однак Верещинський квапно підхопив нову тему, й розмова справилася в інше русло.

— Дуже цікаве ваше спостереження, пане Іване, але мене особисто бентежить пасивність лісів: вони не борються за життя, тільки гідно чекають своєї смерті.

— Не кажіть так, — заперечив Вагилевич, — дерева борються з рубачами своєю вродою: гинуть звичайно калічні, мало в кого піднімається рука на здорове гарне дерево.

— Якби ще й люди могли так... — мимоволі долучився до розмови Головацький.

— Я ж і кажу, — підхопив Вагилевич, — вони достойніші за людей.

— Це трохи занадто — в людини є розум, — заходив у полеміку отець Яків, і на своє превелике вдоволення запримітив Іван, як швидко зсувається святенницька маска з обличчя приятеля: вже ожили його великі сірі очі під високим чолом, вже зажеврїла в очах ватра, й ось-ось вибухнуть із зіниць снопи іскор, які спопелятимуть опонента, — таким завжди був Яків у суперечках і дискусіях, й аби не потухла розмова, Іван поквапився заперечити...

Розум, розум! Він даний людині лише для того, щоб вона кожної миті переконувалася в безсиллі того ж розуму, ніхто ж не може досягти Божої істини — марні потуги!; ти песиміст, Іване; а що таке оптимізм?; усвідомлення того,

що сьогодні ти знаєш набагато більше, ніж учора, а завтра знатимеш більше, ніж нині; і так без кінця людина повинна усвідомлювати свою нікчемність перед абсолютною істиною?; зате цей процес називається розвитком, прогресом; а для чого той прогрес, коли немає в ньому кінця пізнань?; кінець — це Бог, який водночас є й початком, людина ж — бігун на коротких дистанціях; не хочу коротких дистанцій, хочу безперервності власного бігу; цього прагнув Фауст, і ти знаєш, як він закінчив; а я готовий, готовий!

Палку дискусію друзів перервав сміх Верещинського.

— Та зупиніться, не викликайте чорта з болота, він, можливо, вже й чатує під вікном, вичікуючи, поки хтось перший звернеться до нього по допомогу.

— Нічого страшного в цьому немає, — відказав Іван, — аби тільки зарвати в нього стільки сили, щоб утвердити найсвятішу ідею, яка дасть початок чинові.

— Яка ж ідея в тебе найсвятіша? — запитав Головацький.

— Ідея незалежності, брате. Передовсім особистої... Я задихаюся в постійній залежності від когось і від чогось: від владців, сусідів, непрощених гостей, нав'язливих прихильників, від обіцянок, милостині, чужої ласки, від бідності і від грошей, які хочу мати і ніколи їх не маю, від накиннутих на мене обов'язків — я вічний раб, і таких, як я, мільйони, ми всі залежні, всі раби; я знав тільки одну вільну людину... Маркіян був залежний лише від любові до Руси — і та любов була його ідеєю. Я теж хочу її спізнати й заволодіти нею...

— Слова, слова, — змахнув рукою Яків. — Будь-яка ідея — пустопорожня фраза, якщо вона для свого здійснення не спирається на ґрунт реальної і не завжди для тебе приємної практики. Ти здобував знання, але заради цього мусив терпіти казармений режим семінарії. Й коли, не без наших старань, наш народ усвідомить потребу незалежності, він буде змушений супроти власного бажання, з прикрої необхідності спиратися на сильного сусіда проти ще сильнішого. Цілковитої свободи немає, й сама ідея незалежністю ніколи не стає.

— Я з вами згоден, отче, — втрутився в розмову Верещинський. — Шлях до здобуття свободи вельми довгий, й по дорозі до неї треба заходити в розмаїті компроміси, вступати в не вигідні союзи, приймати неадекватні до ваших поглядів орієнтації... Але якщо на тій дорозі не визріватиме сама ідея волі — як фетиш, то воля ніколи й не прийде; без викристалізованої ідеї свободи не здолати тих перепон, про які я щойно мовив. А її, молоду, незаплямовану й чисту,

справді залишив нам Маркіян. На жаль, творця ідеї не стало: чи зуміємо ми пронести її далі — самі, без нього?

Запала мовчанка: ніхто на таке питання не зважився б — та й не зміг би нині відповісти; відчували, знали всі, що гряде буря, а як поведеться той чи інший під час градобойв — хто мав таку провидність, щоб уздріти це?

Мовчки споживали вечерю, чаркувалися вишнівкою, тепер їмость уже вголос припрошувала; мовчанка стала затяжною, тільки панна Амалія тихо запитала й почервоніла, втямивши, що питання недоречне:

— А чому помер отець Маркіян?

— Хіба в Бога спитаймо, — зітхнув Головацький. Він підвівся, підійшов до книжкової шафи й узяв з полицки товстий рукопис.

— Не хвилюйтеся, — сказав, — читати не буду. Хочу тільки похвалитися... Це копія найновішої моєї праці «Становище русинів у Галичині» — оригінал вислав до редакції лейпцігського журналу «Щорічник слов'янської літератури»... Про що вона? *Audiatur et altera pars* — хай вислухають і нас! Усі народи габсбурзької монархії ставлять нині свої вимоги до влади, зачувши подуви весни, тільки ми мовчимо, ніби й не єсьмо народом, а лише доважком до польщизни, як висловився колись Погодін. І справді, ніхто поважно нас не трактує, мало того — руські провідці, запобігаючи перед владою, затикають власному народові рота: недавно я дізнався, що ректор семінарії заборонив питомцям будь-що читати, крім Святого Письма, мовляв, між лояльними книгами доконче трапиться й крамольна...

— Перестаньте їсти, бо можете отруїтися! — обурено вигукнув Вагилевич.

— Тільки подумати, — розпалювався Головацький, і був він такий, як колись — заповзятий полеміст, який ніколи не уникав непоштивих випадів на адресу власть імущих. — Жменька словаків чи лужицьких сербів, навіть болгари під турками — всі видають свої журнали, тільки русини під австрійським скіпетром не мають ні часописів, ані літератури. Я про це написав, може, хоч тиха луна дасть знати Європі про наше існування...

— Найвища пора й нам обізватися, — підтримав Іван Якова. — Бо хто це зробить, як не ми, — Ірод? Та чи б ви й додумалися, чого зажадав від мене митрополит за висвячення. Вимагав написати зобов'язання, що я нічого не буду друкувати ні в краю, ні за кордоном... Це ж дикунство!

Головацький враз охолов: Іван надто загострює полеміку. Він підвів руку, немов у царських вратах.

— Не будьмо аж надто вимогливі, панове... Святоюрська дипломатія може нам не подобатися, але ж немає, немає в нас іншого національного інституту, як греко-католицька церква. Австрофільство митрополита й ректора семінарії — то ще не найбільше зло. Особливо загрозливе для нас полонофільство, — Яків пильно подивився на Івана, і той витримав погляд приятеля. — А віденський уряд, як не кажіть, все ж потроху демократизується...

— Та демократія — найпідступніший обман, — уже сердився Вагилевич. — Селянин має право скаржитися цісареві на пана, може навіть процесуватися з ним, та ніколи не виграє процесу. Однак він хоче вірити в ілюзію остаточного порятунку... Уряд налаштовує селянина проти пана, а пан хто — поляк, і мужик навіть думки не допускає, що є й панщизняні поляки. Отож... нині настає в краю революційна криза, а чи не обернеться вона на різню? Подумаймо...

Яків відгукнувся не зразу, він довго обдумував, що має сказати, і врешті висловив свій сумнів:

— Якщо австрофільство для нас шкідливе, а полонофільство й від нього гірше, то існує інша сила, на яку можна спертися...

— Не заходьте надто далеко, отче Якове, — застеріг Верещинський. — Не ловіться на московський гачок... Але чому ви, приятелі й мої, весь час топчетесь біля чужинецьких орієнтирів, а свій рідний, українофільський, ігноруєте? Таж нас десятки мільйонів!

— Українофільство — то Маркіянова ідея, — тихо проказав Яків.

— І що — вона для нас невластива? — наступав Верещинський.

— Властива, так, але, прийнявши її, ми мусили б ставити на тих же святоюрців — ні на кого більше.

— Панове, — підвівся Верещинський, глянув на приятелів, і доброта, як у батька до недосвідчених синів, зблисла в його очах.

— Дорогі діти, вас сам Бог прислав на Русь... І коли ви залишилися без керманича — самі вчіться володіти стерном. Для цього, правда, потрібно мати відповідну ідеологію, але ж вона вже є — Шевченкова, і ви теж її творите, всесесний отче, — показав на рукопис. — Яка ж найголовніша ваша засада?

— Не зрадити своїй хоругві ні за які вигоди й почесті!

— Тож станемо на цьому...

А втім, сьогодні ніхто нічого ще не знав: бродіння в суспільстві щойно розпочиналося, й ніхто не міг передбачити, які сполуки відбудуться під час ферменту...

Після вечері прогулювалися над каньйоном. Серпик молодого місяця канув поза смереки на чолопку Шешорської гори, а тоді посипався з неба метеоритний дощ, і провалля над Пістинькою наповнилось по береги золотими монетами зір.

Іван з Амалією відірвалися від гурту й зникли в темряві. Й тоді, коли віддалилися голоси Головацького, Верещинського і їмості Марії, а потім і зовсім стихли, Іван узяв у долоні холодну руку панни Пекарської й проказав голосом, приглушеним від непевності, чи добре чинить:

— Будьте моєю дружиною, Амаліє...

Й здалося йому, що тої ж миті десь за циганськими скелями, над хімчинською дібровою, пролунав короткий сміх літавиці; панна Амалія притулила долоні до Іванових грудей й прошепотіла:

— Зірка в серце запала...

Й знітився Іван, вчувши банальну фразу, якою попівна, напевне, готова була привітати будь-якого жениха; йому хотілося взяти назад свої слова, проте в шепоті дівчини вчулася теж правдива щирість; на нього впритул дивилися віддані очі, і в них він побачив радість вивільнення від принизливих оглядин на редутових забавах, від очікування на залицяльників у батьківській плебанії, від торгів за її молодість й від безмежної гордості за освідчення знакомитого вченого, мудреця й приятеля самого Шашкевича.

— Я покохаю вас, — промовила Амалія.

Не шкодував за своїми словами і не втішився її признанням, тільки відчув у душі полегшу, що досьогоднішня дорога закінчилась, обірвавшись над глибоким каньйоном, й водночас пройняла його тривога перед новою, якої не знав.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Директор львівської поліції Леопольд Захер-Мазох мав диявольський погляд, перед яким мало хто втримувався у рівновазі: злочинець, спійманий на гарячому, чи висліджений нишпорками конспіратор, ба, навіть поліцейський службовець, ні в чому, звісно, не повинний, перед тим позирком нітився і тремтів.

Ліве око в директора поліції було скляне, майстерно вправлене в очну орбіту віденським окулістом, й нічим не відрізнялося від живого, тільки й того, що було незворушне і таїло в собі затамовану жорстоку лють на будь-кого, хто був запідозрений в ребелії або ж не надавав ребелізантам належного значення... Юний Леопольд втратив око у битві за Варшаву, захоплену регіментарем Кілінським під час костюшківського повстання, і це позбавило завзятого австрійського вояка радощів битв і перемог, — відтоді скляне око замінювало йому зброю: коли вже став на поліцейську службу, воно пронизувало наскрізь допитуваного, немов та піка, якою польський косинер¹ у рукопашному бою втрапив Леопольдові під лоба; праве ж прудко бігало за двох, намагаючись проникнути у таємниці жертви, загіпнотизованої мертвим блиском скла, — не було ще такого випадку, аби крамольник не розколовся на допиті в директора львівської поліції.

Поліцейський будинок стояв край міста неподалік касино Гехта; вулиця, що відмежовувала розважальний заклад від зловісного, закінчувалася перед багnistим, порослим осоками урочищем, яке називалося Єзуїтським городом; крізь хащівники цього здичавілого парку бігло кілька стежок, які сходилися біля Святоюрського собору, що пишався на горі золотими шпилями, хрестами й зеленою банею і протиставлявся своєю величчю руїнам королівської фортеці на Високому Замку: понад два століття змагалися, розташував-

¹ Повстанець з косою (пол.).

шись на протилежних горбах, велична святиня переможених русинів і зруйнована твердиня польських переможців, й марне було те змагання, бо не спромоглась добитися звияти жодна сторона, оскільки внизу, у просторій улоговині, вивищувався монолітний, з дикого каменю викладений гмах¹, в якому з боку Гетьманських валів чорніла вправлена у мур масивна залізна брама, стережена двома озброєними ціпаками, на фронтоні майорів чорно-жовтий прапор Габсбургів, у підчерев'я будинку вгризалися моторошні підвали, набиті в'язнями, а з тильної сторони будинку до непоказної хвіртки провадила з Єзуїтського городу вузька, всипана гравієм стежка, якою непомітно для людського ока прослизали і тихим стуком давали про себе знати конфіденти в плащах з настовбурченими комірами й насунутими на очі капелюхами, донощики у масках, а деколи й пані з густими вуалями на обличчях.

Холодного січневого дня 1846 року до потаємної брами будинку львівської поліції скрадливо підійшла жінка у вуалі, зняла рукавичку і вказівним пальцем з масивним перснем цокнула тричі в кругле віконце, схоже на тюремну прозорку; на віконці зсередини розплескався побілілий від дотику до скла ніс вартового, потім скреготнув ключ у замку, двері прочинилися, й пані подала візитну картку.

Вона ступала сходами слідом за ціпаком на третій поверх; поліцей зупинився перед оббитими юхтовою шкірою дверима, відчинив їх, і обоє опинилися в темній коморі, схожій на шафу з такою ж прозоркою. Знову прилип до скла чийсь ніс, двері навстіж відчинилися, пропустили даму й тут же тихо притулилися до одвірка за її спиною.

— Сідайте, пані Корнеліє, — підвівся з-за столу статечний, із закрученими вусиками сивий добродій, він мав усмінене обличчя, тільки мертве ліве око було холодне й зле, праве ж вдоволено примружилось, й пані Корнелія, сівши у крісло, терпляче чекала, поки воно забігає в орбіті, та спершу мусила витримати мовчазний терор циклопа.

Гнітюча мовчанка тривала кілька секунд, які здавалися вічністю, та врешті над живим оком піднялася повіка, вона дрібно засіпалася, врешті заспокоїлась, на губах директора поліції згасла посмішка, й почався допит.

...Щось-то ви про мене зовсім забули, ласкава пані, я змушений був посилати за вами; я не мала з чим приходити, мене викрито; нас це мало обходить, треба було берегтися, ви ж знаєте, що ваша кримінальна справа ще не закрыта; як то — не закрыта, я ж стільки...; ви нічого особливого для

¹ Будинок (пол.).

нас не зробили — Гощинський вислизнув з наших рук; але я весь час повідомляла, про що йшлося на раутах у пана Сераковського; е-е, ті їхні вівати за *niepodległość* — то дурниці, в них немає складу злочину, то патріотичні забави, а нам потрібно знати дату початку повстання; я не маю більше вступу до палацу Сераковського, я взагалі не маю можливості вийти із свого замку; але ж ви знаходили можливість заходити туди, коли п'яний Ржевуський спав, і влаштувати пожежу в дзеркальній залі; скільки ще ви будете про це мені нагадувати?; завжди, пані Семінська, завжди — до самої вашої смерті!..

Захер-Мазох довго мовчав, потім знову увіп'явся в жінку холодним поглядом скляного ока, проте живе вдоволено заплющилося, й це означало, що злість у поліцая минає, — добродушна усмішка злагіднила його стиснуті губи.

— Хто ж вас викрив, пані Корнеліє, ви можете мені сказати?

— То магія, пане директоре, диявольська магія, мені один пройдисвіт кинув на карти таро і все виповів...

— І ви повірили ошуканцеві... Хто ж був той ворожбит?

— Якийсь Міхал Вайда, такий високий, красень... Він балагулить, пошту панові Сераковському возить. Кажуть, навіть у Парижі бував, самого Чарторийського бачив...

— І він усе вгадав... А ви мені досі про це й не доповіли?

— Про що було доповідати, то магічні карти таро вгадали...

— Господи, яка ви глупа!.. А той балагула возить пошту з Бродів, так? Балагула!.. Та це ж зв'язковий Чарторийського, *zum Teufel*¹! Ви можете нам його показати?

— В який спосіб, я тільки один раз його бачила. І де він зараз...

— Де він зараз, ми дізнаємося... А вам, ласкава пані, доведеться ще раз вийти із свого замку й тицьнути на балагулу пальцем... Ідіть, я вас покличу.

...То був останній форшпан Міхала Вайди до транспортної експедиції в Бродах; власник поштового закладу Даниїл Гартенштайн повівся з Сухоровським так, ніби його вперше побачив, і Міхал зрозумів, що сталося нарешті те, що колись мусило статися: його вислідили. Не міг знати, хто саме звелів перекрити йому поштову лінію між Парижем і Львовом — сам Чарторийський, попереджений Сераковським про дебош Вайди в очидівському палаці, а певне,

¹ До чорта! (Нім.)

так, бо відтоді не надійшла з Парижа ні одна депеша; нині ж з вигляду Гартенштайна видно було, що справа мається набагато гірше.

Старий єврей, зачувши гуркіт коліс, виплигнув з приміщення експедиції й, на одну мить заспокоївшись, — мабуть, сподівався інших непрошених гостей, — уважно приглядався до візничого. Упізнавши, позадкував до дверей контори й розвів руки, ніби заступав балагулі дорогу, та враз урівноважився й, покручуючи пальцями пейса, спитав холодно: «Чого собі пан бажає?», однак по хвилині збагнув, що розігравати комедію немає часу — в такий спосіб небажаного візитера швидко не позбудеться, підбіг до брички, замахав руками й, приклавши долоню ребром до уст, заговорив хрипливим шепотом:

— Zurück, zurück!¹ пане Вайдо, вас тут нема, вас тут ніколи не було і більше не буде, ви вже не король, а яким титулом вас величатимуть, коли спіймають, знає лише Господь Бог; вчора поліція забрала в мене всю паризьку пошту, яка щойно надійшла; це все, що я знаю, але я знаю ще й те, бо чому мав би не знати — в секретну пошту можна й заглянути, що на Стрітєння має вибухнути повстання — одночасно у Кракові і Львові, та чи до цього дійде, то великий знак питання, das ist andere Sache², бо як це може статися, коли пан Сераковський вже відпочиває в льокаї пана Захера й чекає щонайменше шибениці; zurück, zurück, пане Вайдо, я вас не знаю, а ви мене...

Сухоровський шарпнув віжки, розриваючи зубелами кінські морди; не дослухавши Гартенштайна, який зі страху без угаву торохтів і спинитися не міг, цвѣохнув шкап'ят карбачем й, розвернувши бричку, погнав їх по тракту; мчав без перепочинку, через ніч і вранці спинив змилених коней за Великою Горожанною на розвилці доріг між Комарно й Миколаєвом, де за фосами обабіч шляху стояли шерєги бричок: під Стрітєння з'їхались на конгрегацію балагули й ждали свого короля, ще не знаючи, що втратив він ураз усі свої королівські регалії.

Візники зустріли Міхала радісними вигуками й збіглися до його брички, чекаючи повідомлень і розпоряджень; Міхал став на сидіння, заволав — і його голос покотився засніженою рівниною, долунюючи крізь біле мрево аж до соснового бору на обрії:

— Хто зі мною, хай залишається тут, а кому страшно, роз'їжджайтеся, куди очі дивляться! Завтра ляхи розпочина-

¹ Назад (нім.).

² Це інша річ (нім.).

ють рокош на Львівщині, то пора й нам за нашу збідовану Рутенію повстати. В'їдемо до Львова, вдаримо на ляхів, відберемо в них зброю, й за нами піде вся міська голота; встановимо нашу владу й проголосимо знесення панщини!

Запала мертва тиша, а згодом зарипіли колеса по втрамбованому на шляху снігу, й брички почали роз'їжджатися увсібіч — на Комарно, Миколаїв, Щирець; біля Сухоровського залишилося не більше десяти візників, готових виконувати його накази.

Тієї миті Міхал відчув себе ватажком. Те солодке відчуття влади над людьми вже ніколи його не покине й лоскотатиме незмірне Міхалове марнославія, яке, зрештою, від ранньої юності всевладно панувало у бентежній душі заволоки, — й потім, коли вряди-годи матиме час згадувати своє минуле, поставатимуть перед ним то слухняні волоцюги з Клепарова, які сліпо виконували його волю під час грабунків, то галаслива юрба льоншанівців, що валила до театру Непомучена-Камінського на виставу «Ганнуся з Погулянки», або ж засльозений скрипаль Ясьо Сакрамент, який на все життя полюбив Міхала не з користі, а за силу і мужність.

Міхалове славолюбство, незважаючи на те, що кілька років підряд керував балагульським товариством і мав над ним владу, досягло апогею аж тепер, коли біля нього залишилося десять візників, готових не грабувати, а боротися за свободу — не тільки свою, бо ж намірилися скасувати найпринизливіше зло — панщину, і вже бачив себе Міхал у найвищій славі, на недосяжній висоті серед моря народу, який вірить йому, прославляє, любить, до ніг падає із вдячності за волю; стоячи на повний зріст у бричці, Сухоровський поглядав згори на голови вірних балагулів, котрі стануть полководцями у визвольному поході черні, а вимріяне Ясьом нове військо налічуватиме сотні й тисячі — й більшої висоти не жадав Міхал; зараз він не думав про те, що є ще й вища — шибениця...

Балагули попіднімали буди над сидіннями і, загорнувшись у кожухи, дрімали до ранку, а як задніло і крізь морозну мряку проступили обриси дерев'яної церкви й критої черепицею волосної мандаторії, що стояла неподалік панського двору, біля дзвіниці загравав у трубу нічний сторож, сповіщаючи мирян, що настало перше весняне свято Стрітіння Господнього. Балагули повиповзали з буд і, промерзлі, тупцювали на снігу, чекаючи, поки прокинеться король і покличе їх, як обіцяв, до походу за визволення від панщини, котра з діда-прадіда зневолювала їхній рід; Сухоровський міцно спав на світанку,

мов полководець перед битвою, та врешті прокинувся від густого таланіння дзвіночків.

Схопився й вискочив з буди, візники стояли біля його брички злякані й розгублені: дорогою з боку Щирця поволі котився критий фургон, запряжений цугом, — на передніх конях сиділи два форейтори у високих жандармських чаках, й зупинився повіз навпроти балагульського табору.

Міхал зарядив пістоля й вийшов з гурту; візники зброї не мали й тиснулися один поза одного, проте безстрашна постава короля додала їм отухи, й вони на змах руки Сухоровського подалися слідом за ним до тракту; Міхал тримав пістоля в руці, готовий вистрелити в першого, хто вискочить з фургона, проте цього не сталося: дверцята поволі відчинилися, з повозу виглянув жандарм, й Сухоровський, замість грізного викрику, почув зовсім спокійний голос:

— Кинь ту забавку, хлопе, бо ми у кліп ока перестріляємо вас, мов горобців... Чого ви тут зібралися?

Міхал заховав пістоля в кишеню кожуха, підійшов до фургона й заглянув досередини; на його обличчі не було й тіні страху чи запобігливості — з цього дивувалися навіть форейтори, які звикли до респекту посполитих перед поліцією; та враз Сухоровський відсахнувся, наткнувшись на нерухоме мертве око, що вп'ялося в нього, потім розплющилося око живе, і він впізнав Захер-Мазоха — на все життя запам'ятав його з давнього допиту; директор поліції відсунувся вбік, відслонивши жінку в лисячому хутрі з вуаллю на обличчі, вона вискнула: «Це він!», і Міхал теж впізнав пані Семінську.

— Добридень, вельможна пані! — приклав долоню до кашкета, й Захер-Мазох сторопів, вражений сміливістю балагули. — Ви приїхали запросити мене до себе в гості?

— Не блазнюй, — ще ширше розплющилося живе око в директора поліції, він пильно приглядався до балагули, силкуючись пригадати, де й коли доводилося йому бачити цього нахабу, й не зміг; по хвилині мовив мирно:

— Для чого ви сюди з'їхалися?

— Ми цісарські балагули, в нас на кожне Стрітення відбувається своя конгрегація, і ви про це, видно, знали, коли захотіли до неї долучитися... А ця пані з кимось мене сплутала. Ви ж мене вперше бачите, добродійко, скажіть, що так, — яка ж мара заціпила вам бузю?

Пані закрила обличчя коміром шуби, й на Міхала дивилися тільки її перелякані очі; директор поліції повернув до неї голову, вона прошепотіла: «Ні, це не той, я помилилася, той був інакший», — і Захер-Мазох аж тепер упевнився, що цей гевал, який стоїть у проїмі дверей фургона, і є саме

той, кого він шукає, проте сидів незворушно, міркуючи, як повестися.

— Твоє прізвище Вайда? — запитав по хвилі.

— Ви вгадали... А-а, таж ця пані могла бачити мене в Ожидові: пан Сераковський не раз наймав мене розвозити його гостей... Отже, я Міхал Вайда, король балагулів!

— У Бродах буваєш?

— Ніколи ще туди не їздив, то не моя траса.

— Брешеш... А що відаєш ти про бунтарські заворушення в краю?

— Щось такого — вперше чую! Заворушення? Ніколи в таке не повірю: погляньте, як тихо на білому світі.

— Тут ще спокійно, правда, — прогундосив Захер-Мазох. — А дозвіл на зброю маєш?

— Таж це мисливська пукавка, пане, гм... не знаю, хто ви...

— Ще дізнаєшся, не квапся... В кого з неї стрілятимеш, якби враз почалася ребелія?

— У ворогів цісаря! — виструнчився Міхал.

— Sehr gut... Sehr gut!¹ — Директор поліції кивнув жандармові, щоб зачинив фургон. Втім затримав його руку й пронизливо увіп'явся живим оком у Міхала. — Відколи балагулиш? — спитав.

— Все життя фірманю.

— Ну, гайда, розвертайтеся, — наказав жандармові, й коні рвонули в бік Щирця.

Коли фургон заховався за придорожніми тополями, директор поліції сказав до жандарма:

— У Щирці переодягнешся в цивільне і вернешся верхи в Горожанну. Буде тут цурес... З балагули не спускай ока, а коли що — арештуй. Хоч це тобі легко не вдасться. Тоді — пристрель... І Мангольда — теж. Я затримаюся до ночі в щирецькій мандаторії... Але ж де я його бачив? — запитав сам себе. — Одне слово, це не такий собі звичайний пройда, і він може бути нам потрібен... А ви, пані, заспокойтесь, — звернувся до Семінської. — Ну, швидше там! — гукнув на форейторів.

— Чому ви його не заарештували? — заскімлила пані. — Він колись уб'є мене...

«Отже, маємо в руках зв'язкового Міхала Вайду, — думав Захер-Мазох, не звертаючи уваги на скигління Семінської. — Цікаво, як він увійшов у довір'я самого Чарторийського?.. Та це не так погано, він знадобиться нам для компрометації ідеї визволенчої...»

¹ Дуже добре (нім.).

— Тож розкажіть, пані Корнеліє, трохи докладніше про той бешкет, що вчинив Вайда у Сераковського, то цікаво: зв'язковий Чарторійського напався на конспіраторів...

— Мене тоді в палаці вже не було... Але говорили потім обурені дідичі: на чому світ шельмував поляків.

— Ну-ну... Ні-і, мусимо його використати!

Коли фургон зник за тополями, Сухоровський гукнув до балагулів:

— Вирушаймо до Львова! Там буде нині чимало роботи. Втім на дзвіниці забамкав, мов на тривогу, дзвін, й побачили балагули, як з усіх кінців села зашнурували стежками люди.

— Почекаймо, — сказав Міхал, — може, й тут знайдеться для нас діло.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Напередодні Стрітєння отець-декан Кирило Пекарський вислав до Нестанич парокінну санну бричку за донькою й зятем, щоб погостювали в батька-матері з нагоди престольного празника у Дроговижі.

Отець Іван з їмостю Амалією й маленьким Орестом, закутані в теплу бараницю й захищені від вітру піднятою будою, виїхали удосвіта; вїокнув фірман на коней, задзвеніли дзвіночки на хомутах, й сани свиснули по вчовганій дорозі. Амалія схилила голову на Йванове плече й почала дрімати, хлопчик одразу ж міцно заснув у мами на колінах; в отвір буди вливалось посиніле від морозу зоряне небо, а місяць, захопивши з собою вранішню зорю, віддалявся в космічні безвісті, й наздогнати їх, нерозлучно поєднаних, було невміч; над східним обрієм пролягла вже бліда смужка — то давала про себе знати сонцелика жона місяця, й зрадливий муж відчайдушне втікав із своєю любаскою, щоб ще хоч мить побути з нею разом, знав-бо, що ревниве сонце наздожене зблідлих від страху коханців й, караючи за мить щастя, безжально зіп'є їх, й вони безслідно розчиняться серед перістих хмар, а на небі й сліду не залишиться від їхніх шалених передсвітанкових любовощів.

Амалія загрілася біля мужа й міцно заснула, а Іван, немов той місяць з денницею, теж погнався у мріях із своєю літавицею й спинився: зблякли кадмієві пруги в небі, що їх полишила за собою зеленокоса валькірія й сама зникла в блідому меві; зачерствіла в душі поезія, й думав Іван про ті метаморфози, що відбуваються з людиною під час дозрівання

й старіння: свята переминюються на будні, від яких втікати вже не хочеться, з якими вигідно й тепло, і тільки деколи примариться, як це, певно, колись здавалося прародичам, що небо — то всевладна над світом королева, а сонце — її око, повітря — дихання, а дощ — то сльози, громи — її мова, і носить вона вночі плащ, всіяний зорями, а вдень одягається в білу фату, — і чому нині людству все зрозуміле: сонце стало магмою, дощ — водою, громи — відгомонам електричних розрядів; чому з віком людина стає прозаїчною, прагматичною, і нічого для неї нема загадкового; тож треба той язичницький чар казки будь-що зберегти, бо коли він безслідно пропаде — чи зуміє колись побачити маленький нині Орестик, як закоханий місяць втікає від заздрісного ока королеви у безвісті, щоб хоч хвилину ще навітшатися коханням із вранішньою зорею?

«Долго ночь меркнеш, зоря-світ запала, мгла поля покрила, говор галичі убудися» — снується вірш із поганського «Слова» в ці хвилини санної їзди, й думає Іван: напевне, автор поеми достоту, як тепер я, збоявся християнського нівелювання поетичної образності язичницьких вірувань й заселив свій твір, щоб те багатство не пропало, міфічними персонажами, символічними образами, народними прикметами й ворожбою, адже духовний світ поеми взятий живцем з часів оріанських, а не з сучасності Ігоря Святославича, й, напевно, донині ми залишаємося Даждьбоговими внуками, тільки й того, що прикрили свою поганську сутність лудою цивілізації, — й не варто її здирати, виставляючи себе на посміх у прадідівському одязі за ритуальними діями, проте зберегти той одяг у скринях, а в книгах людську ворожбу мусимо, бо коли цього не зробимо, то й «Слово» згодом втратить не тільки свій чар, а й сенс, і майбутні дослідники сушитимуть собі голови над відчитанням тексту поеми, так само, як я тепер мучуся над загадкою рун й готовий заради розкриття таємниці прадавніх писем за продати Сатані душу.

Згадавши про свій торг з Нечистим, Вагилевич насторожився, начебто наслухав, чи не подає Анциболот сигналів, чей пообіцяв допомогти відчитати таємничі рунічні писмена за непомірно високу плату, проте на світі було тихо: білий ранок розпаношувався над засніженими полями, й місяць з денницею розчинилися в морозному меві, і втямив Іван, що сигнал від Нечистого вже поданий: роздуми над міфологією «Слова» — то не випадковий вплив думок, а спонукування таємних сил до заглиблення в старовину, бо тільки в найглибшій давнині можуть бути заховані ключі до невідчитаних іще писем, і згадалися йому новосільські

дяки, які теж шукають загублених ключів, — а може, нині весь народ німує в передчутті нових відкриттів, оновлюючих катаклізмів, народження нового мислення, але ж якою ціною дасться та новизна — може, новий голос замовклих дзвонів окупиться надто дорого?

А ось уже вузький, скутий льодом Дністер з притокою Зубри обмивають Миколаїв, вже видніються вдалині рівні ряди хат Дроговижа; фірман пускає коней по льоду, лід зло-вісно рипить, моцується — а що як не витримає, заламається, а скільки разів ми заламувались при самому березі, — і в унісон тривозі мугичиться Іванові печальна пісня, що її проспівав колись Ізмаїл Срезневський під час розмови в ресторації «De la Russia»: «Ой ви, хлопці, січовики-молодці, де ваші рушніці? — Наші рушніці в царя у світлиці, а ми у темниці», й несподівано, бо давно віршів не писав, з розчерствілої Іванової душі зринають рядки поезії про Дністер: «Ой батьку Дністре, де престол золототканий галицьких славних князів? — О дочко Зубро, старі часи минули й ніколи вже не вернуться, престол князів руських в польського круля у Кракові, а ксьондзи за ляхів — не за люд руський моляться Богові», й обривається канва вірша, й ніколи не допишуться на ній зболені слова; коні завертають на подвір'я дроговизької плебанії, отець Кирило з їмостою виходять на поріг, з саней злізають Іван з Амалією, Орестик ще спить на руках у мами, а старенькі батьки плачуть з утіхи, бо від весілля їхні діти досі в них ще не гостювали.

Отець-декан Пекарський із своїм зятем ієреєм Вагилевичем просиділи за розмовою геть поза північ; дискутували, взаємну чужість при цьому відчуваючи, хоча вже два роки перебували в родинному зв'язку, — представники руської інтелігенції: клерикальної і світської.

Отець Пекарський вважав, що просвітити руський нарід можна, тільки ширячи богословські науки, — він перекладав для своїх парафіян Новий Заповіт простонародною мовою, опрацьовував переклад у маленькі книжечки й роздавав їх віруючим під час сповіді; ієрей Вагилевич був переконаний, що народ просвітиться лише тоді, коли дізнається, що, крім Біблії, існують глибокі пласти світських наук — чужинецьких і національних; отець Кирило складав коментар до «Діянь апостолів», а ієрей Іван — до «Слова о полку Ігоревім».

І незважаючи на деяку драстичність у стосунках тестя й зятя з причин протилежних засад у праці для людей, розмова велася спокійно: кожна сторона ставилася з повагою до іншої, оскільки поєднували їх високий рівень освіченості, а в практичній діяльності — однакова патріотична спонука.

— Я тільки одного не можу зрозуміти, — мовив отець Кирило в розпалі дискусії. — Ви щойно призналися мені, що після Стрітення збираєтесь поїхати до Стрия, щоб розшукати там якогось доморослого етнографа, потім завернете в Галич на розкопки, які проводить рабин караїмів Леонович, та ще й до Снятина хочете добратися, бо там, бачте, проживає якийсь дяк, в котрого зберігається стара хроніка... Я ж хотів, щоб ви послужили разом зі мною у дроговизькій церкві й удосконалились у штуці літургійної відправи... Але вам до цього байдуже. То чи не можете мені пояснити, навіщо було так довго добиватися у святоюрській консисторії *titulum mensae*, а потім одягати реверенду, якщо для подібних райзувань¹ світський одяг набагато зручніший?

— Ви маєте рацію, превелебний отче-декане: я не раз думав про те, що православні й греко-католицькі отці штучно відокремили себе від цивільного світу не лише тим, що виконують функції акторів у божественному театрі, який представляє пастві діяння Христа й апостолів, а ще й відрізняли себе від мирян специфічним одягом, яким воно нагадує віруючим про обов'язковість респекту перед служителями культу... А чи не краще чинять протестанти, які не вдаються ні до містерій, ні до розмаїтих містифікацій, а тільки роз'яснюють слово Боже віруючим і одягаються майже так само, як вони, і євангелицький пресвітер доступний для парафіян достоту так, як учитель гімназії для академіків?

— Не заходьте надто далеко, отче: не гоже греко-католицькому священикові захоплюватися баптистськими сектами.

— Та це я тільки так, до слова, отче-декане, чей же не збираюся переходити у протестантство... Проте переконаний, що наша церква своєю замкнутістю програє перед відкритістю євангелицької й потребує певних реформ. Чи ж то нормальне явище, що нам, священикам, так важко досягнути до свого митрополита, а семінаристам і зовсім неможливо, що ті й ті прозивають його Іродом? Це або святотатство, або ж негласна вимога запровадження змін у церковній структурі.

— Митрополит Михайло Левицький не вічний, прийде інший — і стосунки в церковному житті стануть інакші... А реформація руської церкви вже давно відбулася — 1596 року. Унія захистила нашу церкву і від єзуїтського мракобісся, і від православної темноти. Вона відгородила нас від поляків православним календарем, а від москалів — підпорядкованіс-

¹ Мандрівок.

тю Ватикану. Іпатій Потій добре усвідомлював, що робить, та, на жаль, не усвідомила того Велика Україна. Бо якби сталося так, як він задумав, то нині б ми мали єдину національну Церкву — формально залежну від Риму і фактично незалежну від Москви.

— Але протестантизм звільнив би нас від римської й московської залежності водночас, і тоді наше священництво було б захищене і від полонізації, і від москвофільства... Та що говорити: епоха Реформації в Європі покликала до життя нечуваний рух розуму, нове мислення, нову мову для висловлення раніше не знаних ідей — європейське протестантство відкрило браму до нової, світської цивілізації. А ми...

— Дивно таке слухати від греко-католицького священника, сину мій. Напевне, вам краще було б стати кустошем якоїсь бібліотеки...

— Так, так, отче-декане! Я старався о подібну посаду, але мене не приймали поляки, оскільки я всюди, де лише міг, декларував своє русинство, і довго теж не приймав мене святоюрський клір. Врешті я взяв для себе те, що далось в руки. Мусив узяти... І ступив на перший щабель традиційно-руської ієрархічної драбини: син священника перепхався через гімназію на богословіє, став зятем у священницькій родині, висвятився, а далі — отець-ієрей, отець-совітник, отець-декан, — і множаться в нас попівські сім'ї швидше, ніж число парохій... А в розвинутих суспільствах здібні люди захоплюють ієрархію урядничу, військову, банківську, купецьку, мистецьку, наукову, політичну! У русинів же, як кажуть поляки, *tylko ropi i chlopi*...¹

— Ой, Іване, Іване... — перейшов на фамільярний тон отець Кирило: — Але ти в чомусь маєш рацію... Десь-то народи пишаються Гердером, Шафариком, Ганкою, Караджичем, а в нас усе — попове... Та якщо не маємо для просвітницької діяльності іншого стану, лише клір, то використовуємо те, що в нас є. Маркіян не скаржився, що став священником, а ти, його найближчий приятель...

— Ми не знаємо, ким став би Маркіян, якби жив. Та запевняю вас: не сидів би він довіку в Новосілках... Я вам признаюся, отче-декане, мушу це зробити, бо майбутня моя доля — то й доля вашої дитини... Я послав директорові департаменту духовних справ Росії прохання прийняти мене на посаду професора слов'янської кафедри в Київському або Харківському університеті. Й подав для засвідчення своїх наукових можливостей коментар до піснетвору про похід Ігоря на половців...

¹ Тільки попи й мужики (пол.).

— Ого! Дай-то Боже... Але ж ти там змоскалишся!

— Тут москаляться, а там, у московському середовищі, виростають Срезневський, Максимович, Костомаров, зрештою — Шевченко!

— Та я не перечу, ні... Ти маєш великий талант!

— Талант, якщо він є, не моя заслуга. Але розвивати його, керувати ним, спрямовувати на добро — мій обов'язок.

Після престольної відправи обідали в плебанії — без званих гостей. Ощасливлений родинним затишком отець-декан не шкодував собі вина, він хмелів і з любов'ю поглядав на свою єдину доню, переводив вряди-годи сповнений поваги погляд на зятя й крадькома втирав щиколотком вказівного пальця сльозу розчулення, коли в його поле зору входила найщасливіша в світі бабуса з внучком на колінах.

Амалія, як завжди, була мовчазна: покірність всевладно панувала над нею, вона рівносильно підкорялася почуттю материнського щастя, буденним клопотам, тривогам перед бідністю й рожевим мріям на достаток — усе це разом становило опору її існування, й ніщо не могло збити Амалію з путівця самопосвяти для сім'ї: вона однаково готова була до найгіршого і до найкращого, жодна біда не порушила б врівноваженості, й велике щастя не вивело б її теж із звичного стану жертвовності; поза сім'єю вона не знала світу — сім'я була для неї кров'ю, диханням, сльозою, усмішкою, — тож коли батько після довгих вагань, все позираючи то на дочку, то на зятя, сказав урешті з гордістю: «А нашому Іванові світитиметься професорська кар'єра, і де б ви гадали — в самому Києві, що скажеш на це, доню?», Амалія підвела на Йвана сповнені найглибшої поваги очі й тихо мовила:

— Я буду завжди там, де він.

Боляче тьохнуло в грудях Вагилевича від цих слів, якраз у тому куточку серця тьохнуло, де заховалась, мов личинка шовкопряда в коконі, пам'ять про жінку, яку називав Юлією, а хто вона, де вона, котра вона — не відав, знав тільки, що то справжнє кохання заснувалося плетивом найтонших шовкових волокон, і чув, як дозріває, стукотить, прогризається з кокона метелик, й боявся того менту, коли нарешті вилетить, і він упізнає, хто ж то приходив до нього в ті шалені ночі, — і що тоді трапиться з Амалією, з Орестиком, які того метелика і не побачать, бо не їхній він, а в серці навіки на місці кокона залишиться порожнеча, якої Амалія своєю покірною відданістю й потрібною Іванові любов'ю ніколи заповнити не зможе.

Вагилевич затулив долонями обличчя і так сидів за столом, прислухаючись до невпинного стукоту метелика в

коконі, а перед очима постала палка коханка Юлія з обличчям Анелі, й рівночасно крізь пальці побачив він тихі очі Амалії — як найдошкульніший докір за невільний гріх.

Втім до їдальні увірвалася сільська жінка з побілілими від страху очима, вона кричала:

— Панотче, панотченьку, там, там... — показувала на вікно рукою, — привезли вбитих, багато вбитих!

...Депешу з Кракова про дату повстання в Галичині було перехоплено в Бродах, презеса Союзу польського народу Сераковського заарештовано; Теофіл Висьньовський, відпоручик Едварда Дембовського, наказав воєводським та повітовим керівникам Союзу розпочати рокош в маєтку Генріха Мангольда на Самбірщині.

Почувши тривожне бамкання дзвонів, Сухоровський з балагулами поквапилися до волосної мандаторії; не був то звичайний святковий дзвін: з усіх кінців Великої Горожанни і з сіл сусідніх збігалися до майдану люди з вилами, косами й сокирами — видно було, що на цей сигнал чекали тут давно.

Ребелія розпочалася так, як і уявляв собі молодий утопіст Дембовський: селяни потенційно готові до виступу, агітувати їх не потрібно — тільки сповістити, бо вже несила їм терпіти панщину й голод; на перший поклик сільських офіціалістів самі вийдуть воювати за незалежну Польщу, й станеться це одночасно по всіх воєводствах, повітах і волостях, — та жменька австрійського війська, що дислокується в Галичині, не зможе встояти перед посполитим рушенням, а може статися й таке, що якісь частини перейдуть на бік повсталих.

Так думав Дембовський, і так воно, на перший погляд, і сталося: по всій Галіції, від Кракова до Львова, в один день обступили мужики мандаторії й домініальні будинки, — не знав керівник повстання лише одного: не проти цісаря, а за нього — найяснішого батька — повстануть руські й польські селяни, давно зневірені в справедливості ідеї польського рісорджименто¹.

І ось на Стрітєння у Великій Горожанні звідусіль збігаються мужики з домашнім знаряддям праці в руках; перед будинком мандаторії стоїть трибуна, пан Мангольд у такому, як завше, різнокольоровому вбранні виходить з канцелярії, запрошує до себе сільських війтів, наказує їм прислати до Великої Горожанни фіри з оброком на три дні; війти розходяться, а горожанський — Мартин Кухар — щодуху чимчикує до Дроговижа, щоб дати знати військовій команді про бунт;

¹ Рісорджименто — відродження.

Мангольд виходить на трибуну й розповідає людям притчу про три зерна пшениці й жменю вівса; він свою розповідь тут же унаочнює — кладе на долоню кілька пшеничних зерен, тоді виймає з кишені сурдута вівсяні остюки й змішує все докупі.

— Де ж тепер ті зерна пшениці, знайдіть їх! — вигукує пан Мангольд і розсіває суміш по землі. — Нема, пропали?.. Отак буде і з німаками, коли накриємо їх, як цей овес пшеницю! — сміється сполонізований німець, палкіший за будь-якого поляка патріот.

Натовп оживає, шемрає, колихається, й відчуває Мангольд: ще хвилина — й люд рушить валом туди, куди звелють іти, рине перший повстанський загін на Самбір, по дорозі незліченно помножиться, подібне станеться в Стрию, Жидачеві, Комарно — по всіх містечках і селах, й нарешті всенародне ополчення рушить на Львів...

Та виходить з юрби перед трибуну височенний гевал, і Мангольд впізнає в ньому того самого короля балагулів, що гостював колись у нього, горілку пив й, можливо, став би колись його вірним приятелем, якби в Ожидові не трапилась притчина, — й навіки зненавидів горожанський дідич нахабного пройдисвіта, постановивши, як лише буде нагода, помститись йому за того штовхана, від якого прошнурував паркетом через весь візитовий зал й на сміх знакомитій публіці гепнувся головою об стіну; й ось стоїть він перед трибуною, глузливо посміхаючись; Мангольд намагає в кишені сурдута пістоля, проте вичікує: розпочинати повстання з убивства негоже, лихий то знак, революція спочатку мусить умитися сльозами радості, а вже потім кров'ю; Сухоровський піднімає вгору руку і, звертаючись до людей, запитує:

— А з того вівса виросте колись пшениця?

Мангольд на мить розгублюється, та відразу опановує себе й розпочинає промову; він говорить про знесення панщини, про дешеву сіль, про відміну монополії на тютюн — кожен селянин матиме право вирощувати в своєму городі найпахучішу мушкательку, а чопового податку від горілки зовсім не буде, від воза солі лише сто топок — он яке життя всім вам після перемоги повстання!

Серед натовпу вибухає регіт, чуються вигуки: «Покажи, пане, свій нотес, до якого ти записуєш хлопів, що не вийшли на панщину! Та що це за чудасія, що Мангольд такий щедрий став?»

Сухоровський знову піднімає руку й перекрикує юрбу:

— Скажіть панові, що ви отримали за пролиту кров у Костюшка й Дверницького, запитайте його теж, де ваші

батьки й брати, які двічі ходили воювати за вільну Польщу, а він, як бачите, вернувся цілий і неушкоджений, бо ж навіть не збирався віддавати своє життя за niepodległość! Він і далі панує над вами, та йому ще захотілося віденського престолу! Тож не ти, сорокопуде, — повернувся Сухоровський до Мангольда, — знесеш панщину, ти будеш за неї триматися, як воша кожуха, ми самі її скасуємо й тебе повісимо на сухій вербі!

Народ зрушується з місця, моцується, намирає на трибуну, з мандаторії вибігає на допомогу Мангольдові двірська служба й обступає його довкола; натовп притискає Сухоровського до трибуни, Міхал хапає Мангольда за вилоги сурдута, народ кричить: «Не хочемо Польщі, нам добре під цісарем, але цісар не знає, що ти з нами виправляєш, кальвіне!» Мангольд відштовхує Міхала, вихоплює пістоля й цілиться в нього, рука тремтить, лунає постріл, куля прошиває натовп, якийсь мужик, схопившись за живіт, схиляється над землею; народ скаженіє, зблискують сокири, й горожанський дідич з розкритою головою падає навznak; селяни рубають сокирами й заколюють вилами двірських слуг і офіціалістів; з Дроговижа наступає військова команда, зі Щирця мчить екіпаж з поліцією; натовп тане, розбігається; поліцейський начальник із скляним оком волає: «Бийте, хлопи, ребелізантів, за кожного вбитого плачу по десять ринських!»; ніхто не знає, хто вбивав, проте десятки рук тягнуться до директора поліції й вихоплюють з його рук срібні монети; військові з дроговизької застави скидають трупи на сани й відвозять до комендатури для розпізнавання; Сухоровський з балагулами притьмом сідають у брички й зникають на львівському тракті; мандаторія горить...

І стоять у Дроговижі над убитими отець-декан Пekarський та ієрей Вагилевич, старенький священик беззвучно молиться, а Йванову душу визолує пекучий туск і не залишає в ній найменшого сліду від марень і мрій, які супроводжували його в дорозі з Нестанич до Дроговижа, і не поїде він ні до Стрия, ні до Галича, ані до Снятина на пошуки матеріалів для нових праць, він мусить чимскоріш вертатися додому й оберігати свою сім'ю, бо нікому більше, і нічого дорожчого за неї цієї миті в нього немає, — а попереду ж море горя й сліз, і чи то така воля Божа, чи такий закон людського суспільства, що свобода, поки запанує, мусить спершу скупатися в крові?..

— Боже, який жорстокий мій народ... — шепоче Вагилевич, тупо дивлячись на змасакровані тіла.

Небезпека, що нависла над світом, різко відчужила Вагилевича від моторошних реалій: він чув і плачі й голосіння, сприймав тривожні чутки, які переходили з уст в уста, переповідалися і обуднювалися, наче те все, що відбувалося в миру, було давно передбачене й зо дня на день очікуване, кров ставала щораз то звичнішою — й діяло Івана таке відчуття, буцімто лихо діється десь там, у зовнішніх площинах людського життя, поза ним, і не сміє його діткнутися, бо на руках у нього, під його лише опікою живе істота, на якій зосередились усі Іванові помисли: маленький Орестик переважив на шальці батьківської любові і тривоги усі вартості нинішнього світу.

Чутки безнастанно долунювали до плебанії отця Пекарського й спершу вражали своєю неймовірністю, пригнічували страхом, та згодом сприймалися вже, як неминучість, якої нікому не дано обійти, й повідомлення про те, що в Меденичах, Дублянах, Підбужжі, Поморянах і ще десь — а де, хто міг те достеменно знати? — згоріли двори, убито дідича, вирізано панські сім'ї, більш не діяли Івана жалем за людьми, а тільки викликали здавлену й до безміри зболену тривогу за синопка, втрата якого дорівнювала б світовому катаклізму... А Орестикові, звісно, було зовсім байдуже до того, що діється довкола, він тільки довго не міг зрозуміти, чому понурий татко, який досі хіба що зрідка погладжував його по голівці, — й це були всі батькові пестощі, — не випускає тепер його з рук, пригортає, цілує; батьківська ласка ставала для малого звичною необхідністю, немов повітря, й дужчала вона разом з тим, як накочувалися хвилі нових, дедалі тривожніших звісток.

Отець-декан Пекарський не дозволив дочці й зятеві вертатися в Нестаничі — дорога далека, і не вгадаєш, яке село слід обминути, а може, виминаючи, якраз потрапиш у пастку на битому шляху — чей мовлять повсюдно про балагулів, які гасують на своїх бричках від села до села, галайкають, людей підбурюють і разом з мужиками нападають на панські маєтки, живих не залишають, і править бандою впитий кров'ю височенний гевал — стоїть він у весь зріст на сидінні, роздирає вудилами кінські морди і з диким криком вривається в село, а тоді зчиняється содом: мужва з сокирами біжить до двору і мстить за панщину; Вагилевич здогадується, хто той ватажок балагулів, йому стає ще страшніше, й він міцно пригортає до себе дитину; у Львові тихо, — заспокоює родину отець-декан, він їздить до Миколаєва напошту й отримує

Мангольд відштовхує Міхала, вихоплює пістоля й цілиться в нього, рука тремтить...

газети, — поки що тихо, лише з усіх усюд збігається до міста панство й ховається в найубогіших закамарках, а за Сяном мазури вирізують своїх панів; дні минають у тривогах, хоч у Дроговижі, захищеному військовою залогою, спокійно; але чому військо не розправляється з бандою, а може, в такий спосіб влада бореться з польським рокошем?

Амалія тримається мужньо, вона не має права втрачати рівновагу, коли чоловіка розчавила тривога, а втім, вона впевнена, що Орестик має надійний захист, і кривди йому ніякої не станеться, поки живий Іван; надходить весна, тривожні чутки пригасають, світ стихає, і читає з газети отець Пекарський повідомлення, яке заспокоює його сім'ю: у Кракові повстанці розгромлені, проводир рокошу Едвард Дембовський убитий, вільне місто прилучено до цісарської корони, у Львові повішено Теофіла Висьньовського, Сераковський засуджений на десять літ каторги й висланий до Тиролю в тюрму Куфштейн; а що з Анелею? — на мить спалахує у Вагилевича тривога і тут же потахає; Іван, зрештою, відчуває полегшу, й маленький Орестик, звиклий до надмірної батькової ласки, дивується, що татко все менше з ним забавляється, й водно проситься до нього на руки; Іван обцілює синочка й відсилає до мами; від перенапруження Вагилевич западає в депресію — спокій, який щораз то більше врівноважує його родину, для нього самого перемінюється на нову тривогу, адже так не буває, щоб ні з того ні з сього пролилася кров і марно пропала, — адже нічого завірюха не змінила, панщина не знесена; але ж бо ні, не марно, у такий страшний спосіб відбулося перше пробудження народу — не на службі в збунтованого сусіда, а в себе дома, на своїй землі і за свою землю; це пробудження страшне й темне, але ж народ більше не спить і, можливо, незабаром виступить за свою волю в інший спосіб, й збунтована чернь стане військом; Вагилевич на подив собі самому відчуває, що страх, який завжди супроводжував його крізь життя й заганяв у слимакову шкаралушу безпеки, нині наче відступає, полишає його, й Іван, видобуваючись з тенет депресії, жадає нових потрясінь, які перемінять світ. Адже вони неминучі: готовність до них вигартовувалася ще в тридцятому році — тодішнє польське повстання розбудило руську інтелігенцію, бо хіба народилася б Маркіянова ідея, якби русини не пролили своєї крові в корпусі Дверницького, тож куди може нині подітися енергія тієї ідеї — мусить вона перемінитися на чин, на світі ніщо не пропадає.

Й збудилася в душі Вагилевича тиха вдячність долі за те, що звела його з польським рісорджименто, якого він не

сприйняв і втік від нього, проте завдяки тому ж цинікові Юзефові Борковському, а ще більше Владиславові Сераковському, старому конспіраторові, він пізнав, що таке революційна жага; а чи Шашкевич підняв би так високо прапор руської ідеї, якби не Гощинський; і що ж то за така закономірність, що наука поляків повернулася нині супроти них самих? Та мине час, і дві протестантські сили однаково визріють в імперському лоні і на розвалинах тюрми стануть поруч — дай Боже, щоб у злагоді...

Й прийшла до Вагилевича несподівана радість: отець Пекарський, який щочетверга їздив до Миколаєва за поштою, одного разу повернувся не сам. Ще не встиг фірман спинити коней, як з брички виплигнув молодий пан з довгим, до плечей білявим волоссям, в картатій куртці, яка виключно дисонувала з темним одягом отця-декана, підкреслюючи світську приналежність гостя; тимчасом Вагилевич, зодягнутий у реверенду, вийшов назустріч тестеві — напевне ж привіз свіжі газети, і в подиві звів угору руки, ніби хотів скоротити летом віддаль між собою й гостем; у два сягністі кроки зупинився біля повоза й з радісним вигуком: «Николаю, Николаю, а бодай тя дундер свиснув, звідкіля ти взявся?» закрутив у обіймах приятеля, немов збирався тут же, на подвір'ї, затанцювати з ним аркана.

На галас вийшли з плебанії стара їмость з дочкою, й отець-декан почав їм пояснювати, що за цабе привіз з собою, — гляньте, як втішився Іван, я ще ніколи таким його не видів!

— Забравши з пошти газети, я помінив собі повернути на «добридень» до отця Леонтія, давно не бачились, може, якісь свіжі новини розповість, — і застаю в його домі цього панича, зовсім не впізнав, бо запам'ятав його ще хлопчиськом, а він питає мене: чи то правда, що Вагилевич став вашим зятем? То я довго не думав: ану, збирайся чимшвидше, то й зустрінешся з ним самим у Дроговижі!

Гість тим часом підходив до пань, з віддалі поклонився й представився, схиливши голову:

— Николай Устиянович.

Отець-декан, до безміри вдоволений, що зробив зятеві таку приємну несподіванку, бо ж давно в цьому домі ніхто не чув ні гомону, ні сміху, розвів руки й заганяв до хати, мов гусей, родину й гостя: заходьте, приготуй щось, паніматко, а ви, хлопці, заходьте поки що до моєї буждигарні, там наговоритесь; але як ти тут опинився, Николаю? — все ще не міг вийти з дива Вагилевич, я ж тебе не бачив, відколи в семінарії Іродові послушники зробили ревізію,

знайшли у твоїй шафі «Пілігрима», й ти мусив зникнути зі Львова, то вже небезмай вісім літ минуло відтоді; за таку книжку варто потерпіти, тому я й скопіював її, — відказав Устиянович, — але ти повіж мені, що́ в нашому цісарстві не є кралою, коли й за великого Міцкевича готові тебе до цюпи загнати; де ж ти нині кінці з кінцями зводиш?; поки що служу писарчуком у магістраті, в департаменті вуйка Костянтина, в нього й мешкаю; ще не висвячуєшся?; хто мене висвятить, коли слідство встановило, що копію «Пілігрима» зробив я сам; а ти не квапся, ще встигнеш набутися серед попівських гараздів, — Іван скрадливо оглянувся, чи не почув цих слів отець-декан, але той уже зайшов з їмостю до плебанії, тільки Амалія ще стояла на порозі, втішена візитом несподіваного гостя, — може, при цій нагоді і Іван вилабудається із зтяжного туску, бо й мови людської який уже час від нього не чути.

Приятелі сиділи поруч на канапі в маленькому покоїку, де отець-декан раз на день крадькома, аби їмость не бачила, викурював люльку, й запитав Іван, щоб продовжити розмову:

— То розкажуй далі, колего, — як живеш?

— Ха, — посміхнувся Устиянович. — Як мовлять у Миколаєві: було б добре жити на світі, якби хлоп не знав, що́ то — ґрунт, жид — що́ фунт, а поляк — що́ бунт.

— Свята правда, — погодився Іван. — А чи доводилося тобі бачити...

— Доводилось...

— І як ти все те пояснюєш: що означає це жахливе кровопролиття, яких наслідків слід чекати після нього?

— Думаю, це тільки початок: у світі запахло не хлопським чи то новим шляхетським бунтом, а великою європейською революцією.

— А ти знаєш, я її чекаю... Тобі дивно таке чути від книжкового хробака?

— Тепер усі так думають. Галицька різня розбудила у зневолених народів почуття національної окремішності. І в нашому — теж, хоч він поки що шукає захисту від поляків у тієї ж Австрії.

— О, ми ще довго будемо мирно квакати в затхлому австрійському болоті!

— Нічого не вдієш. Для того щоб наш рух став національним, він мусить перейти через горно австрофільства.

— І ми далі в унісон співатимемо: «Мир вам, браття, всі приносим, мир — то наших отців знак...» Тьфу!

— Згадав Гушалевича? А ти знаєш, та маска, яку він ніби зняв з Маркіяна і приспособив до своєї фізіономії, — ми це з

тобою помітили ще в семінарії, — приросла до нього навечно, і він уже й не сумнівається, що став духовним спадкоємцем Шашкевича. Тільки й того, що не конфліктує із святоюрцями, навіть якусь там посаду запосяг у капітулі... Ти ще не бачив його на проповіді! То варто подивитися: судомно, ніби змерз, притискає долоні до підгорля — достоту як це робив Маркіян, коли хвилювався, а промовляє з амвону здебільшого віршами: «Під його крильми знов жити зачнемо во рідній вірі, як давно бувало; о Фердинанде любой доброї волі, з Австрії вітер нам приязний віє»...

— Який галіматьяс!.. Він австрофіл?

— Лакуза він... Проте володіє феноменальною орієнтацією — задурно й не чхне! Десь зачув, що наш губернатор Франц Стадіон, готуючись до міністерської посади й шукаючи собі заміни, прикинув оком на графа Голуховського, — той добродій, з відомих причин, виїжджає у свої маєтки на Сокальщину лише у вишиванці й розмовляє виключно по-русинськи; отже, Гушалевич пронюхав письмо носом й почав запрошувати вряди-годи пана Агенора до «Монополя» на вареники. Та досить про нього... Ми заговорили про австрофільство, а я собі думаю, якою дорогою нам піти, бо їх аж три. Якова тягне до москвофілів, хоч він це заперечує, проте у «Вінку» таки вмістив панегірик свого брата Івана, присвячений візитові російського царя до Відня. До речі, Яків недавно зайняв парафію у Хмелеві біля Чорткова... Ти ж обрав собі польську орієнтацію. А я...

— Австрофільську, — спонурився Вагилевич. — І разом з Гушалевичем співатимеш оди Фердинандові, бо теж маєш нахил до поезії... А я не полонофіл, Николаю, точніше — перестав ним бути: поляки й досі не можуть зрозуміти, що з гаслом відбудови Речі Посполитої в дорозборових кордонах нас до спільної боротьби не залучать, а отже, й незалежності не здобудуть... Від поляків, звісно, треба відмежовуватися, проте в науці, культурі співпрацювати з ними мусимо, чей живемо пліч-о-пліч. А москвофільство відкидаю категорично. Щоб його прийняти, треба остаточно зрадити українську ідею, адже Росія не визнає українства взагалі, такої політичної категорії вона знати не хоче й прирікає нас на цілковите злиття з темною кацапією.

— Отже, ти сам логічно доходиш висновку, що Австрія — єдина сила, на яку можемо нині спертися?

— Не зовсім... Адже з Шевченком і нашим Маркіяном проклався четвертий шлях — українофільський, який щораз то ширшає: Максимович, Срезневський... Ти лише подумай: москаль Срезневський видав «Запорожскую старину» з ко-

зацькими думами й піснями, Максимович став ректором Київського університету, Каразін заснував Харківський університет — яка ж то сила народилася, і якби її підспорили галичани...

— Срезневський недавно знову приїжджав до Львова...

— Та ти що!.. Боже, як я утванився у те попівство, світу не бачу. Не висвячуйся, Николаю, не роби цього, з тенет кліру вирватися майже неможливо, і чи не доста Богові церковної хвали, чи не пора вже прославляти його світськими ділами, адже він витає на всій землі, а не тільки в храмах... А ти зустрічався зі Срезневським?

— Так, у Ставропігійському інституті... Ти маєш рацію — цей росіянин і мене вельми здивував. Зав'язався спір меж ним і Зубрицьким — і який парадокс: галичанин Зубрицький твердить, що українська мова — діалект російської, а москаль Срезневський відповідає на те приблизно так: якщо на терені нинішньої України панувала колись прामова, то вона була праукраїнською, про що свідчать санскритські лексеми — світ, сік, тато, кара, мара, пан та інші, і якби Київ не зруйнували монголи, то офіційною мовою нинішньої держави була б не суміш староболгарської та угро-фінських мов, а слов'яноукраїнська, і Пушкін писав би свої поезії по-українськи. Отак!

Вагилевич закрив обличчя долонями, похитав головою, ніби якась втіха або розпач дійняли його, потім опустив руки на коліна й підвів на приятеля очі, з яких світилася з тривогою змішана надія.

— О, якби мені вдалося зробити те, що я задумав! — вигукнув. — Мої руни напевне б там заговорили, ще ж Шафарик писав колись мені, що вбачає в них елементи кириличного алфавіту... Але тільки там, там! Я ще нині не хочу признаватися, щоб не вректи, але колись скажу тобі... — Іван дивився на товариша й не розумів, чому він не реагує на його слова, чому опустив очі, ніби щось приховує від нього.

Втім їмость запросила друзів на обід. Після обіду Іван з Миколою проходжувалися понад Зуброю, на левадах білили вже стокротки й жовтіли китички кульбаби, а небо молодилося на дощ.

Розмова чомусь не клеїлась, й відчував Вагилевич, що Микола знає таке, про що не сміє йому сказати. Здогадувався, відкидав від себе тривожну думку, а все ж запитав:

— Срезневський приїжджав до Львова з Києва?

— Ні, з Петербурга, — відказав Устиянович. Зітхнувши, він поклав руку на плече Іванові й заговорив, не дивлячись йому у вічі:

— Не знаю, як тобі про це й мовити. Я навіть хотів написати листа, та не знав, куди посилати... Але від правди нікуди не дінешся: міністр освіти Уваров відмовив на твоє прохання... Так сказав Срезневський.

Вагилевич поник, його обличчя посіріло, він запитав упалим голосом:

— Але чому?

— Погодін переконав міністра... Звичайно, за доносом Зубрицького: мовляв, Вагилевич зовсім зляшився, тому й не варто... Срезневський дуже шкодував.

Далі розмова тяжко в'язалася між приятелями, жодного важливого слова більше не впало між ними, Вагилевич замкнувся — став відсутній. Перед вечором бричка відвезла Устияновича до Миколаєва.

Вагилевич сидів у курильній кімнаті тестя до пізньої ночі, від вечері відмовився, й ніхто в домі не міг зрозуміти, що трапилось — невже приятелі розсварилися?

— Що з тобою, Іване? — прочинила Амалія двері до покоїка й відсахнулася, зустрівшись з тяжким, повним зажури поглядом чоловіка; вона пробігла в думці весь прожитий день — може, чимось провинилася перед ним; помітивши її збентеження, Вагилевич спробував злагіднитись, однак сум ніби навічно осів на денцях його зіниць; випереджуючи допитування дружини, сказав коротко:

— Завтра їдемо додому. Досить гостювати...

Нічний дощик прибав порох, бричка м'яко покотилася польовою доріжкою, а коли поза бродом через Дністер виїхали на тракт, Вагилевич підняв комір сурдута і вдавав, що дрімає, а в голові, немов джміль у бочці, дзумкотіла одна-єдина думка: чого врешті-решт вартує його багатолітня праця? Скільки досліджень написано, й лежать мертво його рукописи, а в них — демонологія слов'ян, граматики руської мови, розправа про монастирські скити в Галичині, хроніка Південної Руси, підручники для тривіальних шкіл¹, коментар до «Слова о полку» й багато ще чого; томи наукових праць дармують у шафі, й ніхто про них не знає, вони, власне кажучи, не мають ніякої вартості, бо німі, і що там говорити про прадавні руни, коли майбутній дослідник, якщо такий знайдеться, шукатиме вже ключа до Вагилевичевих праць; а може, ніхто й не здогадається шукати, бо ті дослідження потрібні людям нині, а в майбутньому... в майбутньому, можливо, й того народу, для якого вони написані, щоб збе-

¹ Тривіальні — школи із трьома базовими предметами (писання, читання, рахунки).

регти його при житті, на світі не буде; нова цивілізація вже й сьогодні так мало має руських ознак, а колись вони й зовсім зникнуть через нашу нинішню німоту; ти говорив, Николаю, про три дороги, а я вибрав четверту, яка повела мене в глибину історії, я хотів у минулому воскресити свою націю, а вона в моїй сучасності гине. Мені відмовили... Чому?

— Чому мені відмовили? — проказав уголос, й Амалія сполохалася, що Іван марить.

— В чому тобі відмовили, Івасю? Хто?

Вагилевич висунув з коміра голову й нерозуміюче глянув на дружину: як вона може цього не знати, йому ж відмовили в посаді професора Київського університету!

— Ти не сказав нам цього... Але ж, Івасю, хіба на Київському університеті світ клином зійшовся? Ти ж, слава Богу, маєш працю.

— Не буду більше попом... Чуєш, не буду! Дітей хрестити, молодих вінчати, мерців ховати, треби справляти — я не для цього створений, невже ти не розумієш?

— Але чому ти зазирнув аж так далеко, є ж у Львові університет. Колись в ньому були Руські студії, чому ти думаєш, що вони ніколи не відновляться? А може, сам відновиш?

— Ти добра, Амаліє... Але й тобі не під силу випроводити мене з блуду. Я побіг за дуриптахом і заблудився... Є такий пташок, що має звичай сідати перед людиною. Й біжить чоловік за ним, а пташок нібито слабкий, не може летіти, чоловік туй-туй має його зловити, а дуриптах пурхне, знову підлетить на кілька кроків і сяде. І так веде він людину чимраз далі, аж поки вона не зіб'ється з дороги...

— А може, якраз той птах показує тобі вірну дорогу? Чому ти думаєш, що перед тобою має стелитися рівний шлях, немов цей тракт, по якому їдемо?

— Ти добра, Амаліє, — повторив Вагилевич, всунув голову в комір сурдута й, ніби заспокоївшись розрадою дружини, міцно заснув.

РОЗДІЛ ДВНАДЦЯТИЙ

Послання до Ізмаїла Срезневського більше року лежало на бюрку в кабінеті отця-ієрея Вагилевича, немов засторога перед ризикованим рішенням і водночас як спонука до рішучого кроку: тяжко було зважитися розірвати назавжди свої стосунки з українським середовищем і всеціло пристати до чужого.

Але чому — *розірвати* і чому — *назавше*, — намагався Вагилевич знайти оправдання для задуманого вчинку, — чей

же наука не є набутком і власністю однієї особи, гурту чи нації, — наука належить світовій цивілізації, де б вона не народилася, виросла й розрослася: і все ж багато часу минуло від зустрічі з Миколою Устияновичем у Дроговижі — серед попівських буднів і вічного невдоволення священнослужінням, — а послання лежало на бюрку невідправлене, і як тільки Іван зважувався сягнути по нього рукою, вмить поставав перед ним Август Бельовський, який нетерпляче чекав на Іванову згоду стати до праці в бібліотеці Оссолінеум, і тоді в його вуха вдарили, як на сполох, Маркіянові слова: «Якщо у твоєму серці не залишиться нічого від Руси, то ім'я твоє розвіє вітер по степах, надія сплине, мов піна на водах, і сліди днів твоїх пропадуть у мертвій пустелі», й відлунювалась Маркіянова річ словами Івана: «Мойсей викресав з каменя воду, а саксаул смочче вологу з сухих пісків...»

Не відсилав Вагилевич послання Срезневському, все сподівався, що той перший озоветься з утішною для нього звісткою, хоч усвідомлював, що марно; а втім, заспокоював себе, саксаул уміє насичуватися й кременем і стає важчим від води, і ніколи не вмирає, і за жодних обставин не переміниться ні в ясеня, ні в дуба, не те щоб у осики; саксаул завжди залишається самим собою, й тому не страшно пересаджувати його у ґрунт, напоєний чужими соками.

Та все ж тяжко було зважитися відіслати послання й до решти вбити останню крихту надії на визнання його праць родимим українським світом, а записаний нервовим почерком папір волав незглибимою кривою:

«У душі моїй стільки гіркоти, що серце умліває і груди болять: чому я на землі своїх предків став чужою, обдертою, осміяною людиною — чи за те, що вигодував у душі думку, що єсьм соколом і, як сокіл, звівши гордо очі, читав наше минуле й сучасне? Чому я став чужоземцем на власній землі? Та коли так, і для вас, для Максимовича й Каразіна важать більше плюгаві доноси Зубрицького, ніж мої писання, і ви не захотіли мене обстояти, то я мушу шукати захисту в чужинців, і забудьте, що живе на світі якийсь там Вагилевич...»

А з думки не сходив Бельовський, який своїм листом кликав Івана до співпраці, — чому чужі кличуть, а свої не приймають, чому чужі знають мені ціну, а свої недобачають — чи це заздрість, самоїдство, або ж я зашвидко народився, і моя праця на рідному полі нікому ще не потрібна? То хай виростає саксаул на пустельному ґрунті, то його місце, він навіть з каменя уміє добувати собі воду; і говорить до мене в листі Бельовський: ти ж, як мало хто, знаєш історію свого народу, чому не візьмеш за приклад Юрія Немирича, який

готовий був стати канцлером Великого Руського Князівства у союзі з Річчю Посполитою?

Було таке, вірніше — могло статися, і хто знає, як виглядала б нині мапа Європи, якби... Полковник польського війська переходить на бік Хмельницького, а після смерті гетьмана разом з Виговським складає текст Гадяцької угоди, яка проголошує об'єднання з тією ж, уже ослабленою Польщею у федеративній державі, однак — щоб залишитися незалежним від Польщі й Московії одночасно, Юрій Немирич приймає лютеранство.

А може, протестантство — то єдиний порятунок для українців, остання — п'ята — дорога, якої Іван шукає, знайти не вміє, а вона поруч, мов сокира за лавою? А певне, лютеранство стало б бронею проти полонофільства, австрофільства, москвофільства, яка дозволяла б на співпрацю з будь-якою політичною силою й не зобов'язувала б сповідувати її віру?

Напевне, це той єдиновірний шлях, йдучи яким можна б виминути святоюрський сервілізм, польське запроданство й москвофільське дегенератство, а іншого немає, інший шлях — то бунт черні, яка колись знищила Немирича й Виговського і нині руйнує світ — не в ім'я аристократизму духу, а в ім'я крові заради крові.

Я готовий прийняти протестантство й працювати в польському середовищі для Руси. Тож для праці обираю нині назавжди польську мову, бо німецької, якою користується Яків, не розуміє руський люд, а язичіє Зубрицького, той староболгарсько-польсько-руський волапюк — блюзнірське знущання над мовою, й ніхто не кине в мене каменем за те, що для реалізації Маркіянової ідеї використовую чужинецькі засоби, — хай корені мого дерева висмоктують вологу з чужих пісків, якщо свій чорнозем прийняти мене не захотів.

Вагилевич врешті відправив посланця до Срезневського, таким чином порвавши зв'язки з підросійською Україною, й, не попередивши святоюрську консисторію, покинув парохію в Нестаничах, купив у Львові на бічній Зеленої двокімнатне помешкання й найнявся в Оссолінеум до Августа Бельовського на посаду редактора словника польської мови, підготованого лінгвістом Богумілом Лінде.

...18 березня 1848 року львівський люд вийшов на Ринок, нібито з вулиць, вуличок та міських закамарків годі було догледіти, щό трапилось на світі, — лише з ринкового плацу, немов з оглядового майданчика, можна було осягнути зором усю Європу з давно очікуваною революцією, яка мала покласти край абсолютизмові, панщині, а теж кривавій різні, що не припинялася в Галичині протягом двох років.

Тут то там спалахували по дворах і замках пожежі, власники маєтків і фортець втікали вже не до Львова, а до самої Варшави, й завершилась різня моторошною трагедією в Підгорецькому замку.

На саме Різдво правий флігель палацу зайнявся вогнем, і ніхто не поспішав на порятунок, а коли з кліті муру перестало куритися, сміливіші селяни з Ясенова подалися на звідини й принесли до села жахливу звістку: в обгорілому кармазиновому залі побачили прив'язаний до колони кінськими віжками зотлілий труп власниці замку пані Семінської, і пішов по селах та містечках поголос, який докотився й до Львова, що розправу в Підгірцях вчинила зловісна банда балагулів, адже багато хто бачив, як у передвечір'ї на сам Святий вечір мчалися вони, немов скажені, бродівською дорогою.

Й ніякого слідства не велося, взагалі ніхто нікого не карав за різанину в панських маєтках, ніби на таке бузувірство дала згоду найвища влада, — все може бути, чей найосвідомленіші всезнайки подейкували, що після кривавих акцій приїжджали до сіл поліцаї й винагороджували збуїв грошима; балагули гейбито гонорово відмовлялися від плати за кров, зате ретельно обчищували дідицькі скарбони й сейфи і кудись зникали — ніхто не знав, у яких лісах та нетрях вони переховуються; ходила чутка, що в гаварецьких западинах на Вороняках...

З самого ранку почав вливатися народ на Ринкову площу, натовп відтісняв до стін будинків вози з оселедцями, дичиною, сіллю, воском, дьогтем, живицею, гвоздиною, імбиром; купці, зрештою вчувши запах селітри, самі вмить позникали з Ринку; в юрбі скрадливо перемовлялися, що у Франції з'явився новий Наполеон, який вчинив переворот у державі й проголосив республіку, що італійці вигнали з півострова австріяків, а у Франкфурті схвалено конституцію; про Відень говорилось зовсім пошепки, однак боязка притишеність довго не тривала, і коли від університету, з Тринітарської площі, вимарширували академіки з вигуками «*Wiwat, niech żyje Polska!*»¹, юрбі додалося відваги, і вже хтось там голосно повідомляв, що цісар Фердинанд подається до демісії, канцлер Меттерніх, перебраний за жебрака, втік з Відня до Лондона, а всіх в'язнів з тюрм повипускали...

Академіки проголосили себе народовою легією й стали навпроти магістрату; з Ринку до решти позникали купецькі вози, тільки на одному, що вперся задником у тильну стіну ратуші, стояла схожа на туркеню молодиця й безнастанно,

¹ Віват, хай живе Польща! (Пол.)

ніби ніде нічого й не трапилось, викрикувала: «Родзинки, фіги, мускат — з самого Царгорода, панове!» Вона була запаморочливо вродлива, й біля її воза, забувши геть про революцію, товпилися пишновусі магістратські райці, цехові ремісники, міські гицлі в картатих маринарках і клірики в сутанах; туркенья співучим голосом закликала по-руськи: «Бери решту, бо забудеш, прийдеш д'хаті — битий будеш!»; крам швидко зникав, а до воза почав сходитися русинський плебс, і ось вліз у васаг квадратовий, набитий м'язами чоловік і загорлавив до натовпу:

— Я коваль Йосип з Круп'ярської, а це моя оркестра, — показував на пулькатого і зморщеного, мов змерзле яблучко, недоноска із скрипкою в руці. — Приставайте до нас, чуєте — ляхи вже галасують, створюймо і ми свою, руську гвардію!

Туркенья не звертала на коваля уваги, торгувала собі й далі, та раптом хтось заволав: «Балагули їдуть!» Народ на мить застиг, проте ніхто не кидався врозтіч — у гурті й батька бити не страшно, всі заглядали один одному почерез голови, а з Єзуїтської вулиці, минаючи будинок поліції, і ніби з її дозволу, вихоплювалася бричка за бричкою; на передній стояв у весь свій височенний зріст король балагулів у суконному сурдуті, підперезаному черкеським з газирями поясом, він розганяв юрбу нагайкою й, викресавши іскри з бруку, розвернувши бричку й зупинив її поруч з возом туркені, сам зіскочив з передка й кинувся до коваля, радісно вигукуючи:

— Я ж знав, Йосипе, що ти тут будеш, а де може нині обертатися русин, коли почалася революція?

— Не підступай до мене, Міхале! — відсахнувся коваль. — Ти весь у крові!

— А ти й далі залишився таким дурнем, як був! — зареготав Сухоровський і показав пужалном на академіків, що товпилися біля Чорної камениці. — А ті хіба не збираються, такої нині, пустити, з тебе кров? То йди до них, немов баран на заріз, ще й шию підстав!

Коваль хотів відповісти на Міхалові глузи крутою лайкою, та запищав ураз скрипаль, який стояв поруч з Йосипом на возі:

— Міхале, Міхале, — показував на балагулів, — ти вже привів нове войско?

— Не сміши людей, Ясю, це ще не військо, от як поїдеш зі мною, то побачиш, яке воно має бути!

— Але чого ви стовпилися біля мого воза? — взялася в боки туркенья; тонкостанна, мов очеретяна китиця, й легша за павину пір'їнку, вона штовхнула велетня в груди; він захопив широкою, як лопата, долонею її маленькі ручки й притягнув

до себе; туркеня увіп'ялася в нього баламутними чорними очима і так стояла, заворожена вродою балагули.

— Ти хто така? — прошепотів Сухоровський, нахилиючись до її уст, і враз вигукнув утішно: — Господи, та це ж моя Ганнуська! Люди добрі, моя Ганнуська воскресла! А ти вже все розпродала, іно сама зосталася? А скільки коштуєш?

— Всі гроші! — зухвало засміялася туркеня й прилипла до Міхалових грудей.

Сухоровський досягнув з кишені набитий монетами важкий капшук і втиснув її у жменю.

— О, тут і справді всі гроші! — вискнула туркеня й притьмом заховала капшук у пазуху, тоді Міхал підхопив її на руки й поніс до своєї брички.

— Не бери тих грошей, дівко, на них кров! — зарепетував Йосип.

— Гей, ти, ведмедю з телячим серцем! — злобно вишкірився на Йосипа Міхал. — То наша кров і наші гроші!

Він умостив туркеню на переднє сидіння, сів поруч з нею й розмахнувся пугою.

— Вйю, моя королево! — вигукнув, та враз спинив коней, уздрівши знайоме обличчя в натовпі. — Кого я бачу, та невже й ви тут — от цього я зовсім не сподівався, пане Вагилевич!

Іван випадково опинився в Ринку й, звісно, такої зустрічі не чекав. Нині він мав побачитися з професором історії Маусом, який пообіцяв прилаштувати Вагилевича на своїй кафедрі бібліотекарем, й подався вранці до університету. На вулиці Руській зупинив його роз'юшений натовп, що валив до ратуші, — Іван зрозумів: почалося, отже, не тільки нині, а вже ніколи не полагодить він такої важливої для нього справи, та все ж попрямував бічними вуличками до Тринітарської площі. Мауса не застав: професор розпустив академіків, дозволивши їм виконати патріотичний обов'язок, і сам пішов на Ринкову площу; вернутися з університету тією самою дорогою Іванові вже не вдалося — на той час натовп заповнив найвужчі вулички, й понесла юрба Вагилевича. З незалежної окремішньої людини став він раптом частинкою розлюченого звіра, який моцувався, штовхав, топтав і не випускав із своїх лап; юрба винесла Івана до тильного боку ратуші, де стояла на возі зухвала красуня й розпродувала свій крам, ніби нічого в місті не трапилося, і весь цей люд прийшов на Ринок тільки для того, щоб закупити в неї товар; Іван позаздрив туркені, яка зуміла навіть у такому содомі залишитися собою, — ним же крутила чужа сила, немов вир скіпкою на плесі, і врешті Вагилевич немов балаганну

виставу побачив: може, Міхал — старий театрал — наперед домовився з перекупкою зіграти на базарі комедію, бо ж на ярмарках не раз виступали й паяци?

Однак те, що відбувалося біля ратуші, на виставу зовсім не було схоже: туркеню забирав до своєї брички не балаганний актор, а відомий король балагулів і вбивця. Вагилевич не обізвався на оклик Сухоровського, тільки чіпко приглядався до нього, ніяк не вміючи поєднати образ цього вродливого чоловіка з машкарою убивці, який ріже безборонних людей і живцем спалює жінку, проте в мозок закрадалася думка, що таке поєднання зовсім можливе, коли на світі запановує війна. Адже саджали людей на палі, колесували, спалювали на вогнищах, вішали й розстрілювали убивці в регаліях полководців, царів та гетьманів, і так було завжди, як тільки люд заходився відвойовувати кожен для себе свою свободу; ну а ці академіки, яких вивів професор Маус на Ринок, — хіба ось зараз не почнуть убивати собі подібних в ім'я визвольної ідеї?

Вагилевич мовчав, а Сухоровський спиняв набутих на циганських базарах огирів, сполошених ревом, що знявся враз біля Чорної камениці; звідти гукали: «Балагули, балагули, бийте їх!»; Міхал добре втямлював небезпеку, та чомусь не рушав з місця — вагався чи збоївся, а втім, не відводив погляду від Вагилевича, ніби щось дуже важливе мав йому сказати; може, хоче переді мною виправдатись за свої вчинки, подумав Іван; врешті Міхал зіскочив з брички, підійшов до Вагилевича, вийняв із внутрішньої кишені сурдута оправлений у тверді палітурки зошит і подав йому.

— Візьміть, може, вам знадобиться в роботі, бо мені вже напевне ні... — Він помовчав, а потім заговорив здавленим голосом, ніби весь свій туск хотів вилити перед ученим паном у чорній мантиї і в циліндрі, й мова його звучала сповідально: — Я все ще думав, добродію, що колись розкрию цей зошит і спробую стати тим, ким задумав мене Господь... Та забрала мене до себе війна, мій пане, і для неї я вищіджу з себе всю кров до краплі. Бо заболіли, ой як заболіли на моїй спині басамани від київ Зайончковського, як вони нестерпно печуть! То скажу вам ще раз: мене можна розстріляти під цією стіною, можна повісити он на тому ратушевому балконі, але бити... Бити Сухоровського?!. А ти, Йосипе, — гукнув до коваля, — збирай руську гвардію, я скоро вернуся з підмогою!

Тим часом видряпався на бричку Ясьо Сакрамент зі своєю скрипкою, Міхал вдарив коней, повіз в'їхав у натовп, за ним рвонули вірні Міхалові збойники, і вгризлася балагульська

кавалькада в юрбу академічної легії, що рушила в наступ; коні топтали легіонерів, Сухоровський гаратав їх карбачем по головах, і з його горла виривалися хрипом одні й ті ж слова:

— Ще не пропала руська мама!

Туркень, вмиць ставши отаманшею, потрясала кулачками й реготала, показуючи на стратованих академіків:

— Ви ще дізнаєтесь, вагабунди, що таке *amen w racierze!*¹

Втім лемент пролунав над містом, хитнувся натовп до втечі, та втікати не було куди: на Ринок від Домініканського собору, Арсеналу й площі Фердинанда виїжджали гусари на конях, гармаші викочували поперед гусарів тупорилі гармати й стягали зі стволів чохлаи.

Кавалькада бричок проломлювалася крізь тлум на Шевську, Сухоровський, раз у раз оглядаючись, гукав до балагулів:

— На Клепарів! На Клепарів!

...За Гицлевою горою, поміж Янівським трактом і Мурованими мостами, здибилася стрімко вгору горбата Золота вулиця, якою львівські золотарі та сміттярі вивозили за межу міста нечистоти; вона звертала вбік крутосхилом, не маючи моці виповзти на хребет плато, що з обох боків обривалося урвищами та виярами й нагадувало гігантську рептилію, яка свій хвіст залишала в Єзуїтському городі, а головою зазірала на янівські сміттєзвалища; рептилія мала розпластаний тулуб, нібито на нього наступив ногою велетень й вичавив огидні нутроші, що розповзлися по землі й закам'яніли; на цьому найзанедбанішому передмісті не було жодної камениці, навіть одноповерхового будинку під дахом; плато звідусіль тісно оточували збиті з дощок та складені з саману, покриті іржавою бляхою хавіри, й слугували вони немов фортечним муром з проламаними в ньому проходами, крізь які можна було пробратись у глибину черева передмістя; на дні глибокої й просторої ями юрилося загублене поселення, закрите від Божого й людського ока високими тополями й розлогими каштанами; воно ніяк не контактувало з великим містом, хіба що нічними виправами злодіїв, грабіжників та пропитих примар, які при світлі газових ліхтарів порпалися у міських смітниках, а ще брудних повій, котрі марно виходили на нічні промисли і вдосвіта без заробленого гроша верталися до своїх халабуд; те поселення заповнювало яму по вінця, й стояли тут не лише халупи та бурдеї, а й приміщення для розваг, кнайпа і ротонда для зібрання — залишок від старовинної цитаделі; посередині ями кишів ярмарковий плац, на

¹ Амінь в «Отченаші» (пол.).

якому завше було людно, хоча ніхто нічого не купував, хіба що вимінював шило на мило; в цьому юрмищі існувала теж своя ієрархія та судочинство, — автономний квартал, який не мав жодних зобов'язань перед муніципалітетом Львова, називався Клепарів...

Кавалькада балагульських бричок тяжко пробиралася крізь натовп від Чорної камениці на вулицю Шевську, до якої вояки підкочували гармати, — треба було якнайшвидше зникнути з Ринку, а люд ніби заціпенів, не розступався, й висіло густе ревище над містом. Та враз стихло на Ринку, Міхал зупинив бричку й оглянувся: натовп заколихався і повалив раптом до Губернаторських валів — всяк протискався, щоб стати ближче до урядового будинку; Сухоровський запитав у перших стрічних, що за okazія зайшла, йому ніхто на це не відповів, а згодом прокотилося над майданом: «Губернатор волю оголосив, панщина знесена!»

Народ раз у раз повторював ці не чувані досі слова, немов хотів узвичаїтися до їх звучання й увірувати, що насправді панщини ніколи більше не буде, — але ж бо то хлопам дарується воля, чулося ремствування, а щό городянин матиме з цього, та за мить прокотилася понад Ринком нова хвиля радісного галасу, з якого вперто проколювалося таємниче й обнадійливе слово «Конституція, конституція!»; люди обіймалися й плакали, тільки Міхал люто скреготнув зубами й заволав, хоч його голосу ніхто не міг почути: «Злуда, злуда, не вірте, люди, в панські байки, який дідич добровільно віддасть хлопам землю, який аристократ захоче зрівнятися з посполитим, вам тицяють під ніс цукерку, дулю зсукують, а ви тішитесь, мов діти бубликами!»; Сухоровського, звісно, ніхто не слухав, він люто рвонув віжками, коні вискочили на спорожнілу Шевську, виводячи нею кавалькаду бричок на Гетьманські вали.

Дорога до Єзуїтського городу, куди спрямовував коней Міхал, щоб звідти допасти до вулиці Золотої й зникнути в клепарівських нетрях, вела попри будинок поліції; Сухоровський досі без страху проїжджав нею, знаючи, що поліція крізь пальці дивиться на його війну з польськими поміщиками, а ще й підспорює, та ось у цю мить, коли Франц Стадіон оголошував народові свободу, усвідомив, що влада в такий спосіб гасить бунт, а коли погасить, все залишиться, як було досі, бо тільки революція, а не подачки владців, може змінити життя на цій землі; Міхал зрозумів, що нині словом «свобода» узаконюється й навіки цісарською печаткою скріплюється неволя, і ні на яких судах вже не зможе довести посполитий, що його кривдять: йому тицьнуть

під ніс конституцію з параграфом про волю й відберуть тим право на будь-який протест; треба негайно піднімати народ, поки не згасла в ньому бунтарська гарячка; о, як наш люд швидко заспокоюється, коли йому кидають обіцянку, мов собаці кістку, а ще до того дозволять помахати прапорцем, за який досі саджали до криміналу!

Сухоровський захотів виминути будинок поліції, він навіть не міг збагнути, чому раптом збоявся, такого з ним ще не траплялося; намагався звернути на Городецьку, та коні не послухалися; Міхал відчував, як за ним пантрують з вікна поліцейського будинку, ніби в кожному стояв жандарм; зігнув голову, ще й туркеню пригорнув до себе, щоб заховати за нею своє обличчя; комір сурдута стиснув йому горло, немов петля; Міхал гнав коней, щоб швидше сховатися за поворотом, та втім, ніби магнітом притягнений, підвів голову й прикипів поглядом до знайомого мертвого ока, що з-поза шиби наставилося на нього, мов цівка пістоля; друге було примружене, та враз повіка живого ока підскочила, директор поліції вперся руками в раму вікна, мало не видавлюючи її з футрин, й Сухоровський зрозумів, що Захер-Мазох у цю мить впізнав у ньому вбивцю Зайончковського; постать директора поліції зникла, а тоді засюркотіли поліцейські свистки, і втямив Міхал, що досі шукав ворога не там, де слід.

Кавалькада промчала стрімголов, а коли допала до початку Золотої, Сухоровський наказав балагулам піти врозтіч — хай кожен рятується, як може, сам же пустив коней схилом урвища, і бричка зникла в клепарівських пропастях, куди поліцейська рука ніколи не сягала.

Зупинив коней на спорожнілому ярмарковому плацу, прив'язав віжки до стовбура каштана, передихнув, зняв кашкета й, витираючи піт з чола, спитав у туркені:

— Як тобі сподобалася наша їзда, Ганнусько?

Вона зіскочила з брички, обняла Міхала і увіп'ялася в його губи.

— Ти шалений, коханку мій! О, я ще не мала такого красеня... Але куди ми забрели, а вже вечоріє... Хіба в цих норах живуть люди?

— Це Клепарів, голубко, і цим усе сказано... Ніхто не зважиться нас тут шукати... А як ти там, Ясю, живий? — Міхал заглянув до васага.

Ясьо не відповів, він був щасливий, що опинився так близько біля Сухоровського, адже Міхал такий бравий, такий сильний і мужній, то чи треба більшого щастя для Яся, як бути поруч а ним? Він обдавав Міхала вдячним поглядом, і з його балухатих очей скочувалися сльози розчулення.

— Десь я тебе поселю, Ясю! А он бачиш — ротонда! Поки не холодно, живи собі в ній, грай, а як збіжиться на гульки клепарівський люмп, то щось і тобі перепаде. Ходімо шукати людей, Ганнусько.

— Я Фатьма, Міхале. Колись давно мою бабцю посіяли турки, як на Львів нападали... Але чому ти такий безпечний, тут страшно!

— Про все потім дізнаєшся... Боже, яка ти гарна! Та я тебе замучу вночі, тільки б допасти до якогось тапчана. А вони, щурі, вже поховалися. Ходім шукати Лянгуса, мав би ще жити... Я, Фатьмо, був їхнім отаманом у старі добрі часи.

— А тебе впізнають?

— Будь спокійна, впізнають!.. Фатьмо, — пригорнув її до себе, — ти хочеш мене?

— Хочу, Міхале. Я вмію бавитися, ніхто краще за мене тієї роботи не знає.

— Не хвались, то ще Єва в раю вміла.

— Ой, не кажи, любчику! А може, хочеш уже в цій ротонді?

Міхал підхопив Фатьму на руки й сказав до Яся:

— Почекай хвилю, потім зайдеш до свого льокалю.

— Тільки не закоцюбни, Ясю, — мовила Фатьма, обіймаючи Міхала за шию. — Бо я ту справу залатвлюю¹ ретельно й довго... Ох, мій любчику, як я зголодніла!

Вони вийшли з ротонди, коли зовсім стемніло. Спустошений любовщами Міхал думав про бранжу, яка вже заворушилася в дощаних халупах; він добре усвідомлював, що як не нині, то завтра Фатьма стане для компанії тягарем, а то й причиною роздору та непорозумінь; Господи, таж їхня любов закінчилася в ротонді, а далі — розбій і кров! Міхал нахилився до туркені й прошепотів: «Ти вільна, Фатьмо, тут брудно й насправді страшно»; вона стиснула його долоню й відказала: «Я завше вільна, але нині ще побуду з тобою». Тим часом продряглий Ясьо вмить забіг до ротонди, й за хвилину над клепарівською ямою залунала тужлива музика, й на її звук з нір почав виповзати чорний люд. Нікого не обходило, звідки взялася музика, а вона звучала все голосніше, з сумної ставала жвавою й закличною — і ось патлатий парубок вдарив босими ногами об землю й загалайкав:

— Корба крутить, лярва грає, баба пердить, дід гуляє!

Та раптом спинився й показав на запряжену бричку, що проступала крізь сутінок з ярмаркового плацу:

— Гей, бранжо, а що то за геци: чи не лапімухи² до нас завітали? А ти хто такий? — видивився на Міхала.

¹ Облаштовую (діал.).

² Таємні агенти, дослівно — ловимухи (пол.).

— Скажи мені спершу, хто ти, бо я шукаю Лянгуса.
— Він Лянгуса шукає! — реготнув патлатий. — Нема вже Лянгуса, але є Мангус! — тицьнув собі пальцем в груди.
— Ти тут старшуєш? То кляво... А я — Сухоровський.
— Чуєте, братва! Цей жлоб каже, що він Сухоровський! — заволав глузливо Мангус. — Ви бачили коли-небудь такого брехуна: я ж іще цванком був, коли на Клепарові отаманував Сухоровський. Ти скажи краще, де ті хробаки, що його з'їли!

Міхал однією рукою взяв Мангуса за пояс і підніс над головою.

— То скажи тепер, хто я? — Сухоровський крутив ним, мов лялькою, підкидав і спритно ловив. — Ну що, вагабундо, і тепер не впізнаєш?

— Сухоровський! — простогнав Мангус, допавши нарешті ногами до землі. — Присестобоже, Міхал... Живий Міхал!

— То розпочинайте гульки! — скомандував Сухоровський, загортаючи обірванців руками до ротонди. — А завтра дасться видіти... Грай, Ясю!

А Ясьо й не переставав витинати на скрипці вуличні штаєри: він несподівано втрапив у найвласливіше для нього середовище, начебто ніколи з Клепарова й не виходив і все життя грав у напіврозваленій ротонді... Дивне відчуття оволоділо Ясем: він ніколи не зазнавав від людей кривди — всі його жаліли й допомагали втримуватися при житті. Однак у «Пекелку» мусив він виконувати волю пані Малгосі, у кузні й слова не міг вимовити через той гриміт і вічну ковалеву спонуку до праці, ну, а Міхал просто-таки розчавлював Яся своєю силою і добротою; нині ж скрипаль ураз відчув себе незалежним і сповненим права саме на таке життя, яке щойно відкрилося перед ним, — ніби він несподівано потрапив до рідного села чи то містечка, де народився, а про це й забув, проте воно було споконвічне його, і він ніколи не бачив інших будівель, лише нужденні халупи, і не знав інших коридорів, тільки нори, крізь які треба добиратися від житла до житла, зігнувшись у дугу; і ніколи не заходив до інших покоїв, іно в просяклі тютюново-бражним смородом затарганені душні нічліжки; й ніколи не мав справи з цивілізованими людьми, лише з нечесаними брудними люмпакми з синіми мішками під очима, і ніде не танцювали на підлогах, тільки на піщаних долівках у ротондах з поламаною покрівлею; й відвічно знав Ясьо клепарівські штаєри, під які десятки ніг вибивають на піску танцювальні ритми, піднімаючи стовпами куряву в ротонді, — десятки пар віддаються рухові, закладеному у мелодію Ясевих пісеньок, народжених, певне, сто літ тому.

I miał Kleparów frajdy znów,
Ze śmichu aż mi boli brzuch!
A muzyczka ino-ano,
A bębenek bum-bum-bum.
A basiunio firo-fago,
A klawirowo plum-plum-plum!¹

Коли розвиднілося, клепарівська галайстра розповзлася по домівках заспокоєна — чей з'явився в них отаман, якого не мали довгі роки, — ті Лянгуся та Мангуся тільки цьмагу жльопати вміли, а ще набивати один одному ліхтарі під очима, і ніякої поважної виправи, і ніяких гельдасів²; о, Міхал виведе їх на світ Божий, бо ж уже розпорядився: збирайте зброю холодну й вогнепальну, не будете більше зграєю злодіїв, а вояками, які візьмуть у Львові власть, і я вам кажу: триматиметесь за неї, як донині трималися за патли своїх курвів!

Мангус знайшов для отамана й туркені найкращу хавіру й гукнув Міхалові, щоб ішли спочивати, та Сухоровський стояв незворушно над урвищем й дивився, як віддаляється улоговиною жінка в яскравому сарафані; вона зупинилася внизу, оглянулася, помахала рукою і зникла в замарстинівських провулках. Навіть не зморгнув Міхал, ніби чекав такої розв'язки, хоч серце бралось жалем: від нього відійшла остання в житті любов.

«Не місце їй тут, — подумав. — То лярва вищого гатунку. А втім — дві жінки приходили до мене з бруду чисті, тільки мені судилося пропадати у смердючій клоаці...» По хвили сказав до Мангуса:

— Готуй усіх до раптового виходу, щоб, коли треба буде, — мов куля! Ясьо пантруватиме на Ринку й дасть знати.

Клепарів завмер на цілий день, тільки Ясьо в ротонді не переставав награвати, додаючи Міхалові жалю щойно складеною пісенькою:

Od pierwszej chwili, gdy cię poznała,
Od pierwszej chwili pokochałam cię.
Podły kochanku, tyś nie wart mnie...³

¹ І знову прийшли на Клепарів забави, аж зі сміху болить живіт! А музика іно-ано, а барабан бум-бум-бум, а на басі фіго-фаго, на клавирі плюм-плюм-плюм! (Пол.)

² Гроші (жарг.).

³ З першої миті, як я тебе пізнала, з першої миті тебе покохала, підлий коханку, не вартий ти мене! (Пол.)

Перші племінці березневої революції вибухли пожежею у квітні: з Берліна втік король, Венеція й Флоренція проголосили себе республіками, повстали Прага й Будапешт.

А в Галичині заграли великодні дзвони, сповіщаючи знесення панщини; біля церков і мандаторій забубнили барабани: комісари й циркулярні урядники відчитали цісарський маніфест, й народ витер сльози радості. Галицький люд на хвилю заспокоївся, гармаші зачохлили жерла гармат, у Львові не пролилося ні краплі крові, тільки й того, що на ринковому бруку після наскоку балагульських бричок залишилося кілька покалічених легіонерів.

Затишшя було короткочасним: у редутовому залі театру Скарбека делегати від польської громади заснували Раду Народову, й тут уже не обійшлося без крові: жовнір, що стояв на варті біля театрального будинку й не впускав досередини делегатів, у сутичці проколов багнетом руку якомусь академікові, й легіонери затовкли вояку кольбами рушниць.

Русини почали збиратися в консисторській залі собору Святого Юра на дискусії з приводу створення національного товариства: представників русинської інтелігенції приймав єпископ Григорій Яхимович; Іван Гушалевич приводив з собою на зібрання високого урядника намісництва Агенора Голуховського, який закликав патріотів до вірності цісарському престолові; врешті під банею собору зібралося вісімдесят делегатів від русинської громади — було створено Головну Руську Раду й випущено в світ перший номер газети «Зоря Галицька», яка в рубриці Гушалевича «Мир вам, браття» задекларувала від імені новоутвореного політичного інституту поміркованість і лояльність до австрійської влади.

Вагилевич залишався осторонь революційних подій. На хліб заробляв в Оссолінеумі, а ще ректор-професор Маус, з яким Іван таки зустрівся після березневого заколоту, призначив його помічником Казимира Стронського, кустоша університетської бібліотеки, й цього Іванові повністю для щастя вистачало: вечорами він просиджував допізна в бібліотеці над упорядкуванням бібліографії тисяч несподівано нових книг та манускриптів, кращого заняття не уявляв, і лише деколи туманно згадувався йому колишній щонедільний трем, коли в захристії нестаницької церкви готувався до відправи Божественної літургії.

Казимир Стронський у своєму незмінному сірому халаті був схожий на знак питання: мав сутулу й вигнуту горбом спину, запалі груди й довгий, немов п'явка, ніс, яким, коли

читав, мало що не водив, ніби пальцем, по рядках, оскільки був короткозорий; кустош усією своєю сутністю уособлював настирливе питання до незвіданого у книгах — мабуть, через те феноменально вміщав їх зміст у своїй пам'яті: міг дати гранично точну довідку, в якій праці, в якому томі й на якій сторінці міститься потрібна комусь там інформація, — книги були його життям, й іншого він знати не бажав.

Людські тлуми на Гетьманських валах та на Ринку драгували й тривожили його — неспокій у місті загрожував, на його думку, передовсім бібліотеці, і він з жахом уявляв собі, коли до нього доходили звістки про віденське, краківське чи празьке заворушення, що перше ядро, яке розірветься у Львові, зруйнує насамперед лівий флігель університетського будинку, де розташована бібліотека, тісно заставлена полицями з упорядкованими книгами, — а чому б і ні? — а ще страшніше, якби потерпіло горішнє книгосховище, завалене неописаними фоліантами, — ніхто ніколи тоді б і не дізнався, який скарб втрачено...

Кожного надвечір'я, коли Вагилевич з'являвся до праці, пан Стронський, який ніколи не виходив з університетського будинку, бо й мешкав у прибудові для прислуги, зупинявся навпроти Івана, намагаючись розігнутися, й ставав тоді ще більш схожий на знак питання, і Вагилевич знав, що повинен розповісти кустошеві про все, що діється в місті, а найбільше Стронського цікавило, чи виходив на балкон губернаторського палацу Франц Стадіон, — кустош свято вірив, що промова губернатора до народу або хоч його поява може заспокоїти поспільство, адже в березні вже недалеко було до великого гвалту на Ринку, а губернатор знайшов такі слова, що люд відразу затих і розійшовся, — правда, пане Яне, що ми маємо мудрого губернатора?

— Він справді розважливий правитель, — відповідав згідливо Іван, — але навіть рідний батько не зміг би щодня оголошувати народові маніфест про знесення панщини.

Пан Казимир був іншої думки: замало один лише раз проголосити свободу; уявіть собі, яких би юнаків виховала гімназія, якби вони щодня не розпочинали навчання з «Отчєнашу»? Тому-то слід водно втовкмачувати поспільству в голови, що воно вільне, тоді ніхто й ніколи не пориватиметься до бунту.

— Вас найбільше лякає бунт, а мене — тиха неволя, пане Стронський...

— Такого я не сподівався від вас почути, ви ж зовсім не схожі на революціоніста.

— Звичайно, ні, я — боягуз, який однаково жахається і пролиття крові, і тихого рабства. Я бачив кров, і мені було страшно, але глуха неволя триває вічно, і вона ще страшніша.

— Але ж воля проголошена! — знак питання став ще більше окресленим. — І дещиця свободи вже прийшла до людей...

— Дещиця свободи — то прихована неволя, свобода є або її немає... Тому народжений з визвольних гасел перший чин має властивість невпинно помножуватися, поки не досягне цілковитої своєї повноти.

— Ви віщуєте продовження революції? А що буде... що буде з книгами? Хіба не розумієте, що знищені книги вже ніколи не зможуть відновитися? І людство залишиться без них! Отара, темна маса, первісність... Жах!

— Я боюся того самого, що й ви.

А втім, у бібліотеках інших розмов, як про страх за книги, й не велося. Август Бельовський розпорядився занести фонди в підвали — всі знали, що пожежа не обмине Львова. Обидва з Іваном зв'язували книги і зносили вниз.

За цією роботою застав приятелів Юзеф Дунін-Борковський. Він, як завжди, був іронічно усміхнений, проте пісний вигляд Вагилевича й заклопотаність Бельовського примусили його набрати поважності; пан Юзеф притьмом відчув Іванову нехоть до нього й затаєну образу.

— Дорогий Яне, — поклав він Вагилевичеві руку на плече, — розслабмося й забудьмо про ту прикрість, яка зайшла між нами, я деколи втрачаю почуття міри у своїх витівках, та чи варто було тобі аж так близько приймати до серця... ну, побавився з Юльцею, і нема її; є вона, Юзефе, тут назавше залишилася, — Іван притис долоню до грудей, — та хіба це зрозуміє такий черствак, як ти?; вибач мені, Яне, але нині, може, не будемо розвалковувати старе й з'ясовувати наші стосунки, добре, що ти разом з Августом, ми не маємо права роз'єднуватися, адже вирішується доля наших націй. Це стара пісенька, Юзефе; може, й так, але ж ти таки не пішов до святоюрців; то інша справа, мені гідка сама думка...; що ті самі люди, — докінчив за Івана Юзеф, — котрі так ревно боролися з «Руською трійцею», стали враз аж такими завзятими руськими патріотами...

— Б'єш, Юзефе, у найболючіше місце, — відвернув Іван голову й зустрівся поглядом з Бельовським — чекав від нього розважливого слова, та з короткого презирку між ним і Юзефом зрозумів, що Борковський зайшов до Оссолінеуму не випадково.

— І нехай болить, — мовив Август, — біль допоможе тобі збагнути істину, а вона зараз для нас одна: русинам і полякам не можна нині стояти окремішньо...

— Любий Гусю, — посміхнувся Вагилевич, — мене подібні інвективи зовсім не стосуються — я ж працюю разом з тобою, та й пан Стронський не німець і не русин... Але якщо ви задумаете акцію згоди, то зверніться спочатку до простих русинів і переконаєтесь самі, що вони вам не вірять: скільки разів поляки закликали русинів до спільної боротьби, стільки разів і зраджували!

— Тож настала найвища пора усвідомити колишні помилки й дійти до порозуміння, — заговорив Борковський. — Головна Руська Рада вислала петицію до цісаря про розподіл Галичини на польський і руський регіони. Це ж катастрофа для обох народів, примара нової різни!.. А якою лінією проведете вівісекцію, щоб не врізати по живому? І що від цього матимете ви: коли розпадеться Австрія, руські австрофіли неминуче встромлять голови в московське ярмо, якщо ж уціліє, то німці вас згерманізують. І ті і ті вже нині готові проковтнути русинів — з якої б то причини архіпресвітер львівської капітули Михайло Гарасевич отримав від німців титул барона, а Зубрицький — орден від царя Миколи?

— Дорогі мої, — звів руки Вагилевич, — ми щойно пережили страшне лихо, а чого воно навчило поляків? Нічогісінько... Ви звернулися до цісаря з петицією про автономію Галичини й запропонували русинам її підписати, а коли отець Подолинський зажадав, щоб у ній було і про нас згадано, ви в один голос заволали: «*Ti niema Rusi, tu Polska*»!¹ Й русини змушені були звернутися зі своєю петицією до цісаря.

— Отже, ми не хочемо, щоб подібне продовжувалося й надалі. Тому й створилося нове товариство спольщених, та до рушини не байдужих політиків — *gente Rutheni, natione Poloni*² — то Пузини, Сапіги, Попелі, й назвало себе Руським Собором.

— На противагу Головній Руській Раді? — насторожено перепитав Вагилевич.

— Аж ніяк! Навпаки, ми шукаємо із святоюрцями того порозуміння, якого поки що немає, — відказав Бельовський.

— Але чому з цим апелюєте до мене?

— Руський Собор хоче видавати часопис «Дневник руський» двома мовами і двома алфавітами — латинкою і кири-

¹ Тут нема Руси, тут Польша! (*Пол.*)

² За походженням русини, за національністю поляки (*лат.*).

лицею. — Борковський підійшов до Вагилевича, взяв його під руку. — Яне, ти найосвіченіша людина у Львові, візьми на себе, хоч на деякий час, редакторство газети. Товариство платитиме тобі тисячу гульденів річно...

Вагилевич вивільнив лікоть і, нічого не сказавши, взявся зв'язувати книги шнурами.

— Ми чекаємо твого слова, Яне, — напімнув Бельовський.

— А яку барву матиме часопис? — підвів голову Вагилевич. — Біло-червону чи синьо-жовту?

— Не треба барв, газета має бути демократичною.

— А мої власні статті цензура не буде знімати?

— Ніхто цього гарантувати не може.

— Гаразд, я згоден, застерігаю тільки, що після першої цензурної розправи над моїми матеріалами я покину редакцію.

У серпні вийшов перший номер газети «Дневник руський», в якій за підписом Івана Вагилевича було задекларовано: «Народність є найголовнішою вимінкою того, аби народ прийшов до розвитку політичного, тому Руський Собор виступає за навчання рідною мовою в школах, за неподільність Галичини і за поєднання доль рівноправних і вільних польського і русинського народів».

Вагилевич ще і ще раз перечитав статтю перед тим, як заслати її до друку, і врешті сумніви покинули його: а й справді не можна роздирати Галичину на руську й польську, ці етноси настільки перемішані на території краю, що ніякою кривою неможливо провести кордон між ними, та якби це навіть було зроблено — скільки польських острівців залишилося б на руському боці, а скільки руських — на польському! І що тоді: створювати автономні села, староства, повіти? Таж ні, замість поділу мусить бути вироблений державний закон про рівноправність етносів, чи ж не про таку федерацію мріяв колись Юрій Немирич?

Та коли з'явився часопис у світі, тривожний туск дійняв Івана: він усвідомив, що опинився поза бортом руської ідеї, Маркіян віддалився від нього на далекі гони, а політична концепція Немирича виявилася нездійсненною: світ однаково не може обійтися без вогню і без води, проте ці сили мусять існувати осібно, і поєднати їх ніхто не спроможний... Та жереб кинуто, рубікон перейдений, і вже несила Іванові переступити прокладений ним самим рубіж, і як йому далі себе повести, перебуваючи на польському боці, — затятим русином, якого як не нині, то завтра задавить той же Бор-

ковський, і навіть Август, коли перед ним постане проблема чистоти ідеї польської, не кине́ться Іванові на допомогу, і як довго протримається Вагилевич на плаву в чужих водах, орудуючи однією рукою, бо ж друга призначена для праці на рідних плесах; і чому він не з Головацьким й Устияновичем — Маркіяновими сподвижниками, але чи й вони зайняли властиві для них бастіони? Шкода говорити: у Святому Юрі правують не Микола і не Яків, а ті, які їх цькували, обшуки вчиняли в семінарії, поліції віддавали для розслідування, забороняли видання рідною мовою, нині ж ті самі ревнителі цісарського порядку стали гарячими руськими патріотами й Івановими суддями; а тут, в Оссолінеумі, хоч дух революційний залишився і є чим дихати....

Та забивало віддих на чужих вітрах, Іван почував себе, як мандрівник у завії серед безлюдного степу. Йдучи вулицею, виминав погляди стрічних людей — дивився під ноги; все йому здавалося, що хтось ходить слідом за ним й наміряється вдарити в спину, трутити, переступити, й ось пролунає над його вухом слово, якого найдужче боявся; знав — будь-хто може те слово вимовити, бо він погодився взяти не тридцять, а тисячу срібняків... Але чого йому таке верзеться, чим гірша його газета від «Зорі Галицької», в котрій цісарські блюдолизи водно клянуться у своїй вірності престолу, а чи згадали вони хоч словом про суд, який недавно відбувся над кириломефодіївцями, над самим Шевченком, котрому цар заборонив писати: єдину зброю вибито народові з рук, а для святоюрців ніби нічого й не трапилось... То знайте, статтю про українських мучеників готую я і надрукую її, навіть якщо доведеться за це поплатитися волею!.. Думка про такий рішенець полегшила муки сумління, Іван бадьоріше попрямував через Хоруншизну до Оссолінеуму і враз почув, як хтось гейби підступно взяв його під руку: не оглянувся й порвався йти швидше; невідомий його не затримував — пішов поруч, й Іван подумав, що то переслідує його Анциболот, — ще мить, і він почує сатанинський сміх: «А що, шукаєш ключа серед чужинців, шукай, шукай, серед своїх не знайдеш!»; пріч від мене, Сатано, я зійшов з твоєї дороги і знайшов свою, на якій тобі немає місця, і ти ще побачиш результати мого чину і скреготатимеш зубами в безсилій люті, що втратив владу над моєю душею, — я не перший такий, що ступив на чуже поле заради праці для рідного: чи знайдеться хоча б один чех, який би кинув каменем у Йозефа Добровського, котрий дослідив чеську культуру німецькою мовою, або в Миколу Гоголя за його українські повісті, написані по-московськи?

Я не поділюся з тобою своїм відкриттям, марної дещиці свого розуму не віддам тобі, відійди, Нечистий!

Вагилевич сіпнув ліктем, вивільняючись від долоні, що тепло лягла на його передпліччя, різко повернув голову і аж зів'яв, побачивши поруч вірного побратима Миколу Устияновича.

— Ти чого так злякався, Іване? Вибач... А я давно хотів тебе побачити... Та заспокойся, я не збираюся тобі докоряти, нині кожен знаходить найзручнішу позицію для діяльності. Нехай з'являються у нас різні видання, чим їх буде більше, тим краще... Послухай, ти мусиш брати участь у з'їзді наших діячів писемності й науки. Я повідомлю тебе, коли відбуватиметься Собор руських учених.

З цієї миті настав для Вагилевича час щемного очікування події, яка б мала визначити його остаточне місце в розбурханій стихії революції. Знав, що цього може й не статися — стихія не визначає місць, вона має силу прокладати нове русло, в яке ринуть повеневі води, — й вони понесуть його з собою... О, якби! Іван чекав того руху, який міг би винести його з глибин непевності, твані сумнівів, — і врешті він побачив...

Новий рух анітрохи не був схожий на бунтарський хаос, який вряди-годи опановував Ринком: не тлумився люд, не вривалися в натовп оскаженілі коні, не злітав до неба розпачливий рев юрби, яка змītала все на своєму шляху, а мети не мала, як не має напрямку лютий вир, що закрутився на плесі й вихопитися з нього в русло ріки не може; Вагилевич побачив рух урочистого походу й, не вагаючись ні на мить, увійшов у нього; і вже йде він поруч з приятелями, від котрих давно відчужився, і вітаються з ним Верещинський, Устиянович, Головацький, Мох, Подолинський; колона галицьких учених прямує з площі Фердинанда до духовної семінарії; попереду майорить синьо-жовтий прапор й лопотить полотнище над головами — хто несе рідне знамено?

Іван здалеку доглядається — Гушалевич несе, а інакше й бути не може; учений люд співає руський гімн «Мир вам, браття!» — й це теж не дивує Вагилевича, не сердить і не гнітить, а ще говорить до нього Яків, який іде поруч, що намісництво довго не давало дозволу на похід, та Гушалевич таки добився авдієнції у віце-президента намісництва графа Голуховського й дозвіл отримав; хто б то ще міг таке зробити, не кожен уміє запрошувати графа на обіди до ресторацій, — але ж таки лопотить на вулицях Львова, уперше в історії, прапор гетьмана Розумовського, і хай про покору голосить Гушалевичів гімн — та ще ніколи не проходила

містом Лева вчена львівська громада із своїм знаменом, із своїм гімном!

Тільки Маркіяна з нами немає... І тут разом із всепрощенням ненависному Гушалевичу зринає в Івановій свідомості тривожна здогадка, що проголосить нині славу Маркіянові його двійник, і тоді знизиться велич ідеї «Руської трійці» на відстань від Шашкевича до Гушалевича, й народ змириться згодом з утратою благородного пастиря; ні, не сміє на Соборі промовляти Гушалевич хоча б через те, що подібний до Маркіяна, і може в свідомості людей на місці пророка устаткуватися образ його недолугого двійника; не можна допустити, щоб шпак замінив солов'я, — уже кричить в душі Іван і, перейшовши в ряд Устияновича, запитує, хто відкриває з'їзд; я, Іване, заспокойся, — зрозумів Микола тривогу приятеля, й незмірна радість огортає Вагилевича: дожив, таки дожив до торжества Маркіянової ідеї!

Церковна тиша запала в Музейній залі семінарії; в напруженому чеканні першого слова на першому з'їзді руських учених сидять мужі й тривожаться, щоб те слово стало новим гімном русинів, — як воно нині зазвучить, таким голосом заговорить рущина; врешті виходить на середину зали сколівський парох Микола Устиянович, його обличчя, від хвилювання сплотніле, ніби ховається за пасмами довгого світлого волосся, та ось він підносить руки, немовби стояв у царських вратах, і лунко карбує слова своєї власної поезії:

Де ж руські діти?... сонце вечеріє,
А за тя ніхто не скаже!
Ніхто сусідам вісті не дасть знати,
Якоє серце земля привалила,
За яким сином плаче руська мати...
А нам як любо, як солодко було
Той родим голос руським серцем пити!
А днесь... о браття, розбилися стіни
Красного серця, душі величавой!
Замовкли груди, чувства онімیلی...
Ніт Маркіяна, молод соловія,
Пророка честі, слави предитечі!

Тиша напружилась, мов натягнута на луці тятива, й вилетіла стріла — пролунало в залі:

— Є Маркіян і буде вічно серед нас!

Навіть не шелеснуло, ніхто не озирнувся й слова не зронив, не спитав, хто це подав пророчий глас.

Вагилевич сидів, затуливши долонями обличчя, щоб ніхто не побачив його сліз.

РОЗДІЛ ЧОТИНАДЦЯТИЙ

То було перше і єдине справжнє у Вагилевича свято — відкриття Собору руських учених в кінці жовтня, у п'ятницю. З понеділка з'їзд розпочне практичну роботу, і нічого втішного від нього Іван не чекав — він і нині був чужий серед своїх, а те ганебне слово, що висіло над ним, мов прокляття, будь-якої лихої миті могло прозвучати в Музейній залі семінарії, й Іван знав, хто його готовий вимовити: в перерві і Гушалевич, й Ірод, і єпископ Яхимович відвертали від нього голови, й навіть отець Михайло Куземський, президент з'їзду, дивився мимо нього, щоб не привітатися з відступником; а той холод, що провіявся колись між Вагилевичем і Головацьким у Микитинцях, ціпенів тепер щораз дужче і брався кригою; Яків уникав розмов з Іваном, ніби знав щось таке, що стосується їх обох, а тільки одному може належати, — і про це відав Іван: міністр освіти пообіцяв відкрити в університеті кафедру руської словесності, і з'їзд мав визначитися з кандидатурою напрофесора; а я нічого не мав би проти, щоб кафедру зайняв ти, Якове, але знаю теж, що ні мені, ні тобі вона не належатиме, а протегованому Голуховським Гушалевичу...

Вагилевич на з'їзді тримався окремо, навіть до Устияновича не підходив — Іванові було досить слів промови, яку Микола виголосив, відчитавши вірша, ті слова гріли Вагилевича і творили для нього свято; «Родимці!» — лунала й зараз у його вухах висока мова Миколи — такої ще не чула Галичина; з тихого осіннього неба легко злітало на брук лапате яворове листя, воно шелестіло в Івана під ногами, він ішов поволі, мінаючи готель Жоржа Гофмана «De la Russia», з ресторації долинали звуки музики, Іван умисне не поспішав, щоб продовжити собі празник; «Родимці, на мапі Європи золотими буквами виписалося слово «воскресеніє», кожен народ зачав нову жизнь, а чи ж ми на тоє переболіли найтяжчу у світі неволю, щоб надалі дихати тяжким віддихом скону, мов під тягарем могили?»

Злітає з неба червоне яворове листя, тихо чіпляється рукавів, пліч, замаює циліндр; заклавши руки за спину, Іван переходить містком через Полтву, за ним згасає музика в ресторації, а він не хоче, щоб свято закінчувалося, й зупиняється на розі вулиці Баторого; «Родимці, — пролунюють крізь плач скрипок натхненні слова Миколи, — хто на Слов'янщині не знає мови святої Руси: хочеш налюбуватися її принадами — звернись до Основ'яненкової «Марусі», прагнеш узброїтися в кріпость — послухай грімкого Шевчен-

ка, а ніжністю проникнешся в поезії незабвенного нашого Шашкевича, тож не даймо замерзнути на морозі ранній квітці дрібній, що виросла з його серця!»; а листя злітає з висот, ніби ті явори сягнули кронами космосу, — усе нині на світі виросло — і дерева, і люди, бо «настало пробудження живого ядра з-під гробової могили!»

Вагилевич стоїть навпроти Галицької брами — розпрямлений, усміхнений, вродливий і мудрий; нині він — ціла людина й хоче затримати в собі цей стан якнайдовше; до нього долинають звуки музики, а сурдут покривається лапатим листям; тротуаром проходять люди, а він їх не помічає, не цікавлять його теж фіакри, що гуркочуть брукованою вулицею; місто живе своїм буденним життям, а для Івана настала єдина мить справжньої урочистості; а чи ти зриш з неба, Маркіяне, торжество своїх мрій і надій, ти стоїш, я чую, біля мене і святкуєш разом зі мною; втім біля Івана зупиняється карета, тпрукає візник, Вагилевич повертається, щоб піти собі геть вулицею Баторого, та наздоганяє його чийсь поклик: «Янку, Янку!»; голос знайомий, Іван предавно не чув його, а впізнає, бо ніхто ніколи так ніжно до нього не звертався, тільки одна людина; Іван оглядається: з карети виходить жінка в рожевому плащі, у бежевому капелюшку з широкими крисами; вона нерішуче ступає крок, другий, а потім підбігає до Івана й обіймає; «Янку, Янку», — шепоче до вуха, Іван вдихає затямлений з грішної ночі запах, пригортає до себе жіночий стан, теж болісно знайомий, і зшерхлі губи вимовляють: «Це ви, пані Анелю, це ви?.. Господи, за що ж мені таке щастя?»

— Пане Янку, я теж незмірно щаслива, що випадково, зовсім випадково побачила вас, я весь час вірила, що колись ще з вами зустрінусь, скільки часу минуло, а ви забули, геть забули про мене, — квапно говорила Анеля, ніби хотіла якнайбільше сказати й приберегти час, бо вже вечоріє. — Вже вечоріє, Янку, і я хочу вкрати вас собі на хвилю, ви ж нікуди не поспішаєте... а ось ресторація, я запрошую на легкий бімбер, ви ж не відмовитеся, правда?

За столом у ресторації сиділи мовчки. Кельнер подав на стіл два келихи червоного, мов кров, токаю, та ні Анеля, ні Іван не доторкнулися до них, вони обминали одне одного поглядом, ніби враз засоромилися того спалаху захоплення, яке огорнуло їх обох при зустрічі на вулиці, і усвідомили вмить, що чужі суть — з різних станів, віросповідань, націй, сімей, що зведені для знайомства випадком, якого могло й не бути, однак той випадок зв'язав їх туго зсуканою вужівкою таємниці, яка для Анелі таємницею не була, а Іван силку-

бався її розгадати: хто ж врешті-решт вона, ця сліпучо гарна жінка із закладеним на чоло золотим обручем, з якого звисають, дотикаючись до вух, нефритові підвіски, — очидівська поміщиця, шинкарка із зачарованої корчми чи Юлія, котра зневолила його своєю вродою у вертепі Мацейової на Валовій і обличчя якої пригадати не може; чи то передала вона свій образ пані Анелі, чи ця жінка, що сидить перед ним за столиком у ресторації Жоржа Гофмана, є власне Юлія?

І як не гвалтував Іван свій мозок здогадами, таємниця дедалі поглиблювалася й перемінювалася на реальність, з якою треба змиритися; а може, весь сенс у тому, що Іван покохав таємницю, котру розгадувати не варто, і хай вона манить його, розпалює — тож знецінився б цілий світ, якби в ньому все було розгадано, описано, вивчено, обмацано, а може, вся інтрига Іванового життя й полягає в тому, що його оточують відвічні загадки, які примарами ходять за ним, а він у їхню таємничість до кінця проникнути не вміє, — і ось з'явилося перед ним найчарівніше з усіх примар видиво, і хай би так продовжувалось вічно: мерехтливе саяво свічок, притишені звуки музики, ангельський чи то відьомський лик жінки із золотим обручем на чолі й вино, що переливається розмаїтими відтінками рубіну в кришталевих келихах...

Пані Анеля врешті заговорила, і таємниця враз розплилася, зблякла — жаль стало за нею Іванові, змушеному тепер слухати звичайну мову очидівської вродливиці про буденні речі.

— Ви, напевне, вже дізналися, Яне, що пан Владислав повернувся з Куфштайна... Яке то щастя, йому ж загрожувала кара смерті! Але він непоправний — знову заангажувався в політику, в конспірації, певне, в цьому весь сенс його життя...

— У кожного своє призначення, — відказав Вагилевич і, вмиль зрозумівши, що його відповідь прозвучала надто сухо, перепитав: — Як його здоров'я? — Але й тепер тон Іванової мови нітрохи не теплів.

Пані Анеля промовчала: запевнювати Вагилевича про добре здоров'я пана Сераковського не було потреби — це зовсім не обходило її співрозмовника, вона в цю хвилину ще раз переконалася, що межу між їхніми двома різними світами перейти неможливо, її може здолати, хоча б на мить, тільки кохання, яке зродилося в ній давно й несподівано, і перед ним вона не має сил устояти: Іван теж був таємницею, в яку Анеля прагнула зануритися з головою, щоб збагнути причину зваби цієї заглибленої в себе людини, романтика, фанатика праці, який не спроможен вгасити своєї пристрасті ні в науці,

ані в любові, зваби наївного юнака, змушеного безнастанно прагнути кохання, тужити за ним, шукати в ньому захистку і в ньому утверджуватися, інакше перемінився б на безбарвну, нецікаву, пісну книжкову міль...

— Мене втомила вічна революція, Янку, — промовила по хвилі. — Тим більше спосіб, в який її реалізують пан Владислав і його одностудці, до перемоги не приведе, а тому й ніколи не припиниться реbelieя. А причина одна: польська революція прагне використати для себе силу поневоленого поляками люду — і ось, які з цього наслідки: безглузда різня, жажлива розправа над Семінською... Але ж є в цьому і своя справедливість: скарано поліцейську конфідентку, зажерливу аристократку, яка так само колись розправилася з Ржевуським, як потім Вайда з нею. Вайда страшний, але я його розумію: ним керує темна спрага помсти.

— Вайда — то псевдо Сухоровського, який — може, пам'ятаєте — застрелив колись актуарія карного суду Зайончковського... Цей нинішній розбійник має неабияку освіту й науковий талант. Він мені віддав на збереження свою працю з лінгвістики, і я щиро жалкую, що така сила — пропаща.

— І замість працювати в академії, він ріже поляків... Я так боялася, адже Вайда, чи то Сухоровський, добре знає дорогу до Ожидова. Але ж ми нічого не зробили для того, щоб він пішов з нами. Навпаки, вигнали його з нашого едему, і перший заплатив за це мерзотний і глупий Мангольд... Для нас, Яне, один вихід: або ми полюбимо народ, серед якого живемо, або маємо переселитися на землі польські, щоб там жити і боротися за польськими звичаями і законами.

— Чи так думає й пан Сераковський?

— На жаль — ні. Вони не розуміють того, що й коли переможуть, завжди сидітимуть на пороховій бочці... А незалежність — то передовсім впевненість у своїй безпеці, а її поляки ніколи не будуть мати на вашій землі... Та досить, поговорім краще про любов. Ви ще кохаєте Юлію, Янку?

— О, так!

— То випиймо за кохання!

Дзенькнули келихи, пані Анеля випила до дна, рубінова крапля впала на ліве зап'ястя, Вагилевич простягнув руку, витер краплю, і його долоня прикипіла до Анелиної.

— Я кохаю Юлію, пані Анелю, — прошепотів Іван і провів пальцями по золотому обручу, пальці зупинилися на нефритовій підвісці, сповзли й опекли Анеліне вушко.

— Ви хочете її побачити, Янку? Я знаю, де вона перебуває...

— Хочу бути з нею хоча б один день... Хай продовжитися єдине в моєму житті свято.

— То прийдіть в неділю раннім ранком на те саме місце, де ви стояли нині, коли я вас побачила. Юлія під'їде до вас своєю каретою, згода? — Анеля нахилилась до Івана, і він втопився в зелені очі вершниці, яка колись в микитинських бескеттях заганяла до смерті гнідого огиря.

...Візник був у циліндрі й нагадував Іванові Анциболота; він різко зупинив коней, дверцята карети самі відчинилися, Вагилевич ступив однією ногою на сідку й заглянув досередини; дама у чорному манто й каракулевій шапочці, з-під якої спадала на обличчя густа вуаль, навіть не поворухнулася, вона була схожа на манекен з вітрини одержної крамниці; Іван запитав: «Ви Юлія?» Вона ствердно кивнула головою й приклала палець до уст, подаючи знак, щоб він ні про що не запитував, Іван погодився й сидів відчужено поруч з нею; карета виїхала на бібрську дорогу й покотилася, спритно обминаючи котелебини, та ось колесо потрапило у в'язку, карета перехнябилася, й жінка притулилася до Івана; він затримав її у такій позі, вона не вивільнялася й притулила голову до його грудей; Іван поворухнув пальцями, щоб підняти вуаль, а коли вона заборонила йому це зробити, він притулився губами до її уст і знову вчув знайомий з грішної ночі гарячий віддих, а чий він був — не міг вгадати, бо ночей було дві, і двох жінок він кохав однаково шалено, а може, то була одна і та ж кохана — це залишалося й надалі таємницею; жінка крізь вуаль ворушила гарячими губами і впивалася в Іванові, мов упириця; карета проминула Бібрку, звернула ліворуч на польову м'яку дорогу, яка входила в кольоровий осінній ліс, вітер зривав з дерев листя, і воно зграями пролітало понад каретою, залишаючись поза нею у крученому вихорі; листопад усе густішав і заступав сонце, яке вже піднялося на добру кочергу над обрієм, листопад заслоняв карету й закоханих від людського ока, а людей і не було на світі — хати досипляли під солом'яними стріхами, бо ж була неділя, і ще дзвони не скликали вірних на службу Божу; блуд міг сваволити, й він проникав досередини карети — коханці стримували себе, щоб не вчинити під час їзди солодкого гріха; коліна жінки оголилися, Іванова рука шалено гасала по гарячих стегнах; візник, схожий на Анциболота, лунко стріляв пугою й наспівував батярську пісеньку про кляву Маньку з цицями, як баньки; цей супровід пригасив у коханців спалах пристрасті, й у кареті втихомирилось: а вже проминули Стрілки, Стоки, і крізь віконце карети уздрів Іван величні шпилі замку, що спиналися до неба, намагаючись

відірватися від землі, та утримували їх важкі контрфорси, які підпирали стіни замку і своїми основами занурювалися в озеро, що обмивало довкола фортецю, й Іван упізнав: був це Свіржський замок, покинутий графом Цетнером ще за повстання Хлопіцького, Цетнер загинув під Смержевом, а в замку з того часу поселилися привиди, ніхто з панства його не займав, а селяни обминали, і в замковому костьолі, що стояв неподалік за озером, давно не правилася мша.

Карета зупинилася перед містком, дама взяла Івана за руку, й обоє вийшли, кивнула візникові, щоб заганяв повіз до стайні в лівому флігелі замку, й вони мовчки попрямували до костьолу; перед аналоєм спиною до входу стояв кустод у чорній сутані й тихо молився, шепіт відлунювався під склепінням, й чутно було кожне слово молитви; дама вклякла перед розп'яттям і проказала: «Боже, прости, я люблю його», й Іван повторив за нею: «Господи, прости мені, я її кохаю»; вони повставали з колін і тихо вийшли з костьолу; над обривом стояв самотній дім, й вони пішли до нього; внизу голубіло скло озера, а всередині будинку гриміла весільна музика: заливалися кларнети й саксофони, плакали скрипки, трубили гобої і гупав бубон; Іван з дамою увійшли до зали, переполовиненої довгим столом, заставленим холодними стравами, в залі не було ні душі, а музики, забачивши пару, поклонилися і вдарили марша; закохана пара стала на чільному місці за столом, а тоді крізь вікна почали влітати досередини позаземні істоти, й були це ті самі примари, які колись гурмою ходили за Іваном і покинули його, коли він висвятився, — тепер же мали право прийти до грішного; за столом з обох боків всідалося відьомське кодро, чорти наливали в келихи горілки і підносили відьмам, нявкам і літавицям, всі пили, плямкали, п'яніли, верещали, завалювалися під стіл, чугайстри згинали нявок у поясі, заголювали й валували їх по-звіриному, млосно стогнали відьми, вовтузячись на долівці з чортами, літавиці скидали з себе павутину сорочок і голі танцювали на столі, перевертні стягали їх уділ і гуртом гвалтували по кутах; стримуючи шалену хіть, закохана пара застигла в тремтких обіймах, дивлячись на весільний шабаш природи; втім увійшли до зали волхви, і в них упізнав Іван новосільських дяків, вони заспівали завчену жебранку про погаслу кадильницю, загублені ключі, збляклий Псалтир і померлого пароха; п'яні чорти закричали, що їм уже набридло невольничче скигління, чей цісар дав народові волю, тож на весіллі хай зазвучить бравурний гімн, а тоді дяки затагнули руську жебранку «Мир вам, браття!».

...крізь віконце карети уздрів Іван величні шпилі замку, що
стиналися до неба, намагаючись відірватися від землі...

Аж тепер Іван прийшов до тями, він змахнув рукою, розганяючи відьомську потороч, яка непрошена завітала на свято кохання: не грішне воно, чуєте — не грішне, а єдине і святе!; зала вмить спорожніла, музика стихла, й музикантів на подіумі не стало; до Івана і дами підступили новосільські дяки, поклонилися в пояс і стали запевняти, що ключі вони конче знайдуть, і дзвони заграють, й кадильницю паламар роздмухає, Псалтир візьметься письменами, а невзабарі прийде Месія, який пароха воскресить із мертвих, мов Ісус Лазаря; звідки вони набралися такої віри, Іван не знав, але дяки вірили в те, у що і Вагилевич, і від цього свято з шабашного стало урочистим; упевнений в собі і добрий долі світу, Іван узяв пошлюблену кохану за руку, вивів її з відьомського дому й доріжкою, всипаною рожевим піском, повів через місток до замку.

Іван провадив Юлію, відчувачи себе в цю мить повели-телем, він ще не знав, що за хвилину стане рабом, орудою її краси, похоті й уміння, що він у любові ще новіцій і щойно нині спізнає науку кохання; застосовувати любовних знань, почутих у Овідія, досі не вмів, вони з Амалією народили дитину, та втішитися коханням не спромоглися ні разу; Іван з Юлією підійшли до замку, і брама сама відчинилася, вони ступили на мармурові сходи й піднялися на другий поверх; крізь віконця коридору виднілося синє око озера, за ним буяли в останньому спалаху листвяні ліси, й годі було розрізнити відтінки осінніх кольорів, та й навіщо, коли розмаїття барв злилося в єдину гармонію; гармонійним був і замок із скульптурами в коридорних нішах, з галереями, які заводили до кімнат, залів, мансард і прибудов; обоє заглиблювалися в черево замку, Іван навіть не відчував, що веде його Юлія, — підкорявся їй мовчки і якби враз залишився сам, ніколи б не вибрався звідси на світ Божий; та ось відкрилися двері спальної зали, завішаної порт'єрами з червоного ада-машку; світло досередини проникало зі стелі; з портретів, розвішаних на стінах, суворо й лукаво позирали магнати й графи, готові свідчити на Божому суді про людський блуд; посередині зали стояло просторе ложе під шатром, на ньому яріли гарячими барвами шовкові подушки й покривала; Іван розгубився серед палацової розкоші, пекуче бажання зава-жало йому узвичаїтися, й він простягнув руки, щоб знайти захисток у коханої; Іван нетерпеливився зняти з неї вуаль, манти, сукенку, спідню білизну, він хотів її вже, його всьо-го поїняли чоловіча сила і відвага, — та Юлії біля нього не було, і його охопив страх звіра, який потрапив у пастку; втім хитнулися порт'єри, й на середину зали вийшло сліпуче ви-

диво, якого досі Іванові бачити не доводилося: оголена жінка з розпущеним волоссям, що спадало нижче пояса, владно показала рукою на ложе, й Іван умить звільнився від одягу; жінка заманювала його поглядом, повелівала, наказувала, підкоряла; втім він побачив на її чолі золотий обруч з нефритовими підвісками, наблизився й упізнав Анелю; ні, я не Анеля, сказала жінка, знявши з чола обруч, вона підкинула ним до стелі, й обруч вилетів крізь вікно, — я Юлія, яку ти кохаєш, Анеля тільки подарувала мені своє обличчя, бо ти забув мій образ, ходи до мене, Янку, ми маємо для себе лиш один день, й більше подібних днів ніколи в нас не буде, ні ти, ні я ще не відаємо, що таке кохання, то пізнаймо його, щоб воно затяглося й завше було з нами, чей без кохання життя марне; але ж ти Анеля!; я єдина твоя любов, адже двох жінок кохати не можна, хіба тобі не однаково, яким ім'ям названо кохання, аби лиш воно було справжнім; жінка взяла в долоні свої тугі, мов спасівки, перса й мовчки нахвалялася ними перед Іваном; по її вгнутому животі спливала білота й закипала чорним полум'ям над лоном; вона повернулася, й спина закрилася срібним прядивом волосся, що сягало округлих стегон, з-під прядива вибігала вузька борозна, — і враз розділилося тіло, жінка лягла на ложе, її довгі стрункі ноги досягали голубого купола шатра, вона ждала.

— ...Ось і все, — прошепотіла скрушно Юлія, коли вони зів'яли від знемоги. — Сталося те, що мало статися між нами, ми спізнати справжню мить кохання, а більше такої не буде. Вдруге повториться те саме або гірше. Розходьмося назавше — не псуймо собі великого нашого свята...

— Назавше?! — зойкнув Іван. — Це неможливо... Ти ж літавиця і прилетиш іще до мене, як покличу...

— Не клич літавицю, Янку, її поцілунок приносить смерть.

Юлія підвелася з ложа, обняла Івана, й ці обійми були сестринськими; вона винувато і з жалем дивилася на коханого; ти мусив спізнати любов, пам'яттю про неї лікуватимеш свою неміч, упадок духа, ти будеш творити, прагнучи мене — нинішньої; не треба тобі тієї, яка буде потім, — збляклої, пісної, постарілої. Дякую тобі... Йди вже, візник чекає на тебе. Я ж залишуся тут, це мій замок.

І вона зникла, як і з'явилася, за адамашковими портьєрами.

У дворі стояла запряжена карета, схожий на Анциболота візник сидів на передку й нетерпляче поцв'юхував батогом; призахідне сонце кинуло на озеро золоту доріжку, що пробігла по воді й зупинилася біля берега; куті бляхою

шпилі замку бралися полум'ям, за містком сірів занедбаний костьол, а весільного будинку зовсім і не було; Вагилевич здогадувався, що його нині водила нечиста сила, — але ж Анеля, яка назвала себе Юлією і до краю спустошила його коханням, була справжньою, та він більше її не побачить... І як це так — ніколи не побачить, ніколи в житті її не зустріне і завше буде сам? Тільки з привидами? А може, і вона йому примарилась... Чому ж пішла від нього?... А хіба ти забув, що тобі сказала колись Юлія: жінка прагне не свободи, а залежності від сильного чоловіки, ти ж нині був у неї рабом!

Іван глянув на візника і остаточно переконався, що то Анциболот з микитинської корчми, — не можна zostаватися з ним сам на сам — він вимагатиме від нього підпису на контракті... Й Іван подався до містка, щоб вирушити до Львова пішки, та візник наздогнав його, вишкірив зуби, реготнув, скинув циліндра, й побачив Вагилевич на його тімені золоті різки — ознаку вищої сатанинської градації; Анциболот надів на голову циліндра й проказав поважно:

— Прошу до карети, ласкавий пане, нікуди від мене не дінетесь, я живу у вашій свідомості... То тільки лев може бути левом, а орел — орлом, людина ж вмістила в собі Бога і Сатану, тож не шукайте ні Диявола, ні Господа по світу, а в собі... Сідайте швидше, бо смеркає.

Іван усівся в повозі, спустив заслону на передньому віконці, щоб не бачити візника, запав у дрімоту, і марився йому сон про ключове зілля, за яке мав би поділитися з Анциболотом своїм відкриттям... Ба ні, мусить знайти його сам, без допомоги Нечистого! І він знає, як його шукати, тільки треба стати косарем: росте таке зілля поміж травою — як до нього доторкнеться коса, то відразу зламається. Треба зірвати з нього один лише листочок, зашити в долоню під шкіру, а тоді геть усі таємниці відкриються перед тобою; я мушу знайти ключ-зілля, щоб вивільнитися від тебе, Анциболоте, й сам розгадаю заповітний секрет!

Прокинувся, коли візник спинив коней на розі вулиці Баторого, й вийшов з карети. Було зовсім темно, тільки на передку біля візника світився ліхтар; Вагилевич хотів подякувати за їзду, та візник його випередив:

— Ключового зілля, ласкавий пане, без мене не знайдете, ви навіть не вмієте косити... Ви нічого самі не вмієте; колись запродувалися мені, а нині тій відьмі, що залишилася в замку. Не можете бути самодостатнім, ви завжди від когось залежний.

— Я нині звільнився від вас обох, — сказав Іван і пірнув у темряву.

Амалія зустріла його зі сльозами, хлопчик притискався до мами й осудливо дивився на батька.

— Що діється з тобою, Іване? — схлипувала Амалія. — Ми не знаємо, де ти пропадаєш, та й дома ти як відсутній... Може, в тебе є якась жінка?..

Іван винувато дивився на дружину, вона була гарна, та зваба її ховалася в кирею цнотливості, й для кохання в її натурі не було місця.

Не обняв її, навіть не діткнувся до неї, тільки сказав, не дивлячись їй у вічі:

— Нема нікого в мене, Амаліє. То все ілюзії, примари. Реальні лише ти і мій син...

«Але що мені діяти: ні вернутися, ні втекти... Боже, який я самотній!»

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Свято душі Вагилевича тривало, хоча його немилосердно заливала гіркота. Він відганяв від себе хвилі зневіри, що навально накочувалися на нього, аби зберегти в собі якнайдовше відчуття празника, без якого образ свободи, витворений революцією, міг назавжди зникнути із свідомості, втратити свої обриси й перспективу; свобода була тендітна й нетривка, мов те осіннє павутиння на оголених гілках дерев: повіє вітер, спаде роса, й чарівне мереживо, що зіткалося за ніч з бажання природи хоча б ілюзорно відтворити свою красу, поникне, порветься, й сірість ляже на знесилений світ, — і все ж, незважаючи на неминучість згасання земної зваби, павутинні сережки посивілим розмаєм прикрасили кущі барбарисового живоплоту, який обгородив університетське подвір'я, й Вагилевич, ідучи зранку до праці в бібліотеку, обережно проходив алеєю, щоб передчасно не зруйнувати свято природи й продовжити своє власне, безнадійно втрачуване кожної миті.

Свято кохання Іван замкнув у найглибший сховок душі, щоб мати його завжди в собі; свято кохання належало лише йому, й він знав, що завше матиме можливість і право розпоряджатися ним у найсвітлішу або ж у найчорнішу мить життя, — у першому випадку для повноти щастя, якщо б воно ще раз прийшло до нього, у другому ж — для утвердження своєї духовної вартості, коли прийде безнадія; свято кохання було для нього золотим злитком, яким завжди можна покрити розмінну монету хвилевого оптимізму; свято ж свободи стрімко заходило з весни в глухоманну осінь, і Ва-

гилевич усвідомлював, що воно залишиться в минулому, що він уже проходить повз нього й забрати його з собою безсилий, а все ж воно було, було — сліпучим спалахом засяяло й залишило нестертий відбиток у людських душах, і коли б його зматеріалізувати в слові — зазвучав би Маркіяновим пеаном волі:

Відкинь той камінь, що ти серце тисне,
Дозволь — в той сумний тин
Нехай свободи сонечко заблисне:
Ти не неволі син!

І це все, що залишилось від Маркіянової ідеї? А хіба то мало, коли народ, в неволі перебуваючи, втямлює, що він з природи вільний; адже це і є те властиве для людини усвідомлення своєї власної вільності, права на вільність, своєї готовності запосягти її; без образу свободи неможлива й боротьба за неї, — ніхто її, не втілену в образ, неспроможний здобути, і ось він з'явився — за п'ять літ після Маркіянової смерті, за п'ять літ поетового безсмертя!

Першого дня листопада Вагилевич прийшов до праці в університетську бібліотеку вранці, чим немало здивував кустоша Казимира Стронського, й той зупинився перед ним живим знаком тривожного питання:

— Пане Яне, чуєте, пане Яне, я щойно дивився крізь віконце з верхнього книгосховища на Ринок — чому там збираються люди?.. Може, ви й справді мали рацію, коли говорили, що рух за свободу помножується доти, поки не досягне цілковитої своєї повноти?.. Але ж то — безконечна революція!

Вагилевич не зреагував на мову пана Казимира, він поклавився пояснити причину свого раннього приходу.

— Дозвольте мені працювати у вас цілий день, пане Стронський, я додаткової винагороди просити не буду. Мені вистачає на прожиття того, що отримую у вас, і я люблю цю роботу.

— Але ж ви працюєте у пана Бельовського, — здивувався кустош, і знак питання уподібнився до зера.

— Я більше в нього не працюю...

— Що трапилося, ви ж приятелі?

— Дозвольте мені відмовчатися, добре? Август залишається для мене приятелем і надалі... Та ось ви спімнули, що я говорив про рух за свободу, — його ж помножують люди. Та трапляється і таке, що одні мають право на боротьбу, а інші — ні. Одні вважають себе першорядними громадянами суспільства, а інших — поспільством нижчого ґатунку...

— Не буду випитувати, — розігнувся знак питання, — мене ваші стосунки з Бельовським не повинні цікавити. Але — жаль... Коли кожен окремо боротиметься за свою частку свободи, то вона ніколи повною не стане. Так ви колись казали?

Вагилевич не відповів, одягнув халат і сів за свій столик, заставлений стосами книг... Книги не йшли до рук, вони вивищувалися ліворуч і праворуч, мов межові камені, через які Іван не мав права переступити, стояли, немов стовпи на пограниччі двох світів, і прирікали його на безділля у своєму затхлому загумінку, який був йому до дрібниць знайомий і тому нецікавий, а там, за межовими каменями, знаходились ключі до нерозкритих таємниць; Іванові дозволено було описувати книги, та не пізнавати, бо пізнання тут же вимагало розголосу, а голос у нього відібрано; став Вагилевич чужим на своєму власному полі, саксаулом у вільхових хащах — заглушеною, непримітною й чіпкою деревиною, з якої, однак, не побудуєш ні будинку, ні комори, ні навіть хліва, тільки підвалиною може стати, бо тяжчий він від води, і обсідав його весь тодішній учений світ, а зізнаватись, що стоїть на ньому, не мав мужності; каменеподібну деревину вганяли вглиб своєю вагою непосвячені у справжню науку, й саксаул, невидимий для світу, мусив тримати їх на собі.

Собор руських учених обирав першого професора кафедри руської словесності, і всі делегати знали, кого — єдиного — можна запросити на цю посаду: в розмовах перед засіданням однозначно називали прізвище Вагилевича, — тож святоюрський клір так збоявся претендента, який сидів в останньому ряді Музейної зали семінарії, що випередив події вельми гупо. Молоді теологи, пахолки Ірода, внесли до зали на руках Івана Гушалевича, і він сидів, пишаючись, на сплєтених руках, немов у бамбуковому кріслі; перехрещені в пальцях долоні притискав до підборіддя достоту так, як це робив Шашкевич, коли хвилювався; він обводив присутніх у залі очима, засвіченими вогнем патріотизму; теологи співали гімн Гушалевича «Мир вам, браття!», вони подавали знаки руками, щоб високоповажане зібрання підвелось з місць для виконання гімну; делегати то вставали, то знову невпевнено вмошувались у кріслах; Гушалевич, сидячи на руках у теологів, розкланювався на всі боки, дякував за честь і обіцяв усі свої сили і знання віддати справі рідної кафедри, та раптом остудив молоді голови й вивів з незручності поважних добродіїв голос Миколи Устияновича, який головував на Соборі: він запитав Гушалевича, які конкретні знання обіцяє претендент віддати новій інституції, в яких працях

ті знання зафіксовані, які дослідження та наукові матеріали готовий представити Соборові для легітимації; Гушалевич писнув: «Опис парафій Львівщини»!; в залі вибухнув регіт, неfortunний претендент сповз з рук і сів глибоко в крісло, а Устиянович продовжував:

— Ми маємо вченого, який дав нам основи історії руської мови, створив елементарну граматику, дослідив слов'янські обряди, написав розправу про слов'янську символіку, склав коментар до «Слова о полку Ігоревім», осмислив староруську демонологію, працює над прочитанням рунічного письма, та всіх його праць і не перелічиш... А ось у мене в руці дев'яте число «Дневника руського», який по-різному трактується русинською громадою. І, звісно, є підстави для суперечливих думок про це видання, так! Але чи ви ознайомилися з останнім номером часопису? Ще ні? То я вам зачитаю кілька уривків із вміщеної в ній статті Вагилевича «Мученикам вольності»... Чи спромоглася наша «Зоря Галицька» поміж просторими масивами австрофільських статей заскородити бодай скромну словесну грядку про Шевченка й кирило-мефодіївців? А Вагилевич пише: «Царат хоче зламати поета, творчість якого стала символом українського відродження й підставою української політичної мислі!» Хто з нас на таке зважився? А ось цитата з «Книги буття українського народу»: «І встане Україна із своєї могили і знову озветься до всіх братів-слов'ян, і не зостанеться ні царя, ні графа, ні пана, ні князя, ні кріпака — в Московщині, Польщі і в Україні!»

Стало тихо в залі, й тоді підвівся митрополит Михайло Левицький, прозваний Іродом, він вибухнув філіппікою проти Устияновича, який спровоковує роботу Собору на крамольну стежу, бо чи можна глорифікувати сьогодні бунтарів? Та якби вони діяли в Галичині, то їхня доля не була б аніскілечки кращою, ніж у Росії, й русинський клір перший свідчив би проти них; митрополит присоромлював голову Собору за похвальби, адресовані зляшеному Вагилевичеві, який без дозволу консисторії покинув парафію; я готовий рекомендувати його на посаду — та не професорську, а вчительську у тривіальній школі, а ще краще було б постригти ієрея Вагилевича в монастирські послушники...

Вагилевич не чекав реакції з залу, він підвівся й промовив до зібрання:

— Мені в цю мить, панове, вплив на думку один римський закон: хто входив у місто не крізь ворота, а перелазив через рів або стіну, того карали на смерть. Ви вже мене засудили до страти, хоч я ще не встиг й наблизитися ні до воріт, ні до стіни, ні до рову. Не буду цього робити — я не єдиний

серед вас, який заслуговує напрофесорську посаду, багато більше на цьому місці міг би вдіяти Яків Головацький.

Зал заплескав: Головацький користувався високою популярністю серед руських учених, Вагилевича ж недолюблювали за його пропольські аспірації; Устиянович, повагавшись, запросив Якова до слова.

— Я згоден зайняти кафедру руської словесності, — промовив Головацький. — Це велика для мене честь... Але за однієї умови: чи не треба буде, припадком, виректися свого переконання і зрадити тій короگی, якій присягаєм не перед урядом, а перед совістю, перед Богом, перед судом роду свого. Тої барви я боюся зрадити і тої барви не скину нізащо, не продам ні за які почесті. Волів би вічно мовчати, ніж мав би зрадити стремління народне... Дякую панові Вагилевичу за високу думку про мене, хоч добре усвідомлюю, що не єсьм вищий за нього.

Вагилевич підійшов до Головацького, обняв його і виїшов з зали.

Тож свято Іванове продовжувалось, хоч його немілосердно заливала гіркота, і межові камені непорушно стояли перед ним, не випускаючи його у широкий світ крізь браму. А шукати обхідних шляхів не мав уже ні охоти, ні сили. Та найгірніше йому було від того, що на дорозі його поступу стали саме книги, які він мав надалі право тільки пізнавати і мовчати про пізнане: в нього відібрано голос...

На другий день після засідання Собору руських учених Вагилевич пішов до праці в Оссолінеум. Знав, що не обійдеться без прикрої розмови з Августом: через поему «Гайдамаки» не втішався Шевченко любов'ю серед членів Руського Собору. Проте сподівався Іван на цивілізоване ставлення малих до великих, чей не може не визнавати росіянин Міцкевича тільки через те, що він написав анти-московські «Дзяди», не перекреслить й українець Пушкіна за його «Полтаву». Генії мають окремішне право на своє слово — воно може бути дискутоване, але не зневажане; генії мають право кидати виклик світові, щоб отримати відповідь на сакраментальне питання — чому? Чому сталося так, а не інакше, хто скористався з тієї чи іншої події, а хто втратив, перед якими чинниками слід застерегти людство, а до чого заохотити — на все це відповідає геній з точки зору, яка визначається не стільки авторськими симпатіями, як болем його нації, то чи ж не маємо й ми права відчувати той біль, чи ми повинні отупіти від політичної анестезії?

Так готував себе Вагилевич до зустрічі з Бельовським, він обережно натиснув клямку на дверях Августового кабін-

нету й сторопів, побачивши у кріслі графа Юзефа: вмити зрозумів, що Дудін-Борковський прийшов на розправу, та все ще сподівався на виrozumілість Августа, проте і ту надію втратив, коли побачив, як Бельовський різко повернувся до вікна, тільки-но Вагилевич увійшов до кімнати. Ніхто не відповів на «добридень», Іван мовчки стояв біля порога й механічно розстібав гудзики на сурдуді, проте роздягтися не посмів; мовчанка була тяжкою і ядучою, мов дим; пан Юзеф спідлоба позирав на Вагилевича, барабанив пальцями по столі, врешті підвівся й мовив шорстко:

— Ви прийшли до праці, пане Яне? Даремно фатигувалися¹, ви більше тут не працюєте, й газета ваша закрита...

— Я сподівався, пане Юзефе, на такий результат, — відказав із зрадливим тремтінням у голосі Вагилевич. — Але скажіть мені: якби Міцкевича враз запроторили до тюрми, ви б мовчали?

Тоді обізвався Август. Не повертаючи голови від вікна, мовив:

— На твою статтю, Яне, можна б дивитися й крізь пальці, якби у ній не проглядалася ворожа до поляків тенденція. Як можна прославляти Шевченка, коли щойно відбулася русинсько-польська різня, а він... він же у «Гайдамаках» і нині настирливо закликає: «Мордуй ляха знову!»

— Але ж Шевченко в цій же поемі благає нас забути давню ворожнечу: «Болить серце, як згадаєш: старих слов'ян діти впились кров'ю, а хто винен?» Чи маєш мужність, Августе, відповісти на питання: хто ж винен?

— Хто винен?! — повернувся від вікна Август, в його очах палахкотіла ворожість, якої Вагилевич досі від Бельовського не відчував, але ж, видно, жила, таки жила в ньому ненависть до русина, який посмів стати на боротьбу за свою свободу. — Ти питаєш, хто винен в тому, що Гонта зарізав своїх дітей? То питаю я: хто відповість за вирізані нині польські сім'ї — з дітьми, з жінками? Таж ви з природи кровожерні!

— Скажи мені, Августе, чи українці за всю свою історію вбили хоч одного поляка на польській землі?

— Нема у вас землі! — схопився Борковський. — Дякуйте Богові, що віддається вам парцеля для могильних ям!

— Вгамуйся, Юзефе... — Август винувато глянув на Івана, вражений вибухом Борковського. — Ми тут не вирішимо польсько-українського питання... Воно, зрештою, сьогодні вирішується без нас — на Ринку. Може, ти бачив: виносять з будинків меблі, перевертають вози з крамом, на площі

¹ Турбувалися (пол.).

виростають барикади, бо ніхто не повірив у конституцію міністра Піллесдорфа! Півроку минуло від її проголошення, й досі вона навіть не надрукована... Барикади виростають, чуєш? А де ви станете, на якому боці опиниться ваша Гвардія, і чи потрібна вона, коли є польська й має чітку програму боротьби?

— Не знаю, Августе... Та переконаний лише в одному: поляки й досі нічого не зробили для того, щоб русин зважився стати з вами пліч-о-пліч проти спільного ворога. А що вже говорити про польський плебс, коли ось знакомитий інтелектуал, поет милостиво відводить русинові шмат землі на цвинтарі. Нашої землі... Пане Юзефе, не прогнівайтесь, коли скажу: на такий самий шмат ви не маєте тут жодного права власності, хіба що орендуєте в нас. Ви не господарі в цьому краю, ви осадники!

— Досить! — підвів руку Бельовський. — Наші дороги, Іване, розійшлися, і ми мусимо з тобою хоча б на якийсь час піти світом окремо. Поки не схлине накуп...

— А ми ніколи й не йшли однією дорогою, Августе, — лише рівнобіжними путівцями. Йшли, поки це вдавалося... Видно, ще багато сплине часу, поки ми займемо — кожен свою окрему смугу — на спільному європейському тракті. Бувайте здорові!

...Книги не йшли до рук. Вони втискалися в стелажі й тремтіли від страху, бо вже з Ринку долинали протяжне ревище й пролунали мушкетні постріли. Біля Іванового столика стояв зігнутий пан Казимир і, немов безпомічна дитина, просив поради у Вагилевича:

— Я вже так давно стою тут, питаю вас, а ви не чуєте... Не чуєте стрілянини? А скоро станеться найстрашніше: гарматні батареї уже стоять на Високому Замку і палять, палять!.. Я знову залазив у верхнє книгосховище: ядра летять на Ринок і розриваються, гинуть там люди, а одне вже впало на Тринітарську площу... Що буде, пане Яне? Що буде, коли стрільно поцілить у бібліотеку?!

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

Нарід чекав сигналу до миру а чи до бунту: тисячі пар очей вп'ялися у скляні двері, що виходили на балкон губернаторського палацу, і коли захиталася фіранка, а крізь шибу проступив силует Вацлава Залеського — запала на мить мертва тиша над Губернаторськими валами: від нового намісника Галичини львівський люд чекав більшої несподіванки,

ніж від Франца Стадіона, — тому, що був високоосвіченим і прихильним до русинів поляком; русини ж, причетні до писаного слова, обожнювали його ще й за фольклорний збірник «Пісні польські і руські галицького люду», виданий ним під псевдонімом «Вацлав з Олеська»; нарід чекав виходу намісника на балкон і спочатку несміливо, а потім злагоджено заскандував: «Конституцію, конституцію!», проте ніхто у натовпі не знав, що після вбивства у Будапешті австрійського міністра війни графа Лятура цісар Фердинанд дав розпорядження намісникам і губернаторам Австрії не вступати ні в які переговори із збунтованим людом, а вирішувати конфлікти гарматами.

Ніхто серед юрби не знав і того, що від Льоншанівки видолоиною попри Лису гору підкочують до Високого Замку батареї; про це, зрештою, повідомив всюдисущий скрипаль Ясьо Сакрамент: захеканий, зі скрипкою під пахвою, він збіг Курковою на Губернаторські вали і — найменший та наймізерніший з усіх — подав очікуваний сигнал до бунту писклявим криком: «Там гармати, гармати і льонти¹ запалені!»; люд умить втямив, що чекати появи намісника на балконі марно, й ринув на Ринкову площу.

Розсипалися, немов хатки з карт, торгові ятки, переверталися догори колесами вози з крамом, падали із завіс брами будинків, розчинялися вікна й вилітали на брук домашні бебехи, столи, ліжка, крісла, і невзабарі почерез Ринок від вулиці Галицької до Краківської виросла барикада; на лівому її фланзі, з боку Тринітарської площі залягли академіки й польські гвардійці, а на правому, на днищі перевернутого воза, стояв квадратований, немов постамент для пам'ятника, коваль Йосип з Круп'ярської й закликав поляків стріляти тільки по гусарах, коли ті нахлинуть, а русини загородять вхід до Галицької брами; недавно ще ворогуючі загони руської і польської гвардій умить порозумілися й спрямували мушкети на губернаторський палац; поміж перевернутими возами гасала, немов фурія, туркенья Фатьма й проклинала на чому світ повстанців — на її возі, перекинутому васагом донизу, стояв коваль Йосип і запевняв перекупку, що весь її крам цілісінький збережеться під возом, ось почекай, повоюємо трохи, а потім збереш усе до крихти; біля коваля стояли озброєні пекарі, конвісари², римарі — ремісний люд визнав Йосипа ватажком; барикада щораз густіше повнилася повсталими й обліплювалася людьми, мов гілки черемхи

¹ Гноти (пол.).

² Ливарники, плавильники (пол.).

бджолиним роєм, й згадувалася тепер Йосипові кузня — а чи ще повернеться коли-небудь до неї, чи тут залишиться назавше? — згадувалося ковалеві, як то тяжко роздувати в горні вогонь: де ж ті маленькі вуглинки, що непомітно передають одна одній жар, їх не видно, а вони довго жевріють на дні вугільної купи, поки нарешті загуде пекельна гута й займуться важкі брили, — м'якне тоді в жаріні, немов тісто, нездоланний на позір метал, й можна його кувати; так само можна в борні викувати й свою долю, — подумав Йосип, і вийшли вже з Губернаторських валів піші гусари з рушницями напереваги, й виїхав з Руської вулиці на сивому коні комендант львівського гарнізону генерал Гаммерштайн; він зупинився позаду гусарської розстрільної, вихопив з піхов шаблю, змахнув нею — і пролунали постріли; поруч з ковалем похитнувся майстер сідлярського цеху Навроцький, схопився за груди і впав Йосипові до ніг; тоді знявся рев над майданом, з барикадних схованок висипалися оборонці й валом посунули на гусарів; з одного боку поляки, а з другого русини вмиль оточили гусарський загін, відтіснили його до Чорної камениці й убивали, топтали, роззброювали; в цей мент з Високого Замку вдарив перший гарматний залп, одне ядро впало посередині барикади, й тріски та каміння розлетілися по Ринку; повсталі полишили гусарів і вернулися на барикаду, а там уже конали поранені, і не було тут ні поляка, ні русина, а тільки львів'яни; grimнув другий залп, і аж тоді згадав Ясьо Сакрамент про своє революційне завдання, він затиснув скрипку під пахвою й помчав на Клепарів давати знати Міхалові, що пора — вже пора виводити нове військо на битву.

Генерал Гаммерштайн скомандував відбій, артилерія на Високому Замку замовкла, санітари виносили поранених і вбитих гусарів, повсталі, користаючись із затишшя, закидали різним начинням пробоїну в барикаді; тим часом Ясьо, який біг, не передихаючи, на Клепарів, зустрів нове військо в улоговині між вулицею Золотою і Гицлевою горою: навіть у найкращому сні не могло б йому приснитися, що Міхал спроможний зібрати таку силу люду, чорний натовп вивергався із черева клепарівської рептилії, немов послід; долину заповнювало лахмітне, брудне, пропите, хворе, засльозене, вишкірене, п'яне потороччя, були тут жінки і навіть діти; кожне щось тримало в руках — ломи, сокири, рогачі, лопати, деякі йшли з рушницями за плечима, вів їх патлатий Мангус, а попереду, на відстані, мчав, стоячи на бричці у весь зріст, Міхал Сухоровський; гамір, крик і рев проривалися до міста; натовп викочувався з улоговини

на Єзуїтську вулицю й змітав на своїй дорозі торгові ятки, рекламні тумби, газетні кіоски — не було в цей мент у місті такої сили, яка б могла зупинити брудну повінь; клишоногий Ясьо біг щодуху попереду юрби, втікав від неї, щоб не затоптала, та врешті усвідомив свою повстанську місію у цьому розгардіяші: чей же він, Ясьо Сакрамент, мав привести на Ринок нове військо й нарешті діждався його: воно пливло, валило, котилося бурунами й було для Яся з усіх армій найрідніше — в його пам'яті зблякли виштрамувані на останній гудзик гусари, яких він колись по неділях проводив крізь Галицьку браму до Єзуїтського костьолу на молитву, виграваючи на скрипці, і нічого не варті стали в цю мить для нього польські гвардійці в конфедератках, що залягли на барикаді, ані русинські ополченці в цивільному: повз Яся просувалося наймогутніше і найрідніше йому військо, яке донині вимуштровувалося десь там, у клепарівських норах, й не виходило на світ Божий, проте жило й готувалося до вимаршу; Ясьо не мав права загубитися, він мусив вивести натовп на Ринок так само, як колись виводив чуже військо на площу Святого Духа; Ясьо обігнав Міхалову бричку, забіг поперед коней, вдарив по бруку військовим кроком, вийняв з кишені лахмана смичок, притиснув скрипку деком до підборіддя, зацигикав по струнах і заспівав нечуваного досі марша:

Ktoż by pokonał te lwowskie lwy?
Gdzie onie wbecą, tam szyby lecą
I całe piekło przed nimi drży!
Hej, kto się z naszej wiary śmieje,
Niech go jasna krew zaleje!
Wojsko idzie, banda gra,
Pan kapitan w portki sra!¹

Ясева пісенька додала клепарівській голоті отухи, юрба злагоджено повторила приспів до щойно створеного революційного штаєра, луна вдарилася у вікна будинку поліції, аж шибки задзеленькотіли; Сухоровський підвів голову, провів очима по вікнах і знову наштотхнувся на скляне око, наставлене на нього, мов дуло пістоля; нині Міхал не збоявся того погляду, й навіть не злякав його відділ кінної поліції, що промчався Капітульною, минаючи кафедру, — клепарівський

¹ Хто переможе тих львівських левів? Куди вони прорвуться, там вікна летять і ціле пекло тремтить перед ними! Гей, хто з нашої віри насміхається, того нагла кров хай залле! Військо йде, музика грає, пан капітан в штани кладе! (Пол.)

смерч ніхто здолати не годен, нині місто опиниться в руках голоти, і не зостанеться жодної німецької душі ні в магістраті, ні в поліцейському будинку, ані в губернаторському палаці; Міхал не уявляв, як клепарівська банда правитиме містом і краєм, та це його не обходило — він мусив винищити до ноги львівську поліцію, захопити живим директора, який пазить за його душею мертвим оком, й повісити на ратушевому балконі; Сухоровський збагнув нарешті, що його справжній ворог — шваб, бо навіть поляк Зайончковський виконував волю німців; він спинив коней перед барикадами, зіскочив з брички, видряпався на гребінь й відчув себе полководцем, вождем; людське місиво виливалося із закамарків і заповнювало майдан по вінця — хто встоїть перед ним; й заволав Міхал до гвардійців, показуючи на загін кінної поліції, що обступала Ринок від вулиці Руської до будинку Лоренцовичів: «Брати-поляки, нині ми разом виб'ємо з міста швабів, а потім уже будемо миритися! Так чи не так, Йосипе?» — гукнув до коваля, який стояв на днищі воза, і той кивнув головою; у натовпі, що товкся біля камениці Гуттера, Міхал побачив Фатьму, вона тягнулася до нього, махала руками — гей, та бо ж такого красеня, а ще й ватажка зуміла колись запосягти: хай-но скінчиться бій, і вона вже ніколи не відступиться від Міхала; Сухоровський заспокоїв її помахом руки: все буде кляво, туркене! — й скомандував клепарівській черні до наступу на поліцію; ринула чорна лава через барикаду, й дременули поліцаї на Губернаторські вали.

Двічі наступали гусари Гаммерштайна на Ринок і двічі відкочувались, полишаючи на бруку розтерзаних вояків; біля Домініканського собору стояла карета директора поліції, Захер-Мазох наказав поліцаям взяти Сухоровського живим, проте поліцейські кінні відділи марно намагалися пробитись хоча б до ратуші: клепарівських збойників вів на поліцію страшний Мангус, від його вигляду сахалися коні, збойники гартали лопатами й ломами вершників по головах, хапалися за стремена, стягали долі нападників і разом з ними конали під копитами — тлум волоцюг був нездоланий; на обох флангах барикади стояли два силачі, яких не брали кулі, й вигукував Сухоровський, додаючи черні охоти до битви: «Ще не згинула руська мати!»; Йосип гатив ковальським молотом по головах сміливців, які видряпувалися на барикаду, він тяжко сопів, достоту, як у кузні, коли клепає розпечене залізо, і примовляв за кожним ударом: «Отут тобі й шлюс, канарку! А не лізь без пардону, лапімухо!»; коваль Йосип з Круп'ярської підбадьорював Міхала, якому недавно докоряв за пролиту кров, а сьогодні й сам, не міряючи, виливав її

на брук: «Не бійся, побратиме, все — фук: нині або ми, або вони, а нас хіба прямими ядрами зметуть з барикади!» — і тільки це сказав, як з Високого Замку завила вистрелена смерть, вона виспівувала в повітрі зловісну нуту й аж мовби закрутилася над Ринком, вишукуючи для себе жертву, і врешті вдарилася чорним клубком у квадратові груди коваля, а тоді вибухла полум'ям, і від Йосипа, і від воза туркені не залишилося ні капця, ані тріски, тільки на розметеному місці зазяяла яма, яка стала Йосиповою могилою, й загорланив зрозпачений Міхал:

— Бий валячів, бий лапікурів!

Та вже не чула його покликів клепарівська чернь; з Високого Замку посипалися ядра і палаючі ракети, вежа ратуші звалилася долі й потовкла юрбу; ракети шугали над містом вогненними зміями й запалювали будинки, на Ринку спалахнула пожежа, впали бомби й на Тринітарську площу — і закурився чорним димом верхній поверх університету; клепарівська банда спанікувала, й першим кинувся втікати патлатий Мангус, за ним покотилася його ватага, і вже не міг її стримати хрипкий крик Сухоровського: «Куди ж ви, щурі підвальні, та їх там жменька!»; Міхал вмить втратив владу над клепарівським військом, воно ж мало за ватажка не Сухоровського, а Мангуса, й це Міхал зрозумів аж тепер; Мангус ганебно втікав з поля битви, страх заволодів темною юрбою, яка завжди однаково була готова як до розбою, так і до втечі; лахмітні вагабунди зникали слідом за своїм ватажком у позаринкових закамарках; решта польської гвардії викинула над палаючою барикадою білий прапор; від Йосипа не залишилося ні латки, а ремісники, які вранці стали під команду коваля, лежали тепер покотом на бруку, тільки на чолопку недорозваленої барикади стояв велетень без зброї: набої закінчилися, й Міхал пожбурих пістоля, він схопив у руки довбню, що валялася під ногами, й гамселив нею до-вкруг, обкручуючись на ногах, мов дзига; поліцаї й гусари оточували його все тіснішим перстеном — мусили ж узяти живим; Міхал не давався — не було серед напасників рівного йому силою, тож зафуркотів урешті аркан, петля впала Міхалові на шию, він розтягав її руками, та розірвати не міг; петля стиснула шию разом із зап'ястям, шнур, немов вуж, оповив Міхалове тіло, залишились вільними тільки ноги, й потягнули поліцаї Міхала, немов сплутаного дикого оленя; полишаючи Ринок, Сухоровський водно оглядався, та не побачив туркені, не побігла вона за ним, десть там сховалася за каменицею Гуттера, шкодуючи, напевне, більше за возом з крамом, ніж за Міхалом, хоч називала його коханим; і

згадалися Сухоровському слова Ганнусі з Погулянки, коли Міхал прощався з ковалем, утікаючи зі Львова в Молдову: «А навіщо мені бути врятований — без нього: в житті буду давати йому радість, в тюрмі самотність відганятиму й біля лобного місця постою, щоб не боявся смерті...» — і втямив Міхал, що Фатьма — то лише похитлива тінь Ганнусі: справжня Ганнуська приходить на світ лише раз для того, щоб стати назавше поруч із своїм обранцем...

Ринок спорожнів, догоряли ратуша, університет і театр; ніхто не підбирав трупи, не рятував поранених, ніхто не шукав живих недобитків, тож осиротілий Ясьо, який чудом залишився живий, востаннє утер сльози, затиснув скрипку під пахвою і поплівся на Клепарів, щоб померти там, де й народився.

...Саме тої миті, коли Казимир Стронський у розпачі випитував Вагилевича, чим можна буде зарадити, якщо стрільно поцілить у бібліотеку, повз вікно кабінету кустоша шугнув червоний хвостатий змій, моторошно завив і влучив просто у віконце бібліотечного горища, де зберігалися ще не описані фоліанти й манускрипти; Іван і пан Казимир зацікавилися від жаху й, затамувавши подих, дивилися на чорну діру, яку залишив після себе змій, ще якусь мить вірили, що снаряд не вибухне, та ця марна надія тривала менше секунди: пролунав грім, розламався дах, і з нутра книгосховища рвонув у небо клубок чорного диму, а за ним потягнулися племінці — то горіли старі просмолені крокви, з тріском ламалися, й палаючі цурки падали на стовпище невпорядкованих книг.

Безпорадний кустош, який нічого іншого не вмів робити, лише запам'ятовувати імена авторів, назви фоліантів, а ще їх зміст, висадив разом з рамами вікно, що виходило у глибоку криницю внутрішнього двору, й почав волати про допомогу, але в університеті не було ні душі, і він у розпачі припав до грудей Вагилевича, скімлячи, немов зранена звірина: «Лукрецій, грецькі лексикони, французькі енциклопедії і... і, чуєте, пергаментний манускрипт Йосипа Флавія, о Матко Боска, — автентичний рукопис „Юдейських старожитностей“!»

Вагилевич вирвався від кустоша й притьмом вибіг у коридор: із сходової клітки просочувалися пасемця білого диму — то вже горіли книги; він пірнув у кліть й кинувся нагору гвинтовими сходами, за ним, схопившись за полу Іванового халата, тупотів і кустош; вони відчинили двері книгосховища й побачили, як із кроkv добирається полум'я до стосів книг, що лежали на долівці горища: вже корчилися палітурки і тліли пергаментні сувої; кинулися їх розтягати й

викидати крізь віконце; протяг, на щастя, витягував пасмуги диму крізь розтрошений дах у небо, й Вагилевич з кустошем могли якийсь час вишпурювати книги; пан Казимир запищав утішно: «Флавій!», схопив важкий пергаментний сувій і мало не покотився з ним сходами вниз; Вагилевич лаяв його на чому світ: «Таж викидайте через вікно!», але кустош не чув, а поки вернувся, дим густо заповнив книгосховище, бо вже почали тліти папери; не стало чим дихати, та все ж якийсь час вилітали у двір десятки й сотні фоліантів; врешті пан Казимир, затягнувшись спазматичним кашлем, упав долілиць, Вагилевич підхопив його, худого й легкого, попід пахви й спустився з ним униз, але зайти до робочого кабінету вже не зміг: за той час, поки вони поралися у книгосховищі, ядро влучило в перший поверх університету, й пожежа добиралася вже знизу до верху; кустош прийшов до тями, й вони вибігли на подвір'я.

З вікон бухало полум'я й загрожувало книгам, які лежали на дні внутрішнього двору, — їх було багато, а ще більше залишилося у книгосховищі і в читальних залах на полицях; знесилені Вагилевич і Стронський падали з ніг, з оберемками фоліантів у руках виповзали на колінах крізь браму й викидали їх на проїжджу дорогу; а коли на подвір'ї не залишилося й папірця, задимлені, чорні, спітнілі попадали на купище врятованих книг, і Вагилевич почув, як тихо плаче, немов скривджена дитина, кустош Казимир Стронський...

Університет запалав з усіх боків, і вже ніхто не зміг би його врятувати; зв'язвся осінній листодер і погнав полум'я на театр, на Ринку курилась ратуша, й оскажений світ стихав поволі.

Свято закінчилось назавше.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

Заробіток з кольпортерства львівських газет був надто скромний, і Амалія врешті наважилася сказати Іванові:

— Ми вже не маємо що їсти, і якби ти позичив у когось трохи грошей, я б поїхала з дітьми до тата в Дроговиж. Може, згодом знайдеш собі поплатнішу роботу, й ми тоді повернемося...

Вагилевич винувато дивився на Амалію, він добре усвідомлював, що утримувати сім'ю — його обов'язок; з дня на день чекав цих слів від дружини, немов вироку, та ніяк не міг остаточно відмовитися від своєї незалежності; він хотів сказати Амалії, що їхня поневірка — то плата за його бажання бути самим собою, та не посмів; зрештою, Амалія теж знала, що в нього є лише три можливості вийти з біди: прийти з повинною в Оссолінеум, стати на коліна перед святоюрцями або пристати до москвофілів, як це вчинили Іван Гушалевич, Яків Головацький і навіть славний автор повістей «Страсний четвер» та «Мість верховинця» Микола Устиянович, — усіх їх трьох пригорнув до себе Денис Зубрицький, а Іванові страшно було потрапляти в обійми будь-кого із благодійників... Але чому він боїться сказати про це дружині, адже вона завжди його розуміла, — та як повість, як заявить про свої непохитні засади, коли нема чого покласти дітям в рот?

Вагилевич відвернувся і, не сказавши й слова, вийшов з дому, й знала Амалія, що він піде за позичкою до Августа Бельовського і ні до кого іншого: усі колишні приятелі схолили до Вагилевича, як тільки його зіпхнули з подіуму, на якому намагалися сукупно вміститись усі галицькі вчені, отці й письменники, — тільки він зійшов з видноти. Ніхто більше його не заманював і не переманював, від нього відверталися знайомі не з погорди, а з неохоти допомогти неfortunному вченому, якого, бачте, не запросили до Київського університету та й у Львові кафедри не дали; виходить, слава про

нібито найздібнішого львівського вченого була фальшивою, не вартий він аж такої уваги — звичайнісінький собі сірома, то чи треба надалі роздувати міф про Вагилевича — мудреця, видатного дослідника фольклору, лінгвіста-палеонтолога, який начебто зумів прозріти крізь архаїчну лексику колядок пласт слов'янської прамови; хтось-то вифантазував Вагилевича, бо чому слава про нього трісла, мов мильна булька, — його уже забули, та й не тільки його: хто нині згадує Шашкевича, і Якова Головацького теж ніхто не пам'ятає як члена «Руської трійці», знають лише, що він перебуває у покірному послушенстві в Зубрицького й Погодіна.

Заклавши руки за спину й дивлячись під ноги, щоб не зустрітися з кимось поглядом — співчутливим чи то насмішуватим, ішов Вагилевич вулицею Зеленою й пригноблювався думкою, що його праці стали непотрібні: скарби, що їх поназбирував за все життя по селах, жорстоко відкидала міська цивілізація, котрій бракує русинських ознак, проте десь у найглибших закутинах душі проколювалася, супроти власної волі, надія, що його дослідження таки збережуться й стануть колись потрібні майбутнім ученим, які відштовхнуться від них до подальших відкриттів, та ці проблиски оптимізму тут же заливало гірке усвідомлення: а на чому виростуть ті майбутні вчені, коли готові праці вже нині стали непотрібні?

Втім Іван відчув, як на його плече лягла чиясь рука — так тихо: немов подих леготу, і він зрозумів, що до нього на розмову прийшов дух; від цього його огорнула свята присутність вищої надії, й збагнув Іван, що поруч з ним іде найщиріший приятель і порадник.

...Я впізнав тебе, Маркіяне, ти завжди дотикався теплою долонею до мого плеча, і я щемно пам'ятаю той дотик; ти незмірно мене втішив, що прийшов, — а так довго тебе не було: три роки вже минуло відтоді, як я, на Соборі руських учених, у великій радості святкував торжество твоїх ідей і помислів; сьогодні вони вже витіли в людських серцях — у них не залишилося ні крихти пам'яті про тебе; ми всі змаліли, бо й мою душу випалила безнадія, немов та пожежа в університетському книгосховищі.

...Мені сумно слухати таку збезнадієну мову з твоїх уст, Іване, бо ж ми, працюючи колись для Руси, плекали не власну славу й вигідне існування, а вічну ідею Бога — духовну сутність живущих на землі. І що б не трапилось, ти не зможеш перестати бути часткою Всевишнього, бо маєш душу, ним подаровану.

Іван зважився повернути вбік голову й таки побачив лик Маркіяна: бліде обличчя, русаве пишне волосся, чоло, пооране плужком терпіння, а голубі очі блищали живістю і натхненням; видиво тривало тільки мить і безслідно розплилося в гарячому літньому меві — чутно було лише тиху мову Маркіяна.

...Як ти швидко споневірівся, Іване, а колись твоєї на-полегливості вистачало на нас усіх, і ти щедро нам її вділяв, долаючи у праці свій вічний страх перед життям. Та, видно, той страх за тебе дужчий... А може, ти позаздрив міфічним рахманам, яких так знаменито дослідив: п'ють вони солодку воду забуття, не працюють, а тому не чинять ні добра, ні зла — зате по смерті янголи забирають їх до неба... Бо не-потрібні вони землі, де точиться боротьба добрих і злих сил. Чи, може, хочеш і собі податися у край рахманів? А коли ні, то терпи муки, як Ісус, неси на чолі свій терновий вінець, витримуй бичування біля кам'яного стовпа і не шкодує, що кров твоя височується крізь рани.

...Але чому, чому тільки до страждань мусимо бути готові й не маємо права втішитися, як інші народи, волею, достатком, і я запитую тебе словами твоєї ж поезії: *«Чи все крізь сльози маю бачити сонце?»* А хіба ти не проплакав свій короткий вік над квіткою дрібною, засудженою на смерть за своє раннє цвітіння, і чи не спалив її нині злий недосвіток?

...Наша доля присуджує нам ще раз пройти через юдоль печалі і зневіри, а хто витримає ту путь, той неодмінно ви-йде на заквітчану леваду. Саме ця віра є моєю ідеєю, Іване, й вона колись заторжествує: впасти ниць може й великий народ, але гине тільки нікчемний.

І так легко, немовби легіт здмухнув пелюстку маку, від-нялася з Іванового плеча Маркіянова рука, й студенів слід від його теплої долоні. І знову, як на похороні Шашкевича, прошепотів Вагилевич: «Тобі легше, Маркіяне, ти полишив народові руську ідею, яка має житися нашою енергією, — а чи вистачить її в нас?»

Мало її маємо: скільки крові пролилося, поки владці ска-сували на нашій землі рабство й проголосили конституцію... А то все омана: селяни з кріпаків стали батраками, а замість конституції намісник Агенор Голуховський влаштовує для русинів фестини на святоюрському базарі й вигукує славу русинському народові. Цісар Франц Йосиф розпустив Го-ловну Руську Раду, зате дозволив створити батальйон русин-ських стрільців для парадів у Львові — на конях, у козацьких строях; мати цісаря архікнягиня Софія власноручно вишила стрічку для русинською прапора з написом по-німецьки:

«Вірність веде до перемоги!» — і від вдячності за таке чуйне покровительство згинається в пояс перед престолом святоюрський клір, а сполошені члени Ради шукають притулку у москвофілів...

...Ти докоряєш мені, — сказав якось Яків Іванові, — що читаю лекції по-московськи, а хіба ти свої праці пишеш українською мовою?; українська література писалася й латиною, Якове, але ж то мова, а не покруч, який ви називаєте язичієм, і як ти міг прийняти для себе московський триколір, коли на Соборі клявся, що нашого прапора ніколи не зрадиш?; вгамуйся, Іване, я не уточнював, якого саме прапора не зраджу, а втім, кожен нині шукає своєї дороги; але ж ми присягали йти шляхом Маркіяна!; Маркіян відійшов від нас разом із своїм путівцем, та й чи треба нам доконче втрапляти у його слід — так роблять тільки в'язні на тюремному подвір'ї, до того ж ідеї Шашкевича, як бачиш, не живуть уже; — і заховався у змосковщеній Ставропігії навіть двійник Маркіяна Іван Гушалевич, а галицький соловій Микола Устиянович, пісня якого «Верховино, світку ти наш» лунає по всьому краю, видає москвофільський часопис... Усі розбрелися своїх доріг шукати, але тих, які б виводили з неволі, не знаходять, і тому я кажу: Маркіяне, тобі нині легше...

Вагилевич вийшов на Хорунщизну й сповільнив крок: йому стало соромно заходити до Бельовського в Оссолінеум в ролі прохача, він завжди з Августом був на рівній стопі, і навіть три роки тому розійшлися вони шляхетно — кожен при своїй думці й зі своїми непорушними принципами...

Та ось доводиться Іванові стати меншим за приятеля: рука, яка дає, завжди вище від тієї, що приймає ялмужну; Іван завернув у скверик, сів на лавку й думав, як має розпочати розмову з Августом; він сягнув до внутрішньої кишені блузи, хоч і не сподівався знайти в ній хоча б дрібного банкнота, намацав лише складений удвоє зошит — рукопис Сухоровського, якого знайшов недавно серед паперів, й узяв з собою, щоб занести до рукописного фонду бібліотеки...

Вагилевич простудіював рукопис: була це спроба порівняльної граматики польської й русинської мов, й мала вона вельми поважну назву: «Вступ до ґрунтового викладання споріднених мов, розроблений за власним принципом»; наукової вартості розробка не мала й мати не могла — писав її не вчений, а спудей, і все ж бралось жалем Іванове серце, коли думав про автора, — міг би він стати дослідником-лінгвістом, а всю енергію свого духу зужив на авантури.

А чи він єдиний навпомацки шукав виходу із закулісної пітьми на освітлену авансцену, а знайти не міг? — скрушно

міркував Вагилевич. — Хто й коли дізнається, скільки світлих руських умів змарнувалося у шинках, на панелі, в нетрях бандитських передмість і на шибеницях?

Від думки про поперечку з петлею здригнувся Вагилевич: відтоді, як на Ринку біля воза туркені віддав йому Сухоровський свій рукопис, водно думав: а як закінчить своє життя цей велетень, красень і відчайдух, який подобою, вродою, розумом і долею ніби уособлював свій нарід й палко бажав випроводити його на видноту, щоб похвалитися перед світом: ось які ми! Збойник з душею, розтерзаною жадобою помсти, політичний авантюрист, немічний, хоч і незмірної потуги, силач — де він закінчив свій земний шлях? А не інакше, як на шибениці, прийнявши справедливу кару за провини, вчинені у несправедливому світі...

Не випало більше Іванові зустрітися з Сухоровським, а завше згадував, і чим більше затирався образ волоцюги, тим цікавішою ставала його сутність: зникали з пам'яті криваві вчинки, й залишався лише подив з багатогранних здібностей цієї неординарної людини, сповненої, зрештою, благородних прагнень і справедливості.

Й ти не інакший, Іване... Чи ж не прожив єси своє життя в такій же незорієнтованості, як і він, чи спіймав золоте перо своєї жар-птиці, чи повернув усю свою невсипущу енергію на добро людям; а хіба не плутався, як Міхал, серед сильних світу цього, не кидався від берега до берега, не допадаючи до жодного, — і несла тебе, як і Сухоровського, рвійна повинь чужої ріки в невідоме, і признайся теж, що й ти розгубив скарби своєї душі на чужих гонах, і чи не втекло від тебе справжнє кохання?

Не чув Іван, куди подівся Сухоровський — неповторний оригінал, якого знав великий світ, — від князя Чарторийського починаючи й закінчуючи бандитом Мангусом, приятель самого Северина Гощинського, директора театру Яна Непомуцена-Камінського, бажаний гість діди́ча Владислава Сераковського, кривавий різун польських родин, отаман клепарівських волоцюг, ватажок бунту проти цісарської влади на Ринку 1848 року, а ще вірний приятель та опікун вуличного музиканта Яся Сакраменту.

...Наплакавшись на помості під шибеницею, подався Ясьо на Клепарів, наглухо зачинився в ротонді, де колись відіграв нічну забаву для клепарівської черні, й там безустанно грав на скрипці найсумнішу в світі мелодію пісні «Над рікою Ебро»; була то пісня першого й останнього Міхалового кохання, й волоцюжне передмістя більше тижня слухало чисту музику,

яка так трагічно дисонувала з навколишнім життям й була заховане в глибинах зчорнілих душ найсвятіше — яке хоча б на мить зблискувало колись у серцях нині загублених людей: почуття туги за коханням чи то згадку про любов, й витискало з висохлих очей сльозу за тим, що не відбулося... Ніхто не заглядав до ротонди, щоб не сполохати таємничого музиканта, душа якого невпинно стікала по волосинках смичка, поки не витекла до краплі, а тоді музика вмовкла... За якийсь час хтось таки розламав двері ротонди й побачив двох мерців, що лежали поруч: скрипку й музиканта.

Не міг цього знати Вагилевич... Він заховав рукопис до кишені, підвівся з лавки й подався до Оссолінеуму, знаючи вже, з чого розпочне з Бельовським розмову.

Рішучіше, ніж того хотів, відчинив двері Августового кабінету, готовий до прикрої розмови, про позичку вже й не думав, він тільки віддасть Бельовському рукопис й піде собі; стояв на порозі, не прикривши за собою дверей, й чекав, та Август сидів за столом спиною до входу й навіть не поворухнувся — працював, потім, відчувши, що до кабінету зайшов хтось чужий, звільна оглянувся й схопився з крісла.

— Яне... Янку! А я в цю мить думав про тебе... Господи, Вагилевич об'явився!

Довге світле волосся майже закривало Августові вилиці, а руді пишні вуса обтягали підковою верхню губу — Бельовський трохи постарів і скидався на статечного шляхтича, добрі очі визирали з-під кошлатих брів; він пильно приглядався до Івана, дошукуючись у погляді приятеля іскорки неприязні, але з Іванових очей теж світилася доброта, й вони врешті обнялися.

— Не згадуймо нічого, Яне, — перший заговорив Август, — не виграли ні ми, ні ви, хіба один лише Франц Йосиф — і дідько з ним... Але як ти? Та знаю, знаю, а що я міг сподіяти, коли за твою статтю «Мученикам вольності» просто озвіріли до тебе польські патріоти, ну а Юзеф — той вважає, що ти зрадив його особисто, адже скільки, мовляв, зробив для тебе добра...

— Випімнуте добро перемінюється на найтяжчу зневагу, — відказав Вагилевич. — Навіть жебрак при благодійникові соромиться спожити подаровану йому скибку хліба, а Юзеф ще й запитує бідолаху, чи смачна вона. Що ж до мене — марно й говорити: святоюрці обзивають христопродавцем за те, що я покинув парафію, й донині погрожують буцегарнею, поляки не можуть мені простити не тільки тієї статті, а й того, що «Русалка» написана кирилицею, а моск-

вофіли ганьблять мене за латинський алфавіт у «Дневнику руськім», — для всіх я став відступником... Тому я й хочу відступитися від римо- й греко-католиків і від православних теж...

— Потім про це поговоримо, Яне, — перебив приятеля Август, — та я таки не радив би тобі заманюватися лютеранством — знаю про ці твої аспірації — бо жалітимеш потім: то чужий для нас обряд... Але я хочу тобі повідомити, що у львівському архіві звільнилася посада архіваріуса, який описував магістратські акти. І якби ти погодився...

— Він ще й питає! — заіскрилися з утіхи очі Вагилевича. — Та я... та ми з Амалією...

— Не треба, не треба дякувати, мені це нічого не коштує, — спинив Івана Август. — Я знаю, що на кольпортерських заробітках годі прожити. То зайди завтра до архіву, там знатимуть, що ти прийдеш... А поки що візьми цих кілька папірців, колись повернеш.

Вагилевич переступав з ноги на ногу, він хотів обняти приятеля, та посоромився признаватись у такий спосіб до своєї бідності, гроші взяв, пообіцявши повернути з першого пенсіону, і вже збирався попрощатись, та згадав про рукопис Сухоровського і вийняв його з кишені.

— То довга історія, Августе, з цим манускриптом, і я не буду розповідати. Але його треба зберегти, це документ часу: чей ніхто з нас не з'явився на порожньому місці, кожна епоха мала своїх предтеч...

Поки Вагилевич пояснював, Август розглядав рукопис, врешті підвів голову й пильно подивився на Івана.

— Як цей зшиток потрапив до тебе? — запитав схолоділо. — Та невже той різун і наукою займався? І ти контактував з ним?! То, певне, й знаєш, що його два роки тому повісили на Ринку!

Вагилевич зів'яв: те, чого боявся, давно вже сталося, а він і не знав. Звісно, іншого фіналу й не могло бути, і все ж... Як же могла така людина повиснути? Це несправедливо...

Останні слова Іван вимовив уголос, і Август підхопив їх з іронією:

— Несправедливо, аякже: за наполяганням поліції, шваба Захер-Мазоха, його судили не за невинні жертви польських родин, а за вбивство актуарія карного суду Зайончковського, який, звісно, заслуговував такої кари.... Ти знаєш, після цього я до кінця зненавидів австрофілів! Я був на страті...

Вагилевич здригнувся, він згадав Мирона Штолу, котрий, як видно, був не останнім опришком.

— І ти відважився?

— Я пішов з ненависті до вбивці. А побачив... ні, то передати неможливо... побачив неймовірно вродливого мужа, того самого, що колись в Ожидові так сміливо й доречно ганьбив аристократів... Сміливець сам натягнув на свою шию петлю (й Мирон Штола зробив так само, подумав Іван) і зі словами «ех, військо іде, банда грає, пан капітан в портки срає» зіскочив з підставки — так, ніби давно прагнув визволитись від свого власного життя... А потім той плач, той плач маленького скрипаля біля ніг повішеного, те розпачливе голосіння...

Вагилевич повернувся й без слова пішов до дверей. На порозі оглянувся.

— Стався перелом, — промовив. — Скільки десятиліть намагалися поляки підпорядкувати українців польській політиці, а розбудили в них почуття окремішності. Парадокс!

— Це правда, — відказав Август. — Українці відчували себе окремим народом і почали самі вирішувати свою долю. Але в який спосіб!

— Мій добрий Гусю, а скажи, в якій боротьбі, на яких ристалищах ти бачив жалість? — запитав Вагилевич і, не чекаючи відповіді, вийшов з кабінету.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Яків з Іваном зустрілися в читальному залі Ставропігійського інституту перед початком бесіди львівських учених з Михайлом Петровичем Погодіним. Академік уже сидів за столом поруч з Денисом Зубрицьким, згрибілим старцем, який весь час ворухив беззубими щелепами й голосно чмихав крізь довгий ніс; на лацкані його піджака блищала медаль із зображенням двоголового орла, подарована Олександром II презесові «Погодінської колонії» в Галичині, й Зубрицький вряди-годи позирав на неї, вдоволено мружачи очі.

Головацького заздалегідь повідомили, що академік привіз для нього золотого хреста від самого царя, і тому несподівана зустріч з Вагилевичем — адже Іван давно не ходить ні на які зібрання — збентежила його: Якову аж ніяк не хотілося приймати царську нагороду на очах у колишнього одностудця; він недбало подав Вагилевичеві руку й попрямував проходом між кріслами до переднього ряду; був Головацький по-професорському статечний й пишався буйними, як у цісаря Франца Йосифа, бакенбардами, проте помітне було його відчуження не тільки до Івана, а й до всієї вченої громади: він стримано вітався з присутніми ледь помітним

кивком голови, і подумав Вагилевич, що в Якова немає ніяких підстав для гордині, бо ж за час свого професорства в університеті не написав жодної наукової чи то публіцистичної праці, а якраз у цьому залі багато важив науковий ценз; Головацький підійшов до стола й у поштивому поклоні звів голову перед Погодіним; Михайло Петрович вийшов йому назустріч, обняв, і розчулений Яків крадькома витер щиколотком звільгле око.

Вагилевич сидів у кутку зали на окремому кріслі — він не хотів сковувати своїм сусідством ні русинських, ні польських учених, які займали місця різнобіч проходу: на правім крилі серед інших сиділи Август Бельовський, Юзеф Дунін-Борковський, Каспер Ценглевич, а на лівому — Микола Устиянович, юний Анатоль Вахнянин, Антон Любич-Могильницький, Василь Полонинський, — усіх, й Івана теж, цікавило, як потрактує московський академік польське питання в пореволюційний період, а саме так позначалася в запрошенні тема його виступу — «Погляд на польське питання»; Вагилевич заховався в темному кутку зали, і Якова покинуло зніяковіння: Погодін запросив його до президії.

Іван здалеку приглядався до Погодіна: за тих двадцять літ, що минули від першого його візиту до Львова, академік до невпізнання змінився, і вже не вбачав Іван в його обличчі рис, які пробивалися вряди-годи із твару бравого Анциболота: став Михайло Петрович сивий, мов пугач, з-під ostrішкуватих брів важко падав на зал погляд великих і жорстких очей, він відчував себе впевнено, так, ніби російська інвазія до Львова 1849 року тривала й досі; Погодін говорив сидячи, підвівся лише тоді, коли вішав на шию Головацькому царську нагороду — золотого хреста, і сказав при тому: «Не зважайте на доноси ваших недругів і не намагайтесь надалі звертатися з кафедри до студентів польсько-хохлацьким наріччям, Росія велика, і є кому за вас заступитися»; на лівому крилі зали крадькома переглянулися між собою руські вчені, мовчки проковтнувши образу, навіть Головацький зніяковів і, щоб виграти хвилю часу для заспокоєння, довго тряс Погодіну руку, запевняючи, що дух академіка завжди витатиме над неподільною Росією, а теж над Галичиною, яка прагне стати невід'ємною частиною могутнього російського організму.

А Вагилевич думав про одне: чи щиро це говорить Яків, а якщо так, то коли з ним сталася разюча переміна?.. А втім, разючої перемини в Якова ніколи не відбувалося, він завжди симпатизував Росії, та ось трапився момент — Іван про це знає, — коли Яків увіч побачив імперську силу й вигідну для себе перспективу під московським покровительством: ще

дотліває театр, ратуша, університет, — і щойно нобілітований професор Головацький у розпачі; заворушення у Львові не припиняються, по місту вештаються то польські гвардійці, то руські озброєні ремісники, академічна легія не збирається складати зброю — на Гетьманських валах зчиняється сутичка легіонерів з гусарами; професор втрачає будь-яку надію на працю в університеті, якого, власне, й немає, — аж одного дня входять до Львова російські батальйони, солдати роззброюють академічну легію й примушують студентів зайняти службові кімнати, відведені для аудиторій в уцілілому крилі ратуші; біля входу виставлена охорона з російських солдатів, і заходить в безпеці професор Головацький до тимчасового приміщення університету, щоб прочитати три знамениті вступні лекції з руської літератури. Але нехай — може Яків і завдячувати росіянам своєю кар'єрою, та чи можна так кардинально міняти погляди, не соромлячись ні себе, ні людей?

Тим часом Погодін говорить...

— Рух слов'ян в Австрії провістив її розпад, — запевняє він так переконливо, ніби доля Австрійської імперії давно вже вирішена в кабінеті Олександра II, — і всі нині дивляться на Росію, як на зорю Сходу, чекаючи від неї порятунку. Галичина, в якій живуть корінні росіяни, прагне приєднатися до російського материка — і ще на наших очах постане на просторах від Тихого океану до Адріатичного моря могутнє федеративне державне утворення, якого не знала історія, воно неминуче заволодіє світом, і російські солдати ще митимуть чоботи в Індійському океані!

— Браво, професоре, браво! — зашамкав беззубим ротом Зубрицький, відбираючи слово в Погодіна; академік невдоволено поморщився — він далеко не все ще сказав, та склеротичний Зубрицький і далі вів свою безладну мову, перескакуючи з теми на тему, проте логіка в ній була чітка: він давав поради Погодіну, як би то краще облаштувати Росію у світі. — От якби, приміром, царська казна знайшла кошти, щоб прорити канал від Волги до Дону — тоді б усе, що потрібне Росії для війни, попливло б до Москви з Кавказу, Азова і навіть з Ірану... Ще хвилину, одну хвилину, Михайле Петровичу: для того, щоб Росія стала багатою, треба виписати з Тиролю породисту рогату худобу... І ще одне: росіяни, які живуть на Кавказі, хай навчаться виготовляти експортну продукцію цитрусів... А взагалі потрібно, щоб Росія відгородилася китайською стіною від зараженої Європи і захопила Афганістан... Мені ж, шановний академіку,

пришліть ландкарту новітньої Росії — хай я помру, на неї дивлячись...

Зубрицький схлипнув, у залі пролунали оплески, почувся сміх. Погодін підвівся й вийшов за кафедру — треба було рятувати ситуацію, щоб поважне зібрання через старого маразматика не перетворилося на балаган.

— Шановний пане Зубрицький, — заспокоював він старого, — ваш ревний великоруський патріотизм розчулює мене, проте сьогодні не будемо торкатися питань практичного облаштування Росії, я запросив на зустріч польських учених, щоб остаточно з'ясувати наші політичні стосунки в пореволюційній добі...

— О, це дуже важливо! — пропищав Зубрицький. — Але чи ви привезли нам відповідну літературу, бо я отримав лише «Історію» Карамзіна і вашу книгу «Штурм Праги» про нашого улюбленого Суворова... А де тираж тексту російського гімну «Боже, царя храни», який ви обіцяли прихопити з собою?

Тоді підвівся з крісла Август Бельовський й звернувся до колег:

— Панове, чи ми прийшли сюди на погавенди¹ з паном Зубрицьким? Напевне, нам хотілося б за цієї нагоди поміркувати про свої стосунки з Росією. Михайле Петровичу, чи визнаєте ви за поляками право мати свою власну незалежну державу?

— Так, але складену не з цілості, а з половин: половина Галичини, половина Конгресівки, половина Познаньщини і польських Пруссів. І урядуйте собі — звісно, під протекторатом Росії... Ви, пане докторе, людина розумна й мусите орієнтуватися в сучасних політичних реаліях: подібні псевдодержавні утворення довго існувати не можуть, тож не боріться з нами, а чимшвидше подавайте руку згоди, і хай це зроблять теж чехи й південні слов'яни. Тоді постане на європейському континенті могутня Русь, яка диктуватиме волю всьому світові, а поляки, серби, чехи й болгари природно зіллються в російському морі під єдиним прапором Всеслов'янщини!

— Яка заманлива перспектива! — зіронізував Бельовський. — Добрий кожух, тільки не на нас шитий. А тому нам залишається боротьба з вами — вона принаймні засвідчить про наше національне існування.

— Ви хочете перемінити те, що створив Бог, — заярювався Погодін. — Схаменіться: якби сталося таке, що Польща,

¹ На балачки (пол.).

а чого доброго, Малоросія, стали незалежними державами, тоді б розпалася Росія. Хіба це можливе?

— У Бога всього много!

— І десять мільйонів переможе сімдесят? — дивувався Погодін із запальної мови опонента.

— Імперії, шановний професоре, мають властивість слабнути від своєї надмірної маси. Де нині Рим? Ось розпадається на наших очах Османська імперія: хто міг передбачити сто літ тому, що Греція стане вільною? А хіба Австрія і Росія — вічні?

— Росія вічна, це аксіома, колего. Ще Катерина Велика збирала докупи всі руські землі, zostалася тільки Галичина, але ми її теж візьмемо... Мій друже, — злагіднив тон Погодін, — Росія мусить мати Польщу в своєму складі хоча б тому, що в ній живуть росіяни: невже ми полишимо своїх братів — з їхньою мовою, вірою, кров'ю, — щоб вони стогнали під чужим ігом?

— А поляки й українці нехай собі стогнуть, тільки щоб москалі були влаштовані! — вигукнув з місця отець Подолинський, автор брошури «Голос перестороги», в якій сформулював концепцію соборної незалежної української держави. — Ви прагнете об'єднання, а ми — роз'єднання...

— Мені важко вас зрозуміти... В нинішній час, коли народи Європи невимовно зближуються — Швеція і Норвегія, Молдова і Валахія, а теж німецькі князівства, — ви закликаєте до розпорошення... Я щиро вам признаюся, — Погодін поклав руку на серце: — Польща, на мою особисту думку, — то болячка на нашому тілі. Але що робити з нею, коли вона окремо існувати неспроможна? Та навіть якби ми дали вам свободу, то завтра, zagrożені німцями й французами, на колінах до нас приповзете... А втім, марно нам з вами, поляки, розмірковувати нині про вашу незалежність: ви завойовані, тож мовчіть... Але чому галицькі малороси, — звернувся Погодін до Подолинського, — так ревно стати солідаризуватися з поляками?

— То одиниці, — кинув Головацький. — Ми там, де сила. А сила — в Росії.

— І тобі не соромно, Якове? — пролунав голос з кінця зали.

— Не соромно, Іване, — відказав на ту репліку Головацький. — Ти ж добре знаєш історію: хіба не об'єднав Україну з Росією наш славний гетьман Хмельницький ще двісті літ тому? Чому ти хочеш про це забути?

— А ти не скажеш, Якове, скільки ще хрестів притранспортує для нас Росія — та не золотих, а березових?

— Пане Вагилевич, — глянув Погодін у кінець зали, — я вас упізнав. Ваші ж погляди мені добре відомі, тому скажу вам відверто: я — за розвиток малоросійського наріччя й літератури, так... Але створювати з наріччя самостійну мову, коли всі слов'яни прагнуть прийняти до вжитку мову великоруську, вважаю нісенітницею... До речі, чи ви вже розшифрували руни? Коли вам це вдасться, то ви неодмінно переконаєтесь, що мовні корені в нас єдині, і руни належатимуть як вам, так і нам... А щодо сепаратизму... Я можу навіть уявити витворену вашою фантазією окрему малоросійську державу. І ось ця так звана держава в якийсь момент не витримує натиску поляків, — ви, пане Бельовський, теж, очевидно, не припускаєте, що Малоросія може стати незалежною, правда?.. Отже, не витримують хохли польського тиску і тоді з якимось новим Хмельницьким чи Голопупенком, чухаючи потилиці, знову звертаються до того ж москаля, кацапа сиволапого, і кланяються в пояс: прийми нас, батеньку, вражі ляхи долають, ми каємося й обіцяємо бути надалі вірними вашими братами... Чи не маю я рації, пане Бельовський?

Август мовчав. Тоді Вагилевич вийшов із свого кутка, добрався до проходу і сказав виклично:

— Я не маю що робити серед цього зборища. Тут нема Бога!

І вийшов з приміщення.

...Лютеранська кірха на вулиці Зеленій щонеділі наповнювалася незнайомими людьми, і охрещений у Заповіті з Богом Іван Вагилевич щоразу пірнав у той набожний натовп і губився в ньому, немов машина в маковій головці; віруючі були тут відчужені одне від одного — кожен окремо поєднаний із своєю уявою про Бога; храм не мав звичних для Івана ікон, які примушували бачити Всевишнього в єдиному образі; — і більше віра не сковує мене, не зобов'язує підкорятися жерцям, не спонукує шукати в них протекції, щоб допомогли ближче досягнути до Абсолюту, Абсолют у мені, і ніхто не велить зізнаватися у своїх гріхах грішній людині — я вільний, яко зі мною Бог.

Над хорами на стіні зображене розкрите Євангеліє із золотою чашею на ньому — це єдиний символ, який відтворює для мене Господню сутність, я не мушу більше уявляти собі Бога в кунтуші, кожусі чи соболиній шубі, тут Господь безнаціональний — такий, яким він є насправді, і мене вже не обходить польське єзуїтство, режимне московське православ'я і наше уніяцьке угодництво; тут не запрошують Бога до храму, запобігливо відчиняючи перед ним позолочені

врата, ніхто не улещується до нього хвалебним співом, не курить перед ним фіміам, ніхто не зменшує Господнього неба до розмірів церковної бані, голос пресвітера позбавлений єлейності, в храмі збирається не панство, а громада, яка хоче порозумітися з Богом, і ніхто нічого не випрошує, бо ж нема Бога в храмі, він витає над банею небес, і кірха разом з людськими душами сягає готичними шпилями Божого престолу: горі ім'єм серця!

Я вже ніколи не ступлю на Святоюрську гору, не погляну вслід Якову, який підло зрадив Маркіяна, і не відкрию більше своєї душі Августові, котрий так і не зумів викинути із-за пазухи призначений для мене камінь... Я вибрав незворушний стан відчуження — п'яту дорогу, якої нема.

Я став вільний, і воля моя — самотність. Вічна самотність — до останнього дня... Господи, а світ такий великий, я так мало пізнав його, а ще примусив себе забути все, що подарувало мені життя; з усіх книг я залишив для себе тільки Біблію, від мене назавше втекли примари — сутність моїх наукових мук; десь там, на скелях печер Розгірча і Бубниш, покриваються мохом і лишаями невідчитані предковічні письмена, виписані самим Богом, — й терпеливо чекає на мою розгадку Анциболот, щоб присвоїти її; а десь живе, ще живе тінь мого великого грішного кохання; а по церквах відбуваються священні містерії, такі рідні — з колядками, христовоскресними кантами, псальмами, херувимськими піснями, — і все це для мене більше не існує, я відокремився від світу під вежами чужого храму й прокляв себе довічним ув'язненням у ньому...

Та все ж настала неділя, коли Вагилевич вихопився з протестантської кірхи на Зеленій і пішов навмання колишньою дорогою, яка вже йому не належала...

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

Літо 1863 року було спекотне, як і два десятиліття тому, коли Вагилевич, духу не чуючи, допалав до Новосілок, щоб застати Маркіяна живим.

Градова хмара котилася над трактом з Дублян до Буська й зловісно грім гримів, блискавки батожили темну синяву й гнали поперед себе орду примар, які ще так недавно переслідували Івана, чіплялися за поли сурдута й прохально скигліли, щоб він їх розпізнав, описав і заселив ними сторінки манускриптів, — тепер вони не впізнавали любомудра, минали його, розбігалися узбіччями й летіли в невідомість

шукати іншого жерця науки, бо цей збайдужів до них; зеленокоса літавиця вихоплювалась на гнідому коні з-поміж блискавок і, пролітаючи низько над землею, зникала в помаранчевому меві над обрієм, ще не зайнятим тучею; вона не оглядалась за Іваном, напевно, покохавши за час його осамотнення іншого обранця; дорога до Буська була такою ж вибоїстою й порошною, та водночас — незнайомою: колись її супроводжували тополі й осокори, а нині лише пні стирчали обабіч — світова сваволя не пощадила й дерев; колись її обступали з обох боків хати, тепер же здебільшого згарища чорніли: революційний смерч прокотився й по селах; Іван вряди-годи зупинявся, розглядаючись, чи не заблудився; щастя мав, що від Гамалії до Буська підвіз його попутний балагула, але це був, звісно, не той, що тоді, — і туск в'ялив Іванове серце з жалю за змарнованим життям; а втім, утішав себе Вагилевич, ніщо марно не пропадає, бо і жаль за Сухоровським був уже зматеріалізований в пам'ять про нього.

У Буську при дорозі чапіла та сама корчма, тільки торгував у ній інший шинкар; балагула поїхав на Броди, а Іван зайшов до корчми, щоб підкріпитися перед дорогою до Ожидова, і — о диво! — за столом на покуті сиділи ті самі посоловілі від трунку дяки й блеяли безконечну жебранку; вони Вагилевича не впізнали, і він запитав їх, як і колись, чому псалмів не співають; дяки на захожого й уваги не звернули, ніби там, де сидів Іван, темніла тільки його тінь; розсерджений на незговірливих дяків Вагилевич з притиском повторив питання, — тоді вони неохоче заговорили між собою про те, що людям нині не до псалмів, бо кадило погасло, помер парох, літери в Псалтирі зблякли, а ключі... ключі гейбито знайшлися в Нагуєвичах: синок сільського коваля витягнув їх відром з громової криниці, певне, то наші попливли підземними водами, то треба йти туди, щоб їх забрати, — мусять-бо нарешті загомоніти давно занімілі дзвони; дяки балакали, не помічаючи Вагилевича, бо на місці, де він сидів, осамотнений, темніла тільки його тінь.

Іван вельми втішився, що церковні ключі нарешті віднайшлися, і для дяків скоро закінчиться втомливе — яке не давало їм ні жити, ні вмерти — очікування голосу благовісту; гей, та бо загомонять-таки по містах і весях дзвони, і, може, колись вдарить на дзвіниці Корнякта у Львові Великий Кирило!

Випивши пугар горілки й закусивши рибою, Вагилевич підвівся й дивом здивувався, що на покуті за столом не побачив дяків; а може, вони для нього одного перестали

існувати, бо відчужився він від світу, й ніщо вже в ньому йому не належало.

З Буська подався пішки до Ожидова. Для чого йшов туди — не знав: багато літ минуло відтоді, коли Іван наїжджав у маєток Сераковських для праці й розваг, — і чи ще живе там зваблива господиня двору, яка дозволила йому пізнати кохання й зникла назавше з його життя; не міг собі пояснити, для чого пустився в цю мандрівку, та ноги самі несли його до Ожидова, мов погорільця на румовище; і вже переходить він греблею поміж двома ставками, а за нею з густого яблуневого саду визирає двоповерховий палац з готичними шпилями і мезоніном, в якому пані Анеля відводила Іванові кімнату, — і заройлися в пам'яті солодкі згадки, та враз вони схололи: на веранді сиділа за п'яльцями й вишивала серветку поважна пані в чепці й квітчастому халаті; біля неї на стільчику лежав стосик таких самих вишивок — було їх багато і всі однакові, і нікому, навіть самій вишивальниці, не потрібні: вимальовувалося на них одноманітне життя власниці маєтку, й Іван насилу впізнав пані Анелю.

Він поклонився, Анеля глянула на нього втомленими, поталими в сітку зморщок очима, її колись витончене обличчя обтягнулося складками, та все ще ховалася в ньому, мов за прозорою маскою, наполохана власним віком врода; Вагилевич хотів доглянутися крізь пласт прожитого нею життя до її молодості, воскресити в Анелі чарівницю із Свіржського замку; вона простягнула йому для поцілунку руку й промовила безбарвно:

— Як ся маєте, пане Вагилевич, давно в нас не бували...

— Пані Анелю, що трапилося? Ви такі сумні... — прошепотів Іван.

— Життя, пане Яне. Життя... Бог покарав мене за мої гріхи — я повдовіла. Мій муж, єдиний з напарфумованих патріотів, брав участь у січневому повстанні, і його стратили у Вільні. Литовський губернатор Муравйов розправився з ним і Кастусем Калиновським. Я залишилася сама... Якщо ви хотіли побачити пана Владислава, то спізналися...

Пані Анеля забрала із стільчика стосик серветок, поклала їх собі на коліна й попросила Івана сісти, та він стояв нерухомо, вражений її розповіддю. Врешті Анеля усміхнулася — усмішка вмить розігнала її втому і роки, в очах спалахнуло зелене полум'я, вона простягнула до Івана руки, та вони враз зів'яли, опустилися, й машкара віку знову лягла на її обличчя.

— Янку, Янку... — прошепотіла тільки.

Іван нахилився до неї, провів пальцем по її чолу й запитав:

— Де ваш золотий обруч з нефритовими підвісками?

— А там, — відказала Анеля, змахнувши невизначено рукою. — То обруч Юлії.

— Але у Свіржі були ви... Ви весь час були зі мною, правда?

— Ні, не я, Янку. До Свіржа забрала вас інша жінка, гріхи якої я мушу спокутувати.

— Таж не втікайте від себе! — зрозпачено вигукнув Іван. — Та жінка мала ваше обличчя!

— Так мало статися, ви ж не запам'ятали образу Юлії, сохли за нею, й ваша ідея любові мусила олюднитися. Жертвою стала я...

— Це ваша фантазія, Анелю, таж згадайте нарешті спальний pokій у Свіржському замку!

Пані Анеля підвелася з фотелю, поклала Іванові на рамена руки і, дивлячись на нього зеленими, мов молода отава, очима, сказала:

— Не оглядайтесь за Еввідікою, Янку, бо втратите навіть пам'ять про кохання. Пронесіть його у своєму серці, не озираячись... А тепер ідіть. І ніколи більше сюди не приходьте... А літавиця ще прилетить до вас, Янку, прилетить — тоді, коли вам відхочеться жити... Для мене ж прийшла пора покаяння за те, що вашому коханню подарувала свій образ.

На одну коротку мить пригорнула Анеля Івана і злегка, але рішуче відштовхнула.

Вагилевич покидав Ожидів з відчуттям непоправної втрати. Йшов крізь ніч до Буська, а попереду на схилі неба віддалявся в космічні безвісті щербатий місяць, захопивши з собою вранішню зорю, втікав від ревнивого сонця, що вже виборсувалося з перістих хмар на сході, щоб безжально спити зблідлих від страху коханців, караючи їх за мить щастя.

І зникли, розчинилися, згоріли любаси у вранішній пожежі — не залишилося й сліду від їх шалених пестоців... Так само поволі й невідворотно зникала решта радощів з Іванового життя, і він ні за чим не шкодував. Не печалувався навіть тим, що стільки його праць залишилися невикінченими, що дітей не встиг виховати: виплекуються вони у діда в Дроговижі, і не вважають сини Івана за батька; поза ним у безпам'ятстві залишився звичний для нього Бог, а до нового наблизитися не зумів; не мав Вагилевич і друзів — одна тільки мрія теплилася в його душі, задля якої хотілося ще жити: уздріти хоча б на одну мить ту справжню Юлію, яка не знати яким чином з'явилася колись у вертепі Мацейової

й осінила його дивовижною красою, котрої так і не замінила Анеліна зваба; десь ховалася літавиця серед людських тіней, не маючи відваги постати перед ним у своїй властивій іпостасі, — й тому приходила до нього з чужим обличчям; не знав Іван, хто така Юлія, чим займається і де живе, а може, вона існує на світі лише як символ його кохання?

Перепочивши у буській корчмі, Вагилевич подався пішки до Львова й понад вечір, втомлений і голодний, зайшов до ресторації Жоржа Гофмана, де харчувався, коли Амалія перебувала в батька. Він завжди сідав за той столик, за яким у день свого великого свята пив з Анелею вино; Іван знав з обличчя всіх завсідників ресторану в готелі «De la Russia», серед них виділявся чудернацький тип, одягнений в турецьку чумарку з еполетами, кутасами й нагрудними петлями, не знімав він з голови ніколи фески з китицею; був, видно, багатий, бо офіціанти й сам метрдотель звивалися коло нього, мов бджоли перед вічком вулика; за компанію мав лише повій, які злітали до нього, мов нетлі, коли вечоріло; дивний клієнт пив без міри, а коли впивався, вигукував на всю залу: «Я Садик-паша, слуга й підніжок великого падишаха, хай над ним буде мир!»; якщо ж ніхто не реагував на його рекламацію, він підводився з-за свого столика й шукав жертви: хтось відганявся від нього, немов від влізливої мухи, хтось покидав ресторацію, не бажаючи зв'язуватися з нахабою, а дехто й ловився на щедre пригощення й мусив тоді весь вечір вислуховувати базікання паші.

З розмов завсідників дізнався Іван, що то славнозвісний авантюрист, автор популярних козацьких повістей Міхал Чайковський — це ж про нього розповідав Сухоровський; був він отаманом османського козацького загону, який воював на боці турків; розгромлений адміралом Нахімовим під Синопом 1853 року, Садик-паша пробрався в Україну, прилучився до київських козаків, що перейшли на бік польських повстанців, й коли російська кавалерія розгромила загін під Корсунем, утік до Львова.

Садик-паша вже давно прицілювався до Вагилевича, але той уникав навіть поглядом зустрічатися з ним, а коли паша, сп'янілий, підводився й прямував до нього, Іван залишав на столику плату за вечерю й чимшвидше покидав ресторан... Нині ж був до краю втомлений, і Садик-паша скористався з Іванового стану: не питаючи дозволу, підсів до нього й заговорив просто з моста:

— Я знаю, що ви письменник, і теж мені відомо — українець... А українці, скажу вам відверто, зрадлива нація; ви, може, щось чули про мого емісара, якого кілька років тому

Вагилевич йшов крізь ніч до Буська, а попереду на схилі неба віддалявся в космічні безвісті щербатий місяць, захопивши з собою вранішню зорю...

повісили у Львові, — Міхала Сухоровського... Який же то був підлий зрадник! То скажіть мені, будь ласка, в чому річ, що українці такі тхори? Таж вони через свою зрадливість і боягузтво прирекли себе на вічне рабство!

— Я не маю охоти розмовляти з вами, — промовив утомлено Вагилевич. — Адже ми зовсім незнайомі...

— Зате я хочу з вами розмовляти, негідне галицьке плем'я! Який зиск маєте ви нині з того, що не пішли, вже втретє, з поляками на москалів? Жебрацтво в австрійських передпокоях, оцей шматок оселедця, який не лізе вам до горла, чи, може, обтягують ваші кишені царські золоті рублі? Та кажіть же!.. Ви сервілісти, вірнопідданці, ви ніколи не будете мати своєї держави й назавше залишитесь австрійсько-російським знаряддям проти поляків!

Паша зняв феску, вдарив нею об стіл, потім занурив пальці у волосся й захлипав.

— А як я вас любив! Я все життя опоетизовував український нарід, десятки книг написав, закликаючи його полякам у друзі. А ви... Зрештою, скажу вам відверто, — ми теж не кращі. Аж три повстання за півстоліття пережила бідна Польща й залишилася надалі розчетвертованою між сильними світу цього. Бо польський патріотизм — то розваги з тостами і пишними промовами, то погоня за посадами й протекціями, супроводжувана ницим лизунством... Та що вже говорити, коли й Гощинський зрадив — славний польський поет зрадив польську революцію! І Міцкевич не кращий... А я все життя віддав для Польщі й України... Чи ви можете мені пояснити, добродію, за яку псову маму я це зробив?.. Гей, метрдотелю, — гукнув паша в зал, — де ти там подівся? Чи готові покої, чи столи заставлені? Я нині справляю тризну по собі й Польщі! Де курви, чому їх ще нема, чи то я сам маю йти по них у лупанарій?

Садик-паша знавіснів, він вихопив з-за пояса пістоля й погрозово розмахував ним; метрдотель заспокоював п'яного: все буде, як ви звеліли, ось уже прибігли ваші паненки!

До зали увірвалися розмальовані дівичі з напівоголеними грудьми, в розпорених спідничках, вони повисли на руках у паші, відібрали пістоля, він пригортав їх до себе, слинив, блював, а вони, втираючись, залазили йому до кишень, та враз одна вихопилася з гурту, обкрутилась і стала перед столиком, за яким сидів на смерть переляканий Вагилевич; дівича протягнула руку, взяла Івана пальцями за підборіддя, а сама повернула вбік голову, дивлячись, як її подруги виводять із зали пашу.

І в цю мить він упізнав: звернений до нього лівий профіль жінки був ніби вигравіюваний на срібній монеті, а правий зливався з кімнатним сутінком; дівиця мала два обличчя: одне примарне, нерозпізнаване, а друге окреслене чорною дугою брови й пасмом волосся, що заслоняло половину вуха, яке спокусливо визирало з-під кучерявої пушинки; смаглява щока стрімко спадала вигином униз і зупинялася над кутиком повних уст; білизна шиї стікала в глибокий трикутний декольт і закипала у збаночках персів; світле рівне волосся, заходами в затінений бік, набирало зеленавого кольору й, спадаючи по спині аж до пояса, ставало зовсім зеленим...

— Літавиця... — проказав Іван. — Але чому ти не змінилася, Юліє?

— Ти пригадав у цю хвилину образ свого кохання, Іване, а я зовсім нині інакша. Правда, ти забув, як я виглядаю?

— Забув...

— То ходімо, пригадаємо давню любов... Може, нам це вдасться.

...А коли настав ранок, Іван поглянув на Еввідіку, яка ще спала, — і тоді не стало більше на світі кохання. Ніде його вже не було: одне дотлівало в очидівському палаці, а друге лежало в бордельній постелі з вицвілим, змученим, потолоченим розпустою обличчям.

Іван швидко одягнувся і спустошений та й до життя знеохочений тихо вийшов з лупанарію.

Того ж дня по місту рознеслася чутка, що в кімнаті готелю «De la Russia» застрелився пройдисвіт, якого називали Садик-пашею.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

Настав час, коли Вагилевич перестав виходити з дому. Не чув у тілі ніякої болісті, лише в душі — глуху байдужість до життя, яке вичерпувалося; про будучність не думалось — була вона для Івана вже за межею, і він не хотів уявляти собі того — неземного існування.

Написав до Амалії у Дроговиж, щоб приїхала з дітьми, й попросив сусідку віднести листа на пошту, а сам сумирно, дивну полегшу відчуючи, лежав у ліжку й наслуховував, як нестримно вкорочується його остання дорога, яка йому не належала. Вагилевич покійно чекав кінця, єдина тільки думка мозолила його мозок й не давала пам'яті згасати: що він не зробив такого, чого за нього ніхто не довершить, — шукав у закамарках пам'яті моменту, в якому він через ліниство

проминув не розгадану ще ніким загадку, не присвятив їй часу, труду й терпіння, — і вдовольнився нарешті усвідомленням, що зробив усе, що міг, і сумління його перед людьми і Богом чисте.

І в цю хвилину цілковитого заспокоєння Іван побачив, як хитнулася на дверях порт'єра, чорна з кігтями рука відхилила її, й до кімнати увійшов Анциболот, достоту схожий на академіка Погодіна — з першого його приїзду до Львова.

— Не квапся, маестро, вступатися з цього світу, — промовив Нечистий елейним голосом. — І не викручуйся, мовляв, виконав усі свої обітниці, — ні мене, ані Бога не обдуриш, тож признавайся, як на сповіді: кому залишаєш для розгадки знайдені на карпатських скелях предковічні письмена?.. А я приніс, як обіцяв, ключ-зілля, ще й ножика прихопив з собою, щоб ти добув із свого пальця крові й на цьому ось пергаменті заповів своє відкриття мені в спадок.

— Ти начебто все знаєш, Анциболоте, — відказав спокійно Вагилевич, — а ось моїх сіюмиттєвих думок не відчитав. А я не перестаю думати про те, що мені вдалося звершити у житті, а чого не вдалося... Я, немов те камінне дерево в пустелі, висмоктував із піску воду, й таки замаїлося воно бодай вутлим листячком: своїми працями з історії, етнографії, міфології, давньої літератури я намагався добути неспростовні аргументи, які б підтвердили правічність нашого духовного життя, а ось одного аргумента, дуже важливого для рідної науки, не знайшов. Мені дуже жаль, і я б не пошкодував, лукавий чорте, навіть своєї душі взамін на твоє ключ-зілля, якби був упевнений, що розгадка рун аж так життєво необхідна для мого народу. А бачу — вона більше тобі потрібна, ти хочеш вкрасти її, моє присвоїти. Тому я й радий, що таємниця збереглася: я і без неї своїми дослідженнями пісень і колядок, міфології й демонології довів, що праслов'янська мова має русинський корінь... А найпотаємніший секрет хай залишається нерозгаданий — як запорука русинської самобутності на цій землі. Не треба геть усе розгадувати: історія стала б прісною, нудною й банальною, якби в ній не залишилось таємниць, не стало б тоді й цікавості — наймогутнішого поклику до праці... Я сьогодні дійшов до розуміння: той народ насправді багатий і сильний, який має таку глибину своєї давності, з якої не все можна видобути й розжувати; той народ вічний, минуле якого вкривається огромом історичних пластів, котрі треба постійно розкопувати й мізкувати над ними... Та хіба, наприклад, не знецікавилось би «Слово о полку», якби ми раптом дізналися, хто його

автор? Не знаємо, зате віримо, що жив колись геніальний, як сам народ, наш прапоет, що прапоетів було багато, і з не знайдених досі поем, подібних до «Слова», складалася велика пралітература! Й, може, весь чар нашої історії в тому, що вона так ревно оберігає таємницю письмен, які уміє читати лише Господь? Може, в них закодована наша доля — вічність або минучість: навіщо нам відати про це? Чи змогли б ми жити й працювати, якби знали наперед дату нашого кінця? Мусить таїтися в історії щось таке, про що не знає людина, а тільки Клію... Іди пріч, підступний Анциболоте, не хочу більше зустрічатися з тобою, я й без тебе дійшов до розуміння суті буття.

Й Анциболот шез...

Проте видіння продовжували з'являтися перед Іваном і далі: кажуть, наприкінці життя перед очима людини повинно пройти все, що з нею відбувалося, — може, для того, щоб вона востаннє осмислила доцільність свого перебування на землі... Але ця постать, яка з'явилася в дверях і так реально ступила до кімнати, зняла капелюха й поклонила, не була привидом, а живим Маркіяном, і жахнувся Іван від думки, що настав кінець його життю, якщо мертві приходять.

— Маркіян?! — схопився Вагилевич.

— Заспокойтеся, пане Іване, я син Шашкевича, Володимир. Ті, які знали батька, кажуть, що я дуже схожий на нього...

— Як дві краплі води... І це ви той маленький хлопчик, якого я бачив на похороні вашого вітця? — дивувався Вагилевич і соромився, що такого гостя мусить приймати, лежачи в ліжку.

— Ви мені вибачте, пане Вагилевич, що без попередження зайшов до вас. Моя мати, Юлія, — ми з нею нині мешкаємо біля костьола Марії Сніжної — водно спонукала мене, щоб я познайомився з найближчим приятелем мого батька, та я...

— Погана репутація в мене, чи не так? — промовив скрушно Вагилевич.

Володимир промовчав.

— Ну то розповідайте, що там діється в молодому літературному світі, я останнім часом зовсім відсторонився від людей...

Від першого питання Вагилевича Володимир розгубився, а другого й не почув: для молодих галицьких літераторів — Заревича, Воробкевича, Климовича, які згуртувалися біля журналу «Вечерниці», що його видавав молодий Шашке-

вич, ідеалом залишався Маркіян, а зляшений Вагилевич і змосковщений Головацький вважалися зрадниками; Володимирова мати переконувала сина, що Вагилевич ніколи не зраджував ідей «Руської трійці», проте в пам'яті молодих він залишався редактором колаборантського часопису «Дневник руський», вірним приятелем поляка Бельовського, а ще й віровідступником; Володимир Шашкевич помістив у своїй першій поетичній збірці «Зільник» вірша «Безнадійним співакам», адресованого колишнім побратимам Маркіяна, і тепер авторові дошкулювала думка, що Вагилевич міг прочитати нещадні рядки: «В народі рани є глибокі, та він не впав ще так, як ви», — певне, прочитав, бо чому мав би скаржитися на свою репутацію серед молодих поетів?

Володимир присів у крісло, вийняв з течки невелику книжечку й нерішуче тримав її в руці, ніби хотів нею похвалитися або подарувати Вагилевичу; Іван простягнув руку, щоб її взяти, та в ту мить йому згадалася стаття Анатолія Вахнянина, вміщена в останньому номері «Вечерниць», і жорсткі слова вдарили по його сумлінню, хоч вини за собою не відчував, — але що міг вдіяти, коли така вже слава пішла про нього й про Головацького: «У сільських хатах народилися генії: там Тарас, а тут Маркіян, й згасли вони, вказавши своїм високим духом, куди нам здужати, — та глумляться наші літерати на стежці Маркіяновій, застеляючи її сухим терном», — й опустив Іван руку: хто зна, що записано в цій книжці й чому гість прийшов до нього з нею...

Вагилевич крадькома поглянув на Володимира й, помітивши його зніяковіння, спитав обережно:

— Я знаю, що ви поет... Це ваша книжечка?

— О ні! — пожвавився гість, втішений, що його обминула прикра розмова. — Я спеціально взяв її, щоб вам залишити, — це перша книжка молодого буковинського поета Юрія Федьковича.

— Не чув про такого...

— Ніхто не чув, але він уже є, це поет шевченківського стибу!

— Чи не переборщуєте? — примружився Вагилевич і попросив подати йому книжку.

Розкрив її і відразу потонув у повінь нечуваної досі в Галичині високої поетичної мови: так, крім Шевченка, ніхто в Україні ще не співав... Іван поглинав вірш за віршем, цілі строфи назавше вкарбовувалися в пам'ять, й лунали вони, мов великодні дзвони: «Сорочка в три цирки, хустина шовкова, топірчик з Сиготу, а черес з Кракова, обі порошниці

в Розтоках набив» — такий Лук'ян Кобилиця, а Довбуш ще величніший: «То наш Довбуш, наша слава, то капітан на Підгір'ї, красний, красний, як царевич, двадцять років ще й чотири, хлопців тисяч йому служить, — поклонися, пред ним, крале!», а ось рекрут стріляється на шельваху: «Утер собі і личенько, утер си і гвер, кров точиться по мармурі, а жовняр умер», — і голосить над мертвим юнаком розпачливий зойк поета: «Пречиста Діво, радуйся, Маріє, бо я не можу...», а далі — клич до бою: «Мечі обоюді — на побіду мучителів, на кару тиранам!» — і чує Вагилевич далекий гомін дзвонів, то, напевне, дяки ключі забрали в нагуєвицького коваля й церкви повідкривали; дзвони грали все ближче й ближче, і плакав з радості Вагилевич, а коли утер очі, в кімнаті вже не було Володимира: біля ліжка стояли Іванові дорослі діти, Амалия нахилилася над ним, а він прошепотів:

— У тебе, Амалиє, зелене волосся, то ти літавиця, тож не цілуй мене, я ще хочу почути дзвін Великого Кирила... Моя добра Амалиє, прости мені і почекай одну хвилинку...

Вагилевич наслухав, та благовіст на дзвіниці Корнякта мовчав, а картини проминулого життя пересувалися перед очима: горять засмолені руки в опришків, жандарми ведуть Івана етапом до Ясеня, глумиться над шляхтичами в очидівському палаці знавіснілий балагула, мчить парокінна карета через Бібрку до Свіржського замку — і врешті постає перед Іваном остання візія: у місті розриваються стрільна, над університетом клубочаться дими, а два жерці науки, обпечені й чорні, схилились у розпачі над купою недогорілих книг...

Львів—Наварія, 1999—2000 рр.

ЗМІСТ

ВОДА З КАМЕНЮ	3
САКСАУЛ У ПІСКАХ.....	225